میرایەتی بابان

لە نێوان

بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١٩٩٨

میرایەتی بابان

لە نێوان

بەرداشی ڕۆم و عەجەمدا

ئەوشیروان مستەفا ئەمین

١٩٩٨

چاپی یەکەم/بەرلین/ ئەڵمانیا - ١٩٩٨

ناوی کتێب : میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا
نووسینی : نەوشیروان مستەفا ئەمین
تیراژ : ١٥٠٠ دانە
چاپی دووەم : سلێمانی/ حوزەیران/١٩٩٨
چاپەمەنی خاك

ناوەرۆک

پێشەکی

-١-

ساڵی ١٩٨٨، بۆ ئێمەی کورد لە کوردستانی عیراق دا، ساڵێکی پڕ کارەسات و مەینەتی بو. جەیشی ئیحتیلالی بەعسی لە زنجیرەیەک لەشکرکێشیی دڕندانەدا، بە ناوی «عەمەلیاتی ئەنفالی ١ و ٢ و ٣ و ٤ و ...»، هەمو ناوچە ئازادەکانی کوردستانی عیراقی داگیر کرد. مەرگ و وێرانیی بە سەر کوردستان دا باراند. ئێمەش ئیتر هێلانەمان لێ تێکچو. بارەکاکانمان گواستەوە سنورەکان. من لە شوێنێک جێگیر بوم ناوی «قاسمەڕەش» بو. «قاسمەڕەش» لە نێوان گوندی «شێنێ»ی عیراقی و «کانی زەرد»ی ئێرانی دا بو.

چۆن هەمو مەیدان و شەقام و ڕێگا و کۆڵانی شارەکان ناویان لێ نراوە، ئاوەهاش، هەمو شاخ و دۆڵ و شیو و گرد و، زۆری ئەرز و کێڵگە و لەوەڕگاکانی کوردستان، ناوی ناوچەییان هەیە. «قاسمەڕەش» تەختاییەکی تەسک بو کەوت بوە ناوچەیەکی شاخاوی سەختەوە. پشتی داپو بە چیایەکی پڕ دار و دەوەنەوە، چەمێکی خوڕی ڕون بە بەردەمی دا ئەڕۆیی، لە دو زنجیرە چیای سەختی ئەملا و ئەولای دای بڕی بو. چەند کانیەکیشی لێ بو، ناویان «کانی بۆگەنە» و «کانی بۆق» بو. ناوەکانی تریش هەر لەم بابەتە بون. پێم سەیر بو ئەو جۆرە ناوانە لەم شوێنانە نرا بو. چونکە دیمەنی سروشتیی قاسمەڕەش و دەوروبەری لە جوانیی دا وێنەی کەم و، ئاوهەوایشی تا بڵێی خۆش و سازگار بو. نالی شاعیر، لە بوارێکی وەهادا، بۆ بیانوهێنانەوە وتویەتی:

شارێکە عەدل و گەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم،

بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن: شاری شارەزور

ڕەنگە بۆ «دەفعی چاوەزار» ئەم ناوە ناخۆشانەیان لەم شوێنە خۆشانە نابێ، ئەگینا شایستەی ناوی خۆشتر بون.

چەند ڕۆژێکی کەم نەبێ، کە بۆ ئیشوکار بەملاو ئەولادا ئەچوم، ئەوی تری: چەند مانگی ساڵی ٨٨ و، هەمو مانگەکانی ساڵی ٨٩ و ٩٠م لەوێ بە سەر برد. ناوچەکە شتێکی تێ دا نەبو پیاو خۆی پێوە خەریک بکا. جگە لەوانەی کاریان لەوێ بو. تەنیا ئاوەدانییش بریتی بو لە: هەندێ ڕەبیەیەی ئێرانی و عێراقی بە شاخەکانی ئەمبەر و ئەوبەرەوە و، ڕێگایەکی کاروانی قاچاخی نێوان عیراق -

ئێران.

ئەو ماوەیە، ئەگەرچی، زۆری کاتی ڕۆژانەی من بە کاری سیاسیەوە ئەڕۆیشت، بەڵام لەو ڕۆژگارە سەختەدا، «مستەفا بەگی کوردی» گوتەنی: کە لە «زێد و یار و مەسکەن بێ نسیب» بوم، تەنیا «سەبوری بەخشی عومری ناشەکیبم» خوێندنەوە و نوسین بو. کەرەستەی چەند باسی مێژوی سیاسی و جوگرافیای بەشەریم کۆ کردەوە. ئەو سەرچاوانەی بۆ لێکۆڵینەوەی باسەکانم پێویستم بون، هاوڕێکانم لە تاران و کرماشان و ورمێ و شام و بەیروت و سلێمانی و بەغداد، بۆیان پەیدا ئەکردم و، بۆیان ئەناردم. کەرەستەی خاوی ئەم کتێبەم لەو ماوەیەدا کۆ کردە.

-٢-

«مێژو بۆچی ئەنوسرێتەوە؟»

ئەم پرسیارە ئەگونجێ بە باسی جۆراوجۆر وەڵام بدرێتەوە، بەڵام لە هەمویان سادەتر:

«بۆ ئەوەی پەند لە ڕوداوەکانی وەربگیرێ!»

ڕابردوی کورد پڕیەتی لە خۆخۆری. ئەم دەردە، بە درێژایی مێژو، ماڵوێرانیەکی کەورەی بە سەر هێناوە، کەچی لە سەرانسەری کوردستان داو، لە هەمو قۆناغەکان دا، دوبارە و چەند بارە بۆتەوە. ٤ کەس لە بیرکەرەوەکانی کورد: ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی، ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیی، ئەمین زەکی بەگ، لە ٤ قۆناغی جیاوازی ژیانی سیاسیی کوردا، باسیان کردوە و، بە هۆی تێشکان و کەساسی و دیلی و دەسبەسەریان داناوە.

شەرەفخان (١٥٤٣ - ١٦٠٤)، بلیمەت و شارەزای مێژوی کورد و، ڕوداوەکانی کوردستان، لە گێڕانەوەی مێژوەکەی دا لە چەندین شوێن دا نیشارەت بە خۆخۆری و براکوژی و یەکتر کوشتن ئەکا، بەڵام هیچ هۆیەکی «منطقی» بۆ نەدۆزراوەتەوە.

شەرەفخان بە چاوێکی ورد سەیری ڕوداوەکانی مێژوی کورد و میرایەتیەکانی کردوە. بە وردی تاووتوێ ی کردون و لێ یان کۆڵیوەتەوە. هۆکانی سەرنەکەوتنی کورد و مانەوەی بە ژێردەستەیی ڕون کردۆتەوە. یەکێ لەو دەردانەی لە ناو هەمو بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان دا دوبارە بۆتەوە: دەردی خۆخۆری بوە. شەرەفخان بە داخێکی قوڵەوە باسی ئەکا. لە پێشەکی کتێبەکەی دا نوسیویەتی: «کورد زاووزێ زۆر ئەکەن و منالیان زۆر لێ ئەکەوێتەوە ئەگەر یەکتریان نەکوشتایە ئەوەندە زۆر ئەبون قاتوقڕیان ئەخستە مەملەکەتی ئێران بەڵکو هەمو دنیاوە.

«يفعل الله مايشاء و يحكم ما يريد»

دیارە شەرەفخان خۆی نەیتوانیوە هۆیەکی ژیرانە و بەجێ بۆ ئەم دەردە بدۆزێتەوە، لە بەرئەوە پەنای بردۆتە بەر ئەفسانەی هەڵبەستراو. شەرەفخان لە زمان «خواجا سەعدەدین»ی مێژوونوسی تورکەوە ئەگێڕێتەوە: «لە سەرەتای دەعوەتی ئیسلامی دا تاقمێ کورد ئەچن بۆ لای پێغەمەر تا لە سەردەستی ئەودا موسوڵمان بن، سەروسەکوت و قەڵافەتیان ئەوەندە دزێو و سامناک ئەبێ، پێغەمەر سامیان لێ ئەکا. کە ئەڕۆن پێغەمەر ئەپرسێ: ئەمانە چ قەومێ بون؟ ئەڵێن: کورد. پێغەمەریش دوعایان لێ ئەکا هەرگیز یەک نەگرن و هەمیشە لە ناو خۆیان دا ناکۆک بن، چونکە ئەگەر یەک بگرن هەمو دنیا ئەخەنە ژێرباڵ»

هەژاری موکریانی ئەم مێژوە بە ئەرخەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانە تایبەتییەکەی خۆی. دو جاریش چاپی کردوە:

جاری یەکەم، ساڵی ۱۹۷۲ لە کەرمەی هەراوهوریای ۱۱ی ئازاردا لە نەجەف.

جاری دوەم، ساڵی ۱۹۸۱ لە جەنگەی شۆڕشی ئیسلامی ی تەهران دا لە تاران.

بەڵام ئەم سەرگوروشتەیەی لێ دەرهێناوە، گوایە بە ڕاستی نەزانیوە.

هەژار کوردی ئێرانە. دوای ڕوخانی حکومەتی کوردستان لە مەهاباد ڕوی کردۆتە عیراق. بەشی زۆری ساڵانی ژیانی لە عیراق بە سەر بردوە. هەژار دوای ئەوەی لە ئێرانەوە هاتە عیراق هەمو ژیانی و، شیعرەکانی و، نوسینەکانی و، قسەکانی و، زمان لێدانی... تەرخان کرد بۆ قوڵکردنەوەی برینەکانی ناکۆکی ناوخۆ و، خۆشکردنی ئاگری شەڕی خۆبەخۆی کوردی عیراق. تەنانەت شاکارە ئەمرەکەی شەرەفخانیشی، وەکو دیوانەکانی خۆی بە تێ ترنجاندنی جنێو پیس کردوە، «پێشەکی» و «پاشەکی»یەکی خستۆتە سەر، بێ ئەوەی هیچ پێوەندیەکیان بە شەرەفنامەوە هەبێ، پڕە لە سەرگوروشتەی سیاسی هەڵبەستراو و، جنێوی ناشیرین و، درۆی بێ تامە.

ئەگەر تەفسیرە ئەفسانەییەکەی شەرەفخان ڕاست نەبێ، ئەبێ بۆچی هەژاری شاعیر و ئەدیب و نوسەر و زمانزان لە باتی بانگەشەی «یەکێتی و تەبایی ئەتەوەی کورد» پڕۆپاگاندە بۆ «شەڕی براکوژی» بکا و، هەتا مرد، لە پاش مردن ڕەحمەت چاکە، وازی لە ڕێبازی هاندانی شەڕی براکوژی نەهێنا؟ ئەوەی باوەڕ ناکا با لەم ڕوانگەیەوە سەرلەنوێ بە پێشەکی و پاشەکیەکەی شەرەفنامە و، بە دیوانەکان و نوسینەکانی هەژار دا بچێتەوە.

ئەحمەدی خانی (۱٦٥۰ - ۱۷۰۷) دانەری «مەم و زین» یش سکاڵا لە

دەس هەمان دەرد ئەکا و، ئەڵێ: ئەگەر ئێمە لە ناو خۆمان دا «ئیتیفاق»مان هەبوایە، دین و دەوڵەت مان تەکمیل ئەکرد و، عیلم و مەعریفەت مان تەحصیل ئەکرد و، لە باتی ئەوەی وڵاتەکەی ئێمە ببێتە بەرزەخ لە نێوان لەشکرەکانی ڕۆم و عەجەم دا لە گۆمی خوێن دا نقوم بێ، هەمو ئەوانە نۆکەرییان بۆ ئێمە ئەکرد. بەڵام ئەویش سەری لە «حیکمەتی خودێ» سوڕ ماوە، لە ناو هەمو گەلانی دنیادا بۆچی کوردی وەها لێ کردوە.

حاجی قادری کۆیی (١٨٢٥ - ١٨٩٧) لە خانی ی تێ ئەپەڕێنێ و، ئەڵێ:
تا گەلی کورد لە گەڵ یەک ڕێک نەکەون، وڵاتەکەیان هەروا «خەرابەئاباد» ئەبێ و، «هەتا وەک ئاگری بێ کا» بێ «لە گەڵ یەک»، ئەگەر «تۆفانە لەشکر» یان «بە پوشەکە» و، بە هۆی ئەم دەردەوە لە «زێڕی.... بون بە دۆشەک».

ئەمین زەکی بەگ (١٨٨٠ - ١٩٤٨) پاش تاوتوێ کردنی سەراپای مێژوی کورد، ئوسیوێتی: «ئەم قیامانەی کە باسمان کرد... بە صورەتی عومومی ئەڵێین بۆ عەینی مەقصەد و هەدەف بو، بەڵام هیچیان سەری نەگرت و بێجگە لەمەش ضەرەرێکی زۆری بۆ ماڵ و ڕۆحی کورد بو. ئەگەر تۆزێک پاش لەم قیامانە و لە دەوری دەوام و کوژانەوەیان تێ بفکرین، ئەبینین کە ئەسبابی موەفەق نەبونیان لە خاریجی زیاتر لە داخیلی خۆیان دا بوە و هێشتا بۆ ئەم تەرحە ئیشانە پێ ئەگەیشتون و لە وەضعیەتی سیاسیەی دەور و پشتیان ئەوەندە ئاگەهدار نەبون...
...خولاصە ئەم حەرەکاتی مونفەریدەیە یەکە یەکە عەقیم مایەوە، وە سەبەبی ئەصڵیشی نیفاق و حەسەد بوا»

ئەمین زەکی، هۆی سەرەکی تێشکانی هەمو ئەو بزوتنەوانە، ئەگێڕێتەوە بۆ «نیفاق» و «تەفرەقە» و «حەسادەت» و «ڕەقەبەری» و «غەرەض» ی ناوخۆ. ئەنجامگیری مێژوەکەشی بەم جۆرە ئەکا:

«بە ڕاستی تاریخ ئاوێنەیەکی عیبرەتە، وە ئینسان و ئەقوام ئەبێ دائیمەن ئیستیفادەی لێ بکەن، وە لە سەبەبی سەرنەگرتنی بەعضێ ئیش و قیام پاش ورد بینەوە و توشی عەینی نەتیجە و فەلاکەت نەبن. لە سەرەوە گوتمان کە سەبەبی هەرە ئەساسیی سەرنەگرتنی حەرەکاتی کورد پێ نەگەیشتنیەتی. دوێنێ وابو و ئێمڕۆش وایە.

بۆ پێکەوەنانی ئیدارەیەکی سەربەخۆ - باخوصوص لەم دەورەدا - لە پێشی هەمودا دو شت زۆر پێویستە: عیلم و ثەروەت. هەر قەومێک کە لەم دو خەزێنەیە مەحروم بێ، سەربەخۆیی چنگ ناکەوێ، وە هەر هەوڵێکی کە بۆی ئەدا بە با ئەچێ و ضەرەری ماڵ و ڕۆحی بۆی ئەبێ. شایەد سیاسەتی عومومیە موساعەدەی بکا و بە مەقصەدیش بگا، لە غایەکەی خێر نابینێ و ناحەسێتەوە و بە ئەوعێکیتر ئەسیر

ئەبێ، بۆ ئیثباتی ڕاستیەتیی ئەم قاعیدەیە میثال زۆرە»
مێژوی پاشایەتی بابان نمونەیەکی دیاری دەردی خۆخۆریی کوردە. سەیر ئەوەیە، ئەوان ئەوسا، کەسیان کەڵکی لە تەجروبەی ئەوی پێش خۆی وەرنەگرتوە و، هەمان بەزمی دوبارە کردۆتەوە. لەوەش سەیرتر ئەوەیە: کورد و حیزبە سیاسیەکانی، هەتا ئێستاش تەجروبەیان لە ڕابردو وەرنەگرتوە. هەمان بەزم و ڕەزم بە جۆرێکی کوشندەتر دوبارە ئەکەنەوە. من ئەم باسەم بە دەستی ئەنقەست هەڵبژاردوە بەشکو ئەوەی تازەپێگەیشتوی کورد پەندی لێ وەربگرن.

-٣-

بۆ نوسینەوەی لێکۆڵینەوەی لەم بابەتە، وەکو ئەزانرێ، پێشڕەوی چەند مەنهەجێک ئەکرێ لەوانە:

- نوسینەوەی بە شێوەی «حولیات» هەر ساڵەو ڕوداوەکانی بنوسرێ.
- نوسینەوەی سەردەمی میرەکان یەک لە دوای یەک.
- لێکۆڵینەوەی هەمو ماوەکە بە سەر یەکەوە، بەڵام لێدوانی لایەنە سیاسی، کۆمەلایەتی، ئابوری، جەنگی، ئەرهەنگی یەکانی هەریەکەی لە بەشێکی جیاوازدا.

من هیچ کام لەم ڕێگایانەم نەگرتوە. بەڵکو هەوڵم داوە لە هەر ماوەیەک دا ڕوداوێکی سیاسی گرنگ وەربگرم و، قارەمانەکانی ئەو ماوەیە لە گەڵ ڕوداوەکەدا باس بکەم و، هەمو لایەنە جیاوازەکانی ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و جەنگی و ئەرهەنگی بە تێکەلاوی باس بکەم و، زۆرتر لایەنی سیاسی باسەکان بکرم.

سەرەتای باسەکەم بە هەڵسەنگاندنی یەک بە یەکی ئەو سەرچاوانە دەس پێ کردوە کە باسی ڕوداوەکانی میرایەتی بابانیان کردوە. هەوڵم داوە ئەوانەی جێگەی باوەڕن لەوانە جیا بکەمەوە کەمتر جێگای باوەڕن.

باسەکەش هەموی کراوەتە ١٠ بەش:

٨ بەشی بۆ گێڕانەوەی ڕوداوەکانی بابان و، قارەمانەکانی تەرخان کراوە، بەشی ٩ هەمی هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان باس ئەکا لە زەمانی شایەتەکانی سەردەمەوە و، بەشی ١٠ هەمی باسی سالم و شیعرەکانی ئەکا کە هەلومەرجی ناوچەی بابان باس ئەکا دوای داگیرکرانی لە لایەن تورکەوە.

لێکۆڵینەوەکە ٣ پاشکۆی هەیە:

پاشکۆی یەکەم بریتیە لە ٥ ڕێککەوتننامە کە پەیوەندییان بە باسەکانەوە هەیە.

پاشکۆی دوەم بریتیە لە ٦ چیرۆک و بەیت کە پەیوەندییان بە ڕوداوەکانی بابانەوە هەیە. گێڕانەوەی دەماودەمی مێژو، نرخێکی تایبەتی هەیە، ئوێنی خەڵک

دەرنەخا لە ڕوداوەکان و قارەمانەکانی. بێزۆر حەزی نەکرد قارەمانەکان بەو جۆرە بونایە کە باسیان نەکا. بەیت و چیرۆکەکان پێویستیان بە لێکۆڵینەوە و بەراوردکردن و، لێدوان و لێکدانەوەی وشەکانی هەیە. بەڵام ئێرە جێگای ئەوە نیە.

باشکۆی سێیەم بریتیە لە لیستی هەندێ بەڵگەی ڕەسمیی، کە پێوەندییان بە میرایەتی باباناوە هەیە. بۆ یەکێ بیەوێ لێکۆڵینەوەی زیاتر بکا، ئەتوانێ لەو سەرچاوانەدا بیان دۆزێتەوە.

-٤-

ساڵەکانی ناو باسەکە زۆری، یان هەموی، بە هیجری قەمەری نوسرا بون. زۆری سەرچاوەکانیش ئەم تەقویمەیان بە کار هێناوە. گۆڕینی بۆ ساڵی میلادی، ئەگەر خۆم بمکردایە، هەندێ هەڵەی لێ پەیدا ئەبو، چونکە ڕوداوەکان هەندێکیان ساڵەکانیان دیار بو، بەڵام زۆریان ڕۆژ و مانگەکانیان دیاری نەکرا بون. لە بەر ئەوە من هەمویانم بە هیجری قەمەری نوسی بو. دۆستی بەڕێزم کەمال ڕەئوف محەمەد ئەرکێکی زۆری کێشا، هەمویانی گۆڕی بۆ میلادی و، زۆر سەرنجی بە کەڵک و تێبینی بە نرخی لە سەر تێکڕای باسەکان دەربڕی و، هەندێ سەرچاوەی بە نرخی پیشان دام. لێرەدا بە پێویستی ئەزانم پڕ بە دڵ سپاسی بکەم.

هیوادارم بەم کارەم توانی بێتم خزمەتێکی بچوکی گەلەکەم بکەم.

لەندەن، ١٩ ی مایسی ١٩٩٦
١ ی موحەڕڕەمی ١٤١٧ ئەوشیروان

ئەم کتێبە لە کوردستان لە ژێر چاپ دا بو، کە هێرشی هاوبەشی هێزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان و حەرەسی جمهوریی عیراق لە بەیانی ی ٣١ ی ئابی ١٩٩٦ دا بۆ سەر هەولێر دەستی پێ کرد. بە هۆی ئەو ڕوداوانەوە ئەمیش، وەکو زۆر شتی تر، چاپ و بڵاوکردنەوەی پەکی کەوت.

لەم ماوەیەدا هیچ سەرچاوەیەکی تازەم بەر چاو نەکەوتوە، کە باسەکان دەوڵەمەندتر بکا، تا پێویست بکا پێیان دا بچمەوە، بۆیە ئەوسا چۆنم نوسی بو، هەروەکو خۆی بێ دەسکاری بڵاوی ئەکەمەوە. حەزم ئەکرد یەکەم جار لە کوردستان بڵاو ببوایەتەوە، بەڵام وەکو ئێرانی ئەڵێن: تەگبیر لە گەڵ تەقدیر هەمو جارێ یەک ناگرێتەوە.

پێداچونەوەیەکی ڕەخنەگرانە بە سەرچاوەکان دا

ریچ لە بیرەوەریەکانی رۆژی ٧ ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ نوسیویتی:
«ئەمرۆ لە گەڵ میردا - مەبەستی مەحمود پاشایە - کە باسی مێژوی کوردستانمان کرد، پێم نا بە جەرگی خۆم دا و، سەرسامیی خۆمم بۆ باس کرد، کە بۆچی ئاگاداری تەواوی مێژوی بنەماڵەکەیان نیەا ئەویش بە ئەزاکەت و سەنگینیەوە پێ ی وتم: ئەو مێژوە شایستەی نوسینەوە نیە، چونکە مێژوی بنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار نیە، بەڵکو مێژوی خێلێکی سادەیە. منیش پێم وت: بەلام بنەماڵەکەیان مێژویەکی دوریان هەیە و شەرەفمەندن. وتی: بنەماڵەکەیان زۆر کۆن نیەو، ئەندامانی بنەماڵەکەشیان تەنیا سەدەیەک ئەبێ بونەتە میر و سەردار..... دوای ئەوەش وتی: جگە لە مێژوی پێغەمبەران و، پیاوچاکان، ئەوەندەی بتوانم لە رۆژگار و گوزەرانیان بزانم، نیتر زۆر تامەزرۆی مێژو نیم، لە شانامە زیاتر، شتێکی لێ ناخوێنمەوە»
ئەمە شایەتیەکی گرنگە، لە زمانی پاشایەکی بابانەوە، کە مێژوی میرایەتی بابان تا ئەو سەردەمە ئەنوسراوەتەوە. هۆی ئەنوسینەوەی چی بوە؟ رەنگە هەر کەسە بە جۆری لێکی بداتەوە.
مێژویەکی سەربەخۆ کە ڕوداوەکانی میرایەتی بابان لە سەرەتای دامەزرانیەوە تا کۆتایی بگێرێتەوە لە سەردەمی خۆی دا ئەنوسراوە. بەلام لە زۆر سەرچاوەی ئەو سەردەمە و، لە هی نوێ دا. هەواڵەکانیان و، دەنگوباسیان هەیە:

١. سەرچاوەکانی دەستی یەکەم

١. ١. بە زمانی فارسی

١. ١. ١. شرف خان بدلیسی

«شرفنامە»
ئەمیر شەرەف خانی بتلیسی سالی ١٠٠٥ هـ ق لە نوسینی «شەرەفنامە» بۆتەوە.
شەرەفنامە بە فارسی ٣ جار بلاو کراوەتەوە:
یەکەمین جار سالی (١٢٧٦ک / ١٨٦٠ز) لە لایەن «ولادمیر ولیامینوف زرنوف» لە پیتربورگ.

دوەمین جار ساڵی ۱۹۳۰ لە لایەن «فرج الله ذکی الکردی» لە قاهیرە.
جاری سێهەم ساڵی ۱۳٤۳ هـ ش لە لایەن «محمدی عباسی» هەمان چاپی قاهیرە بە ئۆفسێت لە تاران.
«شەرەفنامە» لە ڕیزی میرایەتیەکانی کورددا، بەشێکی تەرخان کردوە بۆ میرایەتی بابان. ئەمە یەکەمین سەرچاوەیە باسی میرایەتی بابان ئەکا تا ساڵی تەواو بونی کتێبەکە.
«شەرەفنامە» لە لایەن دو نوسەری شارەزای مێژوی کوردەوە بە جیا کراوە بە عەرەبی: محمد جمیل بندی الروژبیانی و، محمد علی عونی. هەردوکیان پێشەکی و پەراوێزی بە نرخیان بۆ نوسیوە. هی یەکەمیان ساڵی ۱۹۵۳ لە بەغداد و، هی دوەمیان ساڵی ۱۹۵۸ لە قاهیرە چاپ کراوە.
«شەرەفنامە» کراوە بە تورکی و، بە هەندێ لە زمانە ئەوروپیەکان لەوانە ئەڵمانی و ڕوسی.
مەلا مەحمودی بایەزیدی لە نیوەی دوەمی چەرخی ڕابوردودا کردویەتی بە کوردی و، هەندێ بەشی تری بۆ زیاد کردوە.
هەفتەنامەی «پێشکەوتن» ی سلێمانی لە ژمارەی ۲٤ ی ۷ ی ئۆکتۆبەری ۱۹۲۰ ەوە بە زنجیرە چەند بەشێکی لە «شەرەفنامە» وەرگێڕاوەتە سەر کوردی و لە ژێر ناونیشانی «نەسەبی طەوائیفی کوردان و ڕەوشتیان» دا بڵاوی کردۆتەوە. سەرەتاکەی بەمجۆرە دەس پێ کردوە: «نەسەب و طەوائیفی کوردان و ڕەوشتیان خوا چاکتری دەزانێ بەڵام شەرەف خان کوڕی شەمسەدینی بدلیسی ۳۳۲ ساڵ لەمەوپێش لە شەرەفنامەدا وای فەرموە:...».
هەژار کردویەتی بە موکریانی و، دو کەڕەت: جارێک لە نەجەف و جارێک لە تاران چاپ و بڵاوی کردۆتەوە.
باوکی شەرەفخان و بنەماڵەکەیان و تێلەکەیان بە هۆی هەلومەرجی ناڵەزی کوردستانەوە ماوەیەک ئاوارەی ئێران بون. باوکی شەرەفخان میرێکی ناسراوی سەردەمی خۆی و، پایەبەرز و بەڕێز بوە لای شا تەهماسبی صەفەوی. شەرەفخان بە منالی لە گەڵ شازادە و ئەمیرەکانی ئێران بۆ پەروەردەکردن و پێگەیاندن براوەتە دەرباری صەفەوی. دیارە شەرەفخان خۆیشی پیاوێکی لێهاتو و زیرەک و کارامە بوە. کە گەورەش بوە ماوەیەک لە دەرباری صەفەوی دا سەرپەرشتی کاروباری میرایەتیە کوردیەکانیان پێ سپاردوە. شەرەفخان ئاگاداری و زانیاریەکی زۆری لە سەر کورد و نیشتمانەکەی و میر و دەسەڵاتدارەکانی کۆ کردۆتەوە. هەروەها ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی مێژویی خوێندۆتەوە. شەرەفنامە یەکەمین مێژوی گشتی کوردە.
۱. ۱. ۲. قاضی ملا محمد شریف سنندجی:
«زبدە التواریخ»
ساڵی ۱۲۱٤ هـ ق (۱۷۹۹ز) بە فارسی نوسیویەتی.

هێشتا دەستنوسە و چاپ نەکراوە. تەنیا دەستنوسی زانراوی لە زانستگای کامبریجی بەریتانیایە. فیلمێکی بە ژمارە/٥٧٦٩ لە «کتابخانەی مرکزی دانشگاه تهران» هەیە.

هەمو مێژونوسەکانی ئەردەڵان کەڵکیان لە «زبده» وەرگرتوە. هەروەها «لورنس لکهارت» بو نوسینی «انقراض سلسله صفویه».

١. ١. ٣. خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان:

«لب التواریخ»

ساڵی ١٢٤٩ هـ ق (١٨٣٣ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٥٦ هـ ش لە تاران چاپ کراوە. وێنەی دەسخەتی ئەم کتێبە لە گەڵ لێکۆڵینەوەیەک بە روسی لە یەکێتی سۆڤیێتی جاران چاپ کراوە.

١. ١. ٤. ماه شرف خانم (مستوره):

«تاریخ اردلان»

ساڵی ١٢٦٣ هـ ق (١٨٤٧ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٤٣ هـ ش لە سنە بە اهتمام «ناصر ازادپور» چاپ کراوە.

د. حەسەن جاف و شکور مستەفا «تاریخ اردلان» یان کردوە بە کوردی. لە بەغدا چاپ کراوە.

١. ١. ٥. عبدالقادر ابن رستم بابانی:

«تاریخ و جغرافیای کردستان، موسوم بە: سیر الاکراد»

ساڵی ١٢٦٨ هـ ق (١٨٥١ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٦٦ هـ ش لە تاران بە اهتمام «محمد رئوف توکلی» چاپ کراوە.

ئەم کتێبە جگە لە مێژوی ئەردەڵان، بەشێکی بۆ مێژوی بابان و سۆران و موکریان تەرخان کردوە.

ئەوەندەی پێوەندی بە مێژوی بابانەوە هەبێ:

١. پێ ئەچێ نوسەر پشتی بە گێڕانەوەی دەماودەمی روداوەکانی مێژوی بابان بەست بێ، نەک بە کتێبی نوسراو و، تۆماری حوکمڕانەکان. بۆیە:

٢. ساڵەکانی تێکەڵاو کردوە. بە دەگمەن ساڵێکی بە دروستی نوسیوە. لەبەرئەوە هیچکام لە ساڵەکانی جێگای باوەڕ نین بۆ دیاریکردنی روداوەکانی مێژوی بابان.

٣. زنجیرەی حوکمڕانەکانی تێکەڵاو کردوە. پاش و پێشی کردون. هەندێ لە حوکمڕانەکانی کردوە بە کوڕی هەندێکی تر و، هەندێکی کردوە بە براو باوکی یەکتری، کە لە راستی دا وانین. لەبەرئەوە بۆ ئەمەش جێگای باوەڕ و پشت پێ بەستن نیە.

٤. هەندێ لە گێڕانەوەکانی بە شێوەی سەرگروشتە و ئەفسانە نوسیوە. نرخی مێژویی و زانستییان نیە.

٥. زانیارییەکانی لە سەر دوا ساڵەکانی تەمەنی میرایەتی بابان هەندێ باسی بە کەڵکیان تێ دایە، بە تایبەتی پاش تاووتوێ و بەراورد کردن، دەربارەی ڕووداوەکانی سەردەمی: مەحمود پاشا، ئەحمەد پاشا، سلێمان پاشا، عەبدوللا پاشا و عەزیز بەگی بابان.

٦. دەربارەی بنەماڵەی صاحێبقران، کە نوسەر خۆی یەکێ بوە لەوان، هەندێ بابەتی تازەی تێ دایە بە تایبەتی دەربارەی مەحمود بەگ، کە باوکی مستەفا بەگی کوردی بوە. بە پێ ی گێڕانەوەی ڕووداوەکان ئەبێ نوسەر ئامۆزای سالم و کوردی بێ. هەروەها هاوزەمانی ئەوانیش بوە. کەچی سەیر ئەوەیە بە هیچ جۆرێ ناوی ئەم دو شاعیرە نابات. تۆ بڵێی ی ناوی نەبیست بێ، یان لە سەردەمی نوسینەکەی ئەودا هێشتا نەناسراو بوبن؟

بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە لە لایەن کاک «محمد رئوف توكلي» یەوە ڕەنجێکی باش و کارێکی بە کەڵکە بۆ مێژوی سیاسی و کۆمەڵایەتی کورد. جێگەی سوپاس و شایانی ئافـەرینە. بەڵام ئەبوایە بایەخـێکی زیاتری بدایە بە ساغکردنەوەی زانیارییەکانی و، ڕاستکردنەوەی چەوتییەکانی، بۆ ئەوەی بابەتی دروستکراو و ناڕاست بە سەر خوێنەردا تێ پەڕی نەکردایە، بە تایبەتی سەرچاوەی باوەڕپێکراو لەم بارەیەوە کەم نین.

١. ١. ٦. علی اكبر وقائع نگار كردستانی:

«حدیقەی ناصری در جغرافیا و تاریخ كردستان»

ساڵی ١٣٠٩ هـ ق (١٨٩١ز) بە فارسی نوسیوێتی.

ساڵی ١٣٦٤ هـ ش لە تاران بە اهتمام «محمد رئوف توكلي» چاپ كراوە.

عەلی ئەکبەر لە ناو کتێبەکەی دا چەند جارێ باسی کتێبێکی تری خۆی ئەکات بە ناونیـشانی «تاريخ الاكراد». تا ئێستـا ئەم کتێبـە لە هیچ لایەک دەنگوباسی نیە. ڕەنگە دۆزینەوەی هەندێ لایەنی تاریکی ناوچەکە ڕون بکاتەوە.

عەلی ئەکبەر ئامۆزای مەستورە بوە.

١. ١. ٧. میرزا شكرالله سنندجی (فخر الكتاب):

«تحفەی ناصری در تاریخ و جغرافیای كردستان»

ساڵی ١٣١٩ هـ ق (١٩٠١ز) بە فارسی نوسیوێتی.

ساڵی ١٣٦٦ هـ ش لە تاران بە اهتمام «دكتر حشمت الله طبيبی» لە لایەن «انتشارات امير كبير» چاپ كراوە.

١. ١. ٨. شێخ محمد مردوخ كردستانی:

«تاريخ مردوخ»

لە دو بەرگ دا لە چاپخانەی ئەرتەش لە تاران چاپ کـراوە. سـاڵی چاپ و بڵاوکردنەوەی لە سەر نەنوسراوە. جارێکی تریش لە لایەن «کتابفروشی غریقی» لە سنە بڵاو کراوەتەوە. ئەمە تازەترینی هەمو مێژوەکانە.

ئەم مێژوانەی سەنەندوجی، خەسرەوی ئەردەڵان، مەستورە، فەخرولکوتتاب، وەقائیع نیگاری کوردستانی، مەردوخ:

١. هەمویان نوسینەکانی پێش خۆیان دوبارە کردۆتەوە. زۆر کەم باس و بابەتی تازەیان تێ دایە مەگەر ئەوەی لە سەردەمی نوسەر خۆی دا ڕوی دابێ.

٢. لە گێڕانەوەی ڕوداوەکان دا زۆر جار بێلایەنیی لە دەس ئەدەن. لە ناکۆکی ڕۆم و عەجەم دا لایەنی ئێران ئەگرن و، لە ناکۆکی بابان و ئەردەڵان دا بە لای ئەردەڵان دا دائەشکێن.

٣. هەواڵەکانی بابان لە پەیوەندی لە گەڵ ڕوداوەکانی ئەردەڵان دا ئەگێڕنەوە. هەرچەندە کەم و کورتن بەڵام گرنگ و بە نرخن.

١. ١. ٩. ڕەنجوری:

شاعیرێکی گەورەی کورد و، ئەستێرەوانێکی شارەزا بوە. چەندین کتێبی زانستیی نوسیوە و نوسیوەتەوە. لە پەنای یەکێ لە کتێبەکانی دا چەند هەواڵنامەیەکی کورتی نوسیوە، یەکێکیان «تاریخ والیهای کوردستان» ، تا ئەورەحمان پاشا گەیشتوە. ڕەنجوری چونکە نزیک بوە لە داوودەزگای بابانەوە، هەواڵەکانی ورد و، جێگەی باوەڕن.

ئەم تەقویمە بە نرخە لە لایەن کاک عەبدولرەقیب یوسف دۆزراوەتەوە و، پاش ساخکردنەوە و لێکۆڵینەوەی لە گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ - ١٩٨٥» دا بڵاوی کردۆتەوە.

١. ١. ١٠. ابوالحسن بن محمد امین گلستانە:

«مجمل التواریخ»

ئەم کتێبە سالی ١١٩٦ نوسراوە و چەند جارێ چاپ کراوە. دوایینیان بە اهتمامی مدرس رضوی لە تاران سالی ٢٥٣٦ شاهنشاهی لە لایەن «دانشگاه تهران» ەوە بڵاو کراوەتەوە.

گولستانە هاوزەمانی نادر شا و کەریم خانی زەند بوە. لە سەردەمی نادر شا دا مامی نوسەر قەڵاداری قەڵایەک بوە لە کرماشان کە نادر کردویەتی بە دەبێزی هەڵگرتنی چەکی پێویست بۆ لەشکر کێشی بۆ سەر عیراق. نوسەریش لە کرماشان دانیشتوە. لە کاتی لەشکر کێشی کەریم خانی زەندا بۆ سەر کرماشان و سنە، ئەو لە کرماشان بوە و چۆتە سەردانی کەریم خان. نوسەر و بنەماڵەکەی ناحەزی کەریم خان بون. پاش ماوەیەک چوە بۆ پیرۆزگاکانی نەجەف و کەربەلا و لەوێوە هەڵاتوە بۆ هندستان.

ئەم کتێبە ڕوداوەکانی ئێران بە درێژایی ٣٥ سال لە کوژرانی نادر شاوە ئەگێڕێتەوە و باسی سەردەمی حوکمڕانیی کەریم خان ئەکا. گەلێ هەواڵی بە نرخی لە سەر کورد تێ دایە. لەوانە لە سەر سەلیم پاشای بابان و حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان.

١. ١. ١١. میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی:
«تاریخ گیتی گشا در تاریخ زند»
نامی هاوزەمانی کەریمخان و حوکمرانەکانی زەند بوە. ڕوداوەکانی بە شێوەی «حولیات» و بە کورتی نوسیوە. لە بەر ئەوەی لە دەزگای حوکمرانیەوە نزیک بوە گێرانەوەکانی جێگای باوەڕن.
سعید نفیسی، ئەم کتێبەی ساغ کردۆتەوە و، پێشەکی بۆ نوسیوە و، لە تاران چاپ کراوە.
١. ١. ١٢. عبدالرزاق دنبلی:
«مآثر سلطانیه»
ئەم کتێبە: «مآثر سلطانیە» لە لایەن «عبدالرزاق دنبلی» ەوە بە زمانی فارسی، لە سەر داوای عەبباس میرزا نائیبولسەلطەنەی ئێران، نوسراوە. ڕوداوەکانی ئێران لە (١٢١٤ هـ ق تا ١٢٤١ هـ ق / ١٧٩٩ - ١٨٢٥ز) ئەگێڕێتەوە. مەرگ مۆڵەتی نەداوە لەوە زیاتر درێژەی پێ بدا.
عەبدولڕەزاق بەگی دونبولی (١١٦٧-١٢٤٢ک / ١٧٥٣ - ١٨٢٦ز) مێژونوس و، ئەدیب و شاعیر، کوڕی نەجەفقولی کوڕی شاباز خانی دونبولیە. ئێلی دونبولی کوردی یەزیدی بون. بە تێپەڕینی زەمان بون بە شیعە و، لە ناو کۆمەڵی ئازەری دا لە تەورێز و ئازەربایجان دا جێگای خۆیان کردۆتەوە. باوباپیری عەبدولڕەزاق لە زەمانی صەفەوییەکانەوە لە دەزگا حکومەتییەکانی ئێران دا پلەو پایەی بەرزیان هەبوە. باوکی عەبدولڕەزاق سەردەمێ بەگلەربەگی ئازەربایجان بوە. بەڵام عەبدولڕەزاق لە سەردەمی کەریمخانی زەند دا ١٤ ساڵ بە بارمتە لە شیراز گل دراوەتەوە. ماوەی گلدانەوەی خۆی بە خوێندنەوە خەریک کردوە. کە دەسەڵاتی زەند نەما گەڕایەوە تەورێز لە دیوانی عەبباس میرزادا بو بە «مونشی: سکرتێر».
چەندین کتێبی نوسیوە لەوانە «تاریخ دنابلە: مێژوی دونبولییەکان» و، بە ئازناوی مەفتون شیعری زۆری داناوە.
«مآثر سلطانیە» باسەکانی تەرخان کراوە بۆ ڕوداوەکانی ئێران لە سەردەمی دامەزرێنەری سەڵتەنەتی قاجار: ئاغا محەممەد خان و، دوای ئەو فەتح عەلی شاه دا. شەڕەکانی ئێران و ڕوس و، هاتوچۆ و گفتوگۆ دیپلوماسیەکانی نوێنەرانی ئێران، تورکیا، ڕوسیا، فەرەنسا، بە درێژی ئەگێڕێتەوە. تێکستی فارسی ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆمی تێ دایە.
بابەتەکانی ئەم کتێبە ساڵ لە دوای ساڵ ڕێک خراوە بە شێوەی «حولیات».
«مآثر سلطانیە» لە چەندین جێگادا هەواڵ و دەنگوباسی کوردی نوسیوە. هەواڵەکانی ئەگونجێ بە دوجۆر دابەش بکرێن:
یەکێکیان هەواڵی پچڕپچڕی ئێلە کوردەکانی بلباس، شکاک، حەیدەرانلو و ئێلەکانی تری ئازەربایجان و، هەکاریە.

ئەوی تریان هەواڵی ڕێکوپێکی ململانێ ی دەسەڵاتە لە نێوان ئەورەحمان پاشای بابان لە لایەک و، والییەکانی بەغداد و، شازادە محەمەد عەلی میرزای قاجار لە لایەکی ترەوە. دوای ئەویش ناکۆکی نێوان هەردو پاشای بابان: مەحمود و عەبدوڵلا و، ململانێ ی مەحمود پاشا لە لایەک و، والییەکانی بەغدا و شازادە محەمەد عەلی میرزا و شازادە عەبباس میرزای قاجار لە لایەکی ترەوە. لەم لایەنەوە بۆ لێکدانەوەی مێژوی بابان سەرچاوەیەکی بە کەڵکە.

نوسەر چونکە لە دەزگای دەسەڵاتدارەوە نزیک بوە، ئاگاداری ڕوداوەکان بوە. بەڵگە گرنگەکانی دیوە. ساڵی ڕوداوەکانی بە وردی دیاری کردوە. بەڵام هەواڵەکانی لە باری سەرنجی ڕەسمیی کاربەدەستانی ئێرانەوە نوسیوە. لە گێڕانەوەدا پارێزگاری بێلایەنیی نەکردوە. بە ئاشکرا هەمیشە بە لای عەجەمدا دائەشکێنێ و، هیچ هاودەردییەک لە گەڵ کورد دەرنابڕێ. بگرە چەند جارێ بە «اکراد بدنژاد: کوردانی بەدرەسەن» ناویان ئەبا.

ئەم کتێبە ساڵی ۱۲٤۱ هـ ق (۱۸۲۵ز) بۆ جاری یەکەم لە تەورێز چاپی سربی، واتە بە قورقوشم، چاپ کراوە. بە خەتێکی جوان نوسراوەتەوە. بەم پێیە یەکێکە لە کتێبە چاپکراوە کۆنەکان. جاری دوەم ساڵی ۱۳۹۲ ش لە سەر هەمان چاپی یەکەم بە ئۆفسێت بە «اهتمام: غلام حسین صدری افشار» لە تاران چاپ کراوەتەوە.

۱. ۲. بە زمانی تورکی

۱. ۲. ۱. نظمی زادە، مرتضی افندی:

«گلشن خلفا»

«گولشەن» بە کورتی باسی مێژوی مرۆڤ ئەکا و، دێتە سەر خەلیفەکانی ئەمەوی و عەبباسی و، سولتانەکانی عوسمانی. لە دوا لاپەرەکانی دا باسی میر سلێمان و میر بەکر ئەکات. ئەو هەڕەشەنامەیەی بۆ میر سلێمان نوسراوە، بە قەڵەمی نوسەری گولشەن نوسراوە و، لەم کتێبەدا تۆمار کراوە.

موسی کاظم نورس، «گولشەنی خولەفا» ی لە تورکییەوە کردوە بە عەرەبی و بلاوی کردۆتەوە.

۱. ۲. ۲. الشیخ رسول حاوی الکرکوکلی:

«دوحە الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد الزوراء»

ڕەسول حاوی کەرکوکی، کوڕی مەلا بەعقیبی ماهونی، نوسەر و شاعیر بوە. نوسینەکانی بە تورکین. لە کەرکوک ژیاوە و خوێندویەتی و گەورە بوە. وەکو «عەبباس عەززاوی» لە زمانی «هیجری دەدە» وە ئەگێڕێتەوە، ئەبێ لە گەڵ بنەماڵەی ئەوان خزم بوبێ. بەم پێ بە ئەبێ کورد بێ. حاوی پاشان چۆتە بەغداد و،

لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دا بۆتە موچەخۆری دەوڵەت.

نوسەر وەکو خۆی ئەڵێ، ئەم مێژوەی بۆ تەواوکردنی مێژوی «گولشەنی خولەفا» نوسیوە. ڕوداوەکانی لە (١١٣٢ک / ١٧١٩ز) ەوە دەس پێ ئەکا و، لە سالی (١٢٣٧ک / ١٨٢١ز) دا ئەیبڕێتەوە. حاوی سالی ١٢٤٢ک (١٨٢٦ز) مردوە. بێ ئەچێ ئەخۆشیی یا کۆسپی تر ڕێگەیان ئەدابێ مێژوەکەی تا ئەوسا درێژە پێ بدا.

ئەم کتێبە بەلگەی بە نرخ و، هەواڵ و دەنگوباسی زۆری تێ دایە، بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی سیاسی و کۆمەلایەتی ناوچەکە و، بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی میرایەتی بابان، سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی دەوڵەمەندە.

١. نوسەر لە ناکۆکیەکانی ئێران و عوسمانی دا پشتیوانی لە عوسمانی ئەکا و، ڕوداوەکان لە باری سەرنجی ئەوانەوە ئەگێڕێتەوە.

٢. نوسەر لە ناکۆکیەکانی نێوان والیەکانی بەغداد و میرەکانی بابان دا پشتیوانی لە والیەکانی بەغداد ئەکا.

٣. ئەگەرچی نوسەر، لە سەر داوای داود پاشا، ئەم مێژوەی نوسیوە، بەلام لە گێڕانەوەی ڕوداوەکان دا بێ ویژدانی ناکا.

٤. لە بەرئەوەی توانیویەتی بەلگەکانی حکومەت ببینێ و، نزیکی کاربەدەستان بوە، بە وردی چۆتە بنجوبناوانی ڕوداوەکان و، تا ئەندازەیەکی باش لە دیاریکردنی سالەکانی دا ورد بوە.

٥. جگە لە باسی بابان، هەندێ باسی گرنگی تری تێ دایە دەربارەی ئێلی بلباس.

«دوحە» سالی ١٢٤٦ک (١٨٣٥ز) بە سەرپەرشتی محمد باقر التفلیسی لە چاپخانەی «دارالسلام» چاپ کراوە.

«دوحە» لە لایەن «موسی کاظم نورس» کراوە بە زمانی عەرەبی و، دوجار بلاو کراوەتەو: جاری یەکەم لە بێروت - لوبنان و، جاری دوەم سالی ١٤١٣ هـ ق هەمان چاپی بێروت بە ئۆفسێت لە قوم - ئێران لە لایەن «منشورات الشریف الرضی» سەرلەنوێ بلاو کراوەتەوە.

١. ٢. ٣. سلیمان فائق بەگ:

«تاریخ الممالیک الکولەمن فی بغداد»

نوسەر: سلیمان فایەق بەگ کوڕی حاجی طالیب کەهیای داود پاشا بوە. کتێبەکەی بە ناوی نهێنیی «ثابت» لە سالی ١٨٧٥ز لە ئەستەموڵ چاپ کردوە. ڕوداوەکانی سالانی ١٧٤٩ - ١٨٣٦ز بە کورتی ئەگێڕێتەوە. هەندێ هەواڵ و دەنگوباسی بابانیشی تێ دایە، بەلام بە هۆی ڕیشەی بنەمالەکەیەوە، بە لای عوسمانییەکان دا، دای شکاندوە. لە گەڵ ئەوەش دا باسەکانی بە نرخ و جێگەی باوەڕن. محمد نجیب ارمنازی کردویەتی بە عەرەبی.

١. ٣. بە زمانی عەرەبی

١. ٣. ١. عثمان بن سند الوائلی البصری:

«مطالع السعود»،

تحقیق: الدکتور عماد عبدالسلام رووف و سهیله عبدالمجید القیسی، (موصل ١٩٩١)

عثمان بن سند، لە یەکێ لە جزیرەکانی خەلیج لە دایک بوە، سەرەدەمێ لە لای مەلا عەبدوڵلای بیتوشی خوێندویەتی. دوایی لە بەصرا نیشتەجێ بوە و، چەند جارێ سەردانی بەغدادی کردوە. نوسەر کتێبەکەی لە سەر داوای داود پاشا نوسیوە. لەبەرئەوە بەڵگە رەسمییەکانی لە بەر دەس دا بوە. مێژوەکەی لە ساڵی لە دایک بونی داود پاشاوە دەس پێ ئەکا، پێش لابردن و گیرانی داود پاشا بە چوار ساڵ کۆتایی بە باسەکانی هێناوە. رەنگە مردن مۆڵەتی درێژەپێدانی نەدابێ.

هەواڵ و دەنگوباسی میرەکانی بابان لە ناو باسەکانی «مطالع السعود» ا زۆرە. نوسەر سونیەکی توندرەو بوە، لەم روانگەیەوە لە ناکۆکیەکانی نێوان ئێران و عوسمانی دا بە توندی پشتیوانی لە دەوڵەتی عوسمانی ئەکا و، لە ناکۆکیەکانی نێوان میرەکانی بابان و والیەکانی بەغدادا، بە توندی پشتیوانی لە کاربەدەستانی عوسمانی ئەکا، بەڵام بەرێزەوە ناوی کورد ئەبا. کە ئەورەحمان پاشای بابان لە گەڵ والی ی بەغدا بو بە شەری، بن سند هێرشی کردۆتە سەری، کەچی شیعرێکی درێژی لە ستایشی دا نوسیوە بە بۆنەی بەربەرچدانەوەی هێرشەکەی محەمەد عەلی میرزاوە لە کۆیە. ئەو شیعرەی ئەخستۆتە ناو ئەم کتێبەوە.

بن سند، مێژوەکەی بە زمانێکی گران و، بە «سەجەع» ێکی سەخت نوسیوە، ژمارەیەکی زۆری شیعرەکانی خۆی تێ هەڵکێش کردوە. زۆری شیعرەکانی پێوەندیەکی ئەوتۆیان لە گەڵ باسەکان نیە.

«امین الحلوانی» ئەم مێژوە کە ناوی: «مطالع السعود بطیب اخبار الوالی داود» ە، کورت کردۆتەوە و شیعرەکانی لێ دەرهێناوە و، هەندێ هەواڵی زیادی خستۆتە سەری بە ناوی «مختصر مطالع السعود» ەوە. «مختصر» لە پێش «مطالع» دا دوجار چاپ کراوە: جارێک لە بەمبەی و جارێک لە قاهیرە.

ئەو کاتەی م. خالیدی ئەقشبەندی کەوتۆتە بەر هێرشی توندوتیژی ناحەزەکانی، عثمان بن سند، بۆ دیفاع لە م. خالید کتێبێکی درێژی لە ژێر ناوی: «اصفی الموارد فی سلسال احوال الامام خالد» دا نوسیوە.

١. ٣. ٢. یاسین العمری:

«غرائب الاثر فی حوادث ربع القرن الثالث عشر»

نشره: محمد صدیق الجلیلی، الموصل ١٩٤٠.

العمری، وەکو خۆی نوسیویتی، مێژوەکەی روداوەکانی چارەکە سەدەیەکی

گرتوته خۆی. ئەو باسە سەیر و سەمەرانەی بیستویەتی، کە هەندێکی ڕەنگە خورافیات و هەڵبەستی سەرزار بن، هەموی تۆمار کردوە. بەڵام بایەخێکی تایبەتی داوە بە ڕوداوە سیاسیەکان. لە دەزگای حوکمڕانیی ئال جەلیلی نزیک بوە و، ئاگاداری ڕوداوەکان بوە.

لە «غرائب» دا دەنگوباسی میرەکانی بابان و بادینان هەیە. بەڵام شتێکی ئەوتۆی زیادتر نیە لە گەڵ دەنگوباسەکانی ناو «دوحە» و «مطالع».

«ئەلعومەری» نوسەرێکی بە بڕشت بوە. گەلێ کتێبی مێژویی تری نوسیوە. لە ناو هەندێکیان دا بە کورتی هەواڵی کورد هەیە، لەوانە:

«زبدە الاثار الجلیە»، حققە: عماد عبدالسلام رووف، النجف ١٩٧٤.

١. ٣. ٣. شیخ عبدالرحمن السویدی:

«حدیقە الزوراء»

بەشی یەکەمی لە بەغداد چاپ کراوە. بەڵام بەشەکانی تری هێشتا دەسنوسن. لە بەشی یەکەمی دا شتێکی ئەوتۆی دەربارەی بابان تێ دا نیە. بەڵام وەکو لە سەرچاوەکان دا ئیشارەتی پێ کراوە، لەم کتێبەدا، چەندین شیعری سیاسی و مێژویی هەیە سەبارەت بە سەرکەوتنی والیەکانی بەغداد بە سەر میرەکانی بابان دا، لەوانە: شەڕی قەمچوغە و سرۆچک (١١٦٠ / ١٧٤٧)، شەڕی ناوەگرد (١١٦٤ / ١٧٥٠)، شەڕی هەولێر (١١٦٤ / ١٧٥٠)، شەڕی کۆشکی زەنگی (١١٧٦ / ١٧٦٢). ئەم شیعرانە نرخی مێژوییان هەیە. من دەستم نەکەوتن.

١. ٤. بە زمانە ئەوروپاییەکان

١. ٤. ١. گەشتی ڕیچ

RICH, CLAUDIUS JAMES:
NARRATIVE OF A RESIDANCE IN KOORDISTAN,
1836 LONDON

کلۆدیۆس جەیمس ڕیچ، ساڵی ١٨٢٠ گەشتێکی بۆ کوردستانی بابان و ئەردەڵان کردوە. میر و مەزنەکانی کوردی دیوە و، بە درێژی گفتوگۆی لە گەڵ کردون. سەرنجەکانی خۆی بە وردی لە سەر هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جوگرافی... ڕۆژانە تۆمار کردوە. هەندێ نیگاری جوانی مەزنێکی سلێمانی و، کابرایەکی خێڵەکی جاف و، دو سەربازی ئەردەڵان و، ژن و پیاوێکی نەستوری و، ژن و پیاوێکی یەزیدی و، شایی و زەماوەنی سلێمانی، کێشاوە. زنجیرەی حوکمڕانەکانی بابانی لە پاشکۆی کتێبەکەی دا نوسیوە. سەرچاوەیەکی نایاب و بە نرخە بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی بابان.

بۆ یەکەمین جار حەفتەنامەی «پێشکەوتن» لە ژمارەی ١٩ی ٢ی سێپتەمبەری ١٩٢٠ەوە بە زنجیرە چەند بەشێکی گرنگی یادداشتەکانی ڕیچی لە

ژێر ناوی «صەد ساڵ لەمەوپێش» بەم پێشەکییەوە بڵاوکردۆتەوە: «صەد ساڵ لەمەوپێش قونسولوسێکی ئینگلیس لە بەغداد ناوی میستەر ریچ بو. لەبەرئەمە کە نەختێک ناخۆشیی بو، سەفەرکردنی کوردستانی بە باش زانی بە قسەی هەندێ لە مەئمورەکانی بەغداد لە بەر ئەوەی هەتا ئەو ڕۆژە هیچ کەس لە مەئموری ئینگلیس بە خزمەت پاشاکانی سلێمانی نەگەیشت بو، سەفەری سلێمانی بە چاک دی. لە پاشا سەفەرنامەیەکی نوسیەوە کە لێرەدا دەینوسینەوە»

ناجی عەبباس یش چەند بەشێکی لێ وەرگێڕاوە و، لە ژێر ناوی: «گەشتی کلودیوس ریچ لە کوردستان» لە گۆڤاری «گەلاوێژ» دا لەمانگەکانی ئاب و تشرینی دوەمی ١٩٤٧ دا، بڵاوی کردۆتەوە.

بها ءالدین نوری، ئەم گەشتەی کردۆتە عەرەبی و، لە ژێر ناوی «رحلە ریچ» دا سالی ١٩٥١ لە بەغداد چاپی کردوە.

محەمەد حەمە باقی، گەشتەکەی لە عەرەبییەوە کردوە بە کوردی و، لە ژێر ناوی: «گەشتی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠» دا، سالی ١٩٩٢ لە تەوریز چاپی کردوە.

١. ٤. ٢. گەشتی فرەیزەر

FRASER, J. B:
TRAVELS IN KOORDISTAN, MESOPOTAMIA, etc.
1840 LONDON

جەیمس بیللی فرەیزەر سالی ١٨٣٥ گەشتێکی کردوە بە کوردستانی موکریان و بابان دا. ماوەیەکی کورت لە سلێمانی ماوەتەوە. پاشای بابانی دیوە. سەرنجەکانی خۆی بە نامە نوسیوە. باس و بابەتی گرنگیان تێ دایە لە سەر میرایەتی سۆران و بابان و، هەلومەرجی ئەو سەردەمە.

ئەمین زەکی لە «تاریخی سلێمانی» دا کەلکی لەم سەرچاوەیە وەرگرتوە.

فلاموورز (رەشید نەجیب) لە سەرەتای چلەکان دا هەندێ بەشی لەم گەشتە کردۆتە کوردی و، لە ژێر ناوی: «گەشتێک لە کوردستان دا» بە زنجیرە لە ژمارەکانی کانونی یەکەمی ١٩٣٩ تا نیسانی ١٩٤١ ی «گەلاوێژ» دا بڵاوی کردۆتەوە.

ئەو بەشانەی پێوەندییان بە عیراقەوە هەیە لە ژێر ناوی: «رحلە فریزر الی بغداد ١٨٣٤» کراوە بە عەرەبی و، لە بەغدا سالی ١٩٦٤ بڵاو کراوەتەوە.

١. ٥. بە زمانی کوردی

١. ٥. ١. دیوانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی

١. ٥. ٢. دیوانی نالی

١. ٥. ٣. دیوانی سالم

١. ٥. ٤. دیوانی ڕەنجوری

١. ٥. ٥. دیوانی شێخ ڕەزای تالەبانی
١. ٥. ٦. دیوانی حاجی قادری کۆیی

٢. سەرچاوەکانی دەستی دوەم

٢. ١. بە زمانی کوردی

٢. ١. ١. محەمەد ئەمین زەکی:
«خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان»
«تاریخی سلێمانی و وڵاتی»
«ناودارانی کورد»
«خولاصەیەکی تاریخی...» لە سییەکان دا بە ٣ جزم لە بەغداد. هەروەها «تاریخی سلێمانی» چاپ و بڵاو کراوەتەوە. سەیدیان، هەر ٣ جزمەکەی «تاریخی کورد و کوردستان» ی بە یەکەوە، بە ئۆفسێت سەرلەنوێ لە ئێران چاپ کردۆتەوە.
محمد علی عونی، هەر ٣ بەرگی «خولاصەیەکی تاریخی...» لە ژێر ناوی «خلاصە تاریخ الکرد و کردستان» و «تاریخ الدول والامارات الکردیە» دا وەرگێڕاوەتە سەر عەرەبی و، لێدوان و پەراوێزی بۆ نوسیوە و، یەکەمیانی ساڵی ١٩٣٩ لە قاهیرە چاپ کردوە و، ساڵی ١٩٦١ سەرلەنوێ لە بەغداد چاپ کراوەتەوە. دوەمیشیانی لە ١٩٤٥ دا لە قاهیرە چاپ و بڵاو کردۆتەوە.
محمد جمیل بندی الروژبیانی، «تاریخی سلێمانی» لە ژێر ناوی «تاریخ السلیمانیە وانحاءها» کردۆتە عەرەبی و، ساڵی ١٩٥١ لە بەغداد چاپی کردوە.
سانیحەی کچی ئەمین زەکی یش «ناودارانی کوردی» کردۆتە عەرەبی و ساڵی ١٩٤٥ لە بەغداد چاپی کردوە.
ئەمین زەکی بەگ زانایەکی گەورە بوە. شارەزاییەکی زۆری لە زانستە جەنگیەکان، هەروەها لە مێژوی کورد و ناوچەکەدا هەبوە. چەندین زمانی ڕۆژهەڵات و ئەوروپای زانیوە. زۆر کتێبخانەی گەورەی ئەوروپا گەڕاوە. سیاسیەکی کوردپەروەر و دڵسۆز بوە.
دوای «شەرەفخانی بەتلیسی» ئەمین زەکی بەگ گەورەترین مێژونوسی کوردە. نوسینەکانی زانستی و هێژان. سەرچاوەیەکی گرنگن بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی کورد.
لە هەمو کتێبە مێژوییەکانی دا باسی میرایەتی و میرەکانی بابانی کردوە. لە «تاریخی سلێمانی» دا بە درێژی لە سەری نوسیون. کەڵکی لە زۆر سەرچاوەی دەستی یەکەم وەرگرتوە. نوسینەکەی بایەخێکی زۆری هەیە.
٢. ١. ٢. حسێن حوزنی:
حوزنی ڕۆژنامەوان و ئەدیب و نوسەرێکی گەورەی کوردە. زۆر بابەتی مێژوی نوسیوە، لەوانە: «تاریخی حوکمدارانی بابان لە شارەزور و ئەردەڵان» کە

سالی ١٩٣١ لە ڕەواندز چاپی کردوە و، «مێژوی میرانی سۆران» کە بۆ جاری دوەم لە سەرەتای شەستەکان دا لە هەولێر چاپ کراوەتەوە.

حوزنی، نەتەوەکەی خۆی زۆر خۆش ویستوە. حەزی کردوە وەکو نەتەوەیەکی خاوەن ڕابوردوی پرشنگدار و سەروەریی گەورە پیشان بدا. لە ناو نوسینەکانی دا ئاگاداری و دەنگوباسی مێژویی زۆری تێ دایە. بەڵام هەندێ باس و بابەتی تێ دایە بە هیچ سەرچاوەیەک پشت ئەستور نین. لەبەرئەوە ئەبێ بە وریاییەوە پاش تاووتوێ کردن باسەکانی لێ وەربگیرێ.

٢. ١. ٣. حسێن ناظم:

حسێن ناظم ڕۆژنامەوانێکی سەرەتای بیستەکانە. چەند جارێ نوسەر و سەرنوسەری ڕۆژنامەکانی سەردەمی شێخ مەحمود بوە لەوانە دوازمارەکانی حەفتەنامەی «ئومێدی ئیستیقلال». ڕوشنبیرێکی شارەزای مێژوی کورد و، کاروباری سیاسی بوە. تورکی و فارسی باش زانیوە. بە هەر ٣ زمان وتاری نوسیوە.

ئەمین زەکی لە نوسینەکانی دا، دەربارەی بابان، زۆرجار پشت بە دەفتەرەکەی حسێن ناظم ئەبەستێ وەکو سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو. دەفتەرەکە بە زمانی تورکی نوسراوە. ئەم دەفتەرە کاتی خۆی بڵاو نەکراوەتەوە، دەسنوسەکەشی ئێستا دیار نیە.

جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی یەکدولاپەرەی، پاش ئەوەی وەری گێڕا بو بۆ کوردی، لە ژمارەی ٤ ی سالی یەکەمی گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» دا بڵاو کردەوە، بەڵام پێ ئەچێ کەشمەکەشی ڕۆژگار ماوەی نەدابێ تەواوی بکا.

٢. ١. ٤. تۆفیق قەفتان:

«مێژوی حوکمدارانی بابان»

بەغداد ١٩٦٩

ئەم نامیلکەیە ساغ نەبۆتەوە لە نوسینی تۆفیق قەفتان خۆیەتی، یان وەرگێراوە لە زمانێکی ترەوە. باسی بە نرخ و خۆشی تێ دایە. بەڵام نیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەکی مێژویی تێ دا نیە.

٢. ١. ٥. د. کاوس قەفتان:

د. قەفتان ئەگەرچی خۆی مامۆستای مێژو بوە، بەڵام لە نوسینەکانی دا زۆرتر خەریکی بابەتی ئەدەبی و، وەرگێرانی بابەتی مێژوی کورد بوە لە روسییەوە. لەم بوارەدا چەند کتێبێکی بە نرخی جەلیلی جەلیل: «کوردەکانی ئیمپراتورییەتی عوسمانی» و «ڕاپەڕینی ١٨٨٠» و، هی لازاریف: «کێشەی کورد» ی بڵاو کردۆتەوە. دەربارەی مێژوی کوردیش خۆی چەند وتارێکی لە ژێر ناوی: «چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژوی بابان، سۆران، بۆتان» سالی ١٩٨٥ لە بەغداد بڵاو کردۆتەوە. ئەم لێکۆڵینەوانە، بە تایبەتی ئەوانەی لە سەر بابان نوسراون، زۆر کەم ئاگاداریی مێژویی بە دەستەوە ئەدەن و، زیاتر بیروبۆچون و هەڵسەنگاندنەکانی خۆی تێ دا باس کردون.

٢. ١. ٦. علاءالدين سجادي:

عەلائەدین سەجادی، ڕۆژنامەوان، مێژونوس، ئەدیب و نوسەر چەندین کتێبی نوسیوە. لە ناو هەندێکیان دا باس و بابەتی لە سەر بابان تێ دایە لەوانە: «مێژوی ئەدەبی کوردی» و «دو چامەکەی نالی و سالم»، لە ناو «ڕشتەی مرواری» یش دا هەندێ سەرگورشتەی بابانەکانی گێڕاوەتەوە.

لە «مێژوی ئەدەبی کوردی» دا «دو چامەکەی نالی و سالم» ئەگێڕێتەوە بۆ سییەکانی سەدەی نۆزدە. هەندێ لە مێژوناسەکانی کورد ئەمەیان بە لاوە ڕاست نەبو. چونکە شیعرەکان هی پەنجاکانی سەدەی نۆزدە و، هی دوای ڕوخانی میرایەتی بابانە. سەجادی بۆ سەلماندنی باری سەرنجی خۆی سەرلەنوێ «دو چامەکەی نالی و سالم» ی بلاو کردەوە و، وشە گرانەکانی لێک دایەوە و، لە لێدوانەکەی دا سورە لە سەر بۆچونەکانی خۆی. بەلام فاتیحی مەلا کەریم لە پێشەکی «دیوانی نالی» دا مەسەلەکەی بە جۆرێکی بنەڕەتی و بە بەلگەی مێژویی بە لادا خستوە.

٢. ١. ٧. جەمال بابان:

لەم سالانەی دوایی دا، چەند لێکۆلینەوە و کتێبی بە کوردی و عەرەبی لە سەر مێژوی بابان نوسیوە. لە نوسینەکانی دا پشتی بە ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی مێژویی باوەڕپێکراو بەستوە. هێشتا هەموی بلاو نەکراونەتەوە.

٢. ٢. بە زمانی عەرەبی

٢. ٢. ١. محمد القزلجي:

مەلا محەمەدی قزلجی، ئایینناسێکی شارەزا بوە. سەردەمێ هاوکاری لە گەل سمکۆ کردوە و، ئەم یەکێ بوە لەوانەی خەریکی چاپ و بلاو کردنەوەی جەریدەی فارسی - کوردی: «کورد» بوە لە ورمێ. پاشان ڕوی کردۆتە قاهیرە بۆ خوێندن و، دوای شکانی جولانەوەکەی سمکۆ لە عێراق ماوەتەوە و، لە بەغداد دامەزراوە. سالی ١٩٣٨ لە بەغداد بە زمانی عەرەبی نامیلکەیەکی لە ژێر ناوی: «التعریف بمساجد السلیمانیە ومدارسها الدینیة» دا بلاو کردۆتەوە. ئەگەرچی نامیلکەکە بە تەواوە بچوکە، بەلام لە زانیاری و هەوالی میرایەتی بابان و میر و مزگەوتەکانی دا دەولەمەند و جێگای باوەڕە. بێ ئەچێ ژمارەیەکی زۆر لە دەستنوسەکانی مزگەوتی گەورەی سلێمانی دی بێ.

٢. ٢. ٢. الشیخ محمد الخال:

شێخ محەمەدی خال، زانایەکی ئایینناس و نوسەرێکی گەورە و پڕ بەرهەمی کوردی و عەرەبییە. جگە لە «فەرهەنگی خال» و «تەفسیری قورئان» و «پەندی پێشینان»، چەندین کتێب و وتاری بە زمانی عەرەبی نوسیوە، لەوانە: «الشیخ معروف النودهی البرزنجي» کە سالی ١٩٥٨ و، «البیتوشي» کە سالی ١٩٦١ لە بەغداد چاپی کردون. لە ناو هەردو کتێب دا باس و بابەتی گرنگیان تێ دایە لە سەر

بابان. نوسینەکانی شێخی خاڵ نرخدار و جێگای باوەڕن و، ئەنجامی لێکۆڵینەوە و تاووتوێ کردنی سەدان کتێبی دەستنوس و نامە و بەڵگەی مێژوییە، کە هەندێکیان ئەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی میرەکانی بابان.

٢. ٢. ٣. عبدالكريم محمد المدرس:

مەلا کەریمی مودەڕیس، زانایەکی ئاینناس و نوسەرێکی گەورە و بەرهەمی کوردی و عەرەبییە. چەندین کتێبی لە سەر شەریعەتی ئیسلام و تەفسیری قورئان نوسیوە، دیوانی هەندێ لە شاعیرەکانی ساخ کردۆتەوە، ژیننامەی هەندێ لە زاناکانی کوردی نوسیوەتەوە. لە ناو «دیوانی نالی» و «دیوانی مەولەوی» و «یادی مەردان» دا و، لە کتێبی: «علماؤنا في خدمة العلم والدين» کە ساڵی ١٩٨٣ لە بەغداد بڵاو کراوەتەوە، هەندێ باس و بابەتی بابانەکانی تێ دایە.

٢. ٢. ٤. المحامي عباس العزاوي:

«تاريخ العراق بين احتلالين»

ئەم کتێبە ٨ بەرگە: ج١/ ١٩٣٥. ج٢/ ١٩٣٦. ج٣ و ٤/ ١٩٤٩. ج٥/ ١٩٥٣. ج٦/ ١٩٥٤. ج٧/ ١٩٥٥. ج٨/ ١٩٥٦ لە بەغداد چاپ کراوە.

عەبباس عەززاوی مێژونوسێکی عەرەبی عیراقییە. زمانی تورکی و فارسی زانیوە. ژمارەیەکی زۆر دەستنوس و بەڵگەی کۆنی لە لا بوە. سەردانی کتێبخانە گرنگەکانی ئەستەمولی کردوە. چەندین کتێبی مێژویی لە سەر لایەنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی، ئەدەبی، دینی،... عیراق و دانیشتوانی نوسیوە.

«تاريخ العراق بين احتلالين» ی لە سەر شێوەی «حوليات» نوسیوە. لە داگیرکردنی بەغدادەوە لە لایەن مەغولەوە تا داگیرکردنەوەی بەغداد لە لایەن هێزەکانی بەریتانیاوە. گەنجینەیەکی گرانبەهایە بۆ مێژوی ناوچەکە. زۆری هەواڵ و دەنگوباس و ئاگاداری و زانیاری لە سەر کورد تێ دایە. لە بەرگەکانی ٥ و ٦ و ٧ دا زۆری رووداوەکانی بابانی نوسیوە. هەواڵەکانی لە سەرچاوەی دەستی یەکەم و باوەڕپێکراو وەرگرتوە. زۆر کەم لێکۆڵینەوە و شیکردنەوە و باری سەرنجی خۆی تیا دەربڕیوە. بە زۆری رووداوەکانی گێڕاوەتەوە. بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی میرایەتی بابان سەرچاوەیەکی بە نرخە.

عەززاوی جگە لەم کتێبە زلە، چەندین کتێبی تری نوسیوە. لە ناو کتێبەکانی دا، زۆر باسی کوردی کردوە. بە تایبەتی: ٤ بەرگی «عشائر العراق» کە باسی هەمو تیرە و هۆزە کوردەکانی عیراقی تێ دایە. «الكاكائية في التاريخ» و، «تاريخ اليزيدية واصل معتقدهم» چاپ کراون. هەروەها «تاريخ شهرزور - السليمانية» و «تاريخ اربيل» ی نوسیوە بەڵام هێشتا بڵاو نەکراونەتەوە.

هەمو بەرگەکانی «تاريخ العراق بين احتلالين» بە ئۆفسێت لە لایەن «انتشارات الشريف الرضي - قم» لە ئێران پێکەوە ساڵی ١٤١٠ هـ ق چاپ

کراوەتەوە.

٢. ٢. ٥. الدکتور سلیمان عبدالعزیز نوار:

د. نەووار، ماموستایەکی میصریە، چەند کتێبێکی نوسیوە دەربارەی مێژوی عیراق لە وانە: «داود باشا والی بغداد» و «تاریخ العراق الحدیث». هەردو کتێبی لە قاهیرە چاپ و بڵاو کردۆتەوە، یەکەمیان لە ١٩٦٧ و دوەمیان لە ١٩٦٨ دا.

د. نەووار کتێبی یەکەمی ساڵی ١٩٥٨ وەکو نامەی ماجستێر و، کتێبی دوەمی ساڵی ١٩٦٣ وەکو نامەی دکتۆرا لە زانستی مێژودا بۆ «زانکۆی عەین شەمس» لە قاهیرە ئامادە کردوە. دوای ئەوەی ماوەی ٣ ساڵ لە «زانکۆی بەغداد» دەرسی مێژوی وتۆتەوە، ئینجا نامەکانی، بێگومان پاش دەستکاری، بەو جۆرەی لەم دو کتێبەدا دارێژراونەتەوە لە قاهیرە بڵاوی کردۆتەوە.

لە هەردو کتێب دا چەند بەشێکی بۆ میرایەتی بابان تەرخان کردوە. لە گێڕانەوەی باسەکانی دا جگە لە سەرچاوە زانراوەکان، بۆ یەکەمین جار ئەم کەڵکی لە راپۆرتی دیپلوماتەکانی ئەو سەردەمەی ناو ئارشیفی بەریتانی وەرگرتوە، بە تایبەتی هی دوا ساڵەکانی ژیانی میرایەتی باباندا.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە جەنگەی هەراوهوریای «وەحدەی عەرەبی» نەتەوەپەرستەکانی سەردەمی عەبدولناصردا نوسراوە. شوێنەواری ئەو کەشە سیاسییەی پێوەیە:

١. لێکۆڵینەوەکە زیاتر لەوەی بۆ مەبەستی زانستی کرابێ، بۆ مەبەستی سیاسی بوە. ماموستای سەرپەرشتیاری هەردو نامەی ماجستێر و دکتۆرای نەووار، د. احمد عزت عبدالکریم لەو پێشەکییەدا کە بۆ کتێبی «داود پاشا» ی نوسیوە بە راشکاوی ئەڵێ: «والحق ان اتجاه الدکتور نوار الی دراسة تاریخ العراق الحدیث انما یمثل الاتجاه العام الذی اتجهت الیه مدرسة التاریخ الحدیث بجامعة عین شمس منذ سنوات، کما یتضح فی الرسائل العلمیة التی انتجها وینتجها تلامیذ هذه المدرسة، والدکتور نوار احد طلائعها الممتازین وبفضل جهودهم اصبحت بین ایدینا - لاول مرة فی تاریخ الجامعات العربیة - دراسات علمیة رصینة لجوانب هامة من التاریخ العربی الحدیث فی العراق، والخلیج العربی، وسوریة والسودان، والمغرب والیمن، والجزیرة العربیة، وغیرها من اقطار العرب شرقا وغربا. ونرجو بذلك ان نکون حققنا هدفنا الذی هدفنا الیه وهو «دعم الاتجاه القومی العربی بالدراسة التاریخیة الرصینة» ، ولیس اقوی من التاریخ عاملا فعالا فی فهم الحاضر وبناء المستقبل.»

نوسینەوەی سەرلەنوێ ی مێژوی ناوچەکە، بە مەبەستی سەلماندنی بۆچونە سیاسیە پێشەکی ئامادە کراوەکانی جوڵانەوە و حیزب و حکومەتە نەتەوەییەکانی عەرەب، دەمێکە بۆتە بەشێ لە بەرنامەی نەتەوەپەرستەکانی عەرەب.

ئەم کتێبەش لەم چوارچێوەیەدا نوسراوە.

٢. نوسەر وەکو زۆر لە نوسەرانی ئیسلام پێڕەوی رێبازی «لێکدانەوەی مێژو لە سەربنچینەی تیۆری پیلانگێران» ی کردوە. بۆیە سەرانسەری لێکۆڵینەوەکانی پڕە لە باسی «مونامەرە». هۆی زۆر لە رووداوەکان، بێ خزماندوکردنێکی زۆر،

ئەگێڕێتەوە بۆ مونامەرە: مونامەرەی ناوخۆی مەمالیک، مونامەرەی ئێران لە عیراق، مونامەرەی ئینگلیز لە والی ی بەغدا، مونامەرەی کورد لە یەکتری. ئەم جۆرە پرۆگرامی لێکۆلینەوەیە لە زانستی مێژودا باوی نەماوە.

٣. ئەووار وەکو زۆر لە نوسەرە ئەتەوەپەرستەکانی ئەتەوە دەسەلاتدارەکان: گەشانەوەی هۆشی ئەتەوەیی کورد و، هەولدانی بۆ سەربەخۆیی ئەگێڕێتەوە بۆ هاندانی بێگانە بە تایبەتی بۆ ئینگلیز و ئێران. تەنانەت گەشتەکەی ریچیش بە یەکێ لەم هەولانەلە قەلەم ئەدا.

... ئەوی بیەوێ کەلک لەم سەرچاوەیە وەربگرێ، پێویستە زۆر بە وریایی لە جۆری گێڕانەوە و، شیکردنەوەی رووداوەکان و، ئەنجامگیری و بۆچونەکانی وردبێتەوە و، تاووتوێ یان بکا ئینجا بەکاری بهێنێ، چونکە بۆ مەبەستێکی سیاسی دیاریکراو نوسراوە، نەک بۆ گێڕانەوەی مێژوی راستەقینەی ناوچەکە.

٢. ٢. ٦. لە عیراق صەدام حسێن فەرمانی دا بە مامۆستاکانی زانستگاکانی عیراق سەرلەنوێ مێژوی عیراق بنوسنەوە. چەندین کتێب بە پێ ی ئەم فەرمانە و لەو چوارچێوەیەدا کە صەدام دیاری کرد بو، چاپ و بلاو کراوەتەوە. لەوانە:

«الحدود الشرقيه للوطن العربى»
بغداد ١٩٨١
«العراق فى التاريخ»
بغداد ١٩٨٣
«الصراع العراقى - الفارسى»
بغداد ١٩٨٣
هەروەها چەند کتێبێکی تر.

لەمانەو لە چەند جێگایەک دا باسی بابان دێ، بەلام ئەم کتێبانە ئەگەرچی سەرچاوەی زۆریان ریز کردوە و، ناوی تەبەی مامۆستاکانی زانکۆکانی عیراقیان لە سەر دانراوە، بەلام بۆ ئەوە ناشێن بکرێنە سەرچاوەی لێکۆلینەوەی زانستی، چونکە لە گێڕانەوە و ئەنجامگیری رووداوەکانی ناوچەکەدا بێلایەنییان لە دەس داوە.

٢. ٢. ٧. د. جابر الراوى:
«مشكلة الحدود العراقيه - الايرانيه»
بغداد ١٩٧٣

نوسەر بەشێکی کتێبەکەی تەرخان کردوە بۆ باسێکی تیوریی سنور و، جۆری دیاری کردن و کێشانی. لە بەشێکی تری دا، باسی کێشەی سنور ئەکا لە نێوان عیراق و ئێران دا. پێشینەی مێژویی کێشەکە رون ئەکاتەوە و، لە روانگەی قانونی ناودەولەتانەوە لە رێککەوتنەکانی: ئاماسینە، زەهاو، ئەرزەرۆم و، رێککەوتنەکانی نێوان حکومەتەکانی عیراق و ئێران، ئەکۆلێتەوە...

کتێبەکە لە بنەڕەت دا دکتۆرانامەی نوسەرە و، پێشکەشی کردوە بە زانستگای قاهیرە، ئەگەرچی زانیاری زۆر و بە نرخی تێ دایە دەربارەی ڕێککەوتنەکان و کێشەکانی سنور، بەڵام هەموی بۆ دیفاعە لە باری سەرنجی ڕەسمیی حکومەتی عیراق.

٢. ٣. بە زمانە ئەوروپیەکان

هەندێ لە ئەوروپییەکان بایەخیان بە مێژوی کورد داوە. تەنانەت سەرچاوەی زۆر لە نوسینی کوردەکان سەرچاوە ئەوروپییەکانە. لەم ڕووەوە ئێدمۆندز، کە دێتە سەر باسی بابان، ئەڵێ: «سەرچاوە کوردیەکان کە لەم بارەیەوە لە بەر دەس دان بایەخ و نرخێکی ئەوتۆیان نیە. چونکە مێژونوسانی خوجێیی و هاوچەرخ زۆرتر پشت بە نوسینەکانی ڕیچ و نوسەرانی تری ئەوروپایی ئەبەستن نەک بە ئاگاداری و هەواڵی پێشینەی خۆیان...»

قسەکەشی تا ئەندازەیەکی زۆر ڕاستە. لەم باسەدا من هەوڵم داوە، ئەو ئەنجامەی ئێدمۆندز لە نوسەرانی کوردی گرتوە، بە پێ ی توانا چارەسەر بکەم.

لە ناو مێژونوسانی هاوچەرخ دا کە بە زمانە ئەوروپییەکان بابەتیان لە سەر بابان نوسیوە گرنگترینیان ئەمانەن:

٢. ٣. ١. لۆنگریک، ستیڤن هیمسلی:

«چوار سەدە لە مێژوی نوێ ی عیراق»

وەرگێرانی عەرەبی:

«اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث»

ترجمة: جعفر الخياط

بغداد ١٩٦٨

لۆنگریک پشتی بە سەرچاوە کۆنەکانی دەستی یەکەم بە تورکی، عەرەبی، فارسی هەروەها بە نوسینی ئەوروپییەکان بەستوە. باسی بابانی تێکەڵاوی ڕوداوەکانی عیراق کردوە. بەڵام لە زۆر گۆشەو کەنار دا بە درێژی باسیان ئەکا.

پێش یەکەمین جەنگی جیهانیی، عیراق ٣ ولایەت بو: بەغدا، بەصرا، موصڵ. ئەم ولایەتانە، وەکو هەمو ولایەتەکانی تر، ڕاستەوخۆ بەسترا بون بە بابی عالیەوە. عیراق بەو تێکەیشتەی بەریتانیا مەبەستی بو بە درێژایی مێژو نەبوە. بەریتانیا دروستکەری دەوڵەتی عیراق بو. عیراق وڵاتێکی فرەنەتەوەی فرە مەزهەب و دین بو. ئەیویست لە عیراق دەوڵەت و دەوڵەت نەتەوە دروست بکا. لۆنگریک پشکنەری بەڕێوەبەرایەتی حکومەتی عیراق بوە. ئەم کتێبە لە چوارچێوەی ئەو سیاسەتەدا نوسراوە. هەوڵ ئەدا مێژوی عیراق بە یەککرتویی بکێشێتەوە.

نوسەر ڕەنجێکی زۆری داوە. کتێبەکەی سەرچاوەیەکی بەنرخە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕوداوەکانی ناوچەکە، لە ناو ئەوەدا، ڕوداوەکانی میرایەتی بابان.

٢. ٣. ٢. ئیدمۆندز:

EDMONDS, C. J.:
KURDS, TURKS AND ARABS,
1957 LONDON

ئیدمۆندز ماوەیەکی درێژ لە دەزگاکانی حکومەتی عیراق دا کاری کردوە. ئەویش لە سەر هەمان بۆچونی لۆنگریک بوە سەبارەت بە دروستکردنی عیراق. لە سەرکوتکردنی بزوتنەوەی کوردا بەشدار بوە. شارەزاییەکی زۆری لە کاروباری کوردا هەبوە. زمان وئەدەب و مێژوی کورد شارەزا بوە. زۆر وتاری لە سەر زمان و ئەدەبی کوردی و، شوێنەوارە کۆنەکانی بە ئینگلیزی نوسیوە. بە هاوکاری لە گەڵ تۆفیق وەهبی «فەرهەنگی کوردی - ئینگلیزی» یان داناوە. ئەم فەرهەنگە یەکێکە لە باشترین فەرهەنگەکانی زمانی کوردی.

ئیدمۆندز، بەشێکی کتێبەکەی: «کورد، تورک و، عەرەب» ی بۆ باسی بابان تەرخان کردوە. بەلام باسەکەی دەربارەی بابان، هیچ بابەتێکی گرنگ و تازەی تێ دا نیە.

لە کۆتایی پەنجاکان دا «عەبدوللا شالی» هەندێ بەشی لەم کتێبە کردوە بە کوردی لە رۆژنامەی «ژین» و گۆڤاری «هەتاو» دا بلاوی کردۆتەوە. بەلام بە کتێبێکی سەربەخۆ بلاو نەکراوەتەوە.

جرجیس فتح الله، ئەم کتێبەی لە ژێر ناوی: «کرد وترک وعرب» کردوە بە عەرەبی و، لە بەغداد چاپی کردوە.

ابراهیم یونسی، وەری گێڕاوە بۆ فارسی و لە ژێر ناوی: «کردها، ترکها، عربها» لە تاران چاپی کردوە.

٢. ٣. ٣. جەلیلی جەلیل:

«کوردەکانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی»

جەلیل لە کوردەکانی یەکێتی سۆڤیێتی جارانە. زۆر کتێب و وتاری بە نرخی سەبارەت بە مێژوی کورد بە زمانی روسی نوسیوە. ئەمەش یەکێکیانە. بەشێکی ئەم کتێبە لە سەر بابانە.

نوسینەکانی جەلیل بە گشتی لێکۆلینەوەی زانستی و بە نرخن.

د. کاوس قەفتان لە روسیەوە کردویەتی بە کوردی، سالی ١٩٧٨ لە بەغدا چاپی کردوە.

٢. ٤. بە زمانی فارسی

٢. ٤. ١. سعید نفیسی:

«تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر»

٢ جلد، انتشارات بنیاد، چاپ ششم، تهران ١٣٦٦

نەفیسی یەکێکە لە نوسەرە بە ناوبانگەکانی ئێران. لەم کتێبەدا، دامەزرانی زنجیرەی شاهەکانی قاجار و، پێوەندییە سیاسی و بازرگانییەکانی ئێران لە گەڵ دەوڵەتانی عوسمانی، بەریتانی، روسی و فەرەنسی باس ئەکا. لە قۆناغە جیاجیاکانی جەنگی ئێران - روسیا و، ئێران - عوسمانی ئەدوێ. چەندین بەڵگەی مێژوویی بە نرخی تێ دایە، لەوانە: مەتنی رێککەوتنەکانی ئێران لە گەڵ بەریتانیا، روسیا، فەرەنسا و تورکیا. هەروەها دو نامەی عەبباس میرزا سەبارەت بە کاروباری ئەمارەتی بابان و، نامەکانی جەنەراڵ گاردان بۆ وەزیری کاروباری دەرەوەی فەرەنسا سەبارەت بە هەلومەرجی ئێران. گاردان لە دو نامەی دا باسی ئەورەحمان پاشا ئەکا.

٢. ٤. ٢. دکتر غلامرضا ورهرام:

«تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند»

انتشارات معین، تهران ١٣٦٦

ئەمە لێکۆڵینەوەیەکی ئاکادیمی کورتی سەردەمی زەندە. لە باسی ناکۆکی عوسمانی - ئێرانی و، کێشەی بابان دا پشتی بە کتێبەکەی نامی: «تاریخ گیتی گشا» بەستوە و، شتێکی زیادتری ئەخستۆتە سەر.

٢. ٤. ٣. دکتر محمد رضا نصیری:

«اسناد ومکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)»

جلد اول از ١٢٠٩ تا ١٢٣٨ هـ ق، انتشارات کیهان، تهران، ١٣٦٦هـ ش. جلد دوم از ١٢٣٩ تا ١٢٦٣ هـ ق، انتشارات کیهان، تهران، ١٣٦٨ هـ ش

ئەم کتێبە چەند بەرگێکە. بەرگی یەکەم و دوهەمی پێوەندییان بەم باسەوە هەیە.

هەر بەرگێکی پێک هاتوە لە دو بەش: پێشەکی و، بەڵگەنامەکان.

پێشەکی بەرگی یەکەمی تەرخان کردوە بۆ لێکۆڵینەوەی «پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە سەرەتای سەردەمی قاجارەوە تا پەیماننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم» لێرەدا بە درێژی باسی دەوری ئەورەحمان پاشا ئەکات لەم روداوانەدا. بەشی دوەمی بریتییە لە بەڵگەی مێژویی کە لە ئارشیفەکانی تورکیا دەری هێناون. بەڵگەکانی ساغ کردۆتەوە و، بە رێنوسی فارسی تازە نوسیونیەوە و، پەراوێزی ورد و بە کەڵکی بۆ نوسیون. وێنەی بەڵگەکانیشی بڵاو کردۆتەوە.

لە ناو ئەم بەڵگانەدا نامەیەکی ئەورەحمان پاشا و چەند نامەیەکی مەحمود پاشا و، چەندین نامەی شا و وەلیعەهد و صەدری ئەعظەم و کاربەدەستانی گەورەی ئێران و عوسمانییان، سەبارەت بە کاروباری کوردستان، تێ دایە. ئەمانە کەرەستەی هێژان بۆ لێکۆڵینەوەی روداوەکانی ئەو زەمانە، بە تایبەتی هی بابان.

بەرگی دوەمیشی لە سەر هەمان شێوە رێکخراوە. پێشەکیەکەی تەرخان کردوە بۆ «پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە ١٢٣٩، واتە دوای بەستنی پەیمانی یەکەمی ئەرزڕۆم، تا ١٢٦٣، واتە تا بەستنی پەیمانی دوەمی ئەرزڕۆم». لێرەش دا

دەیان بەڵگەی مێژوویی گرنگی سەبارەت بە کورد تێ دایە.

٢. ٤. ٤. دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران:

«گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی: دوره قاجاریه»

واحد نشر اسناد، ٦ جلد، (تهران ١٣٦٩)

وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران بەشێکی دامەزراندوە بۆ هەڵبژاردن و ساخکردنەوە و بڵاوکردنەوەی بەڵگەکانی لە سەردەمی قاجارەوە تا ئێستا ٦ بەرگی لێ بڵاو کراوەتەوە.

هەرچەندە لە بەر هۆی سیاسی ڕەنگە هەمو بەڵگەیەکیان بڵاو نەکردبێتەوە و، وەکو خۆیان ناویان لێ ناوە هەڵبژاردەیە، بەڵام کارێکی گەورە و بەنرخە. هەمو بەرگێکی پێشەکییەکی مێژوویی چڕ و پڕی بۆ نوسراوە. بەڵگەکان زانیاری گرنگ و بە نرخیان تێ دایە. چەندین بەڵگەی تێ دایە دەربارەی کورد. بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی تازەی کورد سەرچاوەیەکی هێژایە. سەبارەت بە مسبرایەتی بابان چەند بەڵگەی تێ دایە کە گرنگەکانیان لێرەدا باس کراون. سەرەڕای ئەوەش بە درێژی هەواڵی گفتوگۆی یەکەم و دوەمی نوێنەرانی ئێران و تورکی تێ دایە کە ڕێککەوتنی یەکەم و دوەمی ئەرزڕۆمی تیا ئیمزا کرا.

بەڵگە تورکیەکان وێنەکانیان بڵاو کراوەتەوە. بەڵام تەرجومە نەکراون بۆ فارسی و، بە چاپ نەنوسراونەتەوە، لە بەر ئەوە کەڵکێکی ئەوتۆیان لێ وەرناگیرێ.

*

تاریخ والیهای کردستان و غیره

شکست سلیمان پاشا ١١١١ — شکست کرکر ١١٢٠ — فتح همدان ١١٣٦ — قتل نادر در نواحی مشهد و کلات ١١٦٠ — تخریب شهرزور ١١٥٢

شهید شدن سلیم پاشای بابان در حرب انگلیز ١١٤٢ — آمدن طهماسب برادرزاده نادر ١١٤٥ — آمدن شیخ عثمان ١١٤١

تسلط وکیل کریم خان زند ١١٦٩ — سالار قوزپاره ١١٥٥ — دعوای قره‌چوغه ١١٦٠ — سوختن شهر بانه ١١٧٦

فتح تبریز و قتل عثمان پاشا ١١٦٤ — قتل خانه پاشا ١١٤٣ — فتح سنجار ١١٦٦ — قتل احمد پاشای بابان ١١٧٥ — قتل سلیمان پاشا ١١٧٨

شکست حسن پاشا ١١٦٣ — آمدن قلعه چوالان و آمدن بابان ١١٧٥ — وفات ... ١١٧٥ — قتل سلیم ١١٧٠

آمدن شیخ ... ١١٨٩ — شکست ... ١١٨٨ — شکست ... در ... ١١٨٠ — ولایت بغداد ... ١١٨٠

قتل تیمور پاشا ١١٩٢ — وفات احمد پاشای بابان ١١٩٢ — قتل ... پاشا ١١٨٧ — قتل محمد پاشا ١١٨٦

قتل ... پاشای بابان در ... ١١٩٨ — وفات ... پاشا ١١٩٤ — ... ١١٩٤ — جنگ ... ١٢٠٢

وفات سلیمان پاشا در بغداد ١٢٠٤ — ... ١٢٠٢ — فتح ... ١٢٠٦ — ... ١١٩٩

رفتن عبدالرحمن پاشا ... بغداد ... ١٢١٢ — نصب ابراهیم پاشا ... ١٢١٢ — ... ١٢١٥

١. قۆناغی یەکەمی میرایەتی بابان

-١-

سەرەتای دامەزرانی ئەمارەتی بابان ڕون نیە.

بابان، وەکو یەکێتیی ئیلگەل (کونفیدراسیۆنی عەشایەر) و، وەکو ئەمارەت و، وەکو بنەماڵەیەکی ناسراو، لە پێش سەدەی دەیەمی هیجری دا باسی لە ناو سەرچاوە مێژوییەکانی ناوچەکەدا نیە. لە سەردەمی دەسەڵاتی قەرە قۆینلو و ئاق قۆینلودا ناوی نەهاتوە. ئەگەرچی هەمو شوێنەکانی ژیانی ئەمان لە ناو سنوری دەسەڵاتی ئەم دو بنەماڵەیەدا بوە، تەنانەت ئەسکەندەر میرزای کوڕی قەرا یوسف کاتێ لە ترسی سزادانی باوکی هەڵهات بو، لە ناوچەکانی کەرکوک - دوز واتە لە ناوچەی ژیانی ئەم ئیلانەدا تەراتێنی ئەکرد، کەچی ناوی ئەم ئەمارەتە لە ڕوداوەکانی ئەو سەردەمەدا باسی نیە. ڕەنگە هۆی ئەوەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لەو سەردەمەدا ناوایەکانی ئەم ناوچەیە هەموی گوند و لادێ و، زۆرایەتی خەڵکەکەی هۆزی ڕەوەند بوبن. نە شارێکی گەورەی دەوڵەمەن و نە هیچ قەڵا و بنکەیەکی ستراتیجی لێ نەبوبێ، تا ببێتە جێگای چاوتێبڕینی ئەمیرەکانی ئاق قۆینلو و قەرە قۆینلو. بەڵام لە گەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی صەفەوی دا (٩٠٧ک / ١٥٠١ز) و، وەرچەرخانی دەوڵەتی عوسمانی بە لای فراوانخوازی دا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا دوای جەنگی چالدێران (٩١٤ک/ ١٥٢٠ز) ئیتر ئەم ناوچەیەش وەکو هەمو شوێنەکانی تری کوردستان لە ستراتیجی گشتی هەردو هێزی گەورەدا بایەخی پەیدا کرد. ناوی بابانش تێکەڵاوی ڕوداوەکانی ناوچەکە بو.

وشەی بابان لە سەدەی دەیەمی کۆچییەوە هەم وەکو ناوی ئیل بۆ هەندێ لەو تیرە و هۆزانەی لە ناوچەکانی نێوان زێ ی بچوک و ڕوباری سیروان دا ئەژیان و، هەم وەکو ناوی شوێن بۆ هەندێ لەو شوێنانەی کەوت بوە ئەم ناوچەیەوە وەکو: پشدەر، مەرگە، سورداش، سەرچنار، شارباژێڕ، شارەزور، قەرەداخ، بەکار هێنراوە.

-٢-

یەکەمین سەرچاوە کە باسی میرایەتی بابان ئەکات شەرەفنامەیە. شەرەفخان لە سەردەمی پەیدابونی شا ئیسماعیلەوە (٩٠٧ - ٩٣٠ک / ١٥٠١ - ١٥٢٣ز) ئەگەڕێتە گێڕانەوەی سەرگروشتەی بابان و ئەڵێ: «... حاکمانی بابان لە ناوحاکمەکانی کوردستان دا بە زۆریی خێڵ و هۆزو فرەیی لایەنگرو نۆکەر ناوبانگی

تەواویان هەبو. بەلام کە حکومەتی ئەو زنجیرەیە، وەکو باسی ئەکری، بە پیر بوداقی بەهیبی، کە بابان ئەگریتەوە، وە بە براکەی گەیشت و ئەوانیش بە وەجاخ کوێری مردن، ئیتر حکومەتی ئەو بنەماڵەیە کەوتە دەس نوکەرەکانیان. کەسێک کە بۆ کاروباری حکومەت و سەرۆکایەتی لێوەشاوە بێ لە ناو ئەو بنەماڵەیەدا نەما.(١)

بنەماڵەی دەسەلاتداری بابان بە هۆی وەجاخ کوێری و کوژران و لێخران، یاخود لە سۆنگەی هۆی ئەزانراوی ترەوە، چەن جار گۆڕاوە و نوێ بۆتەوە.

-٣-

لە کاتی سەرهەلدانی دەسەلاتی صەفەوی دا مەزنی بابان میر بوداقی کوڕی میر ئەبدال بو. قەلەمڕەوەکەی لە کەرکوکەوە تا شاربازێڕی ئەگرتەوە. لاجانی لە ئیلی زەرزا و، سێوەیی لە ئەمارەتی سۆران و، شاربازێڕی لە ئەمارەتی ئەردەلان و، سندوسیی لە قزلباش سەندەوە. چەن کەسی لە دەورووبەری خۆی بە میر سنجاغ داناوە.(٢)

بنکەی سەرەکی ئەمارەتی ئەردەلان لەو سەردەمەدا لە قەلای زەلم بو کە ئەڕوانێ بە سەر دەشتی شارەزوردا، لەو کاتەدا شارەزور، شاربازێڕ، سرۆچک، قەرەداغ، نالان، شەمێران، هەورامان لە ژێر دەسەلاتی کورەکانی حاکمی ئەردەلان مەئمون بەگی یەکەم: بێگە بەگ، سورخاب بەگ، محەمەد بەگ (٩٠١ - ٩٤٢ک / ١٤٩٦ - ١٥٣٥ز) دابو.(٣)

ڕۆستەم بەگ لە گەل میر بوداقی برای لە سەر دەسەلاتدارێتی تێک چو. بوداق، ڕۆستەمی برای خۆی کوشت. خۆیشی لە تێکهەلچونێک دا لە گەل میرەکانی سۆران بە وەجاخ کوێری کوژرا.(٤) بوداقی کوڕی ڕۆستەم جێگەی گرتەوە، بەلام ئەمیش کە مرد ئەوەی لێ نەکەوتەوە. لەبەر ئەوە ئەم بنەماڵەیە کوێر بوەوە.

-٤-

لە جێگەی ئەوان پیرنەظەری کوڕی بەیرام دەسەلاتی گرتە دەست. پیرنەظەر بە زۆر مەلبەندی کفری ی لە «دارولسەلام» ی بەغداد دابڕی و خستیە سەر ویلایەتی بابان. لە پاش ئەو ناوچەکە بو بە دو بەشەوە، دو کەس بە ناوی سلێمان و ئیبراهیم هەریەکەیان دەستی بە سەر بەشێکی دا گرت، بەلام ئەمانیش لە سەر دەسەلاتدارێتی لە ناو خۆیان دا تێکچون. سلێمان، ئیبراهیمی کوشت.(٥)

سلێمان لە دوای کوشتنی ئیبراهیم ١٥ سال مەزنایەتی کرد.

سلێمان لە پاش مردنی ٤ کوڕی لێ بە جێ ما: حسێن، ڕۆستەم، محەمەد، سلێمان.

ئیبراهیمیش لە پاش کوژرانی ٣ کوڕی لێ بە جێ ما بو: حاجی شێخ، میرە، میرسلێمان.(٦)

حاجی شێخ لە دوای کوشتنی باوکی پەنای بۆ دەرباری شا طەهماسبی صەفەوی برد بو. لەبەرئەوەی لەوێ گوێ ی پێ نەدرا بو بە نائومێدی گەڕابووەوە وڵاتی خۆی(٧) و چاوەڕوانی هەلی نەکرد. کە سلێمان مرد ئەم توانی دەس بە سەر ناوچەکەدا بگرێ. ئەمجارەیان کوڕەکانی سلێمان پەنایان بۆ شا طەهماسب برد، ئەو کاتە گەرمەی جەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەم (٩٤٠ - ٩٦٢ک / ١٥٢٣ - ١٥٥٤ز) بو. طەهماسب ویستی کەڵک لەم دەرفەتە وەربگرێ بۆ داگیرکردنی ناوچەکە. بە ڕێبەری و چاوساغی حسێن و ڕۆستەم و محەمەد کوڕانی سلێمان ٣ جار هێزی نارده سەر موڵکی بابان:

جاری یەکەم، بە سەرکردایەتی چراغ سوڵتان ئیستاجلوی والی دینەوەر، بەڵام هیچ سەرکەوتنێکی بە دەس نەهێنا.

جاری دوەم، بە سەرکردایەتی گۆگجە سوڵتانی قاجار والی ی هەمەدان، ئەویش لە هێرشەکەی دا سەرنەکەوت.

جاری سێیەم، لەشکرێکی گەورەی بە سەرکردایەتی عەبدوڵلاخانی ئیستاجلو نارد. لەم هێرشەدا میر شەمسەدینی بتلیسی، باوکی نوسەری شەرەفنامە و، هەندێ لە جەنگاوەرانی هۆزی ڕۆژکی کە ئەوسا لە خزمەتی شا طەهماسب دا بون، بەشدار بون. میر حسێن ڕێبەری ئەم لەشکرەی ئەکرد. بەڵام لە شاخی گەڵاڵە کەوتنە بۆسەی لەشکری بەبەوە ٢ تا ٣ هەزار کەسیان لێ کوژرا. بە تێشکاوی گەڕانەوە. شا طەهماسب لە سەر ئەم ڕێبەرییە خراپە حسێن و براکانی تری: محەمەد و ڕۆستەمی هاویشتە زیندانەوە(٨). لە دوای بەربونیان هەڵهاتن بۆ لای سوڵتان سلێمان. ئەویش دوری خستنەوە، لە ڕۆم ئێلی کارێکی پێ سپاردن.(٩)

لە کاتێک دا سوڵتان سلێمان دوای گرتنی تەورێز بۆ بەسەربردنی زستانی سەختی ئەو ساڵە لە هەمەدانەوە بە ناو کوردستان دا چو بۆ بەغداد، لەوێ خەریکی ڕێکخستنی کاروباری شوێنە گیراوەکان بو (٩٤١ک / ١٥٢٤ز) حاجی شێخ لە گەڵ براکانی بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی و دڵسۆزی بۆ سوڵتان لە مەرگەوە بەرەو بەغدا بەرێ کەوت. بەڵام لە مەرکە پەلامار دران و هەمویان کوژران.(١٠). ئەم ڕوداوە لە لایەن کەسێکی نەناسراوەوە کراوەتە بەیتی «کاکە شێخ و کاکە میر» لەم بەیتەدا هۆی کوژرانی حاجی شێخ و کاکە میرو براکانی تری کە بە بێ ی چیرۆکەکە ئەبێ ١٢ برا بو بن، ئەدرێتە پاڵ ئەو زوڵم و زۆرە بێ ئەندازەیەی لە خەڵکی ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خۆیان کردوە.(١١)

سوڵتان سلێمان لە ڕێکخستنەوەی کاروباری کوردستان دا ناوچە کوردنشینەکانی بە سەر چەند «سنجەق» دا دابەش کرد بو. هەندێکی بە وڵایەتی شارەزور، کە ناوەندەکەی کەرکوک و، هەندێکیشی بە وڵایەتی بەغدا و، هەندێکیشی بە وڵایەتی موسڵەوە بەست. بەڵام بە پێی ئەرێتی پێشوی سوڵتان سەلیم لە دوای جەنگی چالدێران (٩٢٠ک / ١٥١٤ز) لە ناوچە گیراوەکان دا

دەسەڵاتی سپاردەوە بە دەسەڵاتدارە خۆجێییەکان، کە مەزنایەتی ناوچەکانی خۆیان لە باوباپیریانەوە بە میرات بۆ مابوەوە. لەبەرئەوە کە بیستی حاجی شێخ کوژراوە پاشایەتی ئیالەتی بابانی دایەوە بە بوداقی کوڕی.(١٢)

سوڵتان سلێمان هێزێکی لە شارەزوورەوە نارده سەر قەڵای زەڵم، بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان، کە مەئموون بەگی دووەم (٩٤٢-٩٤٤ک / ١٥٣٥ - ١٥٣٧ز) فەرمانڕەوای بو. لەشکری ڕۆم و ئەردەڵان لە دەشتی شارەزووردا لە ڕۆژی ٨ ی زیلقەعیدەی ٩٤٤ دا بە گژ یەک دا چون. مەئموون بەگ بە تێشکاوی بۆ خۆقایمکردن کشایەوە ناو قەڵای زەڵم، لە پاش ئابلوقەدانێکی درێژ بە ناچاری خۆی بە دەستەوە دا.(١٣) بە گیراوی ڕەوانەی بەغداد کرا.

سورخاب بەگی مامی (٩٤٥ - ٩٧٥ک/ ١٥٣٨ - ١٥٦٧ز) بنکەی ئەمارەتی لە قەڵای زەڵمەوە گوێزایەوە بۆ قەڵای مەریوان. هەوڵی دا ناوچەکانی کە پێشوتر لە ژێردەستی مەئموون بەگی برازای بە دیل گیراوی دا بون بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بەڵام ئیتر ناوچەکانی هەولێر، کۆیە، ڕەواندز، قەرەداغ، شاربازێر، سرۆچک لە ژێر دەسەڵاتی ئەردەڵان دەرهات. نفوز و دەسەڵاتی مەزنەکانی ئەردەڵان کشایەوە پشتی زنجیرە چیاکانی سورێن و هەورامان و لێواری ڕۆژهەڵاتی ڕوباری سیروان. زۆری ئەو شوێنانەی پێشتر لە بەر فەرمانی ئەوان دابو. ئیتر کەوتە ناو موڵکی بابان و ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەوە.

سورخاب بەگ هەوڵێکی بێ سودی تری دا بۆ سەندنەوەی شارەزور. ڕۆستەم پاشا بە ئۆردوی ڕۆمەوە چوە سەری. پاش تێکهەڵچونێکی خوێناوی لە ڕەجەبی ٩٤٧ ک (١٥٤٧ز) دا سورخاب بە تێشکاوی کشایەوە قەڵای زەڵم و لەوێ دا ئابلوقە درا. سورخاب داوای یارمەتی لە شا طەهماسب کرد. ئەویش پاش دوساڵ ئینجا هێزێکی بۆ شکاندنی ئابلوقەکە بۆ نارد. بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان ئیتر بە یەکجاری لە قەڵای زەڵم هەڵکەنرا و بۆ ئەوەی لە مەترسی هێرشی ڕۆم دور بکەوێتەوە برایە قەڵای مەریوان.(١٤) لەو کاتەوە ئەمارەتی ئەردەڵان ئیتر بە یەکجاری کەوتە ژێر فەرمانی دەوڵەتی صەفەوییەوە.

سوڵتان سلێمانی قانونی پاش ماوەیەک ڕێگەی دا بە حسێنی کوڕی سلێمان لە ڕۆم ئێلیەوە بگەڕێتەوە بۆ موڵکی بابان و، فەرمانی دا بە سوڵتان حسێنی میری بادینان کە لەشکری مەزنەکانی کورد کۆ بکاتەوە، بچێ بۆ لابردنی بوداقی کوڕی حاجی شێخ و جێگیرکردنی حسێن. بوداق بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاریی ئەم هێزە بکا. لە بەری هەڵات بۆ ئێران. حسێنی کوڕی سلێمان بو بە مەزنی بابان. بوداق و حسێن ماوەیەک ململانێیان بو لە سەر میرایەتی بابان. سەرەنجام حسێن بە تەواوی دەستی بە سەر ناوچەکەدا گرت.

بوداق لە سەر تکای سوڵتان حسێنی میری بادینان لە لایەن سلێمانی قانونییەوە سنجاقی «عەینتاب» ی لە باتی ئیالەتی بابان درایە.(١٥) لە کاتێک دا

ناکۆکی نێوان کوڕەکانی سوڵتان سلێمان: سەلیم و بایەزید لە تۆنیە تەقیەوە، بوداق بۆ لایەنگرتنی بایەزید چو بۆ کوتاهیە. سلێمانی قانونی ڕقی هەستا بو لەوانەی لوتیان ژەند بوە ئەم ناکۆکییەی ناوخێزانەکەیانەوە. بایەزید بۆ ئەوەی دڵی باوکی بهێنێتەوە جێ، لە سەر خواستی ئەو، سەری بوداقی بڕی و بۆی نارد.(١٦)

-٥-

جەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەم بێ ئەوەی بە ئەنجامێکی کاریگەر بگا دوایی هات. قوڵ بونەوەی گیروگرفتی ناوخۆی ناو هەردو دەوڵەت و، هەڕەشەی دەرەکیی لە هەردوکیان: هەڕەشەی ئوزبەک لە ڕۆژهەلاتی ئێران و هەڕەشەی ئەوروپی لە عوسمانی، سەرەنجام شا طەهماسب و سوڵتان سلێمانی ناچار کرد پێک بێن. لە ئەنجامی ئاڵوگۆڕی چەن نامەیەک دا لە نێوان طەهماسب و سلێمان دا پاش ناکۆکیەکی ٥٠ ساڵە کە لە سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەم (٩١٨- ٩٢٦ک / ١٥١٢ - ١٥١٩ز) و شا ئیسماعیلی یەکەم (٩٠٧- ٩٣٠ک / ١٥٠١ - ١٥٢٣ز) ەوە بەردەوام بو، بۆ یەکەمین جار گەیشتنە «ڕێککەوتنی ئاشتی ئاماسیە ٩٦٣ک / ١٥٥٥ز».(١٧)

ڕێککەوتنی ئاماسیە لە بەڵگەیەکی سەربەخۆدا نەنوسراوەتەوە، بەڵکو لە چەند نامەیەکی ئاڵوگۆڕکراوی نێوان شا طەهماسب و سوڵتان سلێمان و، گەورەکاربەدەستەکانیان دا باس کراوە.

بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتنە: دەوڵەتی عوسمانی دانی بە هەبونی دەوڵەتی ئێرانی صەفەوی دا نا و، هەردولا ڕێک کەوتن لە سەر لابەلا کردنی هەندێ لەو کێشە قوڵانەی مایەی ناکۆکی هەردولایان بو، وەکو کێشەکانی سنور و دین و دالدەدانی ڕاکردوانی یەکتری.

گورجستان، ئەرمەنستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان کە بوبونە «ناوچەی لەمپەر» ی نێوان ئەم دو هێزە گەورەیەی ئەو سەردەمە، دابەش کران. لە ئەنجامی ئەمەش دا شارەزور و شارباژێڕ و قەرەداغ کە مەڵبەندی دامەزرانی ئەمارەتی بابان بو، کەوتە ژێردەستی ڕۆم و، هەورامان و مەریوان و بانە و سەقز و سنەیش کە مەڵبەندی دامەزرانی ئەمارەتی ئەردەڵان بو کەوتە ژێردەستی عەجەم.

«ڕێککەوتنی صوڵحی ئاماسیە» سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لە سەر بنچینەی کێشانی هێڵی دیار و ئاشکرا دیاری نەکرد بو، تا بزانرێ سنوری دەسەلاتی هەر دەوڵەتە لە کوێ دا تەواو ئەبێ، بەڵکو ناوچەی فراوان بە سنور دانرا بو، کە ئەبون بە هۆی دروست بونی کێشە و ناکۆکی.

بۆ جیا کردنەوەی سنوری دەسەلاتی ئەم دو دەوڵەتە گوێ نەدرابوە هێڵی نەتەوەیی، ڕەگەز، زمان، دین و مەزەب، تەنانەت گوێ نە درابوە هێڵی عەشیرەتی.

هەروەها گوێ نەدرابوە دیاریکردنی کۆسپی سروشتی بۆ جیاکردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت لە یەکتری، بەڵکو ماندوبونی هەردو لا لە جەنگ و گیروگرفتی

ناوخـۆ و هەڕەشـەی دەرەکی ناچاری پێکهـاتنی کـردبون و، تەرازوی هێـزەکـانی هەردولاش بەو جۆرە سنورەکانی داڕشت بو. لەبەرئەوە هەمو هۆ ڕابستەقینەکانی تەقینەوەی ناکۆکیەکان و هەڵگیرسانەوەی شەڕ مابون. سەرەڕای ئەوەش گیروگرفتی دابەشکردنی ئەرزی ئەتەوە ژێردەستەکان و، مانەوەی کێشەی جیاوازیی سونی و شیعی و دابەشبونیهان بە سەر هەردو دەوڵەت دا، هەمیشە ئەیان توانی ئاگری ناکۆکی شەڕ لە نێوان هەردو دەوڵەت دا خۆشتر بکەن.

ڕێکەوتنی ئاماسیە ٤ ئەمارەتی کوردی: ئەردەلان، موکریان، بابان، سۆرانی لە یەک دابڕی بو، کـە لە ڕەگـەز و زمـان و دین و مـەزەب دا لە یەک ئەچون و، دەسکەوتی ئابوری هەموبانی پێکەوە ئەبەست و، لە ناوچەیەکی جوگرافی پێکەوە بەستراودا بون، کە ئەیانتوانی لە سەردەمی ململانێ ی ڕۆم و عەجەم دا خۆیان بینە ناوکی پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی بەهێز. هەروەها سەروی کوردستانیشی لەت کرد و، بە دەردی ئەمانی برد.

-٦-

بۆ ڕاگرتنی ئەم پەیمانە کاتێک شا طەهماسب لە ژێر گوشاری سولتان سلێمان دا، بەرامبـەر ٤ سـەد هەزار سکەی زێڕ، بایەزید و کـورەکـانی کە لە نێوان دالدە درابون، دایەوە دەس نێـردراوەکـانی سـولتـان بۆکـوشتن (٩٦٩ک / ١٥٦١ز). کورەکانی بوداقی بەبەیش کە لە خزمەتی ئەودا بون لەو کەینوبەینەدا کوژران.(١٨)

حسێن مەزنی بابان لە شەڕی ناوخۆدا کوژرا.(١٩) خضر بەگی کوڕیشی کە ناوچەی مەرگەی بە دەستەوە بو لە لایەن ڕۆمەوە لێنخرا، ناوچەکەی درا بە میرەبەگی موکری. دوای ئەم ڕوداوانە ماوەیەک موڵکی بابان بێ سەرگەورە بو.

• شەرەفخان لەم بارەیەوە نوسیویتی: «ئێستە ئێلی بابان بێ حاکمە. بەلام بەرامبەر ٤ هەزار پیاوی ئەسپ سواری پڕ چەک لە ناو ئەو قەومەدا هەیە و سەر بۆ کەس دانانەوێنن ... هەر ئاغایەک لە ئاغایانی هۆزەکان، ناوچەیەکی ئەو وڵاتەی گرتۆتە دەس. هەمو ساڵێک ٤ خەروار زێڕ لە ناوخۆیان دا کۆ ئەکەنەوە ئەی دەن بە خەزانەی شارەزور، ولایەتی بابان لە خەواصی هومایون - واتە مـڵکی تایبەتی سولتانە - زۆرایەتی ئەمین و عامیلەکان - کاربەدەستانی عوسمانی - بە ئەرمی و دلدانەوە ڕەفتاریان لە گەڵ ئەکەن. هەمو ساڵێک چەردەیەک ئەختینە و شتومەکیان بێ ئەبڕێ، ئەگینا بە زۆر و دەسدرێژی فلسێکی سور بە میری میران و دەفتەرداران و ئەمین و عـامیلەکانی تر نادەن. تا ئێمڕۆ کە ساڵی ١٠٠٥ ی کۆچییە (١٥٩٦ز) هەلومەرجی ئەو ولایەتە بەم جۆرەیە» (٢٠)

هەلومـەرجی بابان بەم جـۆرە مـایەوە تا لە سـەرەتای سـەدەی دوانزەهەمی هیجری دا فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە هەڵکەوت و، زنجیرەیەکی نوێ ی میرەکانی بابانی دامەزراندەوە.

-٧-

ڕێککەوتنی ئاماسیە تا مەرگی سلێمان (٩٧٤ک / ١٥٦٦ز) و، تا مەرگی تەهماسب (٩٨٤ک / ١٥٧٦ز) لە لایەن هەردولاوە پارێزگاری کرا، بەڵام لە ناوچەکانی سنوردا شەڕی ناوچەیی هەر نەتەوما، دەسەڵاتدارانی سنور هەوڵیان ئەدا قەڵەمڕەوەکانی خۆیان فراوانتر بکەن. ئەمیرە خۆجێییەکان بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیان و بۆ دابینکردنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان ئەمبەر و ئەوبەریان ئەکرد و، بە ئاسانی دڵسۆزی خۆیان لەمەوە بۆ ئەو ئەگۆڕی و بەگژ یەکتری دا ئەچون. کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت دەستیان وەرئەدایە کاروباری ناوخۆی بنەماڵە گەورەکانی کوردەوە، برایان ئەکرد بە گژ برادا و، کوڕیان لە باوک هەڵئەگێڕایەوە و، تۆوی دوبەرەکییان تێ دا ئەچاندن.

-٨-

هەڵکەوتی جیۆپۆلیتیکی مولکی بابان بو بە هۆی ئەوەی بەشی ئەمارەتی بابان لە ململانێ ی ڕۆم - عەجەم دا لە چاو هەندێ ئەمارەتی کوردی تردا زیاتر بێ، بە تایبەتی چونکە کەوت بوە سەر ڕێگەی شارە گەورە و پیرۆزگەکانی عیراق: بەغداد، موسڵ، ئەجەف، کەربەلا، سامەڕا، کاظمیە. لە هەمان کات دا ناوچەکە خۆی دەوڵەتێکی بەهێز و یەککرتو، بەڵکو بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداری تەبا و یەککرتوی تێ دا ئەبو تا بتوانێ خۆی لە بەر ئەو هێرشانەدا ڕابگرێ کە لە ڕۆژهەلات و ڕۆژئاواوە ئەهات، یاخود بۆ سودی خۆی کەڵک لە ناکۆکی ئەم دو هێزە وەربگرێ.

میرەکانی ئەردەلان، کەڵکیان لە بۆشایی دەسەلات وەرئەگرت، بە تایبەتی لە سەردەمی هەڵۆخان (٩٩٦ - ١٠١٤ک / ١٥٨٨ - ١٦٠٥ز) و خان ئەحمەد خانی کوڕی دا (١٠٢٦ - ١٠٤٨ک / ١٦١٧ - ١٦٣١ز) هەندێ لە ناوچەکانی خواروی کوردستانیان خستە سەر قەڵەمڕەوی دەسەلاتی خۆیان. بەڵام ئەمارەتی ئەردەلانیش کە هەڵکەوتێکی جیۆپۆلیتیکی هاوتای ئەمارەتی بابانی هەبو ئەیتوانی دەوڵەتی سەربەخۆ دابمەزرێنێ. هەر لە ئەنجامی ئەوەدا کە وڵاتەکەیان بو بو بە مەیدانی زۆرانبازی خوێناوی ناچار بون لە ماوەی سەدە و نیوێک دا ٤ جار پایتەختی خۆیان بگوێزنەوە. بنکەی ئەمارەتەکەیان لە قەڵای زەڵمەوە گوێزایەوە بۆ قەڵای مەریوان، ئینجا بۆ قەڵای پلنگان، دوای ئەویش بۆ حەسەن ئاوا، سەرەنجام بۆ سنە (١٠٤٦ک / ١٦٣٦ز) تاوەکو لە مەترسی ڕۆم دوری بخەنەوە.

-٩-

جیاوازیی مەزهەبیی شیعە - سوننە هەمیشە یەکێک لە هۆ، یاخود لە بەهانە، گرنگەکانی هەڵگیرسانی جەنگ بو. چەوساندنەوەی مەزهەبیی

دانیشتوانی ولایەتەکانی بەغداد و شارەزور یەکێتیک بو لە هاندەرەکانی لەشکرکێشیەکانی سەردەمی سولتان موڕادی چوارەم بە ناو کوردستان دا بۆ سەندنەوەی بەغداد لە عەجەم. تا لە دوایین لەشکرکێشی دا (١٠٤٨ک / ١٦٣٨ز) سولتان موراد خۆی بەغدادی بە یەکجاری لە دەس عەجەم دەرهێنا و، ئەمەش بو بە هۆی بەستنی پەیمانی ئاشتی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز).

ڕێککەوتنی زەهاو سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لە قافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لە ئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغدا، بەصرا، دیاری کرد.

مەریوان و قەڵای هەورامان و دەرەتەنگ لە گەڵ هۆزەکانی پیرە و زەردویی بەر ئێران کەوت.

بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەڵای زەڵم، قزلجە، سەرچاوەی چەمی چەقان لە گەڵ هۆزەکانی ضیائەدین و هارونی لە ئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن. (٢١)

ڕێککەوتنی زەهاو دەسەڵاتی عەجەمی لە ڕۆژئاوای چیاکانی زاگرۆزدا ئەهێشت و لە دیوی ڕۆژهەڵاتی دا ڕای گرت و ئەم سنورە لەم ناوچەیەدا بە کردەوە بو بە سنوری نێوان ئەمارەتی ئەردەڵان و ئەمارەتی بابان کە تازە خەریکی بوژانەوە و گەشە کردن بون. هەروەها قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی حاکمانی بەبەش کە دوایێتر لە ئەدەبی کوردی دا بە «مولکی بابان» و «دارلمولکی بابان» ناوبراوە، بە پێ ی خورتیی و لاوازیی مەزنەکانی بابان و، گۆڕانی تەرازوی هێزی نێوان ئەمان و ئەمارەتە دراوسێکانی: ئەردەڵان و سۆران و موکریان و، گۆڕانی تەرازوی هێزی نێوان دەوڵەتەکانی عوسمانی و ئێرانی، تەنگ یا فراوان بوە. هەندێ جار لە لای سەرویەوە گەیشتۆتە موکریان و، لە لای خوارویەوە گەیشتۆتە زەنگاباد، زەهاو، جەبەل حەمرین، جەسسان، بەدرە و مەندەلی و، لە لای ڕۆژهەڵاتیەوە مەریوان، بانە، سەقز و سنە و، لە لای ڕۆژئاوایەوە گەیشتۆتە کۆیە، ڕانیە، هەریر، ئاڵتون کۆپری و هەولێر.

پەراوێزەکان

١. بدلیسی: ٣٦٢.
٢. بدلیسی: ٣٦٣.
٣. فخرالکتاب: ٩٥ - ٩٤.
٤. بدلیسی: ٣٦٤.
٥. بدلیسی: ٣٦٥.
٦. بدلیسی: ٣٦٦.
٧. بدلیسی: ٣٦٦.

٨. بدليسی: ٣٧٠.
٩. بدليسی: ٣٧١.
١٠. بدليسی: ٣٦٧.
١١. نوسكارمان: ٦٨٥ - ٦٨٩.
١٢. بدليسی: ٣٦٧.
١٣. فخرالكتاب: ٩٦.
١٤. فخرالكتاب: ٩٨.
١٥. بدليسی ٣٦٩.
١٦. بدليسی: ٣٦٩.
١٧. دەربارەی رێككەوتنی ناماسيه بەروانه: پورگشتال: ١٢٢٢، پارسادوست: ٢٦-٢٧.
١٨. بدليسی: ٣٦٩.
١٩. بدليسی: ٣٧١.
٢٠. بدليسی: ٣٧٠ -٣٧١.
٢١. الراوی: ٢١١-٢١٦، پارسادوست: ٤٥.

[illegible] الى [illegible] الاسلام [illegible]

احمد الله على احسن نظام ما دام لنا الايام حيينا ثم موتنا على
دين الاسلام وبان نكون وفاتنا على الايمان عند حلول الحمام
وبان يعصمنا من هول المطلع وعذاب البرزخ وعذاب دار الانتقام
وبان يحشرنا في زمرة الابرار بخلود دار السلام وكل واحد من
هذه الدعوات احببت اطلاع الارض لا سيما الذين كانوا ذوي الاحلام
ولعل فسادة برزنجة لهم في مملكة بابان منذ ازيد من
خمسمائة عام قرى كثيرة متوطنين بها في ارغد عيش واحسن حال متمكنين
من اقامة امورهم على ما امر به الشرع ومنذ استولى [illegible] عساكر
الارفاض وجنود الشيعة الشنيعة على هذه الممالك اختلت امور الدنيا و
الدين فلم يبق في القرى اقامة [illegible] وكانت القرى كلها عامرة واليوم اكثرها
غامرة وتعطلت مدارس البلدان من التدريس ولم يبق فيها من الطلاب الا
شرذمة قليلون وكان بمدرستنا اكثر من سبعين طالبا واليوم بها اقل من عشرة
وخربت حجرات مدرستنا وحجر اكثر المدارس ومن ثم عزمنا معاشر سادة [illegible]
عزمنا على الرحيل باهلنا وجميع من يتعلق بنا من الخدام والاحباب الى [illegible]
وقد اعلمنا سابق الزمان داود باشا بشيره ولم تتهيا لنا الا [illegible]
فوائت الرجاء من جناب حضرة افندينا ان يعطينا [illegible] والزرع [illegible]
او غيرها من القرى التي تناسب احوالنا وتكفينا [illegible]
دارا واسعة نسكنها ومدرسة ندرس بها ووظيفة للمدرسة [illegible]
ووظيفة لنا تكفينا لعقنا [illegible] حوائجنا بالدار [illegible]
ضيوفنا واكلة طعامنا فنحن وكل [illegible] واولادنا
بالدعاء [illegible] الايام والدعاء [illegible] والسلام

[illegible]

٢. میر سلێمان:
یەکەمین تەقەللای سەربەخۆیی لە بەینی بەرداش دا

- ١ -

قۆناغی نوێ ی بوژانەوەی ئەمارەتی بابان لە نیوەی دووەمی سەدەی پانزەهەمی کۆچییەوە دەس پێ ئەکاتەوە، کاتێک ئەفتی ئەحمەدی خەلکی دارەشمانە لە ئێلی نورەدیسی لە ناوچەی پشدەر - ناوچەی قەلادزەی ئێستا - بنەمالەی دەسەلاتداری بابانی دامەزراند.

سەرگروشتەی ئەفتی ئەحمەد و هاوسەرە ئەوروپاییەکەی، کە ئەبێ لە ئەزایەکی ئەوروپادا بە دیلی گرت بێ، ئەگەرچی لە چیرۆکێکی خەیالی ئەچێ، بەلام لە هەمان کات دا دەری ئەخا کە فەقێ ئەحمەد ئەبێ لە ئۆردوی عوسمانی دا سپایی بوبێ و لە هێرشێکی عوسمانییەکان دا بۆ سەر ولاتانی مەسیحیی ئەوروپا بەشداری کردبێ.

ریچ لە سەردانەکەی دا بۆ شاری سلێمانی (١٢٣٥ک/ ١٨٢٠ز) لە زمانی مەحمود پاشای بابانەوە مێژوی ئەم بنەمالەیە وەها ئەگێڕێتەوە: «ناوی هۆزەکەی لە نەژادا «کرمانج» ە، بەلام وشەی بەبە نازناوی بنەمالەکەیانە و ئەندامانی ئەم بنەمالەیە سەرداری پشتاوپشتی ئەو خێلەن. لەبەر ئەوە ئێستا هەموو ئەو ناوچانەی تیایدا دانیشتون و دانیشتوانی ناوچەکەش پێکەوە، بە حکومەتی «بەبە» یان «بابان» ناو ئەبرێ. هۆزەکەش لە بنەچەدا لە پشدەر، لە شاخەکانی بەکوری نزیک «سێ کەنە» ی سەر سنوری ئێران دروست بوە. مەحمود پاشا لە سەری ئەروا و ئەلێ: «لە کاتی شەڕی نێوان عوسمانی و ئێرانییەکان دا، یەکێک لە باپیرەکانی، خزمەتێکی باشی سولتانێکی عوسمانی کردوە. لە بەرامبەر ئەم چاکەیەدا بەوە خەلات کراوە کە فەرمانداریتی هەموو ئەو ناوچانە بکات کە بە شەڕ لە ئێرانی داگیر کرد بو، بەم جورە وردە وردە خۆی و ئەوانەی دوای خۆی هاتن، توانیویانە دەس بە سەر ئەو ناوچانە دا بگرن کە ئێستا بە دەستیانەوەیە. ئەو ناوچانەش کە لەوساوە لە ئێرانییەکانی سەندۆتەوە، ئیتر هەموو ئەو ناوچانەش کەوتنە ژێر دەسەلاتی بابانەکان، یان بەبە و، بە فەرمانداریتی شارەزوریان سپارد، کە پایتەختەکەی کەرکوک بوە. بەلام میر لەم گێڕانەوەیەی دا ئەیتوانی مێژوی هیچ ڕوداوێکیانم بۆ دەستنیشان بکا، هەرئەوەندە ئەبێ وتی باپیرانی ئەم، ماوەیەکی دوورودرێژ سەرداری ولات بون و، نزیک سەد سالێک لەمەوبەر فەرمانداریتی دو ناوچەیان درایە.»(١)

سلێمان بەبە، یان بابا سلێمان لە دوا چارەکی سەدەی ١١ هەمی کۆچی دا کەوتە چەسپاندنی دەسەلاتی خۆی و دەسگرتنەوە بە سەر موڵکی بابان دا. ئیتر لەو کاتەوە کوڕ و نەوەکانی میرایەتی بابانیان گرتە دەست. بنکەی قەڵەمڕەوی بابان لە سەرەتادا «دلرمشمانە» بوکە ئەکەوێتە نێوان شارەکانی قەڵادزە - سەردەشتی ئێستەوە. وەکو ئەڵێن ئەبێ ماوەیەکیش لە «ماوەت» و ئینجا لە «قەڵاچوالان» بوبێ.

-٢-

ساڵی (١٠٩٩ك/ ١٦٨٧ز) وشکەساڵ بو. کارەساتێکی سروشتی گەورەی بە دودا هات. گرانی و قاتوقڕی و برسێتی بڵاو بوەوە. ژمارەیەکی زۆری کورد و عەرەب ڕژانە ناو کۆڵانەکانی بەغدادەوە داوای خواردنیان ئەکرد. بەدوی ئەوەدا نەخۆشیی تاعون بڵاو بوەوە. لە ماوەی ٣ مانگ دا تەنیا لە بەغداد ١٠٠ هەزار کەس زیاتری کوشت. ساڵی دوای ئەوەش دیسان تاعون بڵاو بوەوە لە جاری یەکەم کوشندەتر بو. هەمو ڕۆژێ زیاتر لە هەزار کەسی ئەکوشت. تاعون شیرازەی کاروباری وڵاتی تێک دا. خەڵک نەیانئەتوانی باج و سەرانە بدەن.

لەم هەلومەرجە ئاڵۆزەدا میر سلێمان و میر حەسەن بە لەشکری بابانەوە چونە سەر کەرکوکی ناوەندی ئیالەتی شارەزور. دەستیان بە سەر کەرکوک دا گرت و لەم شەڕەدا دلاوەر پاشای «موتەصەرڕیف»ی کەرکوک کوژرا (١١٠١ك / ١٦٨٩ز). حەسەن پاشا وەزیری بەغداد، لە جێگەی دلاوەر، حسێن پاشای دانا بە موتەصەرریفی کەرکوک و، هێز و دەسەلاتی دایە بۆ لە ناوبردنی میرسلێمان. هەروەها ئەم هەڕەشەنامەیەشی بۆ نارد:

«ئێوە کە لە دانیشتوانی ناوچەکانی سەر بە شارەزورن و، لە ڕەعیەتەکانی دەوڵەتی بەرزی سەرکەوتون. واتان لێ چاوەڕوان ئەکرا گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بن، بەڵام ئەوە چەند ساڵێکە دوژمنایەتی والی کەرکوک ئەکەن و، لە ڕێگای گوێڕایەڵی دەرچون و، دەستتان درێژ کردوە بۆ شوێنانی تر کە موڵکی سوڵتانن لەوانە شارەزور و دەوروبەری.

کە موتەصەرریفی کەرکوک هەوڵی دا بتانهێنێتەوە هۆش خۆتان و بتانگێڕێتەوە سەر ڕێگای ڕاست، چونەوە بەگژی دا و پرکێشیتان کرد کوشتتان و، کەلوپەل و شتومەک و سەربازەکانیتان تالان کرد. شەیتان چوە بن کلێشەتانەوە شاروچکەی شارەزور و دەوروپشتیتان داگیر کرد، لە کاتێک دا کە ئەتانزانی لە کۆنەوە و تا ئێستا ئەوانە موڵکی دەوڵەتی بەرزن. ئەمانزانی هۆکانی ئەم کارانە چی بون و، بە درێژی ئاگادارمان بکەن چی پاڵی پێوەنان ئەم جوڵانەوانە بکەن. ئەبێ بە پەلە شاروچکەی شارەزور چۆڵ بکەن و کاروباری ئەوێ بدەنە دەس ئەو «موتەسەللیمە»ی فەرمانی دانانی دەرچوە. هەروەها ئەبێ هەمو کەلوپەل و

شتومەک و چەکی کە لە پاشای خوالێخۆشبوتان گرتوە بدەنەوە بە موتەسەللیمی نوێ.

ئەوەش بزانن ئەگەر گوێ لەم ئامۆژگاریيانە نەگرن و نەگەڕێنەوە ژێر باری فەرمانبەريی نەکەونە بەر تورەبونی کاربەدەستانی بەرز، ئەوسا هەزاران لەشکرتان ئەنێرنە سەر، بێگومان ئێوەش توانای بەرامبەرێتان نیە و ناتوانن لە ڕوی سەربازە سەرکەوتوەکان دا ڕابوەستن و، چارەنوستان ئەبێ بە پەند بۆ هەموو ئەوانەی ڕێ ئەدەن بە خۆيان ئەم جۆرە کارانە بکەن. بۆيە پێش ئەوەی دەنگوباستان بگاتە دەولەتی سەرکەوتو ئەبێ چارەسەر بکرێ، ئەگینا بەلا بە سەر خۆتان و دانیشتوانی بەسزمانی بێشاران دا ئەهێنن، لەبەرئەوە پێویستە بگەڕێنەوە بو ناو ریزی موسولمانانی یەکتاپەرست و ملکەچی شەریعەتی ئیسلامی بن بە پێ ی ئايەتی کەریمەی: «یا ایها الذين امنوا اطيعوا الله واطيعوا الرسول واولی الامر منکم» ئەگینا لە ریزی «باغی»یان دا دائەنرێن کە بە پێ ی شەرع ئەبێ شەڕتان لە گەل بکرێ.

وەرنەوە هۆش خۆتان و داوای لێبووردنی گوناهەکانتان بکەن و، شار و دەورووپشتەکەی بدەنە دەس حاکمی نوێ و، ئەوەی لە پاشای خوالێخۆشبو تالان کراوە بگێڕنەوە و، لەوە ئاگادارمان بکەن بۆ ئەوەی لاپەڕەی ڕابردو هەل بدەینەوە و لاپەڕەيەکی تازە بکەينەوە.

منیش لە لای خۆمەوە بەلێنتان ئەدەمێ داوا لە دەولەتی بەرز بکەم لێتان خۆش بێ. ئەگینا واوەيلا لەو چارەنوسەی چاوەڕێتان ئەکا.

ئەوەش بزانن کە شیری دەولەت بڕندەيە و، حسابی شەوکەتی ڕۆشنە، ئەگەر گومانتان لەوە هەيە لەوانە بپرسن کە لە ئێوە بە سالاچوترن و. لە خاوەن تەجروبەکان بپرسن. ئەگەر عەقلتان هەبێ گوێ لە ئامۆژگاريیەکانم ئەگرن و ئەيبرخێنن. «وان کل مغرور مغلوب والسلام»(۲)

لەشکرەکەی والی ی بەغداد و، حسێن پاشای تازە موتەصەڕڕيفی کەرکوک دو مانگ لەو دەورووبەرەدا سڕايەوە هیچی پێ نەکرا. بە سەرنەکەوتويی گەڕايەوە (۱۱۰۲ک / ۱۵۹۲ز).(۳)

هەلومەرجی بەغداد تێک چوبو. بەصرا لە لايەن ئێلەکانی عەرەبەوە پەلامار ئەدرا. والییەکان يەک لە دوای يەک ئەگۆڕان. بەلام ئەيان ئەتوانی کاروباری ولات ڕێک بخەنەوە و، باجی حکومەتی کۆ بکەنەوە.

- ۳ -

دەسەلاتی سەربەخۆی سلێمان بەبە تا ئەهات زيادی ئەکرد. بە قسەی مەستورە: «لە سەردەمی جلوسی شا سولتان حسێن دا کاروباری ئەمارەتی کوردستان (ئەردەلان) لە ئەستۆی محەمەد خانی کوری خەسرەو خانی ئەردەلان دا بو، لە کاتی ئيالەتی ئەودا، سلێمان پاشای بابان لە بەر زۆريی سپا و لەشکر و، فرەيی زێر و

زێتر بایی بو. لەشکرێکی لە ژمارەی ئەستێرەی زۆرتری سازدا. لە هەردو مەملەکەتی ڕۆم و ئێران دا کەوتە تالان و ڕاووڕوت و، بانگی سەربەخۆیی و یاخیبونی بە گوێ ی دانیشتوانی هەردو وڵات دا دا.

سەرەتا بە سپایەکی ژمارە زۆرەوە بەرەنگاری وەزیری بەغداد بو، دوای ئەوەی لە بە کرژا چونی وەزیردا بە تێشکاوی هەڵات. ئەو سپا گەورەیەی بە نیازی گرتنی کوردستانی ئەردەڵان جوڵاند و، دەستی گرتنی بۆ ناوچە سنورییەکانی ئەوێ درێژ کرد و دەرگاکانی فیتنە و فەسادی کردەوە. لە یەکەم تەکان دا هەورامان و مەریوان و سەقزیان گرت و، ئەمرخان بەگی کوڕی زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلب عەلی خانی والی کە لە سەقز و سیاکو بو، هەروەها ئیبراهیم بەگی میر ئەسکەندەریی دەسەڵاتداری مەریوانیان کوشت.

سەرەنجام کە هەواڵی هەڵگەڕانەوە و ڕاپەڕینی سلێمان پاشا گەیشتە شا سوڵتان حسێن، پەژارەی ئەو ڕوداوە دای گرت. عەبباس قولی خانی قاجاری بە سەرداریی سپایەکی گەورەی زۆری لە ژمارە بە دەر دانا و، ناردی بۆ بەربەستی فیتنەی سلێمان پاشا و، یارمەتیدانی سپای ئەردەڵان«(٤)

شاسوڵتان حسێن (١١٠٥ - ١١٣٥ک / ١٦٩٣ - ١٧٢٢ز) بۆ ڕێگا بڕین لە تەتەڵا فراوانخوازییەکانی سلێمان پاشا هەم ڕێگەی دیپلۆماسی و هەم ڕێگەی جەنگیی گرت.

- ٤ -

سنوری دەسەڵاتی سلێمان فراوان بو بو لە کەرکوکەوە تا ئەردەڵانی هێنا بوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. ئەم ناوچەیە لە ڕوی جوگرافیای بەشەریی و سروشتییەوە پێکەوە بەستراو بو. لە ڕوی ڕەگەز و زمان و فەرهەنگەوە لە یەک ئەچو. لە ڕوی دین و مەزهەبەوە هەمویان سوننی شافیعی بون. لە گەڵ مەزهەبی ڕەسمیی دەوڵەتی صەفەوی و، مەزهەبی والیەکانی ئەردەڵان جیاواز بو. هێزی یەککرتن و یەککەوتنیان زۆرتر تێ دا بو لەوەی بەشێ لە دەوڵەتی صەفەوی یا عوسمانی بن.

- ٥ -

لە سەردەمی شا سوڵتان حسێن دا دو ڕوداو قەومان ئەیانتوانی سەرلەنوێ ببن بە هێزی هەڵوەشانەوەی پەیمانی زەهاو و، هەڵگیرسانەوەی شەڕ لە بەینی هەردو دەوڵەت دا.

یەکەمیان، لەشکرکێشیی بەبە سلێمان بۆ سەر ناوچەکانی ئەردەڵان کە بە پێ ی پەیمانی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز) بەشێک بون لە تەڵەمروی صەفەوی.

دوەمیان، داگیرکردنی بەصرا لە لایەن ئەمیری حوێزەوە کە بە پێ ی هەمان پەیمان بەشێ بو لە دەوڵەتی عوسمانی.

بەڵام لاوازیی هەردو دەوڵەت و گیرخواردنیان بە گیروگرفتی گەورەترەوە:

عوسمانی به شەڕی دەوڵەتانی ئەورووپاوە و، صەفەوی بە گیروگرفتی ناوخۆوە، هەردولای وا لێ کرد بیر لە شەڕ نەکەنەوە. ڕێگای گفتوگۆی سیاسییان گرت.
شای ئێران دو جار نامە و نوێنەری بو لای سوڵتانی عوسمانی نارد:
- نامەی یەکەمیانی سالی (۱۱۰۹ک / ۱٦۹۷ز) لە گەڵ کلیلی شاری بەصرا و دیاریی هێنرا و بە نرخ دا بە ڕۆستەم خان دا نارد بۆ لای بابی عالی. ڕۆستەم خان لە پێش دا صەدری ئەعظەم و شێخولئیسلامی بینی، ئینجا سوڵتان. بە گەرمی پێشوازییان لێ کرد.
شا لەم نامەیەدا، پاش پێشەکییەکی درێژی پڕ لە چاپلوسی و، بیرهێنانەوەی پێویستی ڕاگرتنی مەرجەکانی ئاشتی، باسی گیروگرفتەکانی سنوری هەردو دەوڵەت ئەکا. بەصرا بە موڵکی سوڵتان ئەزانێ. هەر لەبەرئەوە کلیلی شارەکەی بۆ ناردۆتەوە. لە هەمان کات دا سکالا لە دەس بەبەسلێمان دەر ئەبڕێ کە «... ماوەیەکی درێژە هەمو ڕۆژێ شەڕ ئەفرۆشێ بە حاکمەکانی سەر سنور و ئێل و هۆزەکانی کوردی ئەم لایەنە... دەستی گرتوە بە سەر هەندێ لە ناوچەکانی حاکمەکانی ئەم سنورە و، ڕەفتاری نابەجێ ئەکا لە گەڵ پارێزەرانێ کە لەو سەر سنورە مەئموری موراعاتی شەرایطی صولح و میثاقن...»
هەروەها گازندە لە پاشاکانی بەغداد ئەکا چونکە «...چەندین جار کردەوەی ناشایستەی ئەو کابرایە» یان پێ ڕاگەیەنراوە بەلام «...هەمو جارێک ئەوان بەڵێنی تەمێ کردنی ئەو و چارەسەرکردنی ئەم کارەیان داوە... بەڵێنەکانیان نەهێناوەتە دی، کەرکوک و ئەو شوێنانەی لە پاشا و سنجەق بەگەکانی گرت بو لە دەستی ئەودا هێلراونەتەوە...»
لە کۆتایی نامەکەی دا داوا لە سوڵتان ئەکا فەرمان دەربکا بۆ لە ناو بردنی سلێمان بەبە و، ئەمە دائەنێ بە هۆی پتەوبونی بناغەی پێوەندی دۆستانەی هەردو لا.
هەر بۆ ئەو مەبەستە هەندێ ڕاسپاردەی بە ڕۆستەم خان وتوە کە بە زار بۆ سوڵتانی ڕون بکاتەوە. (٥)
- نامەی دوەمیانی سالی (۱۱۱۲ک / ۱۷۰۰ز) لە گەڵ کلیلی شاری بەصرا بە هەمان ناوەرۆک بە ئەبولەعصوم خان دا ناردەوە بۆ سوڵتان. ئەمجارەیان سوڵتان فەرمانی گرتنەوەی بەصرای دا.
ئەتوانرێ لە ناوەرۆکی ئەم نامانە چەند ئەنجامگیرییەک بکرێ:
(۱) هەوڵدانی دەرباری صەفەوی بۆ پاراستنی پەیوەندی دۆستانەی نێوان هەردو دەوڵەت لە سەر بنچینەی پەیمانەکانی رابردو. ئەوەش لە لایەکەوە ئەگەڕایەوە بۆ لاوازی و داڕزانی دەوڵەتی ئێران کە ئیتر وزەی جەنگینی تێ دا نەمابو، وەکو دواییتر، هێرشی ئەفغانییەکان دەریان خست، وە لە لایەکی ترەوە خەریکیی شا و دەربارییانی صەفەوی بە ڕابواردنی ڕۆژانەوە.

(۲) ...ەولدانی دەرباری صەفەوی بۆ یەکخستنی تەقەلای هەردو دەولەت لە
بواری دامرکاندنەوە و سەرکوت کردنی بزوتنەوەی سەربەخۆیی خوازی میری بابان و
ئاڵۆزانی ناوچە سنوورییەکان.

(۳) ڕقی ئەستور و قینی قوڵی دەرباری ئێرانی لە کورد و مەزنەکانی.

- ٦ -

شا سولتان حسێن لە پاڵ تەقەلای دیپلۆماسی دا بۆ ئەوەی بابیعالی بۆ
هاوکاری و تەقەلای یەکگرتو ڕابکێشێ دژی میر سلێمان، لەشکرێکی گەورەی
قزلباشی بە سەرکردایەتی یەکێ لە سەرانی ناسراوی قزلباش نارده سەر کوردستان،
بۆ ئەوەی بەری پێشڕەوی لەشکری کورد بگرێ و بیان گێڕێتەوە دواوە. لە هەمان
کات دا ئەو کوردانەش تەمێ بکا کە هاوکارییان لە گەڵ لەشکری بابان کردوە، یا
نەرمییان لە گەڵ نواند بون. مەستورە، لەم بارەیەوە نوسیویتی: «کە مەوکیبی سپای
قزلباش و تشونی ئەردەلان گەیشتە مەڵبەندی مەریوان، سلێمان پاشا پێ ی
نازایەتی و مەردایەتی بردە پێش و بو بە شەڕ، لە بەیانی ۹ ی موحەڕڕەمەلحەرامی
۱۱۱۰ تا ئێوارێ هەنگامەی جەنگ لە بریسکەی تیغ و زرمەی ڕم گەرم بو. لە
بەیانییەوە تا ئێوارێ ئێزەی دلێران لە یەکتری کاریگەر و شمشێری دلاوەران گیانی
ئەکوشت و سەری ئەبڕی، هیچ لایەکیان کارێکیان بۆ پێشەوە ئەبرد.

بەیانی ڕۆژی داهاتو کە ۱۰ هەمی مانگی ناوبراو بو، دوبارە تەپڵی شەڕ لە
هەردو لاوە لێ درا و، هەردولا بۆ شەڕ ڕیزیان بەست، وەکو ئەڕەشێر هەڵیان
ئەکوتایە سەر لەشکری یەکتری. سلێمان پاشا بۆیان داپەزییە ناو مەیدان و مەردانە
و دلێرانە ڕوی لە شەڕگە کرد و نازایەتی نواند، سەری چەندین سواری ناوداری بە
زەبری بازو بەردایەوە سەر ئەرز.

لە دوایی دا، لەبەرئەوەی فەتح وظەفەر بەندە بە تەقدیرەوە نەک بە زەبری
بازوی دلێرانی ڕۆستەم ئاسا و هێزی شمشێری شێرانی پڕ هونەر، شەماڵی
سەرکەوتن بە سەر ئاڵای دەولەتی عەبباس قولی خان دا هەڵی کرد و، سلێمان پاشا
و لەشکرەکەی ژێر کەوتن و تێشکان، زۆری سەرکردەکانیان کوژران و گیران و
بەشێکیشیان بریندار و بە دیل گیران. ئەوەی لە شمشێر ڕزگاری بو بە هەزار
دەردەسەر و کێشە گیانی خۆی قوتار کرد. خێوەت و بارەگا و کەلوپەلی خۆیان بە جێ
هێشت. بەرەو لای ڕۆم و قوستەنتین هەڵاتن»(٦)

- ٧ -

قاسم سولتانی هەورامی لای سەرکردەی لەشکری عەجەم زمانی لە
...ەزنەکانی ئەردەلان دا بو. تاوانباری کرد بون بەوەی ئەوان بە «هۆی دراوسێیەتی و
...اومەزهەبی و هاوسێیەتی و دور بیرکردنەوە» دەستکێشیی لەشکری بابانیان کردوە

بۆ داگیرکردنی ناوچەکە. لە سەرنەوە عەبباس قولی خانی قاجار ۱۲۰۰ کەسی لە کوردەکانی ئەردەڵان سەربڕی. بۆ چاو ترساندن و تەمێ کردنیشیان گردێکی لە کەللەی سەریان دروست کرد، کە بە «کولێن کوە» ناسراوە. قاسم سوڵتان کە دوژمانی کرد بو، ئەویش لە سزا ڕزگاری نەبو. سەری ئەویشی بە براوی لە سەر لوتکەی کردەکە دانا. (۷)

شێخ ئەحمەد، شاعیرێکی ئەو سەردەمە، شیعرێکی فارسی بەم بۆنەیەوە داناوە. شیعرەکەی پڕ مەعنایە و تواجێکی کوشندە لە کورد خۆی ئەگرێ. ساڵی ڕوداوەکەشی باس کردوە. لە شیعرەکەدا ئەڵێ:

اگر چه او منارکلەها ساخت
ولی باوی سلیمان نردها باخت
بسال سیزده خان قزلباش
نحوست های مخفی کرد او فاش
نحوست ها زکس نبود، که از ماست
از ان گفتند کز ماست انچه برماست

- ۸ -

چیرۆکی دوانزە سوارەی مەریوان، کە لە ناو کوردا وەکو ئەفسانەیەکی ئەتەوەیی لێ هاتوە و، پیرەمێرد بە شێوەیەکی ئەدەبیی دایڕشتوتەوە، ئەبێ لە سەردەمی میر سلێمان دا ڕوی دابێ. گوایە ۱۲ سواری بابان لە شەبەیخونێکی کتوپڕدا ئەدەن بە سەر چەند هەزار سەربازێکی ئێرانی دا کە لە کەناری گۆمی زرێبار لە مەریوان بارگەیان خست بو. هێزی ئێرانییەکان ئەشکێنن و پێش ئەوەی هێرشەکەیان بۆ بکرێ پاشەکشێ ئەکەن. (۸)

- ۹ -

تاعون بەصرای بە جۆرێ پەرێشان کرد بو خەڵک ئەیانئەتوانی تەرمی مردوەکانیان ببەن بۆ گۆڕستان بیانێژن. هەرکەس ئەمرد لاشەکەی یا لە ماڵەکەی خۆی دا ئەشاردرایەوە یان بە جێ ئەما.

خەڵک باج و سەرانەیان پێ ئەئەدرا. لە سەر وەرگرتنی باج و سەرانە بو بە شەڕ لە بەینی والی و خەڵک دا. ئیلەکانی عەرەب یاخی بوبون. سەرپێچییان لە فەرمانەکانی دەوڵەت و دانی باج و سەرانە ئەکرد. والی لە شەڕدا لە گەڵ ئیلی مونتەفیک کوژرا (۱۱۰۲ک / ۱۶۹۰ز). بەصرا و دەوروپشتی پشێوی تێ کەوت بو. شێخی مونتەفیک «مانیع» دەستی بە سەر بەصرادا گرت بو. والییەکانی بەغداد دەسەلاتیان بە سەری دا ئەما بو. چەند جارێ هێز لە بەغدادەوە کۆ کرایەوە و لەشکرکێشییان کرد بۆ گێڕانەوەی دەسەلات بە سەر بەصرادا بەڵام هیچکام لە

هێرشەکان سەرکەوتو نەبو. بابی عالی خەریکی شەڕ بو لە مەیدانەکانی ئەوروپا نەیتەپەرژایە سەر بەصرا. والیەکانی بەغداد ئائومێد بون لەوەی خۆیان بتوانن دەس بگرنەوە بە سەر بەصرادا. ئەمیری حوێزە بە ڕەزامەندی والی ی بەغداد بە فێڵ بەصرای لە دەس مانیع شێخی ئێلەکانی مونتەفیک دەرهێنا. مانیعی دەرکرد. بەصرا کەوتە دەس ئەمیری حوێزە. ئەمیری حوێزە شای ئێرانی، شا سولتان حسێن، لە گرتنی بەصرا ئاگادار کرد. شا ئەیئەویست شەڕ و دوژمنایەتی لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی تازە بکێتەوە. ڕازی نەبو بە گرتنی بەصرا. یەکێکی نارد بەصرا وەرپگرێ تا تەسلیمی عوسمانیەکان ئەکرێتەوە.

سالی (١١١٢ک / ١٧٠٠ز) ئینجا بابی عالی دەستی بەتاڵ بو فەرمانی دەرکرد بۆ والیەکانی دیاربەکر، سیواس، قەرەمان، پیرەجیک، ئاماسیە، عەینتاب، مەرعەش، حەلەب، شارەزور و میرەکانی بەدرە، باجەلان، بەیات و سوارەی کورد بۆ ڕزگارکردنی بەصرا. هەروەها ژمارەیەکی زۆریش کەشتییان ئامادە کرد.

هێزی عوسمانی بەڕێ کەوت بەرەو بەصرا. داودخان، حاکمی ئێرانیی بەصرا، شاری بە بێ شەڕ بەدەستەوە دان (١١١٢ک / ١٧٠٠ز). بە درێژایی سالانی ١١٠٢ک (١٦٩٠ز) تا ١١١٢ک (١٧٠٠ز) بەصرا لە ژێر دەسەلاتی عوسمانی دا نەمابو.

- ١٠ -

ناردنی دوجار سەفیر و نامە لە لایەن شاوە بۆ سولتان و، ناردنی نامەی والی ی بەغدا، بەڵگەی ئەوەن جوڵانەوەکەی سلێمان بەبە مەترسییەکی زلی بۆ سەر دەسەلاتی صەفەوی و بۆ سەر هی عوسمانی دروست کردوە لە ناوچەکەدا.

هەردو دەوڵەت کەوتنە هاوکاری بو لە ناوبردنی. دوای ئەم ڕوداوە لە لایەنی عوسمانیەوە حەسەن باشای وەزیری بەغدا، کەوتە سەرکوتکردنی کوردەکانی سنجار و، ستران و، عەرەبەکانی لای بەصرا. لە لایەنی عەجەمیشەوە حسێن خانی لوڕ ئێردرایە سەر شارەزور و کەوتە تالان و کوشتنی خەلک. ئێلی بلباسی ڕاونا بۆ ناوچەی ئاکۆ و قەندیل.(٩)

سەبارەت بە چارەنوسی بەبە سلێمان قسەی جیاواز هەیە: «لۆنگریک» ئەلێ: «دوای ئێشکانی لە هێزی ئێرانی پەنای بۆ ئەستەمۆڵ برد. بە خۆشییەکی زۆرەوە پێشوازی لێ کرا. سنجەقی بابانی دراییە کە بە ڕەسمی خرایە سەر پاشایەتی کەرکوک». ئەمین زەکی بەگیش هەواڵەکانی لۆنگریکی دوبارە کردۆتەوە و، لە سەرچاوەیەکی تورکیەوە ئەگێڕێتەوە کە سنجەقی ئەدرنەی دراوەتێ. لابەلا باسی هاوکاری هێزەکانی ڕۆم و عەجەم ئەکەن دژی سلێمان. بەلام هامەر پورگشتال، مێژونوسی ڕەسمیی تورک، چارەنوسی میرسلێمانی ڕون کردۆتەوە و، نوسیوێتی: «لە ئاسیا، بەبە سلێمان سەرۆکی یاخیانی کوردی شارەزور لە زەمانی حکومەتی

حەسەن پاشادا، کە بەر لە دالتاپان حوکمرانی بەغداد بو، بە یارمەتی پاشاکانی حەلەب و دیاربەکر شکێنرا و، لە گەڵ حەڤدە بەگی کوردا، کە لە یاران و یاوەرانی ئەو بون، کوژرا...»(١٠)

ڕەنگە هەواڵەکەی هامەر لە هەمویان زیاتر جێگای باوەڕ بێ.

بەمجۆرە یەکەم هەوڵدانی بەبە سلێمان بۆ یەکخستنی کوردستانی بابان و کوردستانی ئەردەڵان و، دامەزراندنی دەسەڵاتی سەربەخۆی کورد لە نێوان بەرداشی هێزی ڕۆم و هێزی عەجەم دا وردوخاش بو.

دوای سلێمان پاشا موڵکی بابان لە نێوان کوڕەکانی و نێلەکانی تردا بە تایبەتی زەنگنە دابەش بوە.

پەراوێزەکان

١. ڕیچ: ١٠٢.

٢. نظمی زادە: ٢٩٦ - ٢٩٧.

٣. العزاوی: ٥/ ١١٩.

٤. مستورە: ٥٩ - ٦١.

بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر هێرشی میر سلێمان بۆ سەر ئەردەڵان و، شکاندنی میرسلێمان لە لایەن لەشکری ئێرانەوە بڕوانە: لونگریک: ١٠٥؛ امین زکی، «تاریخ السلیمانیە»: ٦٢؛ فخر الکتاب: ١٢٧؛ وقائع نگار کردستانی: ١٤١؛ ئەم دو سەرچاوەیە ڕوداوەکە ئەبەنەوە بۆ سەردەمی خان ئەحمەد خانی کوڕی کەلبعەلیخان (١٠٩٩ - ١١٠٧ک / ١٦٨٧ - ١٦٩٥ز) لە سەردەمی شاە سلێمانی صەفەوی دا، بەڵام ڕاستیەکەی ئەوەیە کە مەستورە نوسیویتی، نامەکانیش شا سوڵتان حسێن نوسیونی.

٥. نوائی، «اسناد...»: ١٢٩ - ١٣٠.

٦. مستورە: ٦١-٦٢.

٧. مستورە: ٦٢؛ فخرالکتاب: ١٧٢ و ٤٨٣؛ امین زکی، «کورد...»: ٤٠٦.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەگەرچی هەمویان هاوبیرن لە گێڕانەوەی شەڕەکەدا و لە کوشتنی بە کۆمەڵی مەزنەکانی ئەردەڵان دا، بەڵام لە دیاریکردنی مێژوی ڕوداوەکەدا هاوبیر نین.

شیعرەکەی شێخ ئەحمەد ئەڵێ: ١١١٣ ک بوە.

لۆنگریک ئەڵێ: ساڵی ١١٠٧ک بوە.

مەستورە ئەڵێ: ساڵی ١١١٠ک (١٦٩٨ز) بوە. تۆمارە کۆنەکانیش لەوانە تۆمارەکەی ڕەنجوری: «شکستی میر سلێمان ساڵی ١١١٠» ئەم ساڵەیان بە ساڵی

تێشکان و کۆتایی حوکمرانی سلێمان پاشا داناوە.

٨. لۆنگریک: ص ١٠٦؛ پیرەمێرد لە: «چیرۆکی دوانزە سوارەی مەریوان» دا ڕوداوەکە ئەگێڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەحمەد پاشا.

٩. پورگشتال: ٣٠١٠؛ مستورە: ٦٢.

١٠. لۆنگریک: ١٠٦؛ امین زکی. «تاریخ السلیمانیە»: ٦٣ - ٦٤؛ پورگشتال: ٤/ ٢٨٨٣.

٣. خانە پاشا:
کورد لە شەڕی ئەفغان و تورک دا

- ١ -

بڵاوبونەوەی قاتوقڕی و تاعون و، گۆڕینی یەک لە دوای یەکی والیەکانی بەغداد هەلومەرجی بەغداد و ناوچەکەی پەرێشان و شێرزە کرد بو. لە ماوەی ١٦ ساڵ دا زیاتر لە ١٠ والی بۆ وەزارەتی بەغداد دانران و لێخران. بابی عالی لە شەڕدا بو لە گەڵ هەندێ لە دەوڵەتانی ئەوروپی ئەیتەپەرژایە سەر ناوڕدانەوە لە بەغداد و بەصرا. دەسەڵاتی بەغداد بە سەر ناوچەکانی دووروپشتی دا کز بوبو لە هەندێ جێگادا هەر نەمابو.(١)

ساڵی ١١١٦ک (١٧٠٤ز) جەدید حەسەن پاشا بو بە والی ی بەغداد. ماوەی ٢٠ ساڵ کاروباری بەغداد و ولایەتەکانی شارەزور و بەصرای لە دەس دا مایەوە. وەزارەتی حەسەن پاشا سەرەتای قوناغێکی نوێ بو لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی عێراق دا. حوکمی مەمالیک (کۆلەمەن) لە عێراق دا لە سەر دەستی ئەم دا دامەزرا و، لە سەر دەستی ئەحمەد پاشای کوری دا چەسپی. تا ئێستاش گەرەکێکی بەغداد و یەکێ لە مزگەوتەکانی بە ناوی ئەمەوەیە.

حەسەن پاشا لە ماوەی وەزارەتەکەی دا، لەشکرکێشی ی بۆ سەر ئێلەکانی عەرەب و کورد، کرد بو بە بەرنامەی کاری. سوارەی کوردی لە دژی ئێلەکانی عەرەب و سوارەی عەرەبی لە دژی ئێلەکانی کورد بە کار ئەهێنا. بەمەش دەسەڵات و شکۆی هێزە خوجێییەکانی ئەشکاند، سامان و دارایییشی بە تاڵان ئەبردن. چەندین لەشکرکێشیی کرد بۆ سەر ئێلە عەرەبەکانی بەنی لام، شەمەر، زوبێدات، عوبێد، خەزاعیل، مونتەفیک، غزیە... و، چەندین جار پەلاماری ئێلە کوردەکانی شوان، بڵباس، پەزیدی، جاف و بابان... ی دا.

پردی ئاڵتون کۆپری چاک کردەوە و، پردی لە سەر چەمی ناریِن و چیمەن دروست کرد. ئەمەش هاتوچۆی بازرگانی و لەشکرکێشی ئاسان ئەکرد.

- ٢ -

دوای تێشکانی میر سلێمان سەرچاوەکان ئاگادارییەکی ڕون لە سەر موڵکی بابان و میرەکانی و ڕوداوەکانی بە دەستەوە نادەن.

تۆمارەکەی ریچ دوای میر سلێمان باسی کەسێ ئەکا کە ناوی تەمەر بان

تەیمورخان بەگە کە ئەبێ ساڵی ١١١٠ک (١٦٩٨ز) تا ١١١٥ک (١٧٠٣ز) و، دوای ئەویش بەکر بەگ تا ساڵی ١١٢٨ک (١٧١٥ز) میری بابان بوبن.
دەربارەی تەیمورخان بەگ ئاگادارییەک بە دەستەوە نیە. تەیمورخان بەگ ئەوەی فەقێ ئەحمەد یا لە بنەماڵەی میرەکانی سۆران بوە لە کوێیە، دیار نیە.
میر بەکر کەڵکی لە لاوازیی دەسەڵاتی بەغداد و پشێوی هەلومەرجی عێراق وەرگرت. بە سەربەخۆیی کاروباری بەڕێوە ئەبرد. چاوی بڕی بوە کەرکوک بیگرێ. میر بەکر وەکو ئەڵێن کردی بەکراوای شارەزوری کردوە بە مەڵبەندی حوکمڕانی و، جۆگای بەکرەجۆش ئەو ڕێکی خستوە.
نێوانی بەکر و پاشای کەرکوک تێکچو. والی بە بیانوی سەرپێچییەوە ساڵی ١١٢٦ک (١٧١٤ز) لەشکری بردە سەر میربەکر. میر بەکری شکاند. یەکێکی تری لە جێگا دانا. بەڵام ئەیتوانی خۆی دەسگیر بکا. دوای ٢ ساڵ میر بەکر بە خۆگۆڕین و لە بەرگێکی کەدا چو بو بۆ بەغداد. پیاوەکانی وەزیر ناسییانەوە، گرتیان و بە فەرمانی وەزیر کوشتیان (١١٢٨ک / ١٧١٥ز). سەرچاوەکان هەندێکیان ئەڵێن: شێت بوە بۆیە چۆتە بەغداد و، هەندێکی تر ئەڵێن: بۆ «دەخالەت» و داوای لێبوردن چوە، بەڵام پێش ئەوەی «دەخالەت» بکا گرتویانە و کوشتویانە.
دوای کوشتنی بەکر چەند ساڵێ «موتەسەللیم» ی تورک ڕاستەوخۆ موڵکی بابانیان بەڕێوە بردوە. (٢)

- ٣ -

ساڵی ١١٢٨ک (١٧١٥ز) حەسەن پاشا ٥٠٠ سوارەی کوردی لە گەڵ عەبدورەحمان پاشای کەهیای خۆی دا نارد بۆ بەشداری لە جەنگی ئەمسادا. بەرامبەر بەوە دەرامەتی شارەزوریان پێ بەخشی. (٣)

- ٤ -

ئەفغانییەکان لە قەندەهار شۆڕشیان دژی زوڵم و زۆری دەسەڵاتی صەفەوی بەرپا کرد. حوکمی شاهەکانی صەفەوی گەیشت بوە دوا قۆناغی گەندەڵی و، لە ڕوخان نزیک کەوت بوەوە. ئەفغان قەندەهاریان گرت (١١٣١ک / ١٧١٨ز). لێشاوی نێلە ڕاپەڕیوەکانی ئەفغان بەرەو ئێران کشا. کرمان و مەشهەد و گوناهادی گرت و، گەمارۆی ئەصفەهانی دا. پاش ئابلۆقەدانێکی درێژ شا سولتان حسێنی صەفەوی خۆی و پایتەختی بە دەستەوە دا (١١٣٥ک / ١٧٢٢ز).
والی ی بەغداد حەسەن پاشا، یەکێ لە باوەڕپێکراوە ژیرەکانی خۆی بە نامەیەکی پیرۆزبایییەوە نارد بۆ لای مەحمودی میرویس، گەورەی ئەفغانییەکان. حەسەن پاشا لەمە نیازی کۆکردنەوەی زانیاری و هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ئێران بو دوای هێرشی ئەفغان. نێردراوەکەی حەسەن پاشا، دوای بەجێهێنانی ئەرکەکەی

گەرایەوە. لای وابو ئێران وەکو پارویەکی نەرم بە ئاسانی قوت ئەدرێ. والی بابی عالی ئاگادار کردەوە لە هەلومەرجی ئێران و دەولەتەکەی خۆی هان دا بۆ گرتنی. پێشتریش والی ی ئەرزرۆم بابی عالی لە شێوانی هەلومەرجی ئێران ئاگادار کرد بو.

لە نێوان ئێران و دەولەتی عوسمانی دا پەیمانی زەهاو هەبو. بەلام پشێوی بارودۆخی ئێران هەلێکی باشی بۆ تورکیا و روسیا هەلخست تا پەیمانە کۆنەکان پشت گوێ بخەن و تەگبیری دابەشکردنی کەلاکی کەوتو بکەن.

بابی عالی بریاری دا ئەو شوێنانە بگرێ کە هێشتا دەستی ئەفغان ئەیان کەیشتبویە. بۆ ئەمەش پێویستی بەوە بو زەمینەی سیاسی داگیرکردنی ئێران و، بیرورای خەلک بۆ لەشکرکێشی ئامادە بکا. لە لایەکەوە کەوتە بەکارهێنانی ئاینی ئیسلام بۆ پاساودانی لەشکرکێشییەکەی و، لە لایەکی ترەوە کەوتە گفتوگۆ لە گەل روسیا بۆ دلنیا کردنی.

شێخولئیسلامی دەولەتی عوسمانی فتوای دا: عەجەم ددان ئانێن بە «خەلافەت»ی ئەبوبەکر و عوسمان و عومەر دا. بەلکو زۆری صەحابەکانی پێغەمبەر، جگە لە ئیمامی عەلی، بە «کافر» و «مورتەدد» و «مونافیق» دائەنێن. سوکایەتی بە عائیشە ئەکەن. زۆری ئایەتەکانی قورئان بە پێ ی ویستی خۆیان لێک ئەدەنەوە. کوشتنی «ئەهلی سوننە» بە «جائیز» ئەزانن و «ئیباحە» ی سامان و داراییان ئەکەن و ژنەکانیان کە ئەگرن دەس لە گەل تێکەل کردنیان بە بێ «عەقد» بە حەلال دائەنێن و وەکو «سەبایا» ی ئاموسولمان رەفتاریان لە گەل ئەکەن... موفتی ئێرانییەکانی بە «مورتەدد» دانا کە ئەبێ ئەحکامی «ئەهلی رەددە» یان بە سەرا بسەپێنرێ و، ولاتەکەیان بە «دارولحەرب» دابنرێ.

بابی عالی لە گەل روسیا رێککەوتننامەیەکیان ئیمزا کرد بۆ دابەشکردنی سەرزەمینی ئێران (١٧٢١).

بە پێ ی مادەی سێهەمی ئەم رێککەوتنە: ئەبو سنوری عوسمانی و ئێران لە شوێنی تەواو بونی سنوری روسیا و تورکیاوە لە دواوانی کور و ئاراسەوە بە لای رۆژئاوای شاری ئەردەبیل دا دەس پێ بکا بە هێلێکی راست بکشێ بۆ هەمەدان و کرماشان. ئەگەر ئەمە سەری بگرتایە ئەو دابەشبونەی کوردستان کە بە کردەوە دوای شەری چالدێران بو بو، وە لە پەیمانامەکانی ئاماسیە و زەهاودا شێوەی قانونی بە خۆیەوە گرت بو هەلئەوەشایەوە. هەمو ناوچە کوردنشینەکانی ژێردەستی ئێران ئەکەوتە ژێردەستی عوسمانییەوە. (٤)

فەرمانی سولتان، کە پشت ئەستور بو بە فتوای شێخولئیسلام و، تێگەیشتنی روسی، دەرچو بۆ والییەکانی سنور بۆ «فەتح»ی ئەو ناوچانەی کە هێشتا دەستی ئەفغانیان ئەگەیشت بویە. حەسەن پاشای والی ی بەغداد و، عەبدوللا پاشای کوپرلی والی ی وان و، ئیبراهیم پاشای سیلاحدار والی ی

ئەرزڕۆم هەریەکەیان کرانە فەرماندەی قزلی خۆی بۆ بە جێبەجێنانی فەرمانی سوڵتان و فتواکەی شێخولئیسلام (١١٣٥ک / ١٧٢٢ز). (٥)

- ٥ -

حەسەن پاشا، وەزیری بەغداد بۆ بەجێبەجێنانی فەرمانی سوڵتان دەربارەی گرتنی ئەو شوێنانەی هێشتا دەستی ئەفغانیان نەگەیشتبویە سپایەکی گەورەی سازدا. ژمارەیەکی زۆر لە ئێلەکانی عەرەب و کورد بەشدار بون. لەو کاتەدا گەورەی بابان خانە محەممەد بەگ بو.

سپای ڕۆم بە سەرکردایەتی حەسەن پاشا بەرەو کرماشان بە ڕێ کەوت. گەورە پیاوەکانی کرماشان پێشوازییان کردن و بە بێ شەڕ شاریان بە دەستەوە دا. لە هەمان کات دا وەزیر هێزی ناردە سەر لوڕستان و نزیک هەمەدان. لوڕستان هاتە بەر فەرمان و جافی جوانڕۆ هاتنە ژێر ئاڵای عوسمانییەوە.

خانە محەممەد بەگی بابان لە چوارچێوەی ئەم ستراتیجە گشتییەی عوسمانی دا بەرەو ناوچەی ئەردەڵان کشا. گەورەکانی مەریوان و هەورامان بەرەوپیری هاتن. بە بێ شەڕ بونە هاوکاری. خانە پاشا بەرەو سنە چو. سنە پایتەختی میرایەتی ئەردەڵان بو. والی ی ئەردەڵان بە بێ شەڕ سنەی چۆڵ کرد. گەورە پیاوانی سنە پێشوازییان لە حاکمی نوێ کرد. ئەو ناواتەی میر سلێمان لە گەڵ خۆی برد بویە ژێر گڵ ئەم هێنایە دی. دانیشتوانی شاری سنە و قەڵەمڕەوی ئەردەڵان سوننە بون، بەڵام بنەماڵەی والیەکانی ئەردەڵان بۆ مەبەستی سیاسی ببون بە شیعە. لە بەر ئەوە شتێکی ناسایی بو بە خۆشیەوە پێشوازی دەسەڵاتی عوسمانی و خانە بکەن. هەمو موڵکی ئەردەڵان کەوتە ژێر دەستی خانە بەگ (١١٣٦ک / ١٧٢٣ز). خانە پلەی پاشایەتی درایە و ببو بە میری میران و، خالید بەگی براشی لە قەڵاچوالان بو بو بە پاشای بابان. سنوری دەسەڵاتی بابان لە هەمو کات فراوانتر ببو. لە کەرکوکەوە تا نزیک هەمەدانی ئەگرتەوە. (٦)

مێژونوسانی ئەردەڵان بە ستایشەوە لە خانە پاشا ئەدوێن. بە پیاوێکی ژیر و شارەزا و دادپەروەر و بە ویژدانی دائەنێن کە هەوڵێکی زۆری داوە بۆ ڕازی کردنی دڵی خەڵک و، جێگیرکردنی ئارام و ئاسایش و ئاوەدانی. مزگەوت و مەدرەسەیەکی گەورەی لە سنە بە تەنیشت «دارولحکومە»وە بنیات نا (١١٣٨ک / ١٧٢٥ز). دو منارەی بەرز لە مزگەوتەکەدا بوە. تا سەدەیەک ئاوەدان بو. ئەمانوڵڵا خان بۆ ئەوەی شوێنەواری بابان لە سنە بسڕێتەوە. تێکی دان و شوێنەکەی کرد بە «باخی فیردەوس».

- ٦ -

حەسەن پاشا لە کاتێک دا چاوەڕوانی گەیشتنی وەرزی بەهار بو، بۆ ئەوەی لەشکر بباتە سەر هەمەدان، لە کرماشان مرد (١١٣٦ک / ١٧٢٣ز). تەرمەکەیان

بردەوە بەغداد. ئەحمەد پاشای کوڕی، لەو کاتەدا، والی ی بەصرا بو. فەرماندەکانی حەسەن پاشا داوایان لە دەوڵەت کرد ئەحمەد پاشا لە جێگای باوکی بکەن بە والی ی بەغداد و سەرکردەی سپا. داواکەیان زو وەڵام درایەوە. ئەحمەد پاشا بۆ پرسەی باوکی چەند ڕۆژێکی کەم لە بەغدا مایەوە یەکسەر بە ڕێ کەوت بەرەو کرماشان. خانە پاشای میری ئەردەڵان و حسێن پاشای جەلیلی والی ی موسڵ و ژمارەیەکی زۆر سەرانی ئێلی عەرەب و کوردی لە گەڵ بو.

حەسەن پاشا داوای لە خەڵکی هەمەدان کرد بە بێ شەڕ خۆیان بە دەستەوە بدەن. بەڵام ئەوان خۆیان قایم کرد و بەرەنگارییان کرد. سپای ڕۆم گەمارۆی دان. پاش ماوەیەک گەمارۆدان و شەڕی خوێناوی دیواری دەوری شارەکەیان هەڵتەکاند و ڕژانە ناو هەمەدانەوە. کوشتن و تاڵان و دیلکردن ٣ ڕۆژ بەردەوام بو. خەڵکەکە داوای «ئەمان» یان کرد و وەزیریش «ئەمان» ی دان. میری ئەردەڵان خانە پاشا و میری درنە ئەحمەد بەگ لەم شەڕەدا بەشدار بون. (٧)

ئەم شەڕانە ٣ ساڵ درێژەیان کێشا بو. وەزیر گەڕانەوە بەغداد (١١٣٧ک / ١٧٢٤ز) هەندێ لە ئێلەکانی عەرەب یاخی بوبون، جەردەیی و ڕێگرییان ئەکرد. ئەوەی کرد بە بیانوی پەلاماردان و تالانکردنیان.

- ٧ -

ئەو دەمەی ئەشرەف خانی ئەفغانی تاجی شاهێتی ئێرانی لە سەر نا بەشێکی فراوانی ئەرزی ئێران لە لایەن سپای عوسمانی و ڕوسەوە داگیر کرا بو. ئەشرەف گومانی ئەکرد سپای عوسمانی بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئێران بکشێ و ئەصفەهانیش بگرێ. کەوتە هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکە بە ئاشتی.

دوای جلوس (دانیشتن لە سەر تەختی شاهێتی) بە ماوەیەکی کورت عەبدولعەزیز خانی بە سەفیری خۆی نارد بو لای بابی عالی لە ئەستەمۆڵ.

عەبدولعەزیز خان ٣ نامەی پێ بو:

- نامەیەک لە ئەشرەفەوە بۆ سوڵتانی عوسمانی.
- نامەیەک لە ئیعتیمادولدەولەی ئەشرەفەوە بۆ صەدری ئەعظەم.
- نامەیەک بە ئیمزای ١٩ مەلای ئەفغانی بۆ موفتی و زانا ئاینناسەکانی تری مەملەکەتی عوسمانی.

عەبدولعەزیزخان گەیشتە ئەستەمۆڵ. صەدری ئەعظەم پێشوازی لێ کرد. لە کۆڕێکی گەورەدا کە بەم بۆنەیەوە کۆ بوبونەوە عەبدولعەزیز نامەی ئیعتیمادولدەولەی دا بە صەدری ئەعظەم و بە دەنگی بەرز خوێندرایەوە. هەروەها نامەی مەلاکانی ئەفغانی دانێ و ئەویش خوێندرایەوە. بەڵام ویستی نامەکەی ئەشرەف کە بۆ سوڵتانی نوسی بو لای خۆی هەڵبگرێ بۆ ئەوەی خۆی بیدا بە سوڵتان. ئەوان نامەکەیان بە زۆر لێ سەند.

مەلاکانی ئەفغان لە نامەکەیان دا ئەوەیان ڕون کرد بوەوە کە جۆن سولتان مافی هەیە لە لایەن «ئومەت»ی خۆیەوە بە «ئیمام» دابنرێ، هەروەها ئەشرەفیش مافی ئەوەی هەیە لە قەڵەمڕەوەکەی خۆی دا لە لایەن میللەتەکەی خۆیەوە بە «ئیمام» بناسرێ. لە بەرئەوەی ئەشرەف لە لایەن خەڵکی ئێرانەوە بە «فاتیح» دانراوە ئەو هەقە بە خۆی ئەدا وەکو شاهی قانونیی ئێران هەمو ئەو شارانە داوا بکاتەوە کە تورک و ڕوس گرتویانە.

کاربەدەستانی عوسمانی و موفتی و قازی و زانا ناینناسە ناسراوەکانی عوسمانی زنجیرەیەک کۆبونەوەیان کرد بۆ لێدوان لە داواکانی ئەشرەف. ئەحمەد پاشای وەزیری بەغدادیش ئاگاداری کرد بون کە ئەفغان جەنگی پڕوپاگاندەیان لە ناو هێزەکانی دا دەس پێ کردوە دەربارەی «ناشەرعی» بونی شەڕ لە گەڵ هاومەزهەب سونییەکانیان دا.

لە کۆڕێکی گەورەدا بۆ دیاری کردنی هەڵوێست لە ئەشرەف دو پرسیار لە موفتی کرا.

– یەکەمیان، ئاخۆ باوەڕدارانی ڕاستەقینە ئەتوانن لە یەک کات دا پێڕەوی لە دو ئیمام بکەن؟

– دوەمیان، موسولمانان سولتانیان بە ئیمامی خۆیان داناوە، بەرامبەر کەسێکی کە بە زۆر و بە ناڕەوا ئەصفەهان و دەوروبەری گرتوە زات ئەکا داوای سەرزەمینێ بکا کە لە دەسەڵاتی ئێرانییانی «رافضی» ڕزگار کراوە و، خۆی بە ئیمام دائەنێ ئەبێ چی لە گەڵ بکرێ؟

موفتی هەردو کێشەی بە لادا خست.

دەربارەی پرسیاری یەکەم وتی: دو ئیمام لە یەک کات دا ناتوانن سەڵتەنەت بکەن مەگەر کۆسپێکی گەورەی وەکو ئۆقیانوسی هیندیان لە بەین دا بێ. بۆ ئەمەش «حەدیث» ێکیان ئەکرد بە بەڵگە: «اذا بویع لخلیفتین فاقتلوا الثانی منهما».

لە وەڵامی پرسیاری دوەم دا وتی: ئەو کابرایە یاخییە ئەبێ داوای گوێڕایەڵی لێ بکرێ. ئەگەر سەری بۆ سێبەری خوا لە سەر ئەرز دانەواند ئەوا کێشە نامێنێ. ئەگەر نافەرمانی کرد بە پێ ی قورئان حوکمی بریتییە لە: «فان بغت احدهما علی الاخری فقاتلوا التی تبغی حتی تفئ الی امر الله».

وەڵام بۆ ئەشرەف نوسرایەوە. فتواکانی موفتی پشی لە گەڵ نێردرا.(٨)

دانانی ئەشرەف بە «یاخی» وەکو ڕاگەیاندنی ڕەسمیی جەنگ بو دژی. عەبدولعەزیز خان گەڕایەوە لای ئەشرەف (١١٣٨ک / ١٧٢٦ز).

لە پایزی (١١٣٨ک / ١٧٢٦ز) دا ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد بە هێزێکی گەورەوە لە خوڕڕەمئاباددەوە بەرەو هەمەدان بە ڕێ کەوت. ئەشرەف کە بەمەی زانی ئەویش خۆی ساز دا و بە هێزێکەوە بە ڕێ کەوت.

سپاکەی ئەشرەف لە ١٧ هەزار ئەفغانی و دەرگەزێنی و ئێرانی تێ

ئەنەپەری. ژمارەیەکی کەم «زەمبورەک» یان هەبو.
سپاکەی ئەحمەد پاشا ۷۰ تا ۸۰ هەزار کەس ئەبو. تێکەڵاو بو لە تورک و
عەرەب و کورد... توپخانەیەکی گەورەشی لە گەڵ بو. (۹)

هێزی کورد لە ناو سپاکەی ئەحمەد پاشادا نزیکەی ۲۰ هەزار کەس ئەبو. لە
لایەن ۲۰ میری کوردەوە سەرکردایەتی ئەکران لەوانە: حاکمی ئامێدی، میری درنە و
دەرەتەنگ ئەحمەد بەگ، میری باجەلان عەلی بەگ، میری کۆیە عەلی بەگ، میری
جاف صەفی قولی بەگ، میری گەروس حەسەن بەگ، میری حەریر مصطفا بەگ،
میری سەعداباد سوبحان ویردی بەگ، میری کەلهور رەضا قولی بەگ، میری
زەنگنە محەممەد بەگ، میری سەرتاس حەسەن بەگ، میری ئالتون کۆپری ئەحمەد
بەگ، میری قزلجە فەرهاد بەگ زادە، میری شارباژێر فەرهاد بەگ، میری سرۆچک
حەسەن بەگ... ئەمانیش هەمویان لە لایەن خانە محەممەد پاشای بابانەوە
سەرکردایەتی ئەکران. (۱۰)

ئەحمەد پاشا دوای ئەوەی هەمەدانی بە جێ هێشت پەیامێکی پڕ لە
سوکایەتی بۆ ئەشرەف نارد: ئەفغانی بە کەلێکی بێ سەروبەر دانا بو، کە بە ناڕەوا
شای قانونییان لە سەڵتەنەت لابردوە. کوایە ئەم هاتوە شای قانونیی بخاتەوە سەر
تەختی سەڵتەنەت. ئەشرەف لەم پەیامە ئەوەندە تورە بو ناردی شا سولتان حسێنی
صەفەوییان سەربڕی و کەللەسەرەکەی بە هەرەشەوە نارد بۆ ئەحمەد پاشا.

سپای تورک ۸۰ میل لە هەمەدان دور کەوتبوەوە. لە نێوان ئەوان و سپاکەی
ئەشرەف دا ۱۲ میلیان بەین بو. هەردولا بار و بارگەیان خست.

هەردو سپا چەند رۆژێ لە بارەگاکانی خۆیان دا مانەوە. ئەشرەف کەڵکی لەم
چەند رۆژ ئارامییە وەرگرت. چەند کەسێکی لە باوەڕپێکراوەکانی خۆی ناردە ناو
ئۆردوی عوسمانییەوە بە تایبەتی بۆ ناو کوردەکان. مێژونوسە رەسمییەکان ئەڵێن
کوایە ئەمانە بەرتیلێکی زۆریان داوە بە میرەکانی کورد و بەڵێنی پلە و پایەی
«خان» یشیان پێ داون.

لە کاتێک دا ئۆکەرەکانی ئەفغان خەریکی ئێبکدانی ریزەکانی سپای تورک
بون لە ناوەوە. ئەحمەد پاشا ٦ هەزار کەسی نارد تا ئاگاداریی لە سەر شوێن و بار و
دۆخی دوژمن کۆ بکەنەوە. چاوساغەکانیان لە کوێرەرێیەکی وەهادا عاصییان کردن،
ئەفغانییەکان تێیان بەربون، تەفرو تونایان کردن.

کتوپڕ چوار مەلای ئەفغانی بە سیمایەکی نورانییەوە بەرامبەر ئەحمەد پاشا
لە ناوجەرگەی ئۆردوگاکەی دا دەرکەوتن. ئەوی لە هەمویان پیرتر بو ئاگاداری
ئەحمەد پاشای کرد کە ئەوان لە لایەن گەورەی خۆیانەوە نێردراون تکا لە تورک بکەن
دەس لە شەری هاومەزهەبەکانی خۆیان هەڵبگرن و، لە گەڵ ئەوان «جیهاد» ی
ئێرانییە رافضییەکان بکەن. ئەشرەف سەری سوڕماوە لەوەی تورک لە گەڵ
دەوڵەتێکی عیسایی ڕێک کەوتوە بۆ زەوتکردنی سەڵتەنەتی ئەو. کابرای مەلا

قسەکانی بەوە تەواو کرد کە ئەگەر ئەحمەد پاشا هەر سور بێ لە سەر پەلاماردانی ئەشرەف، ئەوا ئەشرەف بە داخە بۆ ڕشتنی خوێنی هاومەزهەبە سوننیەکانی.

ئەم قسانە کاری لە هەمو ئەوانە کرد کە گوێیان لێ بو. لە کاتێک دا ئەحمەد پاشا خەریکی گفتوگۆ بو لە گەڵ مەلاکانی ئەفغانی، دەنگی بانگ بەرز بووەوە. مەلاکانی ئەفغان هەستان لە ڕیزی تورکەکان دا بۆ نوێژکردن ڕیزیان بەست. بەم جۆرە دیسان هاومەزهەبیی خۆیان سەلماند. دوای تەواو بونی نوێژ سەر لەنوێ مەلاکان داوایان لێ کردەوە کە خوێنی موسوڵمانان نەڕێژێ و، گەڕانەوە بارەگاکەی خۆیان.

بە کارهێنانی ئایین بۆ مەبەستی سیاسی تیفتیکی دودەمە. سوڵتان بە کاری ئەهێنا بۆ یەکخستنی ڕیزەکانی سپاکەی و ئەشرەفیش بۆ هەڵوەشاندنی.

ئەم بزۆپاگاندە زیرەکانەیەی ئەشرەف کاری خۆی ئەکرد. ئەحمەد پاشا بۆ ئەوەی زیاتر ڕیزی سپاکەی هەڵنەوەشێ دەسبەجێ فەرمانی هێرشی دا. بەڵام زۆری سپاکەی ئەک هەر بە قسەیان ئەکرد. بەڵکو باڵی ڕاستی سپاکەی کە هێزی میرەکانی کورد بو بە سەرکردایەتی خانە پاشا بەجێیان هێشت. هەرچەند هەوڵی دا باڵی ڕاستی سپاکەی ڕێک بخانەوە و، دو جار هێرشی پێ کردن بێ سود بو. ئەحمەد پاشا کە زانی هێرشەکەی سەرکەوتو نەبو بە ناڕێکوپێکی کشایەوە. ١٢ هەزار کوژراوی لە مەیدانی شەڕدا بە جێ هێشت و بارگە و بنە و تۆپخانەکەی بە دەستی ئەفغانی و کورد بە تالان چو.(١١)

وەزیر بە شکاوی کشایەوە بۆ کرماشان (١١٣٩ک / ١٧٢٦ز).

زۆر لە مێژونوسەکان هۆی دەسهەڵگرتنی کوردەکان لەو شەڕەدا ئەگێڕنەوە بۆ فروفێڵی ئەشرەف کە گوایە پەیمانی پلەو پایەی بەرزی پێ داون و، بەرتیلی زۆری بۆ ناردون، ڕەسوڵ حاوی کەرکوکلی لەمەش تێ ئەپەڕێ: ئەیگێڕێتەوە بۆ کاری جادوگەرانی ئەفغانی.(١٢)

ئەمە ئەگەر وابێ یا وانەبێ ئەبێ دو مەسەلەی گرنگ بهێنرێتە بەر لێکدانەوە:

یەکەمیان، کورد وەکو گەلێکی دیندار تا ڕادەیەکی زۆر گوێڕایەڵی قسەی مەلاکان بوە. تەنانەت وا باوە بە فتوایەکی مەلای خەتێ کە وتویەتی: «هەرکەس شەڕ لە گەڵ لەشکری خەلیفە بکا تەلاقی ئەکەوێ» لەشکرە گەورەکەی میر محەمەدی سۆران بڵاوەی کرد و هەڵوەشا. لێرەش دا قسەی مەلاکانی ئەفغان ئەبێ کاریگەر بوبێ.

دومیان، چەند ساڵێ پێش ئەو ڕوداوە بو والیەکانی بەغداد میر سلێمانی بابان و ١٧ میری کوردیان کوشت بو و، میر بەکریشیان لە بەغداد هەڵواسی بو. ڕەنگە ئەمەش تۆڵەی ئەوە بوبێ.

کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی هۆی ئەم تێشکانەیان گێڕایەوە بۆ ئەوەی وەزیر ڕاوێژی بە وەزیرەکان و سەرکردەکانی ئەکردوە و بە هەڵەدا چوە. فەرمانی بۆ

دەرچو جارێکی تریش خۆی ئامادە بکاتەوە بۆ شەڕ. وەزیر جارێکی تر لەشکری لە کرماشانەوە بەرەو ئەصفەهان جولان. ئەفغان داوای ئاشتییان کرد. عوسمانی موافەقەتی کرد. گفتوگۆی ئەفغانی - عوسمانی بە پەیماننامەیەکی ئاشتی ١٢ مادەیی تەواو بو کە لوڕستان، حوێزە، کرماشان، کوردستان، ئازەربایجان، شیروان، ئەرمەنستان، گورجستان لە ژێر دەسەلاتی عوسمانی دا بمێنێتەوە. سوڵتان ئەشرەفی بە شای ئێران ناسی، ئەویش سوڵتانی بە پێشەوای جیهانی ئیسلام ناسی (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز).(١٣)

بەلام نە شاهێتی ئەشرەف تا سەر بڕی کرد و نە ئەم ڕێککەوتنەش سەری گرت، چونکە ئەستێرەی کابرایەکی ئەناسراوی ئێلی تورکمانی ئەفشار هەڵهات، کۆتایی بە دەسەلاتی ئەفغان هێنا و. بە شەڕ هەمو ئەو ئەرزانەی وەرگرتەوە کە تورک بە شەڕ لە ئێرانی گرت بو.

لەم ماوەیەدا شای تازەی صەفەوی و، ناوو ناوبانگی سەردارە شەڕکەرەکەی بە هەمو ئێران دا بلاو بوبوەوە.

خانە پاشا، دوای ٤ ساڵ حوکمرانی، سنەی پایتەختی ئەردەلانی بە بێ شەڕ بە جێ هێشت (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز) و گەڕایەوە موڵکی بابان. والی پێشوی سنە بە فەرمانی نادر گەڕایەوە سنە.

- ٨ -

کاتی گەمارۆدانی ئەصفەهان، طەهماسبی کوڕی شا حسێنی صەفەوی دەرباز بوبو. لە خوراسان خەریکی کۆکردنەوەی هێز بو. کابرایەکی ئەناسراوی ئێلی ئەفشار بە ناوی نادرخان پەیدا بو. لە ماوەیەکی کورت دا بە هۆی ئازایەتی و لێوەشاوەییەوە ناوی دەرکرد و بو بە سەرداری هێزەکانی طەهماسب.

نادر کۆتایی بە دەسەلاتی ئەفغان هێنا لە ئەصفەهان (١١٤٢ک / ١٧٢٩ز). هێزی ئێرانیی کتوپڕ هێرشی هێنایە سەر هەمەدان و کرماشان. هێزەکانی عوسمانی تەفروتونا کرد. ولاتی لێ سەندنەوە (١١٤٣). ئەحمەد پاشا دیسانەوە خۆی ئامادە کردەوە بۆ شەڕ. هێزێکی گەورەی کۆکردەوە ٣ مانگ لە شارەزور مایەوە ئینجا روی کردە کرماشان بە بێ شەڕ کەوتەوە ژێر دەستی. طەهماسب لە نزیک هەمەدان خۆی بۆ شەڕ ساز کرد بو. لە زنجیرە پێکدادانێکی یەک لە دوای یەک دا هێزی ئێران شکا و بەرەو تەورێز هەلات (١١٤٤ک / ١٧٣١ز). لەم شەڕانەدا والیەکانی دیاربەکر، سیواس و میرەکانی مەرعەش و ئاماسیە و موسڵ بەشدار بون. بەلام پێشەنگی هێزەکانی عوسمانی ئێلاتی کورد بون.(١٤) هەمەدان کەوتەوە دەس عوسمانی. طەهماسب دوای ئەم شکانە قورسە داوای لە عوسمانییەکان کرد ئاشتی بکەن و نوێنەری دەسەلاتداری خۆی بۆ ئەم مەبەستە نارد. هەردولا پەیمانێکیان مۆر کرد. ئەو شوێنانەی عوسمانی بە شەڕ گرتبونی ئەبوایە بە

دەس عوسمانییەوە بێنێتەوە.

نادرخان خۆی لە بیانو بو لە طەهماسب. ئەم ڕێککەوتنەی ڕەت کردەوە. هێزێکی گەورەی ئامادە کرد بۆ پەلاماردانی بەغداد.

هێزەکانی نادر بە ناو کوردستان دا هێرشیان دەس پێ کرد. خۆی لە قۆڵی کرماشانەوە بۆ درنە و خانەقین و، هێزێکی تریشی بە لای قەڵاچوالان و سورداش دا بۆ لای کەرکوک. کەمارۆی بەغدادیان دا (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز). لەم ساڵەدا خانە پاشا کوژراوە. بەڵام کێ کوشتویەتی و، لە سەرچی و لە کوێ کوژراوە؟ سەرچاوەکان هیچ ئاگاداریەکی ڕون بە دەستەوە نادەن. (١٥)

پەراوێزەکان

١. العزاوی: ٥/ ١٣٣ - ١٦٠.

٢. العزاوی: ٥/ ١٩١: امین زکی، «کورد و...»: ٤٠٧؛ هەروەها: «تاریخ السلیمانیه...»: ٦٤ - ٦٦؛ ڕیچ: ٤٢٧؛ لۆنگریک: ١٥٧.

بە کورتەی گێڕانەوەی نوسەری «سیر الاکراد»: «بەکر بەگ کوڕی فەرهاد بەگ و ساڵی ١٠١٧ لە جێگای باوکی دانیشتوە. لە هەڵسوکەوت دا لاسایی شاهەکانی کردۆتەوە. «دارولحکومە»ی لە «دارەشمانە»وە گوێزاوەتەوە «ماوەت». ئینجا بۆ گردی «بەکراوا» لە دەشتی شارەزور. هێزێکی لە خەڵکی دەرەوەی ناوچەکە پێک هێناوە پێیان وتون «چەکمەزەرد». ئێلەکانی ڕەواندز و کۆیە و هەریر و بلباس شۆڕشیان لێ کردوە، پەلاماریان داوە و شکاندویانە. بەکر بەگ ڕای کردوە بۆ شاخەکان. جارێکی تر هێزێکی لە خەڵکی بابان پێک خستوتەوە چۆتە سەریان لە سەر زێ ی کۆیە شکاندونی». بابانی: ١١٢-١١٤.

ئەم گێڕانەوەیە جێگای باوەڕ نیە. ناوی باوکی و ساڵی حوکمڕانی بە هەڵە تۆمار کردوە. لە هیچ سەرچاوەیەکی تریش دا پشتیوانی لەم ئاگادارییانە نەکراوە.

٣. نظمی زادە: ١٩٣.

٤. لکهارت: ٢٦٩.

٥. العزاوی: ٥/ ٢٠٥ - ٢٠٦.

٦. العزاوی: ٥/ ٢٠٦ - ٢٠٧؛ فخر الکتاب: ١٣٦ - ١٣٧.

٧. العزاوی: ٥/ ٢١٣.

٨. لکهارت: ٣٢٨.

٩. پورگشتال: ٤/ ٣١٢٢.

١٠. العزاوی: ٥/ ٢١٩.

١١. الكركوكلي: ٢٢؛ لكهارت: ٣٣٣ - ٣٣٤. پورگشتال: ٤/ ٣١٢٣؛ لۆنگریک: ١٦٦؛ امین زکی، «کورد...»: ٢٠٠.

١٢. الکرکـوکلی: ٢٣؛ لکهـارت: ٣٣٢؛ پورگـشـتـال: ٤/ ٣١٢٢؛ لۆنگریک: ١٦٦.

١٣. العزاوی: ٥/ ٢٢٢؛ لکهارت: ٣٣٥ - ٣٣٦.

١٤. العزاوی: ٥/ ٢٢٦.

١٥. حوزنی موکریانی لەم بارەیەوە نوسیویتی: «هەرووەکو بیژرا کە نادر هەلات سەلیم بێگی بابان کەڕایەوە کوردستان ئەحمەد پاشای والی ی بەغدا لەمێژ بو داخ لە دڵی خـانک پاشـا بو نەویش دەترسـا چونکە پیـاوێکی ناودار و حوکمـدارێکی پاڵەوان بو، لە شەڕی طەهماسبی صەفەوی و گرتنی هەمەدان و مامڵەت کردنی لە گەڵ نادر شا و گەلێک بزوتنەوەی دیکەشی لێ ی لە دڵ گرت بو، هاتنی عوثمان پاشا توپاڵی بە گەلێن ژمارد و شکستەی نادری بە غەنیمەت زانی بە فێڵ خانک پاشای خواستە بەغدا کە هێندێک مەسایل هەن لێ ی دەدوێن. خانک پاشا لەوە دوڕدۆنگ بو وای بە چاک زانی کە خالید پاشا بنێرێتە لای توپاڵ پاشا بەخێرهاتنی بکات و بناغەی مەوەددەت دابمەزرێنێتەوە.

کە خالید پاشای خستە ڕێ و گەیشتە کەرکوک توپاڵ پاشا گەلێکی حورمەت گرت و نەوازش و ئیکرامێکی بێ ژماری نیشـان داو بۆ حوکمداری بابان نامزەدی کرد بەلام پێ ی نەگوت لە دڵی دا ڕاپگرت ناردیە دوی خانک پاشاش کە بۆ شەڕی نادر شا و مەسئەلەی تخوب مەشوەرەتێک بکەن بە هەزار درۆ و فێڵ خانک پاشا خەڵەتاندرا و لە ڕێ دەرخرا، خانک پاشا بۆ بەخێر هاتن کردنی توپاڵ پاشا بە هەزار سوار کوردەوە چوە کەرکوک و سەلیم بێگی کردە وەکیلی خۆی و لە قەلاچوالانی دانا کە خانک پاشا گەیشتە کەرکوک عوثمان پاشا لە پاش میوانداری و ئیحتیرام گرتنی بە خۆشی خۆی ناردیە بەغدا، ئەحمەد پاشا چتێکی لە خەودا چاوی پێ نەدەکەوت بە ناشکەرا دیتی. شەوێ لە خەودا خنکاندی سبەینە پازدەی ڕەبیع جەنازەکەی ناردەوە کوردستان». حوزنی موکریانی: ١٠٤ - ١٠٥.

حوزنی لە گێڕانەوەی ئەم هەواڵەدا ئیشارەت بە هیچ سەرچاوەیەک ناکا.

ڕەنجوری نوسیویتی: «کوشتنی خانە پاشا ١١٤٣». سەرچاوەکانی تر سالی (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز) یان نوسیوە.

ادعو لجناب الباشا بالعافية وسلامة الايمان
ولنعمها اعظم مهمات الانسان وادعو له
بالرجوع الى هذا المكان سالكا مسالك العدل
والاحسان قد ذكر عندنا ان الروم والعجم تصالحوا
على رد هذه البلاد الى الروم لكن هذا الامر
مجهول عندنا غير معلوم فان صح هذا
القول فبشرنا حتى تطمئن القلوب وتنفرج
الكروب ولك الثواب الجزيل والاجر الجميل
وان كان هذا القول كاذبا فاخبرنا حتى نتدبر
الخروج الى بلاد الاسلام والدعاء المذكور

واسلم على الولد العزيز واعزائه ولا والده
بطول البقاء وانما ذخيرة الدنيا
كلمت على بك بباب دار ابن زرق الذخيرة
عما كرانا فلم يرع كلامه وبعثت الى والي
ارجوان يرفع الذخيرة فلم يسمع
ويطلب من عشرين حقة
من الخبز وليس عندنا من الدقيق ما يكفي
حقتها واخاف ان يأتي علي من
من يطلبها مني ذلك ولا ادره فيؤذيني
لبعاله وفعاله وانا ضعيف عن ذلك
فعليك ان تدعو لي ولنفسك واهل بيتك
بالحفظ من شر العجم لا زلتم

٤. سەلیم پاشا:
تێکچونی هاوسەنگیی سیاسی

-١-

شا طەهماسبی دوەم لە بەردەمی ئەشرەف خانی ئەفغانی دا شکا. بە تێشکاوی ڕوی کردە مازندەران و، بە سەرگەردانی لەوێ ئەسوڕایەوە. ئێران بوبو بە مەیدانی تەراتێنی هێزەکانی ئەفغان، عوسمانی و ڕوس. نادرقولی بەگ، یەکێ لە سەرانی هۆزی قرخلوی ئێلی ئەفشار، بە پێنج هەزار شەڕکەری تورکمانی ئەفشار و کوردی قوچانەوە چوە لای طەهماسب. سەرۆکی ئێلی قاجاریش بە ٣ هەزار کەسەوە دایە پاڵی. کۆبونەوەی ئەم هێزانە جوڵانەوەیەکی تازەی دروست کرد.

نادر، طەهماسبی قانیع کرد، لە پێش دا پەلاماری خوراسان و، دوای ئەوە پەلاماری ئەصفەهان بدەن. نادر بە پیلانێک لە کاتی شەڕدا خانی قاجاری کوشت و، خۆی بو بە سەرکردەی گشتی هێزەکانی شا.

هێرش بۆسەر خوراسان تەواو بو. پاش چەندین ساڵ لەشکری ئێران سەرکەوتنێکی جەنگیی بە دەس هێنا. مەشهەد و هێرات گیران (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز). سەرەتای کۆتایی دەسەلاتی ئەفغان دەستی پێ کرد. (١)

لە زنجیرەیەک شەڕدا نادر لەشکری ئەفغانی شکان. ئەصفەهان، پاش ئەوەی ٧ ساڵ بو بە دەس ئەفغانەوە بو، گیرایەوە. ئەشرەف بەرەو قەندەهار هەڵات بەڵام لە ڕێگا کوژرا. بەمجۆرە دەسەلاتی ئەفغان بڕایەوە. (٢)

نادر لە مەراسیمی تاجگوزاری شا طەهماسب دا بەشدار بو. لە پاداشی خزمەتەکانی دا بو بە سپاسالاری ئێران و، حاکمی خوراسان و سیستان و مازندەران. بەڵام نادر خۆی لەوە بە زلتر دائەنا بەم پایەیە رازی بێ.

شای ئێران، بەرخوردار خانی ناردە لای سوڵتانی عوسمانی و، داوای گێرانەوەی ولایەتەکانی ئێرانی لێ کرد. بابی عالی گوێ ی نەدایە داواکەی. نادر ئەم هەوڵە دیپلۆماسیەی شای پێ خۆش نەبو. لای وابو عوسمانی تەنیا لە زمانی زۆر تێ ئەگەن.

نادر هێزێکی گەورەی سازدا. لە ماوەیەکی کورت دا هەمەدان، لوڕستان، کوردستان، کرماشان و، بەشێکی ئازەربایجانی لە تورک پاک کردەوە. چوە سەر قەڵای ئێرەوان و گەمارۆی دا. نادر نەیتوانی درێژە بە شەڕ بدا دژی عوسمانی چونکە ئەبدالەکان لە هێرات شۆڕشیان کرد. نادر بەرەو هێرات بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەیان بە ڕێ کەوت.

شکانی هێزەکانی تورک لە ئەستەمۆڵ دەنگێکی خراپی دایەوە. یەنیچەری سوڵتان ئەحمەدی سێیەمیان لابرد و، سوڵتان مەحمودی یەکەمیان لە جێ دانا. هێزی عوسمانی پەلاماری ئێرانی دایەوە. بۆ شەڕ کرماشانی گرتەوە. کەوتە پێشڕەوی بەرەو هەمەدان. هاوزەمان لە گەڵ ئەم لەشکرکێشیەدا خالید پاشای بابان هەڵی کوتایە سەر سنە و گرتی (١١٤٤ک / ١٧٣١ز). والی ی ئەردەڵان هەڵات. بەڵام پاش ساڵێک کە نادر کەوتە هێرش بۆ سەر هێزی عوسمانی، خالید پاشا سنەی بەجێ هێشت و، والی ی لە ئەردەڵان دانایەوە (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز).

شا ویستی خۆی سەرکردایەتی شەڕی بەرەنگاریی تورک بکا. بەڵام بە سەختی شکا و، هەمو ئەو شوێنانەی نادر ئازادی کردبون لە ماوەیەکی کەم دا کەوتنەوە دەس تورک. شا هەڵات بۆ ئەصفەهان. صەفی قولی خانی شاملوی بە نوێنەرایەتی خۆی نارد بۆ گفتوگۆ لە گەڵ ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد. صەفی و ئەحمەد ڕێککەوتنێکیان ئیمزا کرد. نوێنەری شا دەستی لەو ناوچانە هەڵگرت بو کە تورک بە شەڕ گرتبونی.

نادر بەم ڕێککەوتنە ڕازی نەبو. خۆی لە شا بە بەهانە بو. کەوتە قسە دژی. تێشکانی جەنگیی و، ڕێککەوتنی زەلیلانەی کرد بە بیانوی لێخستنی. نامەی بۆ والی و حاکمەکانی ئێران نارد کە ڕێککەوتنەکەی بەغداد هیچ نرخێکی نیەو بە ئەبوی دانێین. صەفی قولی خانی نارد بۆ ئەستەمۆڵ کە ئاگاداری سوڵتان مەحمود بکا ڕێککەوتنەکەی بەغداد هەڵوەشێنراوەتەوە. دەوڵەتی عوسمانی ئەگەر بە ئاشتی ولایەتەکانی ئێران چۆڵ ناکا، با خۆی بۆ جەنگ ئامادە بکا.(٣)

نادر هێزێکی گەورەی لە گەڵ خۆی برد بۆ ئەصفەهان. طەهماسبی لە شاهێتی خست. کوڕیەیەکی چەند مانگەی لە جێگای ئەو دانا و، خۆی کرد بە «وەکیلولدەولە».

هاوزەمان لە گەڵ خۆ سازدان بۆ پەلاماردانی تورک، هەوڵی ڕێککەوتن و ئاشتی ئەدا لە گەڵ ڕوسیا. دوای مردنی پیتەری گەورە، لە ماوەی ٥ ساڵ دا ٣ قەیسەر گۆڕا بو. ڕوسیا بە وردی چاودێری گۆڕانەکانی ناو ئێرانی ئەکرد و، سەرکەوتنەکانی نادر وای لێ کرد بون چاو بە هەڵوێستی خۆیان دا بکێڕنەوە، بە تایبەتی بەو پەیمانەدا کە لە گەڵ عوسمانی بۆ دابەشکردنی ئێران ئیمزایان کرد بو.

نادر و نوێنەرەکانی دوای زنجیرەیەک گفتوگۆ و هاتوچۆ لە گەڵ ڕوسیا، چەند ڕێککەوتنێکیان ئیمزا کرد و، زۆری ئەو ناوچانەی کاتی خۆی پیتەر گرت بونی، بە ئاشتی چۆڵیان کرد. نادر پەرژەی هێرشی ڕوسی ئەما بو.(٤)

- ٢ -

نادر لەشکرێکی گەورەی ساز داو بەرەو هەمەدان کەوتە ڕێ (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز) ئەحمەد پاشا کە هەواڵی جوڵانی لەشکری عەجەمی بیست، کەوتە

قایکردنی ناوچە سنوورییەکانی درنە، مەندەلی، بەدرە، جەسسان، بە هێزی کورد، بە تایبەتی هێزی ئەمسارەتی بابان، بەڵام نادر کتریپر هەڵیکوتایە سەریان، ئەفروتونای کردن و، لە بەهرز لە ناری سیروان پەڕییەوە. (٥)
نادر هێزەکەی کردە دوبەش، بەشێکیانی بە سەرکردایەتی ئێرگز خان ناردە سەر کەرکوک، وەکو ئەمین زەکی ئەڵێ: «ئەم قوڵە بە سەر طوزخورماتودا ڕۆیی و، هەر وڵاتێکی هاتە پێش ویران و تالانی کردو زوڵم و شەناعەتی ئەم ئێرگز خانە لە حەد بە دەر بو، ژن و منداڵیشی لە دەست ئەجات نەدەبو، ئەترانی کەرکوکیشی بەم دەردە بردو لە دواییدا ڕوی کردە موسڵ لە دوای موحاصەرە و تەضییقاتێکی کەم هیچی پێ نەکرا و گەڕایەوە». لە شەڕی بەرەنگاریی هێرشی عەجەم دا دو کەس لە سەرکردەکانی کورد کوژران: ئەحمەد بەگی میری درنە و باجەلان و، ئەحمەد پاشای کۆیە و حەریر. (٦)
بەشی سەرەکی هێزەکەی، لە ژێر فەرمانی خۆی دا لە بەهرز لە ناوی سیروان پەڕییەوە بۆ سەر بەغداد. نادر گەمارۆی ناو شاری بەغدادی دا.
سوڵتان، تۆپاڵ عوسمان پاشای بۆ سەرکردایەتی ئۆردوی ڕۆم بۆ بەرەنگاری نارد. هێزی یارمەتی کورد گەیشتە تۆپاڵ عوسمان پاشا. بەرەو بارەگای نادر کەوتە ڕێگا. نادر کە بە هاتنی ئەو هێرەی زانی ١٢ هەزار کەسی بۆ درێژەپێدانی گەمارۆی بەغداد گل دایەوە، پاشماوەی هێزەکەی لە گەڵ خۆی برد بۆ بەرەنگاری لەشکری ڕۆم. هەردو لەشکر لە کەناری ڕوباری دیجلە لە «دوجەیل» ڕوبەڕوی یەکتری بون. عەجەم شکا، ١٠ هەزاری لێ کوژرا، نادر خۆی بە تێشکاوی هەڵات (١١٤٦ک / ١٧٣٣ز) بەڵام نادر لە ماوەی ٣ مانگ دا سەرلەنوێ لەشکری ئێرانی ڕێکخستەوە و ڕوی کردەوە عیراق، لەو کاتەدا تۆپاڵ عوسمان پاشا لە گەڵ هێزەکەی دا لە نزیک کەرکوک بو، ئەم دو هێزە دیسانەوە لە «لەیلان» نزیک کەرکوک بەرەنگاری یەک بون و، لە گەرمەی جەنگ دا تۆپاڵ عوسمان کوژرا و هێزەکەی شکا، نادر سەرکەوت (١٧٣٣ز). (٧)
نادر هەوڵی دا کەڵک لەم سەرکەوتنە وەربگرێ بۆ پێکهاتن لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی، بە تایبەتی بۆ بە دەسهێنانی دانپیانانی ڕەسمیی بە مەزهەبی شیعەدا، بەڵام هەڵگیرسانی شۆڕشێکی ناوخۆ لە فارس دیسانەوە نادری ناچار کرد، کە بێ ئەوەی بگاتە ئەنجام، بە خۆی و هێزەکەیەوە بکشێتەوە بۆ سەرکوتکردنی یاخیبونەکەی فارس.
لە ئەنجامی هێرشەکانی نادردا ناوچەی ئەردەڵان لە دەس پاشاکانی بابان دەرچو. ناوچەی بابان توشی زەرەری ماددی و گیانیی قورس بو.

-٣-

نادر هەمو گەورە پیاوەکانی ئێرانی بانگ کرد بۆ کۆبونەوە لە دەشتی موغان.

سەفیرەکانی ڕوس و عوسمانی پێش بانگ کرا بون. نادر پەیامێکی بۆ ئەم کۆڕە نارد. تێی دا نوسی بوی دوای ئەوەی هەمو خاکی ئێران لە دوژمن ئازاد کراوە، ئیتر ئەو کەرەکێتی بگەڕێتەوە قەلای کەلات. پاشماوەی ژیانی بە هێمنی بە سەر ببات. داوای لێ کرد بون کە یەکێکی شایستە بە «شاەی ئێران هەلبژێرن. بەشداراني کـــۆڕەکــە نادریان هەلبـــژارد (١١٤٨ک / ١٧٣٥ز). بەلام نادر بۆ ئەوەی ئەم هەلبژاردنە قوبول بکا ٣ مەرجی بۆ دانان:

١. نابێ هیچ کەس پشتیوانی لە هێنانەوەی بنەمالەی صەفەوی بکات.

٢. نابێ ئیتر لەعنەتی ٣ خەلیفەکەی ئیسلام و، عایشەی هاوسەری محەمەد و ئەو کەسانە بکرێ کە لای سونە بەڕێزن.

٣. هەمو سوێند بخۆن کە دلسۆزی نادر و نەوەکانی و بنەمالەی ئەفشار نەبن.

کۆڕەکە مەرجەکانی پەسند کرد. بەلگەنامەیەکیان ئیمزا کرد. نادر تاجگوزاری کرد. بو بە شای ئێران (١١٤٨ک / ١٧٣٥ز).

بۆ گەیاندنی ئەم هەواڵە بە بابی عالی و، بۆ کۆتایی هێنان بە ناکۆکی شیعە و سونە و، دانانی بناغەی ئاشتی لە نێوان ئێران و عوسمانی دا نادر دەستەیەکی سەفارەتی بە سەرۆکایەتی عەبدولباقی خانی زەنگنە بە دیاری و پێشکەشی هێژا و زۆرەوە بۆ ئەستەمول نارد.

سەفیری ئێرانی ٥ پێشنیاری پێ بو:

١. لەبەرئەوەی خەلکی ئێران وازیان هێناوە لە لەعنەت کردنی سونە، دەولەتی عوسمانی مەزهەبی جەعفەری بە مەزهەبی پێنجەمی ئیسلام بناسێ.

٢. لە کەعبە گۆشەیەک بۆ ئەم مەزهەبە تەرخان بکرێ، وەکو چۆن مەزهەبەکانی تر هەریەکەیان گۆشەی تایبەتی خۆی هەیە.

٣. ئێران میرحەجی خۆی دابنێ و، دەسەلاتدارانی تورک وەکو میرحەجەکانی شام و میصر ڕەفتاریان لە گەل بکەن.

٤. پەیمان لە بەینی هەردو دەولەت دا ببەسترێ و، دیلەکانی هەردولا بەر بدرێن.

٥. هەردولا لە پایتەختی یەکتری دا سەفیریان هەبێ.

عوسمانیەکان ئامادە بون بۆ بەستنی پەیمان و، ڕێککەوتن لە سەر مەسەلە سیاسیەکان، بەلام بە هیچ جۆرێ ئامادە نەبون ئەو پێشنیارانەی لایەنی دینیيان هەبو بسەلمێنن.

پەیمانێکی سەرەتاییان ئیمزا کرد دەربارەی سنوری هەندێ لە ناوچەکان و، ڕەفتار لە گەل زائیرەکانی ئێران و، کاروباری بازرگانی و گومرگ (١١٤٩ک / ١٧٣٦ز). بەلام کێشەی سەرەکی کە ناسینی ڕەسمیی مەزهبی شیعە بو بە چارەسەر نەکراوی مایەوە. (٨)

ئەوەش وەکو گرێکوێرەی ناکۆکیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت مایەوە.
لە پاش لەشکرکێشی بۆ سەر هیند، نادر سەفیرێکی بۆ ڕاگەیاندنی ئەم سەرکەوتنە ناردە ڕوسیا، هەروەها سەفارەتێکی سەرلەنوێ بە سەرۆکایەتی محەممەد ڕەضا خان ناردە لای بابی عالی (١١٥٣ک / ١٧٤٠ز) ئەم سەفارەتەش نەیتوانی پێکهاتنی شیعە و سوننە ئەنجام بدا.(٩)

- ٤ -

هێزی عەجەم هێرشێکیان هێنایە سەر مەندەلی و شارەزور (١١٥٤ک / ١٧٤١ز)، بەڵام هێرشی گەورەی عەجەم بۆ دەسگرتن بە سەر عیراق دا ساڵی (١١٥٦ک / ١٧٤٣ز) دەستی پێ کرد، کە دیسان نادر خۆی سەرکردایەتی ئەکرد.
هێزی عەجەم بە ١٧٠ هەزار کەس تەقدیر ئەکرا لە شارەزور و مەندەلیەوە کەوتە هێرش بردن. لە دوای تالانکردنی شارەزور گەیشتە کەرکوک و پاش هەفتەیەک گەمارۆدان گرتی و، لە زێ ی کویە پەڕیەوە بۆ سەر هەولێر، ئەویشی داگیر کرد و، بارەگای خۆی لە یارمجە دامەزراند و کەوتە ئابلۆقەدانی شاری موسڵ (١١٥٦ک / ١٧٤٣ز).
ئەحمەد پاشا لە نامەیەک دا بۆ بابی عالی لە باسی ئەم هێرشەدا نوسیوێتی: «... عوسمان ئاغا لە کرماشانەوە ئاگاداری کردین کە دوژمن بە تەمای پەلاماردانی بەغدایە... خۆمان و هێزەکانی سنورمان ئامادە کرد... بەڵام کتوپڕ بەیانی ٢٦ ی جیمادی دوەم پەلاماری درنەی دا و بۆ ئێوارە گەیشتە خانەقین... هێزەکانی ئازەربایجان بە سەرکردایەتی خانی تەوریز لە لای ئەڵاچوالانەوە ڕویان کردۆتە کەرکوک... هیوام بە هێزەکانی کورد بو، بەڵام ئەوانیش خەریکی خۆیان و خێزانەکانیان بون، ناتوانن بگەنە لامان و، هیوامان لێ بڕیون ...»
ئینجا باسی کەمیی هێزەکانی خۆی و داوای یارمەتی ئەکا و، بۆ ئەوەی بابی عالی بترسێنێ ئەڵێ: «ئەگەر ئێرە بشکێ تا ئەنەدۆڵ ڕێگا کراوە ئەبێ». لە سەر ڕەفتاری لەشکرەکەی نادر نوسیوێتی: «دوژمنەکەمان ڕەفتارێکی نواندوە لاسایی هۆلاکۆ و تەیموری کردۆتەوە، خۆی بە یەکێ لەوان دائەنێ»(١٠)
هاوزەمان لە گەڵ گەمارۆدانی موسڵ دا هێزێکی ٤٠ هەزار کەسیی تر گەمارۆی شاری بەغدادی دابو. ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد، بۆ تەفرەدانی نادر شا وەکو ئەڵێن: «ئاگرە سورێ لە من دورێ!» بەڵێنی دابویە کە ئەگەر موسڵ بگرێ، ئەویش بەغدادی بە دەستەوە بدا، بەڵام خەڵکی موسڵ بە سەرکردایەتی حسێن پاشای جەلیلی بەرەنگاریەکی قارەمانانەیان کرد و، شارەکەیان بە دەست نادرەوە نەدا.

-٥-

نوسەری «جهانکشای نادری» لە ڕوداوەکانی ساڵی ١١٥٦ک (١٧٤٣ز) دا

که هێرشی فراوانی نادر شارەزووری لە گەڵ خۆی ڕامالی بو نەڵێ: «... خالید پاشای حاکمی بابان و شارەزوور و سەلیم بەگی ئامۆزای لە گەڵ مەزن و سەرۆکەکانی کورد واریدی دەرباری خەلافەت مەدار» بون و «بە نازناوی خانی و نیالەت سەربلند و، کشت ئەو مەرزوبومەی کوردستانی ڕزم» کەوتە ناو «حەوزەی ئیطاعەتەوە»(١١)

ئەم هەواڵە هەمووی ڕاست نیە. کوردەکانی ناوچەی بابان بە دەگمەن هاوکاریان لە گەڵ نادر کردوە. لە کاتی هێرشەکەی نادردا خالید پاشا میری بابان بوە، کە ئۆردوی نادر گەیشتە کوردستان خالید پاشا لە سەردەشت ڕێگای پێ گرت.(١٢) بەلام هێرشی عەجەم ئەوەندە گەورە و خێرا بو لە توانای هێزێکی بچوکی وەکو لەشکری بابان دا نەبو بەری بگرێ. لە ماوەیەکی کورت دا ناوچەکەی گرت و، کەرکوک و هەولێری داگیر کرد و، گەمارۆی موسڵ و بەغدادی دا.

خالید پاشا بە خاوخێزان و دەسوپێوەندەکانیەوە ڕوی کردە موسڵ. دانەری «ئورجوزە»ی «ملحمه الموصل» ئوسیوێتی:

اذ جاء فرج زمر الاکراد
بالمال والعیال والاولاد
فقیل: من هذا؟ فقالوا: «خالد»
حامی قرتچوالان ذا المعاند
وسار یبغی امد والعسکرا
وانه منذعر کما جری
من بعد ان ضر قری الناکر
وسار یطوی سبها مع قفر
من بعده جاءنا «فرج» وقد
ادخل للموصل فی الدور رقد
من بعد ان ادی شروط الخدمه
فی نادی والهنا کثیر النعمه(١٣)

لەم سەفەرەدا خالید پاشا نەخۆشییەکی گرانی گرت. شێخ صادق، یەکێ لە هاوسەفەرەکانی، «موناجات»ێکی درێژی پڕ سۆزی بە کوردی هۆنیوەتەوە داوا لە خوا ئەکا شیفای خالید پاشا بدات. ئەوەی زانراوە تا ئێستە ئەمە یەکەمین شیعرە بە زاراوی بابان هۆنراپێتەوە. خالید پاشا بەم نەخۆشیە لە تورفا مرد (١١٥٦ک / ١٧٤٣ز).

وەکو دانەری «ئورجوزە» کە ئەڵێ: ئەرج پاشا و هێزەکەی هاوبەشی بەرگریی موسڵ بون و، بەشێ لە هێزەکانی بابانیش لە ناو شاری بەغداد بون هاوبەشی بەرپەرچدانەوەی هێرشەکانی ئۆردوی نادر بون. کاتێ تۆپاڵ عوسمانی سەرکردەی ئۆردوی ڕۆمیش گەیشتە ناوچەکە، وەکو هامەر ئوسیوێتی، هێزەکانی کورد دایانە پاڵی. لە ناو میرەکانی بابان دا تەنیا سەلیم بەگی کوڕی بەکر بەگ خۆی لە گەڵ

نادر شا سازاندوه و، ئەویش دوای ئەوەی نائومێد بو لە بەرهەڵستی ئۆردوەکەی نادر شا.

لەو سەردەمەدا یەکێ لە پیاوە بە ناوبانگەکانی ناوچەکە شێخ حەسەنی گڵەزەردە (١٦٧٧ - ١٧٦٢ز) بوە. شێخ حەسەن مەلایەکی ناسراو و شێخی تەریقەتی قادری بوە. ئەستێرەوانێکی شارەزاش بوە. لە مەدرەسەکەی دا روانگەیەکی بۆ حسابی بورجەکانی ساڵ دروست کردوە. تا ئێستاش حسابی گڵەزەردە لە ناو خەڵک دا ماوە.

نادر شا، وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە، نامەیەکی بۆ شێخ حەسەن ناردوە داوای لێ ئەکا بچێ بۆ لای و، هەڕەشەی لێ ئەکا کە ئەگەر نەچێ ڕق و توڕەبونی خۆی بە سەردا ئەبارێنێ. بەڵام شێخ حەسەن پیری و کەنەفتی خۆی کردوە بە بیانو، وەڵامێکی نازایانەی داوەتەوە و نەچۆتە سەردانی.(١٤)

کوردەکانی ناوچەی بابان بە گشتی هاوکارییان لە گەڵ نادر شا نەکردوە. بۆ ئەمەش دو هۆی سەرەکی هەبوە: یەکەمیان، هۆی مەزهەبیی. ئەوان شیعە بون و کوردی بابان سوننە بون. دوەمیان، ڕەفتاری خراپی لەشکرەکەی نادر لە گەڵ دانیشتوانی ناوچەکە. ئەمین زەکی ئەڵێ: «موعامەلەی نادر دەرحەق بە کورد زۆر خراپ بو و کوردەکان ئەیان بوغزاند. حەتتا دائیم بە شەڕی لە گەڵ تۆپاڵ عوثمان پاشادا، بە لەهجەی گۆران هەجویەکیان بۆ هەڵبەست بو. سەبەبی ئەم نەفرەتەش زوڵم و خراپەی نادر شاه بو...»(١٥)

- ٦ -

مەزهەبی سوننە بنچینەی ئایدیۆلۆجی دامەزران و چەسپین و مانی دەوڵەتی عوسمانی و، مەزهەبی شیعە هی صەفەوی بو. جیاوازیی مەزهەب ماوەیەکی درێژ هۆی ناکۆکی خوێناوی ئەم دو دەوڵەتە و، هۆی دابەشبونی دانیشتوانیان بو. دانیشتوانی ئەم دو وڵاتەی توشی کارەساتی گەورە کرد بو.

نادر شا، لە سەردەمی حوکمڕانی خۆی دا، هەوڵێکی زۆری دا بۆ نزیکخستنەوەی شیعە و سوننە لە یەکتری و، تەنانەت لە کاتی تاجگوزاری دا لە دەشتی موغان، یەکێ لە مەرجەکانی بۆ قبوڵکردنی تاجی شاهێتی ئێران ئەوە بو کە ئیتر زاناکانی شیعە دەس هەڵبگرن لە جنێودان بە سوننە و خەلیفەکانیان. لە هەمو ئەو گفتوگۆیانەدا کە لە نێوان نوێنەرانی ئێران و تورک دا ئەکرا بۆ ئاشتی، یەکێ لە داواکانی نوێنەرەکانی نادر ئەوەبو: دەوڵەتی عوسمانی شیعە وەکو مەزهەبی پێنجەمی ئیسلام بسەلمێنێ و، لە کەعبە گۆشەیەک بۆ ئەمان، وەکو مەزهەبەکانی تر، تەرخان بکرێ. بابی عالی هەرگیز ئەم داوایەی بۆ نەسەلماندن.

پاش ئەوەی نادر نائومێد بو لە گرتنی موسڵ و بەغداد، سەرلەنوێ هەوڵێکی تری دا بۆ نزیککردنەوەی هەردو مەزهەب لە یەکتری. داوای لە والی ی

بەغداد کرد یەکێ لە زانا هەڵکەوتوەکانی سوننە بنێرێ بۆ پیلەبازی لە گەڵ زاناکانی شیعە. ئەحمەد پاشا، شێخ عەبدوڵڵای ئال سویدی نارد. سویدی لەو زەمانەدا یەکێ لە زانا گەورەکانی سوننە بو.

سویدی کە ئەگاتە لای نادر شا لە حیللە. شا لێ ی ئەپرسێ: ئەزانی تۆیان بۆچی ناردوە و، من بە تایبەتی بۆچی تۆم ویستوە! شێخ ئەڵێ: نازانم.

شا ئەڵێ: مەملەکەتەکەم دو فیرقەی تێ دایە: ئەفغان و تورکستان لە لایەک و، ئیرانیەکان لە لایەکی تر، هەر لایە «تەکفیرە»ی ئەوی تر ئەکا. لە گەڵ ئەوەی کە «تەکفیر» شتێکی ناشیرینە، ویستم ئەوەیان لە بەین دا ئەهێڵم تۆم کردوە بە وەکیلی خۆم و بە شایەت بە سەر ئەوانەوە.(١٦)

شا فەرمانی دا بە ڕێکخستنی کۆڕەکە. کۆڕێکی گەورە لە ژێر گومەزی ئارامگای ئیمام دا بە ئامادە بونی ٧٠ مەلا لە زاناکانی شیعەو سوننەی ئیران و ئەفغانستان و ئەودیو ڕوبار بەسترا. بۆ تێگەیشتن لە جۆری بیرکردنەوەی مەزهەبی و، تێگەیشتن لە بنچینەکانی ناکۆکییەکە لێرەدا لە زمانی شێخ عەبدوڵلای سویدیەوە، هەندێ لە وتووێژەکان ئەگێڕمەوە:

«مەلاباشی ڕوی کردە بەحرلعیلم وتی: ئەزانن ئەمە کێ یە، دەستی بۆ من ڕاکێشا، ئەمە لە گەورەزاناکانی سوننەیە، شا داوای لە ئەحمەد پاشا کردوە بینێرێ بۆ ئەوەی لە بەینی ئێمەدا حەکەم بێ و، وەکیلی شا بێ و، شایەتی ئەوەش بێ کە لە سەری ڕێک ئەکەوین.

یەکەم پرسیاری کردی: ئەو هۆیانەمان بۆ ڕون بکەنەوە کە وای لێ کردون ئێمە بە کافر دابنێن بۆ ئەوەی بە بەرچاوی ئەمەوە بەربەرچی بدەینەوە، بێگومان ئێمە کافر نین، لە کتێبی «جامع الاصول» دا هاتوە کە ئیسلام پێنج مەزهەبە و، مەزهەبی پێنجەم ئیمامیە، هەروەکو لە کتێبی «الفقه الاکبر» ی ئەبو حەنیفەدا وتراوە: ئەهلی قیبلە تەکفیر مەکەن. وە لە کتێبی «شرح الهدایة» دا وتراوە: ڕاستە ئیمامیە لە فیرقەکانی ئیسلامە. زاناکانی ئێمەش وەها باسی ئێوەیان کردوە، بەڵام توندڕەوە ئەزانەکانی ئێوە ئێمەیان بە کافر داناوە، ئەوەش ئەزانەکانی ئێمەیان وا لێ کردوە بە هەمان شێوە ڕوبەڕوتان ببنەوە و بە کافرتان دابنێن. ڕاستیەکەشی نە ئێمە کافرین و، نە ئێوەش کافرن، با باسی ئەمە بکەین بۆ ئەوەی خراپ لە یەک گەیشتن لە ئارا نەمێنێ.

خواجا هادی وتی: ئەوەی لە سەر ئێوەمان هەیە ئێوە صەحابەکان بە گومرا دائەنێن و تەکفیریان ئەکەن.

مەلاباشی وتی: صەحابەکان (خ. ر) هەمویان عدولن.

خواجا هادی وتی: ئێوە ئەڵێن «میتعە» حەڵاڵە.

مەلاباشی وەڵامی دایەوە: «میتعە» لای ئێمە حەرامە. تەنیا سەفیهەکانی ئێمە باسی ئەکەن.

بەحرولعیلم هادی خواجە وتی: ئێوە فەضلی عەلی نادەن بە سەر ئەبوبەکردا و، ئەڵێن دوای پێغەمبەر ئەو خەلیفەی بە حەق بوە.
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: باشترین خەڵق لە دوای پێغەمبەر ئەبوبەکری کوڕی ئەبو قەحافەیە، ئینجا عومەر، ئینجا عوسمان، ئینجا عەلی خوایان لێ ڕازی بێ و، خەلافەتیشیان بەوجۆرە بە ڕیز بوە.
بەحرولعیلم لێ ی پرسی: ئایا ئەمانە لە بنچینەکانی باوەڕتانە؟
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: بنچینەکانی باوەڕی ئێمە پێڕەوی بنچینەکانی باوەڕی ئەبولحەسەن ئەلئەشعەری ئەکا.
بەحرولعیلم وتی: مەرجێکم هەیە، ضەروریاتی دینیی کە ئیجماعی لە سەرە نابێ حەڵاڵەکانی بگۆڕن بە حەرام و، حەرامەکانی بکەن بە حەڵاڵ.
مەلاباشی وتی: ئەم مەرجەمان قبوڵە.
بەحرولعیلم وتی: مەرجێکی تر، ئەبێ خۆتان لابدەن لەو شتانەی کە چوار ئیمامەکە ڕێکن لە سەر حورمەت گرتنی.
مەلاباشی ئەمەشی قوبوڵ کرد. ئینجا مەلاباشی ڕوی کردە بەحرولعیلم وتی: ئێمە هەمو ئەوانەمان قوبوڵ کرد کە باستان کرد، ئاحز لێرە بە دواوە لە فیرقەکانی ئیسلام دامان ئەنێن؟
بەحرولعیلم ماوەیەک مات بو ئینجا وتی: جنێودان بە دو شێخەکە کفرە.
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: جنێودانمان بە هەردو شێخ هەڵگرتوە، مەرجەکانی پێشەوەی ئێوەمان قوبوڵ کردوە، ئایا لە ڕیزی فیرقەکانی ئیسلام دا دامان ئەنێن یان هێشتا بە باوەڕی ئێوە ئێمە کافرین؟
بەحرولعیلم دیسان مات بو ئەوەی دوبارە کردوە کە جنێودان بە هەردو شێخ کفرە.
مەلاباشی وتی: ئەی جنێودانمان هەڵنەگرت؟
موفتی ئەفغان مەلا حەمزە کەوتە دوان: ئەی بەحرولعیلم ئایا ئەوانە پێش ئەم کوڕە جنێویان بە هەردو شێخ داوە؟
بەحرلعیلم وەڵامی دایەوە: ئەخێر.
مەلا حەمزە وتی: کەواتە بۆچی لە ڕیزی فیرقەکانی ئیسلام دا دایان ئەنێن دوای دەربڕینی ئیلتیزام بە جنێونەدان بە هەردوشێخ لە پاشەڕۆژدا، «وعفا الله عما سلف؟»
ئەوسا بەحرولعیلم وتی: بەڵێ ئەوانە موسوڵمانن «لهم ما لنا وعليهم ما علينا».
هەمویان هەڵسان و دەستی یەکتریان گوشی و هەرکەسەیان بە وی تریانی ئەوت برا مەرحەبا.»(١٧)
ئەم ڕێککەوتنە لە لایەن هەمو بەشدارەکانەوە ئیمزا ئەکرێ. نادر شا ئەمە بە

سەرکەوتنێکی گەورە دادەنێن بۆ خۆی نوێژی هەینی لە مزگەوتی کوفەدا ئەکەن و، ئەم پەیمانەش ئەخوێننەوە. دوای ئەوە نادر شا گەڕایەوە ئێران و، هێزەکانی لە عیراق کێشایەوە و، کەوتە هەوڵدانی ڕێککەوتنی ئاشتی لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی.

-٧-

نادر چەند جارێ پەیامی بۆ بابی عالی ئەنارد بۆ پێکهاتنی ئاشتی. بابی عالی ئامادە ئەبو داخوازیە دینیەکانی نادر بسەلمێنێ و، شیعەی جەعفەری بە مەزهەبی پێنجەم بناسێ. نادریش دەستی لەم داوایانە هەڵگرت. سەرەنجام حەسەنعەلی خان بە نوێنەرایەتی نادرشا و ئەحمەد پاشا بە نوێنەرایەتی سوڵتان مەحمود خانی یەکەم «عەهدنامە»یەکیان مۆر کرد (١١٥٩ک / ١٧٤٦ز). پەیماننامەی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز) کرایەوە بە بنچینە بۆ دیاریکردنی سنوری هەردو دەوڵەت. هەردولا ئەو سنورەیان سەلماندەوە، بەم پێیە هەمان سنوری پەیماننامەی زەهاو بوەوە سنوری نێوان ئەمارەتەکانی بابان و ئەردەڵان.

- ٨ -

ڕێککەوتنەکە لە هەردو لا پەسند کرا. بەڵام نادر شا لەو ماوەیەدا کوژرا (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز).

سەلیم بە درێژایی خەریکبونی هێزەکانی عیراق بە پەلاماری نادرەوە، بە سەربەخۆیی کاری ئەکرد و، گوێ ی نەئەدایە فەرمانەکانی والی ی بەغدا. ئەم بەشەی کوردستان بە کردەوە لە دەسەڵاتی تورک دابڕا بو. ئەحمەد پاشا دەرفەتی ڕێککەوتنی ئاشتبونەوەی هەردو دەوڵەت و، کوژرانی نادرشای بە هەل زانی حساب لە گەڵ سەلیم پاشا تەواو بکا و، ناوچەی بابان بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی.

والی بە بیانوی ئەوەی سەلیم دەستی لەگەڵ ئێران تێکەڵاو کردوە لەشکری بردە سەری. لەشکری عوسمانی بە سەرکردایەتی وەزیر ئەحمەد پاشا و بە هاوکاری مورتەضا پاشای والی ی کەرکوک بەڕێ کەوت. سەلیم خۆی لە قەڵای سرۆچک و شێربەگی برای لە قەمچوغە دا قایم کرد بو. ئەحمەد پاشا بە ڕێگای حەسەن تەپە ئینجا تاپێن دا گەیشتە سەر قەمچوغە و پەلاماریان دا و گرتیان.

ئەحمەد پاشاو هێزەکەی بەڕێ کەوتن بۆ گێنجینە، سوسێ، تەبەڕەش، سەرچنار، تەپەکەل، بێستانسور لەوێوە بە ناو دەشتی شارەزوردا بەرەو سرۆچک. لە سرۆچک سەلیم باشایان گەمارۆ دا. ئاووهەوای شارەزور لە هاوین دا ناسازە. ئەخۆشی ی مەلاریای تێ دا بڵاوە. زۆری لەشکر توشی لەرزوتا بون. ئەحمەد پاشاش ئەخۆش کەوت.

سەرچاوە ڕەسمییەکانی ئەحمەد پاشا ئەڵێن: سەلیم پاشا بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی کورەکەی بە بارمتە نارد و، هەندێکی تریش ئەڵێن دایکی لای پاشا

کـردۆتە تێکاکـار. بەڵام پێی ناچێ ئەو هەواڵانە ڕاست بن. ئەم قسـانەیان کـردۆتە بەهانەی گەڕانەوەی هێزەکەی والی بە سەرنەکەوتوویی.

ئەخۆشی هێزەکە و ئەحمەد پاشای شپرزە کرد. لەوێوە بە پەلە گەڕانەوە سەرای سەید صادق، کە پاشاکانی بابان بۆ ڕاو و شکار دروستیان کرد بو. ئەحمەد پاشا لە سەید صادقەوە بۆ بێستانسور و ئینجا گوێز قەڵا. والی کەوتە لابردن و دانانی حاکمەکانی ناوچەکە: سلێمانی کوڕی خالید پاشای بۆ بابان و، عوسمان پاشای بۆ کۆیە و، قۆچ پاشای بۆ هەولێر و، محەممەد بەگی بۆ قەرەداخ و، عەبدوڵلا بەگی بۆ درنە دانا. سلێمان لە بنەماڵەی بابان و عوسمان و قۆچ لە بنەماڵەی میرەکانی سۆران و عەبدوڵلا لە بنەماڵەی میرەکانی باجەلان، واتە لە ٣ بنەماڵەی جیاواز بون.

والی بە ئەخۆشی گەڕایەوە بۆ زادەشت و عەبباسان. بە ڕێگای زەنگاباد و قەرە تەپە و نارین دا گەیشتە دەلی عەبباس. والی، پاش نزیکەی ٣٠ ساڵ حوکمڕانی ٤ ساڵی لە بەصرا و، ٢٤ ساڵی لە بەغداد، لە دەلی عەبباس مرد و جەنازەکەیان بردەوە بۆ بەغداد (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز).(١٨)

- ٩ -

دوای مردنی ئەحمەد پاشا بابی عالی ئەیویست دەسەڵاتی ناوەندی لە بەغداد دامەزرێنێتەوە. دو والییان لە دوای یەک دانا توشی شەڕ و بەربەرەکانی بون لە گەڵ یەنیچەرن. کۆیخاکانی ئەحمەد پاشا، لە ناو ئەوانەدا سلێمان پاشا، خۆی بە شایستەی وەزارەت دانەنا. خەریکی پیلانگێڕان بون دژی والییەکانی لە ئەستەمولەوە دانەنران. سلێمان پاشا کۆیلەیەکی ئازادکراوی ئەحمەد پاشا بو. هەروەها مێردی عادلە خانمی کچی بو. لەو کاتەدا ولایەتی بەصرای پێ سپێردرا بو.

کێشەی ململانێ ی دەسەڵات دو ساڵ زیاتری خایاند تا سەرەنجام بە قازانجی سلێمان پاشا بە لادا کەوت. بابی عالی فەرمانی وەزارەتی بەغدادی بۆ دەرکرد.

ئەگەرچی ئەحمەد پاشا، پێش ئەوەی بمرێ، سەلیم پاشای لە میرایەتی بابان خست بو، سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشای لە جێگا دانا بو، بەڵام سەلیم کەڵکی لە بۆشایی دەسەڵاتی بەغداد وەرگرتبو، هەر لە کوردستان مابوەوە لە ململانێ دا بو لە گەڵ سلێمان. وەزیری تازەی بەغداد سەرلەنوێ سەلیمی دانایەوە بە میری بابان (١١٦٣ک / ١٧٤٩ز). سلێمان پاشا بە خۆشی ملی نەدا بەرەنگاریی کرد. بەڵام شکا و کشایەوە بۆ ئێران. بە یارمەتی والی ی ئەردەڵان جارێکی تر هێرشی هێنایەوە سەر سەلیم، دیسان سەرکەوتو نەبو.(١٩)

- ١٠ -

نوسەری «دوحە» نوسیویەتی: «هەڵسوکەوتی سەلیم پاشا لە زەمانی نادر شاوە جێگەی گومان بو. لە ئێرانیەکان نزیک ئەکەوتەوە و، لە گەڵیان ڕێک

نەکەوت. لە وەزیر یاخی ئەبو و هەڵئەگەرایەوە و، گوێڕایەڵیی فەرمانەکانی نەئەکرد. لەو ماوەیەی دوایش دا لە گەڵ حاکمی کۆیە عوسمان پاشا یێک هات بو و، جیابونەوە و سەربەخۆیی ڕاگەیاند بو، هەردوکیان کەوتبونە گەڕان و سوڕان بە ناوچەی کوردەکان دا و، بەرەبەرە دەستیان بە سەردا ئەگرت. ئیتر وەزیر ئەیئەتوانی لێیان بێدەنگ بێ، لەشکری کردە سەریان و، خۆی سەرکردایەتی لەشکرەکەی کرد»(٢٠)

والی لە مانگی شەعبانی ١١٦٤ک (١٧٥٠ز) دا لەشکری کێشایە سەر سەلیم پاشا. والی گەیشتە دەلی عەبباس، نارین، قەرەتەپە، گۆکتەپە، چیمەن، ئەسکی کفری، توز خورماتو. کوردەکان بەرگەیان نەگرت و شکان.

سەلیم پاشا پە تێشکاوی هەڵات بۆ ئێران. پاشای درنەو باجەلانیش ڕایکرد بۆ ئێران. عوسمان پاشا و قۆچ پاشا لە بەربەرچدانەوەی هێرشی لەشکری ئێران دا، شەڕی زۆریان لە گەڵ ئێران کرد بو، نەیانوێرا پەنا بۆ ئێران ببەن. عوسمان پاشا لە کۆیە نەیئەتوانی بەرەنگاریی بکا، هێزەکانی خۆی ساز داو کشایەوە شاخی ناوەگرد لەوێ دامەزرا. قۆچ پاشای برایشی لە قەڵای هەولێر دامەزرا.

وەزیر لە نزیک کەرکوک چاودێری ئەکردن. هێزێکی ناردە سەر ناوەگرد. قەڵا و سەنگەرەکانی گەمارۆ دان. ڕێگاکانی لێ گرتن و، ناوی خواردنەوەی لێ بڕین. ئینجا هێرشێکی قورسیان کردنە سەر. قەڵا و سەنگەرەکانیان هەڵتەکاندن و گرتیان. «ئەگەرچی ئازایەتی و بەرەنگارییەکی بێ وێنەیان نواند» بەڵام وەکو نوسەری «دوحە» ئەڵێ: سەرەنجام شکان و، خەڵکێکی زۆریان لێ کوژرا و، پاشماوەکەشیان ڕاو نان. عوسمان پاشا و براکانی: ئیبراهیم بەگ و سلێمان بەگ و، کوڕەکەی: حەسەن بەگ بە دیل گیران. کەلوپەل و ئازوقە و تفاقەکانیان کەوتە دەس تورک.

وەزیر خۆیشی لە کەرکوکەوە بە ڕێگای گۆک تەپە، ئالتون کۆپری، بوستان (پێستانە)، دەربەند (ی گۆمەسپان) دا چوە سەر هەولێر. نامەیەکی بۆ مەلاو گەورە پیاوەکانی هەولێر نوسی قۆچ پاشای حاکمی هەولێری تەسلیم بکەن. بە قسەیان نەکرد. لە ١٦ ی شەوال دا تورک هێرشیان کردە سەری. لە هەمو لاوە گەمارۆیان دا. پاش ٩ ڕۆژ قەڵای هەولێریان گرت. قۆچ پاشا و لایەنگرەکانی و عوسمان پاشاو ئیبراهیم و سلێمانی برای و حەسەن بەگی کوڕی لە ڕۆژی جەژنی قوربان دا بە فەرمانی وەزیر لە گەردنیان درا و، کەللەسەرەکانیان ناردن بۆ ئەستەمۆڵ.

سلێمان پاشای ئامۆزای سەلیم پاشا جێگیر بو. (٢١)

- ١١ -

ململانێ ی دەسەلات لە سەر تاج و تەختی ئێران هێشتا بە لادا نەکەوت بو. کەریمخانی زەند، عەلیمرادخانی بەختیاری، محەممەد حەسەنخانی قاجار، ئازادخانی ئەفغانی... هەریەکەیان لە لایەک و بە جۆرێک خەریکی چەسپاندنی دەسەلاتی

خۆی بو و، هەوڵی شاهێتییان نەدا. ئازادخان یەکێ بو لە سەرکردەکانی نادر شا. لە گەڵ میرەکانی بابان دا تێکەڵاو بو. یەکێ لە ژنەکانی کچی خالید پاشای بابان بو. هەر بەو بۆنەیەوە ماوەیەک ئازادخان کە شکا و، خۆی لە کەریمخانی زەند شاردەوە، لە شارەزور خۆی حەشار دابو. (٢٢)

سەلیم پاشا دوای تێشکانی لە بەردەم نۆردوی بەغدادا ماوەیەک لە سنورەکانی ئێران دا مایەوە. حەسەنعەلی خانی والی ی ئەردەڵان لەو کاتەدا بە لەشکرکێشییەوە خەریک بو. ماوەیەک خەریکی شەڕ بو لە گەڵ ئیمامقولی خانی زەنگنە کە کرماشانی گرت بو. دوای شکاندنی ئیمامقولی چو بۆ یارمەتیدانی میهر عەلی خانی تکەلوی حاکمی هەمەدان کە لە لایەن کەریم خانی زەندەوە گەمارۆ درا بو. کەریم خان و هێزەکەی دەسیان لە گەمارۆ هەڵگرت و گەڕانەوە ناوچەکەی خۆیان لە پەری و کەمازان لە مەلایەر. بەڵام حەسەنعەلی خان لە کۆڵیان نەبوەوە لەشکری کوردستانی بردە سەریان. کەریم خان ڕوبەڕویان نەبوەوە. خێزانەکانی ناردە پەنایەکی ئەمین و خۆی کەوتە شەڕی پارتیزانی لە گەڵیان. حەسەنعەلی ٤٥ ڕۆژ مایەوە هیچی بە هیچ نەکرد، بەڵکو چەندین جار هێرشی ناکاوی ئەکرابە سەر و خەڵکی لێ ئەکوژرا و وڵاخ و کەلوپەلی لێ بە تاڵان ئەبرا. لەم ماوەیەدا حەسەنعەلی بیستی، کە سەلیم پاشای بابان بە هێزێکی گەورەوە بە هاوکاری هەندێ لە گەورە و ڕیش سپییەکانی ناوچەی ئەردەڵان، بە تایبەتی محەممەد عەلی سوڵتانی حاکمی بانە و هەورامان، کە ماوەیەک لەوەوبەر، حەسەنعەلی چاوی دەرهێنا بو، کەوتۆتە ڕێ بۆ گرتنی سنە. حەسەنعەلی خان وازی لە ڕاونانی کەریم خان هێنا و بە پەلە گەڕایەوە کوردستان. لە نزیک سنە لەشکرەکانی حەسەنعەلی خان و سەلیم پاشا دایان بە یەک دا. حەسەنعەلی شکا و بە تێشکاوی هەڵات. سەلیم پاشا چوە ناو سنەوە. (٢٣)

وەکو سەرچاوەکانی ئەردەڵان ئەگێڕنەوە. حەسەنعەلی پەنای بۆ ئازاد خانی ئەفغانی بردوە. بەڵام ئازاد خان بەرامبەر چەردەیەک پارەی زۆر کە لە سەلیم پاشای وەرگرتوە، حەسەنعەلی خانی بە گیراوی تەسلیم پاشای بابان کردوە. ئەویش دوای ٦ مانگ گیراوی کوشتویەتی (١١٦٤ک / ١٧٥٠ز). بنەماڵەی والی ی ئەردەڵان لە سەرەتاوە لە گەڵ کەریمخان ناکۆک بون. محەممەد حەسەن خانی قاجار، یەکێ بو لەوانەی داوای تاج و تەختی ئێرانی ئەکرد و، گەورەترین مێملی کەریمخان بو. خەسرەوخانی ئەردەڵان، بە یارمەتی محەممەد خانی قاجار، سەلیم پاشای، پاش ئەوەی چەند ساڵێ حوکمڕانی کرد، لە ئەردەڵان دەرکرد (١١٧٠ک / ١٧٥٦ز). (٢٤)

- ١٢ -

سەلیم پاشا لە ناوچەی بابان هەڵکەنرا بو. سلێمان پاشای بابان لە قەڵاچوالان دا جێگیر بوبو. لە ئەردەڵاتیش دا هەڵکەنرا بو. خەسرەو خان حوکمی

گرتبوه دەست. سەلیم جێیەکی بە دەستەوە نەما بو. والی ی بەغداد، سلێمان پاشا، بە قسەی خۆش سەلیمی هەڵفریواند بچێ بۆ بەغداد. بۆ زیاتر دڵنیا کردنی عادلە خانمیش دەسمە کی ناوریشمی بە دیاری بۆ نارد. عادلە خانمی کچی ئەحمەد پاشا، کە هاوسەری والی بو، ڕقی لە سەلیم بو. ڕەنگە هەر هی ئەوە بوبێ کە باوکی لە لەشکرکێشی دا بۆ سەر سەلیم نەخۆش کەوت و لە ڕێگا مرد. عادلە خانم دەستی بە سەر مێردەکەی دا ئەڕژیشت. والی هان دا بۆ کوشتنی. والی سەلیم پاشای کوشت (١١٧١ک / ١٧٥٧ز).(٢٥)

سەلیم پاشا کە ماوەیەکی درێژ هەوڵی دا هاوسەنگیی لە نێوان ڕۆم و عەجەم دا ڕابگرێ و، کەڵک لە ناکۆکی هەردولا وەربگرێ بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ، سەرەنجام چارەنوسی ئەمیش، وەکو هی باوکی، لە زیندانێکی بەغداد بە هەڵواسین تەواو بو.

پەراوێزەکان

١. مهدوی: ١٥٢.
٢. مهدوی: ١٥٣.
٣. مهدوی: ١٥٥.
٤. مهدوی: ١٥٢ - ١٥٥؛ پورگشتال: ٤/ ٣١٧٧ و ٣١٨٧؛ امین زکی، «کورد...»: ٢٠٣.
٥. پورگشتال: ٤/ ٣١٨٧.
٦. العزاوی:٥/ ٢٣٥؛ امین زکی، «کورد»: ٢٠٤.
٧. پورگشتال: ١٣٩١؛ امین زکی، «کورد»: ٢٠٥.
٨. مهدوی: ١٦٢-١٦٤؛ پورگشتال: ٤/ ٣٢١٨.
٩. مهدوی: ١٦٩.
١٠. العزاوی: ٥/ ٢٣٥.
١١. مهدی خان: ٢٨٤.
١٢. امین زکی، «تاریخ السلیمانیه ...»: ٧٢.
١٣. الموصلی: ١٠.
١٤. چەند سەرچاوەیەکی نوێ باسی ئەم نامەیە ئەکەن لەوانە: ئەمین زەکی بەگ ئیشارەت بۆ «دەفتەرەکەی حسێن ناظم» ئەکا. هەروەها شێخ محەممەدی خاڵ لە کتێبەکەی دا: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی» و، مەلا کەریمی موددەڕیس لە «علماونا فی خدمە العلم والدین». بەڵام لە سەرچاوە کۆنەکان دا باسی بەرچاو ناکەوێ. ئەمەش هەردو نامەکەیە کە لە «خاڵ» وەرگیراوە:

نامەکەی نادر شا:
بسم الله الرحمن الرحيم
منى الى الحبر النبيل، والشريف الغطريف الاصيل. ذى المآثر والمناقب والمنن، السيد حسن، نسمات التسليمات، ونفحات التحيات،
وبعد: فان اجل مطالبى واول مآربى ترويج مذهب جدكم جعفر الصادق رضى الله عنه الامام الهمام، منبع العلوم والحقائق، وان حبى لاجدادكم الاماجد لمعلوم، وان مجيئكم الينا لزم اشد اللزوم، فبوصول امرى اليكم ائتنا لنتبرك بكم وبمن لديكم، والا فستورا نار غضبى عليكم والسلام.

وەلامەکەی شێخ حەسەن:
والحمد لله رب العالمين، والعاقبه للمتقين، ولاعدوان الا على الظالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى اله وصحبه اجمعين،
وبعد فقد اخذت كتابكم، اما دعوى حب اجدادى، فلا اعلم اهذا الحب مشوب ببغض الاصحاب ام لا؟ فان كان مشربا ببغضهم فلا ينفعك يوم الحساب، بل يكون سببا للحساب والعذاب!
واما قولكم: ان قصدى ترويج مذهب جعفر الصادق رضى الله عنه فهو، وان كان من اجل التابعين، واكمل المجتهدين، لكن لانقراض اصحابه ماصار مذهبه مدونا، ولو علمنا تدوينه لاتبعناه لكوننا من ذريته، واما انا فكاسف الحال عليل البال. لا اقدر على المجى. لكن اوصيك بوصايا ان علمت بها فنجوت. منها: ان لا تحارب مع السلاطين العثمانية، اذ قد اطلع اهل الكشف على بقائهم الى اقرب قيام الساعه ممتازين بخصائص لا توجد فى غيرهم. ومنها ان ما اضمرت من تخريب الموصل والحرب مع اهلها، فلا تفعله، لان ذلك سببا لهلاك جندك. ومنها ان تجعل فى التوبه والاستغفار قبل ان يفاجئك الحمام والبوار، فان بعضا من اقاربك اراد قتلك، والسلام على من اتبع الهدى.». الخال، «الشيخ معروف...»: ٧٥ - ٧٦.
١٥. امين زكي، «كورد...»: ٢٠٧.
بەشێ لە لەشکرەکەی نادر شا کورد بون، بە تایبەتی لە کوردەکانی خوراسان بون. هەندێ لە سەرکردەکانی لەشکرەکەشی کورد بوە. شەڕی نادر لە گەڵ عوسمان توپاڵ کراوە بە داستانێکی هۆنراوەیی بە زاراوی هەورامی لە ژێر ناوی «نادر و توپاڵ» دا. ئەم داستانە لایەنگری عوسمانی و دژی نادرە. بەڵام لە هەمان کات دا «میرزا ئەلماس خانی کەنولەیی» کە سەرهەنگ بوە لە هێزەکەی نادر شادا شەڕەکانی نادری بە ستایشەوە بە هەڵبەست لە «نادرنامە» دا بە زاراوی گوران هۆنیوەتەوە.
١٦. الكركوكلى: ٥٤.
١٧. الكركوكلى: ٥٥ - ٥٧.
١٨. الكركوكلى: ٩٣ - ٩٤. العزاوى: ٥/ ٢٧٩ - ٢٨١: امين زكى، «تاريخى سليمانى...»: ٧٣ - ٧٤.
عبدالله الشاوى هەواڵنامەی ئەم سەرکەوتنەی بۆ خەڵکی بەغداد نوسی. عبدالرحمن السويدى بەم بۆنەیەوە قەصیدەیەکی داناوە لە «حديقه الزوراء» دا نوسراوە.
١٩. العزاوى: ٦/ ١٩ و ٢٢.

٢٠. الکرکوکلی: ١١٧.

٢١. الکرکوکلی: ١١٦ - ١١٨. العزاوی: ٦/ ٢٤ - ٢٧؛ امین زکی، «تاریخی سلێمانی...»: ٧٤ - ٧٥.

بەم بۆنەیەوە عبدالرحمن السویدی و عبدالله السویدی سەرو قەصیدەیان داناوە، لە «حدیقە الزوراء» دا نوسراون.

٢٢. ورهرام: ٥٠.

٢٣. گلستانە: ١٦٥ - ١٦٧.

٢٤. مستورە: ١٠٣.

٢٥. لۆنگریک: ٢٠٣ و ٢١٥.

٥. پێنج براو ٣٧ ساڵ براكوژی!

- ١ -

پەیمانی ئاشتی ڕۆم و عەجەم لە هەردولاوە پەسند كرا (١١٥٩ك / ١٧٤٦ز). بەلام نادر شا بێ ڕانەگەیشت كەلكی لێ وەربگرێ كوژرا (١١٦٠ك / ١٧٤٧ز). ئەحمەد پاشای وەزیر ئەمەی بە هەل زانی سەلیم پاشا لێ بخات و، مولكی بابان بهێنێتەوە ژێر ڕكێفی دەسەلاتی بەغداد. لەشكرێكی گەورەی كۆكردەوە. میرەكانی بابان و كۆیەو باجەلان و هێزەكانیان بەشداری ئەم لەشكركێشییە بون. وەزیر ئەیویست سلێمان پاشای كوڕی خالید پاشا لە جێگای سەلیم دابنێ. لە سالانی شەڕی ڕۆم و عەجەم دا خالید پاشا بە دلسوزی مابووەوە بۆ عوسمانی، بەلام سەلیم لە كەل ئێرانییەكان دەستی تێكەلاو كرد بو. خالید پاشا لە ئورفا مرد بو. چەند كوڕێكی لە دوا بە جێ مابون لە وانە: سلێمان، ئەحمەد، محەمەد، مەحمود، عومەر.

لەشكركێشییەكە بە هۆی ئەخوش كەوتنی زۆری سپاو سەركردەكەیانەوە بە تەواوی بە ئامانج نەگەیشت. ئەگەرچی ئەحمەد پاشا سلێمانی بە پلەی پاشا بە میری بابان دانا (١١٦٠ك / ١٧٤٧ز) بەلام سەلیمی بۆ نەگیرا. سەلیم لە ناوچەكەدا مایەوە. (١).

مردنی ئەحمەد پاشا و پەشێوانی هەلومەرجی بەغداد تا وەزارەت بە سلێمان پاشای (ئەبولەیلە) گەیشت وای كرد بو سلێمان بە تەواوی جێگیر نەبێ. سەلیم لە ناوچەكەدا مابووەوە. بێ ئەوێ دەسەلاتیشی بوبێ. ئەبولەیلە سەلیمی دانایەوە بە میری بابان و، سلێمان هەلات بۆ ئەردەلان (١١٦٤). سلێمان گیروگرفتی گەورەی بۆ سەلیم و بۆ وەزیر دروست كرد بو. وەزیر سەلیمی لابردەوە و، لەشكركێشییەكی گەورەی كردە سەری. سلێمانی دانایەوە.

سلێمان یەكێ لە میرە لێهاتوەكانی بابان بو. لە ماوەیەكی كورت دا خۆی جێگیر كرد. سنوری دەسەلاتی گەیشتبوە كۆیە، هەریر، هەولێر، بەدرە، جەسسان، مەندەلی، زەنگاباد، قەرەحەسەن، ئالتون كۆپری، هەروەها سنە.

-٢-

سلێمان پاشای بابان بایەخێكی زۆری دا بو بە مزگەوت و مەدرەسە و كتێبخانە. لە سەردەمی ئەم دا مەدرەسەكانی قەلاچوالان پڕ بون لە مەلای گەورە و

قوتابی و فەقێ. لەو وەقفنامەیەدا کە ساڵی ١١٧٤ک (١٧٦٠ز) نوسیویەتی ئەڵێ: «وبعد فقد وقفت فوقفت جمیع عقاراتی من البساتین والرحی والخانات والاراضی والقنوات والدکاکین والتیمارات التی تملکت بالشراء والاحیاء والاحداث فی شهرزور وتوابعه وفی کویسنجق ولواحقه وفی اربیل ومضافاته وفی کرکوك وماپلیه وفی مریوان وقراه، علی مدارس قلعه چوالان ومدرسیه وطلابه وجوامعه والجسر فیه وفی شهرزور، وعلی الایتام المتعلمین بقلعه چوالان وعلی المعتکفین فی عشر اخر رمضان والایام المعدودات وعلی داوالضیافه والوعاظ والمترجمین والمصنفین فیها؛ وعلی مدرسه گلعنبر ومدرسیه وطلابه وجامعه، وعلی مداوس وطلاب ومدرسی قصبه کوی؛ وعلی مدرسه اربیل ومدرسیه؛ وعلی المدرستین اللتین بنیناهما بکرکوك؛ وعلی الطلاب والمدرسین بتفصیل کتب فی المجمع علی حدة»

وەکو شێخ محەممەدی خاڵ نوسیویەتی ژمارەیەکی زۆر لە زانا دینییە ناسراوەکانی ئەو سەردەمە. ئەم «وەقفنامە» یەیان مۆر کردوە. (٢)

ئەم وەقفنامەیە جگە لەوەی سنوری دەسەڵات و نوفوزی سلێمان پیشان ئەدا نیشانەی بایەخدانێکی گەورەیە بە خوێندن و خوێندەواری.

وەکو تۆمارەکەی ڕیچ باس ئەکا: سلێمان پاشا لە زەنگابادیش دا مزگەوت و حەمام و خانی دروست کردوە. کاتی خۆی دروستکردنی حەمامیش بە «کاری خێر» دانراوە.

-٣-

سلێمان پاشا بایەخێکی زۆری بە پیشە و پیشەسازی داوە. مێژونوسەکانی تورک ئەڵێن: کە لە قەڵاچوالان کشاوەتەوە لە گەڵ خۆی پیشەکارەکانی بردوە بۆ ناوچەی سنە، کە ماوەیەک مەڵبەندی حوکمرانی ئەم بوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش ئەڵێن: کە سنەی بەجێ هێشتوە هەندێ لە پیشەکار و بازرگانەکانی ئەوێ ی لە گەڵ خۆی بردوە بۆ شارەزور.

یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە. بێگومان باروت کەرەستەیەکی گرنگی شەڕ بوە. پێ ئەچێ لەو سەردەمەدا لە ناو مەلاکان دا مشتومڕ هەبوبێ سەبارەت بە «پاکیی» و «گڵاویی» ماددەکانی دروستکردنی باروت. بۆ بەلاداخستنی ئەم کێشەیە سلێمان پاشا مەسەلەکەی بەرەو ڕوی یەکێ لە زاناکانی ئەو سەردەمە کردۆتەوە. سەید عەبدوللەطیفی بەرزنجی، زانای دینیی و شاعیر و نوسەر، بەمجۆرە کێشەکەی یەکالا کردۆتەوە:

«کثر التردد والتشاجر فی حجر البارود اهو طاهر او نجس؟

وغالب ما یشاهد فیه انه یتکون فی المزابل ونحو مرج الاغنام بعد کنسها، فاشار لنا الوالی ای سلیمان پاشا الکردی، بتحقیق الجواب ولم نراه فی کتاب فبادرت للامتثال والله اعلم بحقیقه الحال...»

بەمجۆرە کۆتایی بە فتواکەی دێنێ:

«ولنا وجه ان الاستحالة تطهر الاعيان النجسة فعلى هذا يكون طاهر العين وان تحقق تولده من عين النجاسة نظير النوشادر... على اننا قلنا بالوجه القائل بطهارة الدخان من النجاسة او بان الاستحالة تطهر الاعيان النجسة»(٣)

- ٤ -

سلێمان پاشای وەزیر مرد (١١٧٥ک / ١٧٦١ز). کوێخاکانی هەریەکەیان خۆی بە شایستەی وەزارەت نەزانی و، هەموویان داوایان کرد کە دەوڵەت یەکێکیان دابنێ. لە ناو ئەوانەدا عەلی پاشا دانرا بە وەزیر. عەلی پاشا گێچەڵی بە سلێمان پاشای بابان نەکرد.

سلێمان پاشای ئەبولەیلە کاتی خۆی سلێمان پاشای بابانی لە هەندێ باج بەخشی بو، بۆ ئەوەی ئەو دەرامەتە تەرخان بکا بۆ سازدانی لەشکر و ژیاندن و چەکدارکردنیان. عەلی پاشای تازە وەزیر، سلێمان پاشای هەڵبێنجا بو بۆ بژاردنی باجی کەڵەکە بوی دوانزە ساڵی رابوردو. چەندی هەوڵی دا لە وەزیری تازەی بکەیەنێ کە وەزیری کۆچکردو، کاتی خۆی، لەم باجە بەخشیویتی، کەڵکی نەبو.(٤)

عەلی پاشا لەشکرێکی گەورەی بۆ سەر سلێمان سازدا. سلێمان کە بەمەی زانی ئەویش لە قەڵاچوالانەوە بە رێ کەوت و، هێزەکانی خۆی کۆ کردەوە. پێنج شەش هەزار سوارەو، حەوت تا هەشت هەزار پیادەی کۆکردەوە. تۆپ و کەرەستەی تەواوی جەنگیی ئامادە کرد. لە جەبەل حەمرین دامەزرا و لە دامێنی هەردەکانی «صقال توتان» سەنگەری لێ دا. رێگای هاتوچۆی بری.

لەشکری وەزیر گەیشتە دەلی عەبباس، لەشکری بابان خۆی پێ نەگیرا بە چەمی نارین دا بەرەو دواوە کشایەوە. وەزیر کەوتە دویان. هێزی بابان چوە کفری لە نێوان کفری و دوانزە ئیمام دا لە شوێنێک دا بە ناوی «کوشکی زەنگی» هەردو لەشکر لێکیان دا. لەشکری بابان شکا. زۆری گیرا و کوژرا. سلێمان بە زەحمەت خۆی دەرباز کرد. بارگە و بنە و خێوەت و تۆپەکانی کەوتە دەست لەشکری مەمالیک - رۆم.

لەم لەشکرکێشییەدا ئەحمەد بەگی برای سلێمان پاشا هاورێ ی سەفەری وەزیر و میرانداری هێزەکەی بو. وەزیر «خەلعەت»ی میرایەتی کردە بەر ئەحمەد و بە پلەی پاشا لە جێگای سلێمانی برای دانا (١١٧٦ک / ١٧٦٢ز)(٥)

- ٥ -

وەکو نوسەری «تاریخ زندیە» لە روداوەکانی ساڵی ١١٧٣دا نوسیویتی ئەڵێ: «سلێمان پاشا، پاشای کوردستانی بابانیش بەندایەتی راگەیاند و،

دلسوزیی و نۆکەرایەتی و فەرمانبەریی خۆی دەربڕی»(٦)
سلێمان هەڵات بۆ ئێران. نێوانی لە گەڵ کەریمخان باش بو. کەریمخان ئەردەڵانی پێ سپارد. والی ی ئەردەڵان کاتێ خۆی بە یارمەتی حەسەنعەلیخانی قاجار گەڕا بوەوە سنە. حەسەنعەلیخان یەکێ بو لە دوژمنە سەرسەختەکانی کەریمخان.
وەزیری بەغدا لەشکری سازدابو بۆ شەڕی ئێلی کەعب. هێزی بابانی بە سەرکردایەتی ئەحمەد پاشا لە گەڵ خۆی برد بو. محەممەدپاشای بە هێزێکی کەمەوە لە قەڵاچوالان دانا بو. سلێمان ئەمەی بە هەل زانی بەلاماری قەڵاچوالانی دا گرتیەوە. بەڵام وەزیر کە شەڕی کەعبی تەواو کرد ڕێگای بە ئەحمەد پاشا دا بگەڕێتەوە بۆ قەڵاچوالان. هێزێکی گەورەشی بۆ یارمەتیدانی لە گەڵ نارد. سلێمان خۆی پێ نەگیرا. زستانێکی سەخت بو. قەڵاچوالانی بە جێ هێشت بەڵام لە گەڵ خۆی هەمو وەستاو سنعەتکارەکانی برد بو سنە.(٧)

- ٦ -

مێملەکانی عەلی پاشا خەریکی پیلانگێران بون بو لە ناوبردنی. عەلی پاشا کوژرا. عومەر پاشا، کە یەکێکی تر بو لە کوێخاکانی سلێمان پاشای ئەبولەیلە، لە جێگای ئەو بو بە وەزیر. عومەر پاشا حەزی لە چارەی ئەحمەد پاشا نەئەکرد. دۆستایەتی کۆنی لە گەڵ سلێمان پاشا هەبو. ئەحمەد پاشای لێ خست، «خەلعەت» ی بۆ سلێمان نارد بۆ سنە.
ئەحمەد بەرەنگاریی نەکرد بەڵام دەستوپێوەندەکانی بردە ئامێدی و خۆی چوە موسڵ لەوێ دانیشت. عومەر پاشا ئەحمەدی بردە بەغداد لەوێ دایناو.(٨)

-٧-

هەندێ لە نوسەرانی ئەو سەردەمە بە ستایشێکی زۆرەوە باسی سلێمان پاشایان کردوە.
نوسەری «دوحە» نوسیویتی: «... لەو پیاوە صالحانە بو کە تەقوای یەزدانیان کرد بو بە شیعاری خۆیان و، لەو کوێرایەڵانە بو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێبەجێ کرد بو «واطیعوا الله والرسول واولی الامر منکم». حاکمی ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریر و هەولێر و کۆیری و قەرەحەسەن و زەنگاباد و جەسسان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بە جۆرێ بەڕێوە ئەبرد کە خوا و پێغەمبەر و دەوڵەتی بەرزی لێ ڕازی بون. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێ بکا یا بەربەرەکانی بکا یا لێ ی یاخی بێ...
بەڵام لە ماوەی دوایی دا کەوتە کۆکردنەوەی ڕەسم و باج لەو ناوچانەدا و، وا ڕەفتاری ئەکرد کە وەکو موڵکی خۆی بێ. بەمجۆرە سامان و داراییەکی زۆری کۆ

کردەوە. ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لە دەوڵەت و هەندێ کەسیشی لێ کۆ بووەوە...»(٩)

نوسەرێکی تریش نوسیوێتی:

«خۆی موتەدەیین و، بە مەزهەب شافیعی بو، خۆی لە کەموکوڕی لا ئەدا و زاهید و خاوەن صەلاح بو»(١٠)

ڕاستییەکەی ئەوەبو، وەکو پێشتر باس کرا، گێچەڵی پارەیان پێ ئەکرد.

-٨-

سلێمان پاشا لە سنەوە تا کەرکوکی لە بەردەست دا بو. بەڵام تەنیا یەک ساڵ وەها مایەوە. لە کاتێک دا لەماڵەکەی خۆی دا لە قەلاچوالان لە ناو جێگادا نوست بو فەقێ ئیبراهیم بە خەنجەر کوشتی.

مەلا عەبدوللای بێتوشی، ئەم ڕوداوەی بە چەند دێڕێ لە پەراوێزی یەکێ لە کتێبەکانی دا بەمجۆرە تۆمار کردوە:

«مێژوی مردنی سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشا.

شەوی هەینی مانگی زیلحیججەی ١١٧٨ لە ماڵەکەی خۆی دا کوژرا. کابرایەکی خەڵکی شاروچکەی کۆیە ناوی فەقێ ئیبراهیم بو بە شەو چوە ناو حەرەمەکەیەوە خەنجەرێکی لێ دا لە کاتێک دا لە سەر جێگاکەی نوست بو. بەو خەنجەرە پاش چەند ڕۆژێکی کەم مرد. خوای گەورە ڕەحمی پێ بکا»(١١)

سلێمان پاشا لە قەلاچوالان بە خاک سپێردرا و، لە سەر کێلی گۆڕەکەیان نوسی بو:

مفسدی نیمه شبی با خنجر

جوهر جسم گرامش بسمید(١٢)

ئێستا شوێنەواری گۆڕ و کێلەکەی نەماوە.

لە سەر هۆی کوژرانی سلێمان پاشا قسەی جۆراوجۆر هەیە:

- نیبور، کە ساڵانی (١٧٦٥ - ١٧٦٦) هاتوتە عیراق، هەواڵی کوژرانی سلێمان پاشا و باسی قەلاچوالان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«ژمارەیەکی زۆری ئەم بنەماڵەیە بۆ بە دەستهێنانی پلەی پاشایەتی لە ناو خۆیان دا ڕقەبەری لە گەڵ یەکتری ئەکەن، لەبەرئەوە پاشای بەغداد هەمیشە پاشایەک لەم بنەماڵەیە دائەنێ، بەڵام ئەوەیان دائەنێ کە لەوانی تر پارە زۆرتر بدا. پیاو ئەتوانێ پەی بەوە ببات کە ئەم ڕەعیەتە بەستەزمانانە چۆن بە دەس چەوساندنەوەی دولایەنەوە گیریان خواردوە: لە لایەک حوکمی زۆرداری تورکە زاڵمەکان و. لە لایەکی ترەوە حوکمی توقێنەری کە ئەم بنەماڵەیە سەپاندویانە بە سەر کوردەکانی قەلاچوالان و ناوچەکەدا. بۆیە لەم ناوچەیەدا شار و شاروچکەی تێ دا نیە. قەلاچوالانیش گوندێکی بچوکی هەژارە.

ئەگەر بمانەوێ نمونە لە سەر ڕەوشتی گەلێک بهێنینەوە، کە سیفەتێکی لە

یەکجوی دیاریان هەبێ، ئەوە بە سەر کوردا جێبەجێ ئەبێ: گەلێکن حەز لە تۆڵە ئەکەن و خۆیان لە پێناوی سەندنەوەی تۆڵەدا بە کوشت ئەدەن. پێش ئەوەی بگەمە موسڵ بە ماوەیەکی کەم، مەلایەک شەو لە قەلاچوالان هەڵی کوتاوەتە سەر پاشا لە ناو جێگاکەی دا کوشتویەتی، چونکە براکەی ئیعدام کردوە» (١٣)

- نوسەری «سیر الاکراد» ئەڵێ: «لە نێوان بنەماڵەی فەقێ برایم و ماڵێکی تردا لە سەر ئاشێ یا کێڵگەیەک ناکۆکی هەبوە. سلێمان پاشا داوەری کردون. ئاشەکەی داوە بە ناحەزەکانی ماڵی فەقێ برایم. فەقێ برایم بەم داوەرییە رازی نەبوە. لە تۆڵەی ئەوەدا کوشتویەتی». (١٤)

- نوسەرانی مێژوی ئەردەڵان رقیان لە سلێمان پاشا بوە. هۆی کوشتنی ئەگێرنەوە بۆ هەندێ هۆی تر. (١٥)

- ٩ -

کە هەواڵی کوژرانی سلێمان پاشا بە عومەر پاشای وەزیری بەغداد گەیشت، لەو کاتەدا ئەحمەد پاشا لە بەغداد بو. محەممەدی برایان کە لە سلێمان بچوکتر و لە ئەحمەد گەورەتر بو لە کوردستان بو. ئەوەکو یاخی بێ و کێشە ساز بکا «خەلعەت»ی پاشایەتی بابانی بۆ محەممەد پاشا نارد.

عومەر پاشا هێرشی بە دەستەوە بو بۆ سەر تیلەکانی عەرەب. داوای لە محەممەد پاشا کرد بەشدار بێ. ٢ هەزار کەسی لە گەڵ خۆی هێنا. ئەرکی خۆی بە باشی بە جێ هێنا. لەم سەفەرەدا عومەر پاشا هەندێ تەکلیفی قورسی لە محەممەد کرد بو، دڵی رەنجاند بو، لە دڵی خۆی دا بڕیاری دابو کە گەڕایەوە وڵاتی خۆی جارێکی تر نەیەتەوە بۆ لای ئەم وەزیرە.

ئەحمەد پاشای برای لە بەغداد فەرامۆش کرابو. بەزەیی بێ دا هاتەوە. ناردی بە دوی دا ئاشتی کردەوە و. ناوچەکانی کۆیە و قەرەداغی بێ سپارد. عومەر پاشا ویستی هەڵی بگێڕێتەوە لە براکەی. پایەیەکی بەرزتری بێ ببەخشێ. ئەم قوبوڵی نەکرد.

چەند ساڵێ هەردو برا رێک بون. بەڵام دوایی تێکچون. ئەحمەد بە خۆی و دەسوپێوەندەکانیەوە گواستیەوە بۆ زەنگاباد. وەزیری بەغداد بۆ ئەوەی ناکۆکییەکەیان گەرمتر بکا بەدرە و جەسسان و مەندەلی بێ بەخشی.

لەم ماوەیەدا تاعون بڵاو بوبوەوە. شیرازەی کاروباری وڵات تێک چوبو. محەممەد پاشا بۆ رێکخستنی هەندێ کار چو بو بۆ لای کۆیە. ئەحمەد پاشا بە هەڵی زانی کە ژمارەیەکی کەم هێزی لە گەڵە بە نیازی لە ناوبردنی ئەمیش چو بۆ ناوچەی کۆیە. لە سەر ئاوی زێ لای ئالتون کۆپری هەر یەکەیان لە بەرێکی زێ دا بون، خەریک بو ببێ بە شەڕێکی قورس. ناوبژیکەر بە «قورئان»ەوە کەوتنە بەینیانەوە رێکیان خستنەوە. ئەمجارەش کۆیە و قەرەداغ درایەوە بە ئەحمەد پاشا و محەممەد

پاشا کەڕایەوە بۆ قەڵاچوالان. (١٦)
دوای سالێ دیسان تێکچونەوە. ئەحمەد پاشای بانگ کرد بۆ قزلجەو گرتی. هێزێکیشی نارده سەر مەحمودی برای لە قەرەداغ ئەویش بگرێ. بەڵام مەحمود زو پێ ی زانی هەڵات بۆ بەغداد. وەزیر بە گەرمی پێشوازی لێ کرد و ناوچەی قزرابات (سەعدییە) ی بۆ تەرخان کرد.

- ١٠ -

محەمەد پاشا بە هۆی بڵاوبونەوەی تاعونەوە نەیتەتوانی داواکانی وەزیر جێبەجێ بکا. لە هەمان کات دا دۆستایەتی لە گەڵ کەریمخانی زەند دامەزارند بو.
وەزیر لەشکرێکی سازدا لە ٥٠ بەیرەق لەوەند و سپایی و لەوەندەکانی کەرکوک و هەندی لە (ئوجاقلو) ەکانی خۆی بە سەرکردایەتی حاجی سلێمان ناغا بۆ سەر محەمەد پاشا. وەزیر محەمەد پاشای لێ خست بو. مەحمودی برای لە جێگا دانا بو. هێشتا هێزەکە بە ڕێگاوە بو مەحمود پاشا گەیشتە لایان. «خەلعەت»ی میرایەتییان لە بەر کرد.
محەمەد پاشا بەرەنگاریی پێ نەنەکرا بە بێ شەڕ کشایەوە بۆ ئێران. هێزی ڕۆم و مەحمود پاشا بە بێ بەرهەڵستی چونە قەڵاچوالانەوە. ئەحمەد پاشایان لە زیندان دەر هێنا. مەحمود پاشا بە ئارەزوی خۆی دەستی لە میرایەتی هەڵگرت بۆ ئەحمەد پاشای کاکی.
ئەحمەد پاشا بو بە میری بابان. (١٧)
ڕەنگە ئەمە یەکەمین جار و دوایین جار بوبێ میرێکی بابان بە ئارەزوی خۆی دەستی لە پاشایەتی هەڵگرتبێ بۆ براکەی.

- ١١ -

عومەر پاشا والی ی بەغداد بە هۆی ڕەفتاری خراپەوە لە گەڵ ئێرانییەکان نێوانی لە گەڵ کەریمخان تێکچو.
نوسەری ڕەسمیی «تاریخ گیتی گشا» هۆکانی تێکچونی نێوان هەردو دەوڵەت و، لەشکرکێشیی ئێران بۆ سەر بەصرا بەمجۆرە ڕون ئەکاتەوە:
تاعون لە عیراق بڵاو بوەوە. هەندێ لەو ئێرانییانەی لە نزیک پیرۆزگەکانی شیعە نیشتەجێ بون یا بۆ زیارەت و کار و بازرگانی لەوێ بون، بەم نەخۆشییە مردن. عومەر پاشا کەلەپوری مردوەکانی زەوت کرد بو نەیئەدایەوە بە میراتگرەکان. کەسوکاری مردوەکان پەنایان بۆ کەریمخان برد. کەریمخان نوێنەرێکی خۆی نارده بەغداد بۆ لای عومەر پاشا. داوای دانەوەی میراتی مردوەکانی لێ کرد. عومەر پاشا داواکەی کەریمخانی پشت گوێ خست.
عومەر پاشا کۆسپی ئەهێنایە ڕێگای حاجییانی ئێرانەوە. بە پێچەوانەی

ڕێنوشوێنی والییەکانی پێش خۆی هەندێ باج و سەرانەی تازەی داهێنا بۆ لەو
حاجییانەی ئەسەند کە لە ئێرانەوە بە ناو عێراق دا ئەچون بۆ حەج. بۆ ئەمەش،
کەریمخان، داوای لە عومەر پاشا کرد کە دەس لەم کارە هەڵبگرێ. عومەر پاشا گوێ
ی نەدایە.

لە کاتی لەشکرکێشیی زەکی خان دا بۆ سەر عەرەبەکانی عومان، کە
ئێرانییەکان بە خەواریجیان دائەنان، داوایان لێ کرد ڕێگا بە لەشکری ئێران بدا لە
بەصراوە تێ بپەڕن. عومەر پاشا ڕێگای نەدان. بە پێچەوانەوە کارئاسانی بۆ
"خەواریج" کرد حواردەمەنی لە بەصراوە ببەن.

عومەر پاشا، محەممەد پاشای بابانی لابرد و، ئەحمەد پاشای لە جێگە دانا.
محەممەد پاشا پەنای بۆ کەریمخان برد. کەریمخان وا تێ گەیەنرا بو محەممەد پاشا بزیە
لابراوە چونکە سەر بە دەسەلاتی زەندە. کەریمخان تکای لە عومەر پاشا کرد بیکاتەوە
بە میری بابان. عومەر پاشا گوێ ی نەدایە داواکەی کەریمخان.

کەریم خان چەند جارێ داوای لە عومەر پاشا کرد ڕەفتاری دۆستانە لە گەڵ
ئێران بنوێنێ کەڵکی نەبو. هەروەها داوای گێڕەنی کرد گوێیان نەدایە. بۆ تەمێ
کردنی عومەر پاشا کەوتە سازدانی هێزێکی گەورە بۆ پەلاماردانی عێراق لە لای
سەروی و ناوەڕاست و خوارویەوە. بۆ گرتنی «ئوممولبیلادی بەصرا و دارولسەلامی
بەغداد و ولایەتەکانی تری تابیعی». (١٨)

- ١٢ -

کەریمخان هێزێکی ١٠ هەزار کەسیی بە سەرکردایەتی عەلیمورادخان ئامادە
کرد لە گەڵ محەممەد پاشا پەلاماری ناوچەی بابان بدا و، محەممەد پاشا لە جێگەی
خۆی دابنێتەوە. لەشکری زەند لە پێش دا هێزی ڕۆمیان شکاند. بەڵام سلێمان ئاغا
و ئەحمەد پاشا خۆیان ڕێکخستەوە لە چیای سەرسیر بۆ دوژمن دامەزران. هێزی
ئێرانییان شکاند چوار تا پێنج سەد کەسیان لێ کوشتن و عەلیمورادخان بە دیل گیرا
(١١٨٨). سەرچاوە ئێرانییەکان ئەڵێن عەلیموراد بە سەرخۆشی و تاکەسوارە خۆی
کردوە بە ئۆردوگای دوژمن دا. عەلیموورادیان نارد بۆ بەغداد. پاش ماوەیەک عومەر
پاشا بەڕێزەوە ئازاد و ڕەوانەی لای کەریمخانی کردەوە. (١٩)

عومەر پاشا بۆ ئەوەی دوژمنایەتی لە گەڵ ئێران بخەوێنێ، ئەحمەد پاشای لە
میرایەتی خست و محەممەد پاشای دانایەوە بە میری بابان و هەولێر و ئاڵتون
کۆپری. مەحموود پاشای برای و تەیمور پاشای کوڕیە بە خۆیان و پیاوەکانیانەوە چون بۆ
کەرکوک لەوێ دانیشتن. ئەمە ئێرانییەکانی شێتگیرتر کرد. (٢٠)

کەریمخان ئەمجارە لەشکرێکی بە سەرکردایەتی ئەظەرعەلیخان لە
کرماشانەوە بۆ سەر درنە و لەوێوە بۆ دەشتی کەرکوک و، لەشکرێکی تری بە
سەرکردایەتی شەفیع خان لە سنەوە بۆ سەر شارەزور و سلێمانی نارد. (٢١)

هەروەها لەشکرێکی گەورەی بە سەرکردایەتی صادق خانی برای بۆ سەر بەصرا بە ڕێ خست(١١٨٩). صادق خان پاش گەمارۆدانێکی درێژ بەصرای گرت.

-١٣-

لەم سەردەمەدا لەهجەی بابان وەکو زمانی نوسینی شیعر، لە لایەن دو لە زاناکانی کوردەوە، بە کار هێنراوە: مەلا محەممەدی ئیبنولحاج و مەلا محەممەدی سێبوچی.

ئیبنولحاج ناوی محەممەدی کوڕی حاجی حەسەنی ئالانی بوە. زانایەکی پایەبەرز بوە لە زانستەکانی دین و ڕێزمانی عەرەبی دا. چەندین کتێب و شەرح و پەراوێزی نوسیوە کە تا ئێستاش لە ناو مەلاکان دا بروای هەیە و، وەکو سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو کەڵکی لێ وەرئەگرن. ئیبنولحاج بە شانازییەوە باسی کوردایەتی خۆی ئەکا. لە کۆتایی یەکێ لە مەنظومەکانی دا ئەڵێ:

ابهانه تضئ كعضب بارق
وهو بهذا العصر من خوارق
لاسيما من عهد سوء آبق
كردى طبع نشأه من شاهق
وربنا لما يشا فعال
ومن له فى فعله مقال
مرهبه لحاضر وبادى
يلحق بالعربا من الاكراد

مزگەوت و مەدرەسەکەی لە گوندی هەزارمێردی خوارووی سلێمانی بو. ئەوسا سلێمانی هێشتا بنیات نەنرا بو. چەندین مەلای پایەبەرز لە لای ئەو خوێندویانە. لەوانە: مەلا عەبدوللای بێتوشی و شێخ مارفی نودێ.

ئیبنولحاج بە هۆی «شۆڕشی عەجەم»ەوە لە ناوچەی بابانەوە کۆچی کردوە بۆ ناوچەی بادینان و، لە گوندی «زەنتە»ی نزیک گەلی زەنتە لە مەڵبەندی ئاکرێ کۆچی دوایی کردوە (١١٨٩).(٢٢)

ئیبنولحاج هەڵبەستێکی دینیی درێژی بە زمانی کوردی بە ناوی «مەهدی نامە»وە داناوە. پێکهاتوە لە ١٥٧ چوارینە. قافیەکانی نیوە بەیتی یەکەم و دوەم و سێهەمی هەمو هەڵبەستەکە وەکو یەکە و قافیەکانی نیوە بەیتی چوارەمیشی وەکو یەکە. هەڵبەستەکە باسی هەندێ بیروباوەڕی دینیی ئیسلام ئەکا و، ئەیەوێ بە زمانی سادەی نزیک بە زمانی خەڵک، بۆیان ڕون بکاتەوە.(٢٣)

زانایەکی تری ئەم سەردەمە «مەلا محەممەدی سێبوچی»، کە خەڵکی هەمان ناوچەیە. سێبوچی ساڵی ١١٩٢ کۆچی دوایی کردوە.

سێبوچی هەڵبەستێکی دینیی درێژی بە زمانی کوردی بە ناوی «تذكرة العوام»وە داناوە. پێکهاتوە لە ١٢٧ بەند. هەر بەندێکی ٣ بەیتە. نیوەی یەکەم و سێهەم

و پێنجەمی بەندەکان یەک قافیەیان هەیە و، نیوەی دوەم و چوارەم و شەشەمیشیان یەک قافیە.

هەرچەندە سیوچی ناوی ناوە «تذکرة العوام» گوایە بە زمانێکی سادەی وەها هەڵی بەستوە کە عەوام بە ئاسانیی تێ ی بگەن، بەڵام ڕاستییەکەی پارچەیەکی ئەدەبیی بەرز و پاراوە. پڕە لە زاراوی دینیی. (٢٤)

«موناجات»ـەکەی شێخ صادق (کە ئەبێ سالی ١١٥٦ هەڵی بەست بێ). لە گەڵ «مەهدی نامە»ـکەی مەلا محەمەدی ئیبنولحاج (١١٨٩) و، «تذکرة العوام»ـەکەی مەلا محەمەدی سیوچی (١١٩٢) سەرەتای هۆنینەوەی شیعرن بە لەهجەی بابان، کە دوایتر لە لایەن نالی، سالم و کوردی ەوە گەشەی پێ درا.

زانایەکی تری هەڵکەوتوی ئەم سەردەمە مەلا عەبدوللای بێتوشیە (١١٣٥ - ١٢١٠ک). گوندی بێتوش لە ناوچەی ئالانە، نزیک بوە لە قەلاچوالان. بێتوشی لای ئیبنولحاج، ئینجا لە ماوەران لای حەیدەرییەکان و، دوایتر لە بەغداد خوێندویەتی. مەلا عەبدوللا و مەلا مەحمودی برای هەردوکیان ڕویان کردۆتە بەصرا، ئینجا کوێت و، لە ئەحسا نیشتەجێ بون. بێتوشی ٣ جار سەردانی کوردستانی کردۆتەوە. کەچی لە کوردستان نەماوەتەوە و لە ئەحسا گیرساوەتەوە. بەشی زۆری ژیانی لەوێ بەسەر بردوە. لە بەصرا مردوە. بێتوشی دەیان کتێبی بەنرخی لە زانستەکانی دین و ڕێزمانی عەرەبی دا داناوە. ڕەنگە ئەویش هەر بە هۆی نائارامی و ناڕەزاییەوە کوردستانی بە جێ هێشت بێ، ئەگینا بۆ مەلایەکی پایەبەرزی کورد ئەبێ ئەحسای ئەوسا بۆچی لە کوردستان خۆشتر بوبێ.

بێتوشی لە یەکێ لە مەنظومەکانی دا ئەڵێ:

وان تجد شیئا خلاف الادب
فالطبع کردی و هنا عربی

لە کاتی گەمارۆدانی بەصرادا لە لایەن هێزەکانی صادق خانی زەندەوە بێتوشی لەوێ بوە. لە ماوەی گەمارۆکەدا یەکێ لە مەنظومە بەناوبانگەکانی داناوە. هەروەها لە کاتی گیرانی دا لەوێ بوە. بەم بۆنەیەوە نامەیەکی بەسۆزی بۆ سلێمان شاوی نوسیوە، هانی ئەدا بە هاواری خەڵکی بەصراوە بچن و ڕزگاری بکەن. (٢٥)

- ١٤ -

لە بەر ئەوەی عومەر پاشا بە مایەی تێکچونی پێوەندی ئێران و عوسمانی ئەزانرا، پاش ١٣ ساڵ وەزارەت، لە وەزیری خرا (١١٩٠). بەغداد دیسان پشێوی تێکەوتەوە. عومەر پاشا کوژرا. بابی عالی ئەیویست دەستی مەمالیک لە بەغداد ببڕێ بەڵام ئەیتوانی. سەرەنجام عەبدوللا کەهیە کرا بە وەزیری بەغداد و کەرکوک درا بە حەسەن پاشا، کەهیەیەکی تری سلێمان پاشا. داوای لێ کردن خەریکی ڕزگار کردنی بەصرا بێ. حەسەن پاشا کەوتە هەوڵدان بۆ سازدانی هێز بۆ پەلاماردانی

ئێران. محەممەد پاشای میری بابان و ئەحمەدپاشای میری کۆیە و هەریری سازدا. ئەبوایە محەممەد لە قەڵاچوالانەوە بەرەو سنە و ئەحمەد لە زەهاوەوە بەرەو کرماشان بکشێن. بۆ هەر یەکەیان چەردەیەک پارە و هەندێ سەربازی ڕۆمی بۆ ئامادە کردن.

ئەحمەد، لە حەسەن پاشا بێزار بو ماوەیەک لای دەسکەرەی زەهاو هەڵی دا و چوە پاڵ لەشکری ئێران. بەڵام محەممەد پاشا هەڵی کوتایە سەر خاکی ئەردەڵان. خەسرەو خان ١٢ هەزار کەسی لە گەڵ بو. هێزی بابان و ئەردەڵان لە مەریوان لە یەکیان دا خەسرەو خان شکا. محەممەد دیلەکانی ئەردەڵانی بە ڕێزەوە ئازاد کرد.(٢٦)

کەریمخان هێزێکی تری بە سەرکردایەتی کەلبعەلی خان ڕێکخست بۆ پەلاماردانی دوبارەی کوردستان. ئەحمەد پاشای بابان چو بوە پاڵ ئەم هێزە. میرەکانی بابان دڵسوزیی و جێگەیان گۆڕی بوەوە. ئەمجارەیان محەممەد لە گەڵ عەجەم و ئەحمەد لە گەڵ ڕۆم بو.

محەممەد پاشا بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاری بکا کشایەوە کۆیە بۆ لای تەیمور پاشا. داوای یارمەتییان لە والی کرد کەسی ـ نەناردن. هێزی عەجەم هیچ هێزێکی لە بەر دەم دا نەبو بەرهەڵستی بکا ناوچەکەی ڕاسالی (١١٩١ک / ١٧٧٧ز). ئەحمەد پاشا قەڵاچوالانی گرت و لێ ی دانیشت. هێزی عەجەم بە هۆی بەفر و سەرمای زستانەوە کشایەوە.(٢٧)

عەبدوڵلا پاشای وەزیر بە ئەخۆشی ی پسیل مرد (١١٩٢ک / ١٧٧٨ز). کەهیەکانی لە ناو خۆیان دا کەوتنە شەڕ و پیلانگێران بۆ ئەوەی یەکێکیان بێ بە وەزیر. محەممەد پاشا ئاڵۆزانی هەلومەرجی بەغداد و کشانەوەی هێزی عەجەمی بە دەرفەت زانی قەڵاچوالان بگرێتەوە. هێزی خۆی کۆکردەوە بۆ سەر قەڵاچوالان. ئەحمەد بەمەی زانی. ئەویش هێزی خۆی سازدا. لە جێنشانە هەردو لەشکر بە یەک گەیشتن. هێزی ئەحمەد چواریەکی هێزی محەممەد بو. ژمارەیەکی زۆر لە پیاوە ناسراوەکانی هێزەکەی محەممەد کوژرا لەوانە تەیمور پاشای میری کۆیە. محەممەدیش گیرا و، بە دیلی ڕەوانەی قەڵای سرۆچک کرا (١١٩٢ک / ١٧٧٨ز).(٢٨)

ئەحمەد مەسەلەکەی بۆ حەسەن پاشای وەزیر نوسی. لە باتی ئەوەی لۆمەی بکا، جگە لە موڵکی بابان، کۆیە و هەریری لە گەڵ «خەلعەت»ێکی نایاب دا پێ بەخشی.(٢٩)

چەند کەسێ لە کەهیەکانی وەزیری پێشو یاخی بون. هێزێکی گەورەیان لێ کۆبودوە. وەزیر و بەغدادیان خستبوە مەترسییەوە. وەزیر محەممەد بەگی شاوی نارد بۆ قەڵاچوالان هێزی بابان بهێنێ بۆ کوژاندنەوەی یاخی بونەکە. ئەحمەد پاشا خۆی ئامادەکرد بۆ ئەوەی لە گەڵ شاوی بەرەو بەغداد بە ڕێ بکەوێ. محەممەدی برای هێشتا لە زیندان دا بو لە ترسی ئەوەی ئەوەکو کێشەیەکی بۆ دروست بکا، ناردی چاویان دەرهێنا.

ئەحمەد کەوتە ڕێ بەرەو بەغداد. لە ئەزمڕ نەخۆش کەوت. کە گەیشتە

تەرەداخ، بە هۆی توند بونی نەخۆشییەوە دوا کەوت و، لە سەگرمە مرد (١١٩٢ک / ١٧٧٨ز).

تەرمەکەیان بردەوە بۆ قەلاچوالان لەوێ ناشتیان. لە سەر کێلی گۆڕەکەی نوسی بویان:

شاه غازی احمدی لشکرشکن
انکه تیغش قلب اعدا میبرید(٣٠)
ئێستا شوێنەواری کێل و گۆڕەکەی نەماوە.

- ١٥ -

کە هەوالی مەرگی ئەحمەد پاشایان دا بە وەزیر لە جێگەی ئەو مەحمود پاشای برای دانا بە حاکمی بابان و کۆیە و هەریر. نامە و خەلعەتی بۆ نارد و، داوای لێ کرد بە پەلە بگاتە لای.

مەحمود پاشا هێزی بابانی سازدا. لە گەل سوارەی عوبێد بە سەرکردایەتی حاجی سلێمان بەگی شاوی و، هێزەکانی وەزیر بە سەرکردایەتی عوسمان کەهیە لە (ام تل) یەکیان گرتەوە. لە پێکادانێک دا لای خالص و لە پێکادانێکی ترا لە (سبع رحی) لای مەندەلی هێزی یاخییەکانیان تەفروتونا کرد. وەزیر جێگیر بو.(٣١)

بەلام دەسەلاتی وەزیر نزیکەی ١٨ مانگ درێژەی کێشا. خەلکی بەغداد لێ ی هەلگەڕانەوە و دەریان کرد. بابی عالی سلێمان پاشای کرد بە وەزیری بەغدا. سلێمان پاشا لە پێش گرتنی بەصرادا موتەسەللیمی بەصرا بو. دوای داگیرکردنی بەصرا ئەویش بە دیلی نێردرا بو بۆ شیراز. دوای مردنی کەریمخان و چۆلکردنی بەصرا ئەویش ئازاد کرابو. بە یارمەتی شێخی مونتەفیک گەڕابوەوە بەصرا. لە مێژوی مەمالیک دا بە سلێمان پاشای گەورە «بیوک سلێمان» ناوی ئەبەن. کە گەیشتە بەغدا تەنیا یەک شەوی تێ دا مایەوە. هێزەکانی کۆکردەوە بۆ پەلاماردانی یاخییەکانی کە دبالەیان کرد بو بە مەلبەندی خۆیان.

لە سەر داوای وەزیر مەحمود پاشا، عوثمانی کوڕی لە گەل پێنج سەد سوار نارد بۆ بەشداری لەم لەشکرکێشییەدا (١١٩٤ک / ١٧٨٠ز).(٣٢)

عوسمان بەگی بابان لەم شەڕانەدا ئەرکی خۆی وەکو پێویست بە جێ هێنا. سەبارەت بەو ئازایەتیەی نواند بوی بە قسەی نوسەری «مطالع السعود» والی پێ ی وتوە: «انما انت یا عثمان، من سلیمان کالعین او الانسان». بە قسەی نوسەری «دوحە»ش پلەی پاشایەتی دراوەتێ.(٣٣)

-١٦-

چەند گەورەپیاوێکی ئەردەلان لەوانە: محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل و، کەهزادخانی کوڕی سوبحانوێردیخانی والی ی پێشوی ئەردەلان، لە خەسرەوخانی

والی ئەرەلجێین پەنا ئەبەنە بەر مەحمود پاشای بابان. لە هەمان کات دا محەمەد پاشا و عومەربەگی برای مەحمود پاشا هەلدێن و پەنا ئەبەنە بەر والی ی ئەردەلان. خەسرەو خان و مەحمود پاشا سەودایەک ئەکەن. ڕێک ئەکەون لە سەر گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزاد و محەمەد ڕەشید ئەنێرێتەوە بۆ سنە. خەسرەویش محەمەد و عومەر ئەنێرێتەوە بۆ قەلاچوالان.

مەحمود پاشا هەردوکیانی لە ژێر دارەگەورەکەی قەلاچوالان دا کوشت (١١٩٤ک / ١٧٨٠ز).(٣٤)

-١٧-

سلێمان پاشا، عوسمان کەهیەی وەزیری پێشو، کە کەهیەی بەغداد بو ویستی لە خۆی نزیک بخاتەوە موتەسەللیمی ی کەرکوکی پێ بەخشی. بەمە ڕازی نەبو ئەیویست ببێتەوە بە کەهیای بەغدا. دلی ڕەنجا بو ویستی لە گەل عوسمان پاشای کۆیە و مەحمودپاشای بابان دا قسە یەک بخەن و، کارێک لە دژی وەزیر بکەن. وەزیر دەمێ بو لە بەهانە بو لە مەحمود پاشا ئەیویست بچێتە سەری.

وەزیر بە لەشکرەوە ڕوی کردە کەرکوک. لە کەناری شار خێوەتگای دامەزران. مەحمود پاشا و عوسمان پاشا و، عوسمان کەهیە پێنج تا شەش هەزار سوار و پیادەیان کۆکردەوە لە «دەربەندی بازیان» دامەزران. وەزیریش بارەگاکەی گوێزایەوە بۆ «خان کێشە» ی نزیک دەربەند

وەزیر بۆ ئەوەی ڕیزەکانیان تێک بدا و، بنەمالەی بابان بکا بە گژ یەک دا، بۆ یەکێ ئەگەڕا لە باتی مەحمود پاشای دابنێ. حەسەن بەگی کوڕی خالید پاشای کوڕی سلێمان پاشا ڕیزی لەشکری بابانی بە جێ هێشت و چوە ناوڕیزی هێزەکانی وەزیرەوە.(٣٥) هەروەها مەحمود پاشای کوڕی تەیمور پاشای چوە لا. حەسەنی لە باتی مەحمود و، مەحمودی لە باتی عوسمان دانا. مەحمود پاشا بەمە زۆر تێک چو. مەلا و پیاوچاکانی کرد بە تکاکار و ئەگەر لە جێگەی خۆی بمێنێتەوە هەمو مەرجەکانی والی قوبول بکا. حاجی سلێمان بەگی شاوی بە نوێنەرایەتی وەزیر چو بۆ لای بۆ ڕێککەوتن. داوایان لێ کرد: عوسمان کەهیە دور بخاتەوە. دەس لە کۆیەو هەریر هەلبگرێ. سێ سەد کیسە دراو بدا. یەکێ لە کوڕەکانی بە بارمتە دابنێ لای وەزیر.

والی گەڕایەوە بەغداد. مەحمود پاشا مەرجەکانی پێ جێبەجێ نەکرا. هێزێکی ناردە سەر مەحمودپاشای تەیمور پاشا لە کۆیە. بەلام والی یش هێزێکی ناردە سەر ئەم. سەرەنجام وا ڕێک کەوتن کۆیە نە بۆ مەحمودی تەیمور پاشا بێ و نە بۆ عوسمانی مەحمود پاشا، بەلکو بدرێ بە ئیبراهیم بەگی کوڕی ئەحمەد پاشا (١١٩٦ک / ١٧٨١ز).

والی لە ژێرەوە لە گەل ئیبراهیم بەگ ڕێک کەوت بو، ئەو واز لە مەحمود

پاشا بهێنن، ئەمیش لە جێگەی ئەو بیکا بە میری بابان.
والی سەرلەنوێ لەشکرێکی گەورەی سازدا بەرەو کەرکوک. مەحمود پاشا و عوسمان بەگی کوڕی لە دەربەندی بازیان دامەزران.
وەزیر ناردی بە دوی ئیبراهیم بەگ دا. ئیبراهیم لە گەڵ هەمو براکانی گەیشتنە والی. هەروەها حەسەن بەگی کوڕی شێربەگ و، هەندێ لە میر و گەورەکانی تر. والی خۆی چوە سەر دەربەند. پلەی پاشایەتی بە ئیبراهیم بەخشی و، لە جێگەی مەحمود پاشا کردی بە میری بابان و کۆیەو هەریر.
ڕیزی هێزەکانی مەحمود پاشا تێکچو. هێزێکی ئەوتۆی بە دەورەوە نەما بەرەنگاری بکا. خۆی و دەسوپێوەندەکانی ڕۆیشتن بۆ ئێران. ئیبراهیم پاشا چوە قەڵاچوالان. (٣٦)

- ١٨ -

دوای مردنی کەریمخان (١١٩٣ک / ١٧٧٩ز) ئێران شێوا بو. میراتگرەکانی کەریمخان لە ناو خۆیان دا لە سەر تاج و تەخت خەریکی شەڕی یەکتری بون. دەسەلاتی بنەماڵەی زەند کز بوبو.
مەحمود پاشا لە ناوایی باخچەی نزیک سنە جێگیر بو. عوسمانی کوڕی بە دیارییەوە نارد بۆ لای عەلیمورادخانی زەند، کە لەو کاتەدا ئیدیعای شایەتی ئێرانی نەکرد. عەلیموراد خان دەستی بە سەر هەمو ئێران دا نەئەڕۆیشت بە تایبەتی ئازەربایجان. لەو کاتەدا ئەحمەدخانی مرتەددەم قەتلوعامی ئێلی بلباسی کرد بو. هەزار پیاوی بۆ میوانداری دەعوەت کرد بو بۆ مەراغە و شەو لە خەودا هەموبانی کوشت بو. ئێلی بلباس هاواریان بۆ مەحمود پاشا هێنا بو. وا گومان ئەکرا بوداقخانی موکری لەم پیلانەدا دەستی هەبوبێ.
هەندێ سەرچاوە ئەڵێن: عەلی موراد خان پەشیمان بۆتەوە لە دانانی مەحمود پاشا بە حاکمی موکریان، نامەیەکی نهێنیی بۆ فەرماندەکەی خۆی و، حاکمەکانی ناوچەکە نوسیوە، کە مەحمود پاشا بکوژن، بەڵام نامەکە پێش ئەوەی بگاتە دەستی خاوەنەکانی، دەست ئەوڕەحمان پاشا کەوتوە.
مەحمود پاشا لە «ئێلتیمور» کەوتە بوسەی هێزی عەجەمەوە گوللەیەک پێکای و کوژرا (١١٩٨ک / ١٧٨٣ز). کوڕەکانی مەحمود: عوسمان بەگ و ئەوڕەحمان بەگ بە تارەحەتی کشانەوە بۆ سەقز. حاکمی سەقز، عەبباسقولیخان، لەم پیلانەدا دەستی هەبو. عەبباسقولییان کوشت و سەقزیان تالان کرد. بە یارمەتی ئێلی بلباس کشانەوە ڕەواندز. (٣٧)
بەمجۆرە ڕۆژگاری پڕ شەڕوشۆڕ و براکوژی و خۆخۆری ئەم ٥ برایە کۆتایی هات.

پەراویزەکان

١. الكركوكلي: ٩٤.
٢. الخال، «الشيخ معروف...»: ١٨؛ القزلجي: ٢٦ - ٢٧.
٣. محمد، «شاعر باباني»، کاروان، ژ ٥٠، ل ١٥٩.
٤. امین زکی، «تاریخی سلیمانی...»: ٧٢.
٥. الكركوكلي: ١٣٧. العزاوي: ٦/ ٣٤ - ٣٥.
عبدالرحمن السويدي ئەم ڕوداوەی بە شیعر هۆنیوەتەوە لە «حديقة الزوراء»دا نوسراوە.
٦. نامی اصفهانی: ٩٥.
٧. الكركوكلي: ١٤٦. العزاوي: ٦/ ٤٤ - ٤٥.
٨. الكركوكلي: ١٤٦.
٩. الكركوكلي: ١٣٥ - ١٣٦.
١٠. العزاوي: ٦/ ٣٤.
١١. نوسینەکەی بێتوشی بە عەرەبی بەمجۆرەیە:
«تاريخ وفات سليمان باشا ابن خالد باشا: ليلة الجمعة من ذي الحجة سنة ١١٧٨ قتل في بيته داخل الحرم دخل عليه ليلا رجلا من قصبه كوى اسمه نقه ابراهيم فضربه خنجرا وهو نايم على فراشه فمات من تلك الضربه بايام قلايل. رحمه الله تعالى»
کتێبەکەیش ناوی: «البهجة المرضية في شرح الالفية»، لە مەکتەبەی ئەوقافی سلێمانیە بە ژمارە (٢٣١٥).
ڕەنجوری یش نوسیویتی: «کوشتنی سلێمان پاشای بابان سالی ١١٧٨»
گۆڕەکەی لە قەلاچوالان بوە و، لە سەر کێلەکەی چەند شیعرێکی فارسی نوسراوە. عەبدولعەزیز یامولکی سالی ١٩١٦ چۆتە قەلاچوالان و سەردانی گۆڕی سلێمان پاشای کردوە. دوابیتر لە وتارێک دا بە زمانی تورکی لە سەری نوسیوە و، بەشێ لە شیعر و نوسینەکانی سەر کێلەکەی نوسیوەتەوە و لە: «ژین»، ع ١٨، ئەستەموڵ، بلاوی کردۆتەوە.
١٢. امین زکی، «تاریخی سلیمانی»: ٥٧. ئەمیش لە دەفتەرەکەی حسێن ناظمی وەرگرتوە.
١٣. نیبور: ٧٤.
١٤. البابانی: ١٢١.
١٥. بۆ نمونە بڕوانە: مردوخ کردستانی: ٢/ ١٣٢.
هەندێ سەرچاوەی کوردی ڕوداوەکە بە جۆرێکی تر ئەگێڕنەوە:
حوزنی نوسیویتی: «سالی ١١٧٦ محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کە سوپەهدار بو بە نارەزوی حوکمداریی لە ژێر حوکمی سلێمان دەرچو و بە لەشکرەوە

چووە سەر قەلاچوالان. سلێیمان پاشا چووە بەرابەری لە «تارن» دەست بە شەڕ کرا سلێیمان پاشا شکا و هەلات، محەممەد پاشا کەلێکی تالان و دیل دەس خست.

سالی ۱۱۷۷ محەممەد پاشا هێزی زیاد بو لنگی دا سەر سلێیمان پاشا لە مەیدانی شەڕدا سلێیمان گیرا و کوژرا و لەشکرەکەی بلاو کراوە». حوزنی موکریانی: ۱۲۸.

هیچ سەرچاوەیەک پشتیوانی لەم گێڕانەوەیەی حوزنی ناکات و، خۆیشی نیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەک نەکردوە.

مەحمود ئەحمەد محەممەدیش «بەلگەنامەیەکی کۆن!» ی بلاو کردۆتەوە تیی دا نوسراوە:

«باباسلێمان دوای کوشتنی دلاوەری موتەصەڕریفی کەرکوک ئیتر ناتوانێ لە دارەشمانە دانیشێ ئەچێتە قەلاچوالان. داوا لە سەید عومەر ئاغا ئەکا مالەکەی خۆی بۆ چۆل بکا. ئەویش خانوەکەی خۆی ناداتێ. شەو سلێمان ئەدا بە سەریان دا. سەید عومەر و زۆری منالەکانی و هەندێ لە دانیشتوانی گوند ئەکوژێ و مالەکەی لێ زەوت ئەکا. یەکێ لە کوڕەکانی سەید عومەر بە ناوی سەید عەلی هەلدێ بۆ گوندی قاپنەجە لە شارەزور. سەید عەلی کوڕێکی ئەبێ بە ناوی سەید ئیبراهیم. سەید ئیبراهیم بۆ تۆلە کردنەوەی باپیری لە قەلاچوالان ئەبێ بە فەقێ. شەوێک هەلی بۆ هەلئەکەوێ لە کاتی نوستن دا سلێیمان پاشا ئەکوژێ لە تۆلەی نەوەی باپیری سلێمان پاشا باپیری برایمی کوشت بو.» محمد: «کاروان»، ژ ۳٦، ل ۱۳۸ - ۱۵۰.

ئەم بەلگەیە، ئەگەرچی هەندێ لە ئاگادارییەکانی بە وردی ڕێکخراوە، بەلام بەلگەکە هەمووی لە هەلبەستراو ئەچێ و، پێ ئەچێ لەم سالانەی دوایی دا بۆ مەبەستێکی تایبەتی نوسرابێ. لەبەرئەوە پشتی پێ نابەسترێ. «شەجەرە» و «بەلگە» ی دروستکراو زۆرە.

١٦. الكركوكلي: ١٤٨.

١٧. الكركوكلي: ١٤٨ - ١٤٩؛ العزاوي: ٦/ ٤٧ - ٤٩.

١٨. نامی اصفهانی: ١٨٠ - ١٨٣؛ ورهرام: ٧١ - ٧٢.

١٩. الكركوكلي: ١٤٩؛ نامی اصفهانی: ١٧٨ - ١٧٩؛ ڕەنجووری: «شکستی عەلی مەردان خان و محەممەد پاشا سالی ١١٨٨».

٢٠. الكركوكلي: ١٥١؛ العزاوي: ٦/ ٥٠.

٢١. ڕەنجووری: «هاتنی شەفی خان سالی ١١٨٩».

٢٢. السلفي: «کاروان»، ژ ١٩، ص ١٥٠ - ١٥١.

٢٣. ابن الحاج: «مەهدی نامە» ١٩٧٥.

٢٤. مەلا محەممەدی سێوچی: «تذكرة العوام یا بەیتی ئەوەل و ئاخر»، ١٩٧٩.

٢٥. شێخ محەمەدی خاڵ بە زمانی عەرەبی لە سەر ژیان و بەرهەمەکانی کتێبێکی بە ناوی «البهتوشی» نوسیوە و ساڵی ١٩٥٨ لە بەغداد چاپ کراوە.
٢٦. الکرکوکلی: ١٥٨. رەنجوری: «شکستی خەسرەوخان لە زرێبار ساڵی ١١٩١».
٢٧. الکرکوکلی: ١٥٨؛ فخرالکتاب: ١٥٢؛ العزاوی: ٦/ ٦٦ - ٦٧.
٢٨. رەنجوری: «کوشتنی تەیمور پاشای کۆیە ٢٥ ی صەفەری ساڵی ١١٩٢». بنەماڵەی پاشاکانی کۆیە ئەچنەوە سەر میرەکانی سۆران.
٢٩. الکرکوکلی: ١٦٤؛ العزاوی: ٦/ ٧٥.
٣٠. الکرکوکلی: ١٦٥ - ١٦٦؛ العزاوی: ٦/ ٧٨؛ رەنجوری: «وەفاتی ئەحمەد پاشای بابان ٢٧ ی جیمادی دوەمی ساڵی ١١٩٢».
٣١. الکرکوکلی: ١٦٦؛ العزاوی: ٦/ ٧٨.
٣٢. الکرکوکلی: ١٧٢؛ العزاوی: ٦/ ٨٥.
٣٣. البصری: ١٧٢.
٣٤. ریچ: ٤٣٢؛ فخرالکتاب: ١٥٥ - ١٥٧؛ رەنجوری: «کوشتنی محەمەد پاشا و عومەر پاشا رەمەزانی ساڵی ١١٩٤».
٣٥. حەسەن بەگ کوری خالید پاشای سلێمان پاشا بو. خالید لە لایەن ئێرانەوە بە حاکمی مەندەلی دانرا بو. خەڵکی مەندەلی لێ ی هەڵگەرانەوە و کوشتیان. سەریان بری و کەللەسەریان بە دیاری برد بۆ والی ی بەغداد (١١٩٠). العزاوی: ٦/ ٦٨.
٣٦. الکرکوکلی: ١٧٧؛ البصری: ١٥٦ - ١٥٧.
٣٧. الکرکوکلی: ١٧٨؛ العزاوی: ٦/ ٩٠ - ٩٣؛ ادیب الشعرا: ١٨٩ - ١٩١؛ رەنجوری: «کوژرانی مەحمود پاشای بابان لە مەحاڵی سابلاخ و یەلتیمور رۆژی یەکشەمە ٦ ی جیمادی یەکەمی ١١٩٨».

تلفه من اصله لانه تعذيب وكراهته في كلام الشافعي المراد بها التحريم وقد يحمل على ما لا
تعذيب فيه ان مقصود وما لا روح له كقناة ودار لا تجب عمارتها على مالكها الرشيد
لانها تنمية للمال وهي لا تجب ثم يكره تركها الى ان تخرب لغير عذر وكتركه سقي زرع
وشجر دون ترك زراعة الارض وغرسها ولا ينافي ما هنا من عدم تحريم اضاعة المال
تصريحهم فيه واضح بحرمته لان محل الحرمة حيث كان سببها اعمالا كالقاء مال ببحر
والكراهة حيث كان سببها تركا كهذه الصور ولمشقة العمل اما غير رشيد فيلزم وليه
عمارة داره وارضه وحفظ ثمره وزرعه وكذا وكيل وناظر وقف واما ذو الروح المحترمة
فيلزم مالكه رعاية مصالحه ومنها ابقاء نسل للنحل في الكوارة ان تعين لغذائها وعلف
دود القز من ورق التوت ويباع فيه ماله كالبهيمة فاذا استكمل جاز تجفيفه بالشمس
وان اهلكه لحصول فائدته كذبح الماكول ولا تكره عمارة لحاجة وان طالت والاخبار
الدالة على منع ما زاد على سبعة اذرع وان فيه الوعيد الشديد محمولة على من فعل
ذلك للخيلاء والتفاخر على الناس وتكره الزيادة عليها اي لغير حاجة وصح ان الرجل
ليؤجر في نفقته كلها الا في هذا التراب اي ما لم يقصد بالانفاق في البناء به مقصدا صالحا
كما هو معلوم والله اعلم

تم وكملت في يوم الجمعة من شهر ربيع الاول سنة الف ومائتين واثنين واربعين بعد
الهجرة النبوية على مهاجرها افضل الصلاة وازكى السلام بقلم الفقير الى الله المقر
بالذنب والتقصير البائس عفر الله له ولوالديه وللمسلمين باشا من هو مالك
امره وحكمه ومروج الشريعة القويمة والطريقة المستقيمة اعني به اميرنا
وكيل بابان وكوى ودرهي سليمان بيك ادام الله عمره ودولته
الى اخر الزمان ابن المرحوم المغفور له عبد الرحمن
باشا غفر الله لهما ولسائر المسلمين امين
برحمتك يا ارحم الراحمين سبحان ربك رب
العزة عما يصفون وسلام على
المرسلين والحمد لله رب
العالمين

١٢[illegible]

٦. ئیبراهیم پاشا:
بنیاتنانی شاری سلێمانی

-١-

سلێمان پاشای گەورە، وەکو وەزیرەکانی پێش خۆی، نەیدەهێشت هیچ کام لە گەورەپیاوەکانی عەرەب یان کورد ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیان دا بمێننەوە. زو زو ئەیگۆڕین بۆ ئەوەی دەسەلاتیان جێگیر نەبێ و، لە ناو خێزانەکانی خۆیان دا ملۆزمی بۆ ئەدۆزینەوە. ویستی مەحمود پاشا لا بدات. چەند جارێ گێچەڵی بێ کرد. دواجار تەنیا بابانی لە دەس دا هێشتەوە. کۆیەو هەریری سپارد بە ئیبراهیم بەگ.

ئیبراهیم بەگ کوڕی ئەحمەد پاشای براگەورەی مەحمود پاشا بو. ئەحمەد پاشا دوای مردنی: ئیبراهیم بەگ، عەبدولعەزیز بەگ و، خالید بەگی لە پاش بە جێ ما بو. ئەمانە هەریەکەیان بە جۆرێ لە ڕوداوەکانی ناچەکەدا دەوریان بینی.

سلێمان پاشا لەشکری کۆکردەوە بۆ سەر مەحمود پاشا. مەحمود پاشا لە دەربەندی بازیان دامەزرا. سلێمان پاشا ژێربەژێر لە گەڵ ئیبراهیم پێکهات بو، لە جێگەی مەحمود پاشا، بیکا بە میری بابان. ئیبراهیم و براکانی و چەند کەسی تر لە بەگزادەکانی بابان گەیشتنە ئۆردوی وەزیر. بە یارمەتی ئەمان مەحمود پاشای شکان. مەحمود هەلات بۆ ئێران. ئیبراهیم بە پلەی پاشا بو بە میری بابان و کۆیە و هەریر (١١٩٧ک / ١٧٨٢ز).

-٢-

کە مەحمود پاشا لە ئیلتیمور کوژرا (١١٩٨ک / ١٧٨٣ز) کوڕەکانی ماوەیەک سەرگەردان بون. مەحمود پاشا لە دوای خۆی چەند کوڕێکی بەجێ هێشت بو: عوسمان بەگ، ئەوڕەحمان بەگ، سەلیم بەگ، عەبدوڵلا بەگ، خالید بەگ... عوسمان بەگی کوڕە گەورەی مەحمود پاشا بار و بنەی لە سەقز پێچایەوە، لە گەڵ خێزان و دەسوپێوەندەکانی بە یارمەتی ئیلی بڵباس ڕۆیشتە ڕەواندز. کەسوکار و خزمەکانی لەوێ دانا و خۆی چوە ناو ئیلی بڵباس، دواییتر چوە ئامێدی، لە ناوکر دانیشت. (١) لەوێوە پێوەندی لە گەڵ وەزیری بەغداد، سلێمان پاشای گەورە، کرد. وەزیر بە هۆی مستەفا ئاغای سیلاحدارەوە «ئەمان» ی بۆ نارد. عوسمان پاشا ڕوی کردە بەغداد. وەزیر دڵنەوایی کرد. دوای ماوەیەک ناوچەکانی قزلرەبات،

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل الكلام فيه سيرة ومنهاجا وخص منها [illegible] أحكاما وحججا
وقدم [illegible] آثارهم [illegible] من [illegible] الأصول والفروع [illegible] والتصحيح
ليستنتج منها العويصات استنباطا وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأشهد
أن محمدا عبده ورسوله الذي ميزه الله [illegible] بما بينا [illegible] صلى الله وسلم
عليه وعلى آله وصحبه الذين عظموا أعلام الدين القويم عن أن يجعلوا البغي من مقاصدها أو مبادئها
شبهة أو اعوجاجا صلاة وسلاما [illegible] بدوام جوده الذي لا يزال فيضا ثجاجا وبعد
فإنه طالما خطر لي أن أتبرك [illegible] شيء من [illegible] القطب الرباني والعالم الصمداني ولي الله
بلا نزاع ومحرر المذهب بلا دفاع أبي زكريا يحيى النووي [illegible] إلى [illegible]
ثاني عشر محرم سنة ثمان وخمسين [illegible] الكبير وذخائره
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

خانەقین و عەلیاوای پێ بەخشی.(٢)

ئەمین زەکی لە بارەی ڕەنجاندن و دڵنەوای میرەکانی بابانەوە نوسیوێتی: «ئەم تەوجیهە و دڵنەواییەی سلێمان پاشا، کە خیلافی طەبعی بو جارجاری ڕوی نەکردە بەعضێ ئومەرای بەبە، لە حسێکی ئینسانی زیاتر بە مەقصەدێکی سیاسی بوو، ئەیویست دائیمەن بەرامبەر بە حاکمێکی بەبە ئەمیرێکی بەبەی بە دەستەوە بێ. لە لایەکەوە حاکمێکی بەبەی پێ بترسێنێ و لە لایەکی تریشەوە ئەگەر بێ ئەمری کرد دەسبەجێ ئەم ڕەقیبە بنێرێتە جێگەی. خولاصە مەقصەد ئیبقای فیتنە و نیفاق لە بەینی ئومەرای بەبەدا بوو»(٣)

-٣-

ماوەیەک بو میرەکانی بابان بیریان لەوە کرد بووەوە لە قەڵاچوالان بگوێزنەوە. سەرانسەری قەڵەمڕەوی بابان شارێکی تێ دا نەبو. قەڵاچوالان، سورداش، بازیان، قەرەداخ... کە ناوەندی بەڕێوەبەرایەتیی هەندێ لە ناوچەکان بون، ئەمانە گوندی گەورە بون.

مەحمود پاشا لە نزیک گوندی مەڵکەندی سەرایەکی دروست کرد بو بە تەما بو بیکاتە مەڵبەندی حوکمڕانی. بەڵام فریا نەکەوت تەواوی بکا لایان برد. ئیبراهیم پاشا درێژەی بەم برزژەیە دا. بازاڕ و خان و مزگەوت و چەند خانویەکی لێ دروست کرد و بنکەی حوکمڕانی لە قەڵاچوالانەوە گوێزایەوە بۆ شوێنێ تازە کە ناویان نا: سلێمانی (١١٩٩). بۆ دروستکردنی شاری نوێ، خانوەکانی قەڵاچوالانیان ڕوخاند و، دارو پەردوەکەیان لە دروستکردنی خانوەکانی سلێمانی دا بە کار هێناوە.(٤)

لە سەر ناونانی شارەکە بۆچونی جیاواز هەیە. هەندێک ئەڵێن: ئیبراهیم پاشا بە ناوی سلێمان پاشای والی ی ئەوسای بەغدادەوە ناوی ناوە. هەندێکی تر ئەڵێن: بە ناوی باباسلێمانی دامەزرێنەری بنەماڵەی بابانەوە بوە. تا سەردەمی ئیبراهیم دو لە میرە گەورە و لێهاتوەکانی بابان ناویان سلێمان بوە. سلێمانی یەکەم باپیرە گەورەی ئیبراهیم و، سلێمانی دوەم مامی ئیبراهیم. جگە لەوان، یەکێ لە کوڕەکانیشی ناوی سلێمان بو.

هەرچەندە بۆ لێکدانەوەی هۆی دروستکردنی سلێمانی زۆر باس و بابەت ئەگێڕنەوە، بەڵام ڕەنگە هۆی سیاسی و جەنگی گرنگترین هۆی دروستکردنی بوبێ.(٥)

سلێمانی بو بە ناوەندێکی گرنگی جوڵانەوەی سیاسی و فەرهەنگی و ئەدەبی لە مێژوی نوێ ی کوردا.

-٤-

یەکێ لەو بینایانەی لە گەڵ دروستکردنی سلێمانی دا بنیات نراوە

مزگەوتێک بوە کە ناونراوە «مزگەوتی گەورە». ئەمە تەنیا مزگەوتی سلێمانی بوە نوێژی هەینیانی تیا کراوە. ئەگەر مزگەوتەکانی کوردستان لە گەڵ مزگەوتەکانی بەغداد و کەربەلا و نەجەف یا ئەسفەهان و شیراز و تاران بەراورد بکرێن، زۆر هەژارانە دروست کراون. هیچ هونەرێکی ئەندازە و بەناسازییان تێ دا بەدی ناکرێ. بە خشتی کاڵ و قوڕ و دار دروست کراون. مزگەوتی گەورەش هەروا بوە. بەڵام ئەم مزگەوتە کتێبخانەیەکی دەوڵەمەن و گەورەی تێ دا بوە. مامۆستای زانا و پێگەیشتو دەرسیان تێ دا وتۆتەوە. سەدان مەلای زانا و لێوەشاوەی تێ دا پێگەیشتوە.

یەکێ لەو مەلایانەی لە سەرەتای بنیاتنانی سلێمانیەوە لە مزگەوتی گەورە دامەزراوە شێخ مارفی نۆدێ (١١٧٥ - ١٢٥٤) بوە. شێخ مارف لە گوندی نۆدێ لە شارباژێڕ لە دایک بوە. لە ساداتی بەرزنجەیە. بە منالی لە لای باوکی چۆتە بەر خوێندن. ئینجا براوەتە مەدرەسەکەی قەڵاچوالان لەوێ ماوەتەوە تا کوژرانی سلێمان پاشا. بە هۆی ئەم ڕوداوە ماوەیەک فەقێکان پەرەوازە بون ئەویش چۆتە لای مەلا محەممەدی ئیبن ئەلحاج لە هەزارمێرد. ٤ ساڵیش لەوێ خوێندویەتی. هەر ئەو کاتە مەلا عەبدوڵلای بێتوشی بە سەردان لە کوردستان ئەبێ و ماوەیەک لە هەزارمێرد لای ئیبنولحاج ئەبێ. مەلا مارف لە لای ئەویش ئەخوێنێ، ئینجا ئەگەڕێتەوە بۆ قەڵاچوالان و لەوێ ئیجازە وەرئەگرێ.

لە مەزەب دا سوننی شافیعی و، لە تەریقەت دا قادری بوە. بە هۆی بیروڕای ئاینیەوە لە ناکۆکی ئێران و عوسمانی دا هەمیشە لە گەڵ عوسمانی بوە و، لە ناکۆکی نێوان پاشاکانی بابان و والی دا، هەمیشە لە گەڵ والی بەغداد بوە.

ژمارەیەکی زۆر کتێبی بە پەخشان و بە هۆنراوە لە زانستەکانی دینی ئیسلام دا، هەروەها لە ڕێزمانی عەرەبی و، بەلاغەت دا بە عەرەبی نوسیوە.

دوای ئەحمەدی خانی، شێخ مارف یەکەمین کەسە فەرهەنگی «ئەحمەدی» عەرەبی - کوردی، بە ناوی «کاک ئەحمەد» ی کوڕیەوە، بە هۆنراوەی کوردی داناوە. ١٤٧٥ وشەی عەرەبی گرتۆتەوە.

لە گەڵ دروستکردنی سلێمانی ئەویش بانگ کراوەتە سلێمانی. لە مزگەوتی گەورە دامەزراوە. خەریکی دەرس وتنەوە و، نوسین بوە و، سەرپەرشتی کتێبخانەکەی کردوە. (٦)

-٥-

سلێمان پاشا هەوڵێکی زۆری ئەدا بۆ دامەزراندنی کۆلەمەن (مەمالیک) و دورخستنەوەی گەورە پیاوانی خۆجێیی عەرەب و کورد لە کاروباری حکومەت. سلێمان بەگی شاوی، یەکێ لە سەرۆکەکانی ئێلی عەرەبی عوبێد، دژی ئەم سیاسەتەی والی بو. لە دانیشتن و کۆڕەکانی دا توانجی لە وەزیر ئەگرت و گاڵتەی

بە ئەسڵ و فەسڵی نەکرد. لە هەمان کات دا دژی ئەحمەد ئاغای موهردار بو، ئەحمەد ئاغا یەکە پیاوی وەزیر و خاوەن نوفوزێکی زۆر بو لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دا، دوایی بو بە کەهیەی وەزیر. بەڵام لەبەر ئەوەی پیاوێکی دەسەڵاتدار بو و، زۆری خزمەتی دەوڵەت کرد بو، والی نەیئەتوانی بە ئاسانی سزای بدا. والی، شاوی لە بەغداد دور خستەوە. شاوی لە شوێنێکی نزیک بەغداد هەڵی دا. پیاوەکانی ئیلەکەی خۆی لێ کۆبونەوە.

وەزیر هێزی کۆکردەوە بینێرێتە سەری. ئەحمەد ئاغا و لەشکری بەغدادی ساز دا. ناردی ئیبراهیم پاشا و لەشکری بابانیش بێن. هێزەکە خرایە ژێر سەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا. سلێمان بەگ بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاریی بکا. هەڵات بۆ تکریت. لەوێش چونە سەری، باروبنەی بەجێ هێشت و خۆی کشایەوە بۆ دەوروبەری خابور. کەلوپەلەکەی تالان کراو لەشکر گەڕایەوە بەغدا (١٢٠٠ک / ١٧٨٥ز).(٧)

-٦-

ساڵی ١٢٠٠ک (١٧٨٥ز)وشکە ساڵ بو. گرانی و قاتوقڕی بڵاو بوەوە. خەڵکی برسی لە بەغداد وروژان و هێرشیان کردە سەر سەرای حکومەت. لێیان دان هەندێکیان کوشتن و، هەندێکیان گرتن و هەڵیان واسین.(٨)

-٧-

سلێمان بەگی شاوی هێزی لە خۆی کوکردەوە و، لە عانە دانیشت. والی دیسان هێزێکی ناردە سەری. بەشێکی ئەم هێزە دیسان کورد بو. لە نزیک فەللوجە هەردو هێز پێکا هەڵپڕان. هێزی شاوی لەشکری والی شکاند. لەم شەڕەدا بەکر پاشای کۆیی کوژرا و، سەرکردەی لەشکرەکە و، مەحمود پاشای تەیمور پاشای کۆیە بە دیل گیران. بەڵام سلێمان بەگ مەحمودی بەردا و ئەسپ و کەلوپەلەکانیشی دایەوە.

دوای ئەم شەڕە بە مانگێ سلێمان بەگ هەڵی کوتایە سەر بەغداد. گەیشتە ناو کەرخ. بەڵام هێزەکانی والی هێزەکانی شاوییان شکاند. شاوی دیسان کشایەوە. شاوی لە گەڵ ثووەینی شێخی مونتەفیک و حەمەد ئال حەمود شێخی خەزاعیل پەیمانی بەست و بون بە هاوەدەنگ. یەککرتنی ئەم ٣ هێزە مەترسییەکی گەورەی بۆ سەر والی دروست کرد. دەسەڵاتی مەمالیکی خستبوە مەترسییەوە.

وەزیر ناردی بە دوای ئیبراهیم پاشای بابان و عەبدولفەتاح پاشای درنە و باجەلان، کە بە خۆیان و هێزەکانیانەوە ئامادە بن بۆ شەڕ. هەردوکیان بە هێزەکانیانەوە هاتن بەڵام وەزیر بیانوی ئەوەی پێ گرتن، کە هێزەکانیان وەکو پێویست پۆشتە و تەیار نین. هەردوکیانی لێ خست. عوسمانی مەحمود پاشای لە

جێگەی ئیبراهیم و، عەبدولقادری لە جێگەی عەبدولفەتاح دانا (١٢٠١ک / ١٧٨٦ز). بەڵام هێزەکانی هەموویانی برد بۆ شەڕەکە.

عوسمان، ئەوڕەحمانی برای بە پەلە ناردەوە بۆ کوردستان بۆ سازدان و کۆکردنەوەی هێز. زۆری پێ نەچو بە ٢ هەزار کەسەوە گەڕایەوە بۆ بەغداد. وەزیر دەستی خست بوە ناو شێخەکانی مونتەفیک و خەزاعیلەوە. حەمود بن ثامیر لە مونتەفیک و موحسین ئال حەمەدی لە خەزاعیل هەڵ کێڕا بووەوە.

لەشکری وەزیر چوە سەر ئیلەکانی عەرەب. سلێمان بەگ و ثووەینی و حەمەد نزیکەی ٢٠ هەزار سوار و پیادەیان کۆ کردبووەوە و خۆیان بۆ شەڕێکی گەورە ئامادە کرد بو. لە شوێنێک دا بە ناوی (ام الحنطه) هەردو هێز لێکیان دا. عوسمان پاشای بابان سەرکردایەتی باڵی چەپ و ئیبراهیم پاشای بابان سەرکردایەتی باڵی ڕاستی ئەکرد و، وەزیر خۆیشی لە ناوەڕاست دا بو. شەڕێکی قورس قەوما. ئیلەکانی عەرەب ٣ هەزار سوار و پیادەیەکی زۆریان لێ کوژرا. ٣ منارەیان لە کەللەسەری کوژراوەکانیان دروست کرد. شۆڕشەکەیان شکا و سەرکردەکانیان بڵاوەیان لێ کرد (سەرەتای موحەڕڕەمی ١٢٠٢ک / ١٧٨٧ز).(٩)

عوسمان پاشا چوە سلێمانی و، ئیبراهیم پاشا لە بەغداد دانیشت.

-٨-

مستەفا ئاغای کوردی «موتەسەللیم»ی بەصرا ڕقی لە وەزیر بو. بە نهێنی کەوتە پێوەندی لە گەڵ عوسمان پاشا. دۆستایەتی کۆنیان لە بەین دا هەبو. پێوەندی لە گەڵ ثووەینی شێخی مونتەفیک کرد. هەروەها زۆر گەورەپیاوی تری کرد بو بە هاودەنگی خۆی. وەزیر ویستی لەشکرکێشیی بکا بۆ سەر مستەفا ئاغا لە بەصرا. عوسمان پاشای ئاگادار کرد هێزەکانی کۆ بکاتەوە بۆ بەشداری لەم لەشکرکێشییەدا. سلێمان بەگی شاوی ویستی تۆڵەی کۆنیان لێ بکاتەوە و دڵی وەزیر لە خۆی پاک بکاتەوە. ئاگاداری وەزیری کرد کە ئەوانە شتێکیان لە بەین دا هەیە. داوای لە وەزیر کرد باوەڕپێکراوێکی خۆی بنێرێ نهێنییەکانی پێ بڵێ. وەزیر باوەڕپێکراوێکی ناردە لای. سلێمان بەگی شاوی کابرای باوەڕپێکراوی لە کەینوبەینی مستەفا ئاغای موتەسەللیمی بەصرا و عوسمان پاشا ئاگادار کرد. نامەکانی عوسمان پاشای دایە. وەزیر بۆ ئەوەی عوسمان پاشا فریو بدا بانگی کرد بۆ بەغدا. خوازبێنی خوشکەکەی لێ کرد بۆ عەبدوللا بەگی برای ئەحمەد کەهیە و، ڕێگەی دا بگەڕێتەوە بۆ کوردستان، بەو مەرجەی لە بەهاردا بە خۆی و لەشکری بابانەوە بێت بۆ بەغداد بۆ هاوبەشی لە لەشکرکێشی دا بۆ سەر بەصرا.

بەهار عوسمان پاشا ئامادە بو. لەشکرکێشی بۆ سەر بەصرا دەستی پێ کرد. مستەفا ئاغا و ثووەینی هەڵاتن. بێ شەڕ بەصرا گیرا. والی گەڕایەوە بەغداد. لە نزیک بەغداد خێوەتی هەڵ دا. والی عوسمان پاشای لە گەڵ خۆی سواری کەشتی

کرد و بردیە بەغداد.

لە کۆڕێکی گشتی دا وەزیر بەرەو ڕوی عوسمان پاشا بووەوە. تاوانباری کرد بە «خیانەت». وەکو بەڵگەی ئەم خیانەتە نامەکانی عوسمان پاشا بۆ سلێمان بەگی شاوی نارد بو ئاشکرا کرد. عوسمان پاشا گیرا و خرایە زیندانەوە. لە هەمان کۆڕدا تاوەیەکی ژەهراوییان دەرخوارد دا. عوسمان پاشا لە زیندان دا نەخۆش کەوت. نەخۆشییەکەی سەختتر بو. لە زیندانەوە گوێزایانەوە ماڵی یەکێ لە گەورەپیاوەکانی بەغداد: محەمەد سەعیدی دەفتەردار. بزیشک تەرخان کرا بۆ چارەسەرکردنی. سودی نەبو. ئینجا گوێزایانەوە بۆ ماڵی دایکی محەمەد سەعید. دوای چەند ڕۆژێ لەوێ دا مرد (١٢٠٣ک / ١٧٨٧ز). گەورەپیاوەکانی بەغداد، ئەوانە ئەحمەد کەهیە، لە پشت تەرمەکەیەوە ڕۆیشتن، وا باو بو ئەم «ئەحمەد» ە دەرمانخواردی کردوە. تەرمەکەی لە گۆڕستانی ئیمام ئەعظەم بە خاک سپێردرا. (١٠)

ئیبراهیم پاشا لە بەغداد دانیشت بو. والی لە جێگەی عوسمان پاشا کردییەوە بە حاکمی بابان (١٢٠٣ک / ١٧٨٧) و کۆیەو هەریری سپاردەوە بە مەحمود پاشای کوڕی تەیمور پاشا. بەڵام لەم ماوەیەدا مەحمود پاشاش مرد. کۆیە و هەریریشی سپارد بە ئیبراهیم پاشا.

-٩-

عوسمان پاشا کە بانگ کرا بو بۆ بەغداد، ئەوڕەحمان بەگی برای لە جێگەی خۆی لە سلێمانی دانا بو. ئەوڕەحمان بەگ کە بە گیران و مردنی عوسمان پاشای برای و، دانانی ئیبراهیم پاشای زانی، خۆی و کەسوکار و دەسوپێوەندەکانی کۆ کردەوە سلێمانی بە جێ هێشت و ڕوی کردە ئێران. نامەیەکیشی بۆ والی نوسی ئاگاداری کرد بو کە بڕیاری داوە ئەم وڵاتە بە جێ بهێڵێ و سەری خۆی هەڵبگرێ بۆ ئێران.

سلێمان پاشای وەزیر بۆ سەیران و ڕاو چو بو بۆ نزیک مەندەلی. ئەوڕەحمان بەگ ئەمەی بە هەل زانی نامەیەکی تری بۆ نوسی داوای لێبوردنی لێ کرد. والی لە پەنابردنی گەورەکانی کورد بۆ ئێران ئەسڵەمییەوە. هەوڵی ئەدا زو چارەی بکا. ناردی بە دوی ئەوڕەحمان بەگ دا و «ئەمان‌نامە»ی بۆ نارد کە بە دڵنیایی بگەڕێتەوە.

ئەوڕەحمان بەگ خۆی و دەسوپێوەندەکانی چونە بەغداد و لەوێ نیشتەجێ بون.

والیەکانی بەغداد هەرگیز نەیانئەهێشت پاشاکانی بابان ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیان دا بە ئاسودەیی بمێننەوە. زوزو ئەیانگۆڕین و، مینمل و ملۆزمیان لە ناو بنەماڵەکانی خۆیان دا بۆ ئەدۆزینەوە. والی بێ ئەوەی هیچ بیانویەکی بە جێ ی بە دەستەوە بێ دیسانەوە ئیبراهیم پاشای لێ خست و، ئەوڕەحمان بەگی بە پلەی

پاشا لە جێگە دانا، ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد (١٢٠٤ک / ١٧٨٩ز).

میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا، لە گەڵ یەکتری، زۆر خراپ بون. کە یەکێکیان لا نەبرا و یەکێکی کە لە جێگەی دانەنرا، دەسوپێوەندەکانی پاشای پێشویان ئازار نەدا و نەیان ڕوتاندنەوە، تەنانەت هەندێ جار خێزانەکانیشیان، کە بە زۆری خزمی خۆیان بون، لەم تەنگ پێ هەڵچنینە دەرباز نەنەبون. لەبەر ئەوە ئیبراهیم پاشا کە بیستی لابراوە و، ئەورەحمان پاشا لە جێگەی دانراوە، خێزان و بار و بنەی پێنجایەوە لە سلێمانیەوە ڕەوانەی بەغدایان بکا. عەبدولعەزیز بەگی برای لە گەڵ ناردن.

ئەورەحمان پاشا لە پێش خۆی دا سەلیم بەگی برای نارد کاروباری سلێمانی بگرێتە دەست. سەلیم بەگ لە گلەزەردە توشی کاروانەکەی عەزیز بەگ بو. بو بە شەڕیان. عەزیز بەگ لە کاتی شەڕدا لە وڵاخەکەی گلا و بە برینداری بە دیل گیرا. ئیبراهیم پاشا کە زانی ڕێگەی بەغدادی لێ گیراوە ڕوی کردە ئێران. ئەورەحمان پاشا عەزیز بەگی بە گیراوی نارد بۆ بەغداد.

والی زانی ئیبراهیم پاشا بە ناچاری ڕوی لە ئێران کردوە. عەزیز بەگی بەردا و، محەممەد بەگی شاوی نارد بۆ ئێران بە دوی ئیبراهیم پاشا دا.

ئیبراهیم پاشا گەڕایەوە بەغداد. والی بە ڕێزەوە لە بەغداد داینا و، ناوچەکانی قزلرەبات، قولە، خانەقین، عەلیاوا، دێهاتەکانی بەشیر و تازەخورماتوی بۆ تەرخان کرد (١٢٠٥ک / ١٧٩٠ز). (١١)

-١٠-

لەو کاتەوە کە ئیبراهیم پاشا لێخرا بو (١٢٠٤ک./ ١٧٨٩ز) بە گۆشەگیری لە بەغداد دانیشت بو. والی ویستی دڵخۆشی بداتەوە. ئەورەحمان پاشای بانگ کرد بۆ بەغدا. دەسبەسەر گلی دایەوە. ناوچەی بابانی لێ سەندەوە و، دیسانەوە سپاردی بە ئیبراهیم پاشا، کۆیەو هەریر بە دەس ئەورەحمان پاشاوە مایەوە، سەلیم بەگی برای سەرپەرشتی نەکرد. (١٢)

-١١-

سلێمان پاشای والی مرد (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز). عەلی پاشا بو بە والی. والی نوێ کارەکانی بە تالانکردنی ئێلاتی کورد دەس پێ کرد.

ئێلی بلباس لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران تێکچو بون. حکومەتی ئێران داوای لە دەولەتی عوسمانی کرد بو ئەویش تەمێ یان بکات. ئێلی بلباس بۆ لەوەڕخۆری تا نزیک کۆیە و هەولێر نەهاتن. والی ئەمەی بە هەل زانی. لەشکری کۆ کردەوە بۆ سەر بلباس. ئەورەحمان پاشای بابان و محەممەد پاشای کۆیە و عەبدولفەتاح پاشای

باجەلان لە گەڵ هێزەکەی خۆی بون. فەرمانی دا بە ئیبراهیم پاشا، ئەویش بە لەشکری بابانەوە لە لای خۆیەوە بچن بۆ سەرکوتکردنی بلباس.

لەشکری والی بەغداد بەرێ کەوت بەرەو ئالتون کۆپری و لەوێوە بۆ هەولێر. ئیبراهیم پاشا ئیشتە سەر بلباس و، دەسکەوت و تالانی لە گەڵ خۆی برد و، لە هەولێر لە گەڵ والی یەکیان گرتەوە (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز).

ئەو تالانییەی گەیشتە هەولێر، جگە لە وەی لە ڕێگە مردار بوبوەوە یان خورا بو: شەست هەزار سەر ئاژەڵ و، دو هەزار سەر مانگا و، زیاتر لە دو هەزار ئێستر بو. (١٣)

-١٢-

والی هەر لە هەولێرەوە ئەو لەشکرەی کۆی کرد بوەوە سازی دا بۆ سەر یەزیدییەکانی سنجار. بەرەو موسڵ ڕۆیشتن و، هەڵیان کوتایە سەر سنجار و ئاواییەکانی یەزیدییەکان. ئەم شەڕەیان خست بوە قالبی شەڕی دینیی ئیسلام و کافرەوە.

نوسەری «دوحە» ڕەوتی شەڕەکە بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«دەوری باخییەکانیان گرت و، بە توندی ئاگربارانیان کردن بە جۆرێ کە ناچار بون ماڵ و خانوەکانیان بە جێ بهێڵن و، بۆ ڕزگارکردنی گیانی خۆیان ڕایان کرد بۆ لوتکەی چیاکان. هێزەکە ماڵ و گوندەکانی داگیر کردن و، هەرچی کەلوپەل و ئازوقەیان تێ دا بو بردیان و، ڕەز و باخەکانیان وێران کردن...

...هێرشەکە تەنگی بە یەزیدییەکان هەڵچنی و لە هەمو لایەکەوە دەوریان دان، زۆریان بون بە ئیشانەی گوللەی تفەنگچیەکان کوژران و بریندار بون. ڕێگە درا بەو خێڵانەی لە گەڵ لەشکرکێشییەکە بون: عوبێد و ئال جەربا و هی تر، پەلاماریان بدەن. ئەوانیش کەوتنە ڕاونان و ڕاوکردنیان. خەریک بو بە تەواوی لە ناو بچن. ئەوانەیان بە زیندویەتی مابون خۆیان بە دەستەوە دا و، گوێڕایەڵی و سەردانەواندنیان ڕاگەیاند.» (١٤)

ئیبراهیم لە کاتی ئەم شەڕەدا نەخۆشییەکی گرانی گرت. سەرکردایەتی لەشکری بابانی بە خالید بەگی برای سپارد. ئیبراهیم پاشایان لە ناو تەختەڕەوان دا بردەوە بۆ موسڵ. لەوێ مرد و، لە «نەبی یونس» ئێژرا (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز). (١٥)

-١٣-

ئیبراهیم پاشا پیاوێکی تێگەیشتوی هەڵکەوتو بوە. لە کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەت دا شارەزا بوە. ڕێزی لە زاناکان گرتوە. وا باوە، لە ژیانی ڕۆژانەدا و، لە هەڵسوکەوتی دا لە گەڵ خەڵک وەکو شازادەیەکی ئەریستۆکراتی ڕەفتاری کردوە. گرنگترین کاری بنیاتنانی شاری سلێمانی بو، بەڵام بە هۆی

ناثارامی سیاسی و، ناکۆکیی ناوخۆی میرەکانی باپانەوە، نەیتوانی لەم شارەدا کە خۆی دروستی کرد بو، بە ئاسودەیی بژی، تەنانەت جێگە گۆڕێکیشی بە نسیب نەبو.

چەند کەسێ لە زانا ناسراوەکانی ئەو زەمانە ستایشیان کردوە. لەوانە: سەید عەبدوللەطیفی بەرزنجی، بە عەرەبی و، مەولانا خالیدی نەقشبەندی، بە فارسی، چەند شیعرێکیان لە ستایشی دا داناوە.(١٦)

پەراوێزەکان

١. ناوکر: ناوچەیەکە لە نێوان ڕوبارەکانی کومل و خازر دا لە قەزای شێخان.

٢. العزاوی: ٦/ ٩٣.

٣. امین زکی، «تاریخی سلیمانی...»: ٩٧.

٤. ڕەنجوری: «ئاواکردنەوەی سلێمانی و ڕوخاندنی قەڵاچوالان سالی ١١٩٩».

٥. امین زکی، «تاریخی سلیمانی...»: ٨٩ - ٩٠؛ خورشید: «کاروان»، ژ ٥٤، ل ١٥٠ - ١٥٩.

٦. شێخ محەمەدی خاڵ لە سەر ژیان و بەرهەمەکانی شێخ مارف کتێبێکی بە عەرەبی لە ژێر ناوی: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی» نوسیوە، سالی ١٩٦١ لە بەغدا چاپ کراوە. لەم سالانەی دواییش دا بەشێکی بەرهەمەکانی چاپ کراوە.

٧. الکرکوکلی: ١٨٢؛ البصری: ١٦٩.

٨. الکرکوکلی: ١٨٢؛ البصری: ١٦٩.

٩. الکرکوکلی: ١٨٤ - ١٨٧؛ البصری: ١٧٢ - ١٧٧.

١٠. الکرکوکلی: ١٨٨ - ١٩١؛ البصری: ١٧٩ - ١٨٣. العزاوی: ٦/ ١٠٣ - ١٠٦.

لە سال و ڕۆژی مردنی عوسمان پاشادا سەرچاوەکان جیاوازن. «مطالع السعود» ئەڵێ: «لە کۆتایی ڕەمەزانی ١٢٠٣» دا بوە. نوسەری «دوحە» یش هەمان سالی نوسیوە، بەڵام ڕەنجوری ئەڵێ: «وەفاتی عوسمان پاشا لە بەغداد ٩ ی جیمادی یەکەمی ١٢٠٤» لەبەرئەوەی ڕەنجوری خۆی لە ڕوداوەکان و داوودەزگای باپانەوە نزیک بوە ڕەنگە دیاریکردنەکەی ئەم لە هەمویان زیاتر جێگەی باوەڕ بێ.

١١. الکرکوکلی: ١٩٣؛ البصری: ٢٠١ - ٢٠٢؛ العزاوی: ٦/ ١٠٧ - ١٠٨.

١٢. الکرکوکلی: ٢٠٣؛ البصری: ٢١١؛ العمری: ٤٧؛ العزاوی: ٦/

۱۲. ؛ ڕەنجوری: «دانانی ئیبراهیم پاشا لە سەر سلێمانی بە تەنیا سالی ۱۲۱۲ لە ۱٦ ی ذولقەعیدەدا»
۱۳. الكركوكلي: ۲۲۲ - ۲۲۳؛ البصري: ۲٤۷؛ العمري: ٦۲.
۱٤. الكركوكلي: ۲۲۳.
۱٥. الكركوكلي: ۲۲۳؛ البصري: ۲٤۷ - ۲٤۸؛ العزاوي: ٦/ ۱٥٥.
۱٦. یەکێ لە شیعرەکانی مەولانا خالید ئەم قەصیدەیەیە بە فارسی:

از پس حمد ملک ذوالجلال
بعد درود مه برج کمال
به که به اوصاف شه دادگر
خامه کنم رشک ده نیشکر
ان شه دریا دل والا تبار
داور دارا سیر جم وقار
کوه شرف، کان سخا و هنر
هرکه شود از کرمش بهرەور
رتبه(ی) عالیش بدانسان شود
تاج سرش صیقل کیوان شود
کشتی تن در یم احسان او
خرد کند موجه(ی) توفان او
خصم خجل کشته(ی) شمشیر او
چرخ سراسیمه(ی) تدبیر او
خواست برد سر بەدراز امر او
خورد دو سیلی زکف قهر او
اینکه بر او چشمه(ی) شمس و قمر
مانده نشان بسته ز جوزا کمر
شاهد اقبال در اغوش او
صد جم و کی غاشیه بر دوش او
عالم و رغبت ده ارباب شرع
ارض و سمانی است به اصل و به فرع
گشت ز همنامی او پیش ازین
اتش نمرود چو خلد برین
تا زده ان مهر عدالت علم
رخت برون برده ز عالم الم
باز به گنجشک دهد دانەرا
شمع نسوزد پر پروانەرا

الغرض از غایت امن و امان
داغ نهد بر دل نوشیروان
مهدی اگر گردد ازین با خبر
«یحسبه سنه خیر البشر»
بانی این بلده(ی) جنت نهاد
رشک ده روضه(ی) «ذات العماد»
بس که فرح می دهد ان گلستان
حافظ شیراز بلاغت نشان
بیند اگر یک نفس جای خویش
نسخ کند نعت مصلای خویش
کرد خرد ختم سخن اینچنین
«انک فیها لمن الخالدین»
معتمدی: ۲۲۹ - ۲۳۰.

هذا کتاب عقیدهٔ نامهٔ کردیه

بسم الله الرحمن الرحیم وبه نستعین

اگر کسی بپرسیت اسلام چیه اسلام پینج رکنی هیه

لسر همو مسلمانی عاقل بالغی واجبه بزانیت علیبس

یکی اول اوه نه اشهد بدل بزانم بلیّم بزبان

ولیم باختیار ان لا اله هیچ معبودی بحق نیه

لایق به پرستن بی الا الله الا اوزاته نبیت

واجبه بونی بی شبهه همو صفتی کمالی هیه هیچ نقص نیه

اسا اصحابیان لگل یکتری سیمین بواده یه گناه کاران

ناوینه جهنمی خلاصیان بکن لعذاب جوار ... بواویه

که جهنمیان ببینه دروه ایمانش اوانه بجنهین بواوبه — دری به

مرتبه جاکو عالی پایه بلند پایان بدنی لبهشتی ٥٨

تمت کتاب عقیده کردیه از
مصنفات حضرت مولانا خالد
رحمه الله از دست ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

٧. ئەوڕەحمان پاشا:

خولیای سەربەخۆیی

-١-

ئەوڕەحمان پاشا لە ١٢٠٤ك (١٧٨٩ز) ەوە حوكمڕانی بەردەوام بو تا ١٢١٢ك (١٧٩٧ز). لەو ماوەیەدا ولات بەرەو بوژانەوە چو. ئاسایش چەسپی بو. كاروباری ولاتی بە ڕێكوپێكی بەڕێوە ئەبرد. والی بە پێ ی نەریتی والییەكانی پێش خۆی ئەی ئەویست میری بابان ماوەیەكی وا درێژ بمێنێتەوە جێگیر بێ و بنەماڵەكەیان پەكی بخات.

ماوەیەكی درێژ بو ئیبراهیم پاشا بە گۆشەگیری دور لە كاروباری سیاسی لە بەغداد بو. والی ویستی ئاوڕێكی لێ بداتەوە. ناردی بە دوای ئەوڕەحمان پاشادا بۆ بەغداد. ئەخۆش بو لە ناو تەختەڕەوان دا هێنایان بۆ بەغداد. بەلام لە گەڵ خۆی دیاری ی زۆری هێنا بو، لەوانە چل دەست جل و، فەرش و، پارە. والی ئەوڕەحمان پاشای لە بەغدادا گل دایەوە. بە بیانوی ئەخۆشییەوە كە گوایە كاروباری ولاتی پێ بەڕێوە نابرێ ناوچەی بابانی لێ سەندەوە دای بە ئیبراهیم و، تەنیا كۆیە و هەریری لە دەس دا هێشتەوە. ئەویش سپێردرا بە سەلیم بەگی برای. دەسوێنوەندەكانی ئەوڕەحمان پاشا چونە كۆیە (١٢١٢ك / ١٧٩٧ز).(١)

چوار ساڵ ئەوڕەحمان پاشا بە دەسبەسەری لە بەغداد مایەوە. سەلیم بەگ سەرپەرشتی كۆیەی ئەكرد. لەگەڵ مستەفا بەگی حاكمی ڕەواندز بو بە شەڕیان (١٢١٦ك / ١٨٠١ز). یەكێ لە سەركردەكانی هێزەكەی سەلیم بەگ كوژرا. مستەفا لای والی ی بەغداد شكاتی لە سەلیم كرد. والی داوای لە سەلیم كرد لە گەڵ مستەفا پێك بێ. بەلام سەلیم فرسەتی لە مستەفا بەگ هێنا نزیك ئالتون كۆپری كوشتی. والی لەمە توڕە بو. فەرمانی دا بە ئیبراهیم پاشا، سەلیم بگرێ و، ڕەوانەی بەغدادی بكات. سەلیم لە پێش دا هەلات بۆ كەركوك و، دوایی خۆی چوە بەغداد.

والی خۆی لە بەهانە بو لە ئەوڕەحمان پاشا. گوایە «یاخی ئەبو لەو فەرمانانەی لە بەغدادەوە بێ ی ئەكران» ئەمەی كرد بە بیانو، كۆیە و هەریری لێ سەندەوە و، دای بە محەممەد بەگی مەحمود پاشای كۆیە. ئەوڕەحمان و سەلیمی گرت و، بە گیراوی ڕەوانەی زیندانی حیللەی كردن (١٢١٦ك / ١٨٠١ز).(٢)

ئەوڕەحمان، قینی لە محەممەد پاشا هەلگرت. پاشان تۆڵەی ئەمەی لێ

کردەوە.

دوای گیرانی ئەورەحمان پاشا و سەلیم بەگ، براکانی: خالید بەگ، ئەحمەد بەگ، عەبدوللا بەگ و، ئامۆزاکانی بە چوارسەد سوارەوە پەنایان بۆ موسل برد. محەمەد پاشای ئال جەلیلی دالدەی دان و، دایمەزراندن و، موچەی مانگانەی بۆ برینەوە. لای والی ی بەغدادیش «شفاعەت» ی بۆکردن. والی لێ یان خۆش بو. (۳)

-۲-

لەم ماوەیەدا تاعون لە بەغدا بلاو بوەوە. هەروەها وەهابییەکان هەلیان کوتایە سەر کەربەلا و تالانیان کرد و نزیکەی هەزار کەسیان کوشت.

والی فەرمانی بۆ عەلی پاشا دەرکرد بچێ بۆ دەرکردنی وەهابییەکان و، خۆیشی لە ترسی نەخۆشی بە مالەوە چو بۆ خالص.

وەزیر سلێمان پاشای گەورە مرد (۱۲۱۷ک / ۱۸۰۲ز). نزیکەی ۲٤ سال حوکمی بەغدادی کرد بو. وەزیر ۳ کوڕ و ٤ کچی هەبو. کوڕەکانی: سەعید، صالح، صادق، پچوک بون. کچەکانی دوانیان درا بون بە شو: یەکێکیان هاوسەری عەلی پاشای کەهیەو، ئەوی تریان ژنی سەلیم ئاغای موتەصەڕیفی بەصرا بو. دوکچەکەی تری: یەکێکیان مارەبڕی داودئاغا (دوایی داودپاشا) و، ئەوی تریان مارەبڕی ئەصیف ئاغا بو.

وەزیر بەر لە مردنی وەصیەتی کرد عەلی پاشا، کە یەکێ لە کۆیلە ئازادکراوەکانی خۆی و زاوایشی بو، جێگەی بگرێتەوە و، داوای لەوانی تر کرد هەمویان گوێڕایەلی و پشتگیری بکەن.

ئاژاوەیەکی گەورە دژی عەلی پاشا دەستی پێ کرد. سەرۆکی یەنیچەری و سەلیم ئاغا لە پشتی ئاژاوەکەوە بون. بۆ ئەوەی ئاژاوەکە بخەوێنن، ویستیان سەعید بەگی کوڕی سلێمان پاشای گەورە لە جێگەی والی دابنێن. سەلیم بۆ بەهێزکردنی خۆی، ناردی ئەورەحمان پاشا و سەلیم بەگی برایان لە حیللە هێنایەوە بەغداد و ئازادی کردن. ئاژاوە درێژەی کێشا. سەرەنجام عەلی پاشا ئاژاوەکەی دامرکاندەوە. ئەورەحمان پاشا هەلات بەلام لە ئەعظەمییە گیرایەوە. سەلیم بەگی برای دەرباز بو بۆ موسل. ئەورەحمان پاشا خەریک بو لەم هەرایەدا سەری تێ دا بچێ. محەمەد پاشای ئال جەلیلی و، چەند پیاوماقولێکی والی بۆی تێ کەوتن لە مردن ڕزگاریان کردن.

عەلی پاشا لە ئەستەمولەوە دانرا بە وەزیری بەغداد (۱۲۱۷ک / ۱۸۰۲ز). (٤)

ئەورەحمان پاشا لە بەغداد نیشتەجێ بو. وەزیر ئەیویست لە خۆی نزیک بخاتەوە.

-٣-

لەو لەشکرکێشییەدا کە عەلی پاشا بۆ سەر بلباس و یەزیدییەکانی سنجاری کرد، داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کرد ئەویش بەشدار بێ. ئەویش ناردی بە شوێن سەلیم بەگ و براکانی دا. کە لە کاتی پشێوییەکەی بەغداد دا ڕایان کرد بوە موسڵ و ئال جەلیلی دالدەی دابون، هاتن و هەموویان لە بەغدادا کۆبونەوە.

والی، ئەوڕەحمان پاشا و، محەمەد پاشای تەیمور پاشای کۆیە و، عەبدولفەتاح پاشای باجەلانی خستە پاڵ خۆی. فەرمانیشی دا بو، ئیبراهیم پاشای بابانیش، لە لای خۆیەوە، بەلاماری بلباس بدا. بلباس سەرکوت و تالان کرا. لەشکر ڕوی کردە سنجار. لە بەختی ئەوڕەحمان پاشادا، ئیبراهیم پاشا لە موسڵ دا مرد و، بەمەش ملوزمێکی بەهێزی لە کۆڵ بووەوە (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز).

عەلی پاشا ویستی خالید پاشای ئەحمەد پاشا لە جێگەی ئیبراهیم پاشای برای دا دابنێ، گەورەپیاوەکانی بابان، ئەوڕەحمان پاشایان پەسند کرد. والی لە سەر داخوازی ئەوان ئەوڕەحمان پاشای دانایەوە بە حاکمی بابان (١٢١٨ک / ١٨٠٣ز).(٥)

-٤-

وەهابییەکان ڕوەو بەصرا کشا بون. دەوڵەتی عوسمانییان خست بوە غایلەوە. سولتان فەرمانی دەرکرد بۆ والی ی بەغداد، تەمێیان بکات. ئەویش کەوتە خۆی و بە لەشکرەوە ڕوی کردە حیللە. ئەوڕەحمان پاشای بابان و، محەمەد پاشای کۆیەش بانگ کران. دوای چەند ڕۆژێ پاشای بابان گەیشتە بارەگای وەزیر.

وەزیر سلێمان بەگی کەهیەی خوشکەزای و، ئەوڕەحمان پاشای ناردە سەر بەصرا. لەشکرەکە «زوبێر» ی بڕی و ڕوی کردە «ئەحسا» و، بە چەند پەلامارێ وەهابییەکانیان دەرپەڕاند و، زۆریان لێ کوشتن و، بە سەریان دا سەرکەوتن. لەم لەشکرکێشییەدا بە هۆی گەرمای بیابانەوە، سەدان کەسی بابان مردن. ئەوڕەحمان پاشا هاتەوە حیللە.

لەم هەڵەدا شێخی خەزاعیل سەرکێشی کرد بو. وەزیر خۆی و، ئەوڕەحمان پاشا و، محەمەد پاشای کۆیەی بردنە سەر. دوای سەرکەوتن گەڕانەوە. وەزیر، ئەوڕەحمان پاشا و محەمەد پاشای کۆیەی لە حیللە دا هێشتەوە تا ماوەیەک ئاسایش و ئارامیی ناوچەکە ڕابگرن و ئەوجا بگەڕێنەوە کوردستان. خۆیشی (٢٢ ی ذیلحەججەی ١٢١٩ ک / ٢٠ ی مارتی ١٨٠٥ز) گەڕایەوە بەغداد.(٦)

دوای مانگ و نیوێ، خالید کەهیەی سەرۆکی ئاغاکانی والی لە حیللەوە گەڕایەوە بەغداد. دوای ٨ ڕۆژی تر، ئەوڕەحمان پاشا و محەمەد پاشای کۆیەش ئیزنی گەڕانەوەیان بێ درا. چەند ڕۆژێکی کەمی خایاند هەواڵ گەیشتە والی کە

کۆکردنەوەی هێزەکانی خێڵی عوبێد.

والی، دیسان داوای لە ئەوڕەحمان پاشا و محەمەد پاشا کرد هێزەکانیان کۆ بکەنەوە و، بە ئەوڕەحمانی ڕاگەیاند لە کەرکوک دا چاوەڕێ بێ و، داوای لە محەمەدیش کرد بە هێزەکەیەوە بکاتە لای ئەوڕەحمان و، پێکەوە ڕوەو خابور بڕۆن.

وەکو نوسەری «دوحە» باس ئەکا: وەزیر ڕقی لە هەردوکیان بوە، چونکە «یەکەمیان بە هەمو ڕێگەیەک لە پایەی وەزیری کەم ئەکردەوە... و دوەمیشیان لەو سنورەی بۆی دیاری کرا بو دەرچو بو... وەزیر ئەیویست بە هەرچی جۆرێ بێ لە کۆڵ خۆیانی بکاتەوە.»(۷)

لە جەنگەیەک بە ناوی «بەت»(۸) ەوە هەردوکیان بە یەک گەیشتن. ئەوڕەحمان ڕقی کۆنی لە محەمەد هەڵگرت بو. هەلی بە دەرفەت زانی و کوشتی، زۆریشی لە هێزەکەی کوشت و دیل و پەرەوازە کرد. والیش، بە داوای لێبوردنەوە، ئاگادار کرد و، چو بۆ کەرکوک.(۹)

والی لەو کاتەدا نەیئەتوانی شتێ بەرامبەری بکا. هەندێ گلەیی لێ کرد و، ئامۆژگاری کرد جارێکی تر شتی وەها دوبارە نەکاتەوە. بۆ ئەوەی زیاتریش دڵنیای بکا موڵکی کوژراوی بە بکوژ بەخشی. کۆیەو هەریری پێ سپارد و فەرمانی بۆ نارد.

- ٥ -

موتەصەڕڕیفی کەرکوک، وەزیری ئاگادار کرد کە گوایە هێزەکەی ئەوڕەحمان پاشا، لە ڕێگەی گەڕانەوەی دا، زیانی لە کشتوکێڵی خەڵکی داوە و، تاڵان و بڕۆی کردوە و، خەڵکی کوشتوە. لە لایەکی تریشەوە، وەزیر گومانی پەیدا کرد بو کە خالید ئاغای کەهیە و عەبدوڵڵا ئاغای «موتەسەللیم» ی پێشوی بەصرا، بە نهێنی لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا ڕێک کەوت بن و دەنگوباسی بۆ بنێرن. هەروەها نوسەری دیوانی وەزیر، محەمەد فەیضی لوطفوڵڵاییشی لەم باسەدا تاوانبار کرد.

وەزیر، لە پێش دا ئەو دوانەی گرت و، بەندی کردن. سێیەمیشی لابرد. ئینجا کەوتە هەڵگێڕانەوەی باپانەکان. باپانی بڕییەوە بۆ خالید بەگی کوڕی ئەحمەد پاشا، کە چەند مانگێ بو ڕەوانەی ئامێدی کرا بو بۆ یارمەتیدانی قوباد پاشا. کۆیە و هەریریشی بڕییەوە بۆ سلێمان بەگی کوڕی ئیبراهیم پاشا و فەرمانی پاشایەتی و خەلعەتی بۆ ناردن.

وەزیر لە مانەوەی خالید کەهیە و عەبدوڵڵا ئاغای بەندکراو ئەسڵەمییەوە. یەکەمیانی کوشت و، دوەمیشیانی بە بەندیی نەفی کرد بۆ بەصرا. ئینجا لە ٥ ی ڕەبیعی یەکەمی ۱۲۲۰ ک (٤ ی حوزەیرانی ۱۸۰٥ ز) دا ڕوی کردە کوردستان بۆ پەلاماردانی ئەوڕەحمان پاشا.

ئەوڕەحمان کە زانی والی لە کۆڵی نابێتەوە، دەستپێشخەری کرد، ویستی بە

ئەوڕەحمان کە زانی والی لە کۆڵی نابێتەوە، دەستپێشخەری کرد، ویستی بە خۆشی ڕازی بکا، کەڵکی نەبو. ناچار کەوتە خۆی لە لایەکەوە شێخی عوبێد: شامن ئال حەمەد و، شێخی عەزیز: حەمەد ئال حەمەی بانگ کرد بۆ هاوکاری و، لە قەرەحەسەن دا جێگیری کردن. لە لایەکی ترەوە، بۆ بەرگرتن لە عەبدولفەتاح پاشای درنە و باجەلان و زەهاو، سەلیم بەگی برای بە ٥ سەد سوارەوە نارده سەر و، ڕاوی نا و ناوچەکەی گرت. خۆیشی بۆ بەرهەڵستی خالید بەگی ئامۆزای ساز دا، کە لە موسڵ و هەولێر دا لەشکری خڕ ئەکردەوە.

والی ی موسڵ زیاتر لە هەزار کەسی بۆ وەزیر نارد. حاجی قاسم ئاغای «مرتەسەللیم» ی هەولێریش لە گەڵ خالید بەگی بابان هەزار کەسێکیان کۆ کردەوە. ئەم هێزانە یەکیان گرتەوە و بەرەو ئاڵتون کۆپری کشان. ئەوڕەحمان پاشا وەڵامی بۆ عەبدوڵڵا بەگی قەرەمستەفازادەی سەرکردەی هێزەکەی موسڵ نارد لە ئاڵتون کۆپری نەپەڕێتەوە. ئەو گوێ ی نەدایە و حەریکی هەڵدانی خێوەت و، ڕێکخستنی خێوەتگا بو، ئەوڕەحمان پاشا هێزێکی نارده سەریان. خالید بەگ و حاجی قاسم ئاغا بە زەحمەت لە مردن دەرباز بون. زۆری هێزەکە خۆی هاوێشتە ناوی «زێ» وە. لە هێزەکەی موسڵ ٥٠ کەس لە سەرکردەکانیان و ٢٠٠ سەرباز و ٢٠٠ بەنیچەری لە ئاودا خنکان، لە هێزەکەی هەولێریش ١٠٠ کەس خنکا و ١٠٠ کەسیش بە زیندویەتی بە دیل گیران و ڕوت کرانەوە. لەشکری بابانیش ٢٥٠ خێوەت و ژمارەیەکی زۆر چەک و وڵاخ و ئازوقەی دەس کەوت (١٠ ی ڕەبیعی دوەمی ١٢٢٠ک / ٩ ی حوزەیرانی ١٨٠٥ز)(١٠).

عەزیز بەگی برای خالید بەگ، خۆی لەم شەڕە دا دەرباز کرد. لە ڕێگەی دوزخورماتو و بەیاتەوە خۆی گەیاندە وەزیر و ڕەوتی شەڕەکەی بۆ گێڕایەوە. ئەوڕەحمان پاشا کشایەوە قەرەحەسەن. وەزیر لەشکرەکەی گەیشتە کەرکوک و ئەوڕەحمان ئاگادار نەبو. ناچار کشایەوە دواوە بەرەو دەربەندی بازیان. شێخی عوبێد و شێخی عەزیز هەڵاتن و ڕویان کردە سنجار بەرەو خابور و لەوێوە بۆ شامییە. بەڵام لە ڕێگەدا کەوتنە بۆسەی شەڕکەرانی ئێلی شەممەرەوە کوژران.

ئەوڕەحمان پاشا لە دەربەندی بازیان دا سەنگەری قایم کرد و، دەمی دەربەندی گرت. لەشکری وەزیر گەیشتە شێوەسور. خالید و سلێمان و دەستوپێوەندەکانیشیان لە گەڵ بو. وەزیر بۆ ڕێگەیەکی ئاسان ئەگەڕا کە پشت لە هێزەکانی بابان بگرن. خالید و سلێمان ڕێگەیەکیان دۆزییەوە ئەوڕەحمان پاشا نەیگرت بو. پشتی هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا گیرا. شەڕێکی قورس قەوما ٣٠٠ کەس لە لەشکری بابان کوژرا. ئەوڕەحمان پاشا شکا. عەلی پاشای وەزیر فەرمانی دا سەری دیل و کوژراوەکانی بابان ببڕن. ٦ سنوقی لێ پڕ کرد و بە دیاری ناردی بۆ دەوڵەت. ئەوڕەحمان پاشا ناچار بو ڕو بکاتە وڵاتی ئەردەڵان (١٢٢٠ک / ١٨٠٥ز).

بۆ بنکەی میرایەتی خۆیان. خالید بۆ سلێمانی و سلێمان بۆ کۆیە.(١١)

- ٦ -

ئەوڕەحمان پاشا پەنای بۆ ئەمانوڵڵاخانی والی ئەردەڵان برد.(١٢) لە سەقز نیشتەجێ کرا. وەزیر دەستی بەسەر سلێمانی دا گرت. ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان کێشەی ئەوڕەحمان پاشای گەیاندە فەتحەعلی شای قاجار. ڕۆیشتنی ئەوڕەحمان بۆ ئێران تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لە پێوەندییەکانی هەردو دەوڵەت دا دروست کرد. والی ی بەغداد ئەحمەد چەلەبی بۆ گفتوگۆ و گێڕاندنەوەی ئەوڕەحمان پاشا نارد بۆ تاران. ئەحمەد چەلەبی لە گفتوگۆکانی دا لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران بە ئەنجامی ویستراوی نەگەیشت..

فەتحعەلی شا نامەیەکی دۆستانەی بۆ والی ی بەغداد نوسی بە میرزا محەممەد صادق خانی وەقائیع نیگاردا ناردی (١٢٢٠ک / ١٨٠٥ز). لە نامەکەی دا داوای لە والی کردبو لە ئەوڕەحمان پاشا ببورێ و، بیگێڕێتەوە سەر جێگە و ڕێگەی خۆی.(١٣)

والی گوێ ی نەدایە تکای شا. سلێمان بەگی فەخری بۆ دوبارەکردنەوەی خواستەکانی ناردەوە بۆ دەرباری شا. لە کاتێک دا سلێمان بەگ خەریکی گفتوگۆ بو لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی ئەوڕەحمان پاشا گەیشتە تاران و سەردانی فەتحعەلیشای کرد و، داینایەوە بە حاکمی بابان. فەتحعەلی شا ڕێزی زۆری لە ئەوڕەحمان پاشا گرت. نیگاری ئەوڕەحمان پاشا لە ڕیزی پیاوەگەورەکانی ئەو سەردەمەدا لە سەر دیواری «کاخی نیگارستان لە تاران کێشراوە. شا فەرمانی دا بە محەممەد عەلی میرزا، کە ئەوڕەحمان پاشا بباتەوە سلێمانی.(١٤)

عەلی پاشا گوێ ی نەدایە داواکانی شا. لە باتی ئەوە خۆی بۆ هێرشێکی گەورە ئامادە کرد.

محەممەد ئەمین ئاغا، یەکێ لە سەرکردەکانی، لە گەڵ چەند تیپ سوارە نارد بۆ یارمەتی خالید پاشا. خۆیشی لە بەغداوە بەرێ کەوت لە سیروان پەڕییەوە گەیشتە شارەبان. خالید پاشای حاکمی بابان و، عەبدولفەتاح پاشای موتەصەڕیفی درنە و باجەلان و، حەسەن خانی فەیلی گەیشتنە لای. ئەمانە ڕەئیان وابو: پێش ئەوەی هەنگاو بنێن پرس بە بابی عالی بکرێ. بەڵام وەزیر پێ ی لە سەر ڕەئی خۆی داگرت.

وەزیر، «زەهاو»ی کرد بە بنکەی خۆی. بەرایی هێزەکانی گەیشتنە «بای تاق» و «ماهیدەشت». کەوتنە ڕاووڕوت و تالان. خەڵکی کرماشان ترسان هەندێکیان چون بۆ هەمەدان. ئەم هەواڵانە گەیشتەوە شا. شا فەرمانی دا بە محەممەد عەلی میرزا پارێزگاری سنور بکا و، ئەگەر هاتنە ناو ئەرزی ئێرانەوە دەریان بکەن. هەروەها فەرمانی دا بە فەرەجوڵڵاخان بچێ بو یارمەتیدانی ئەمانوڵڵاخان و ئەوڕەحمان پاشا.

وەزیر هێزێکی ٣ تا ٤ هەزار کەسیی لە چەکدارەکانی کۆیە و هەریر و کەرکوک بە سەرکردایەتی سلێمان کەهیە نارد بۆ یارمەتی خالید پاشا.
بابی عالی فەرمانی دابو بە عەلی پاشا ڕێزی پەیماننامە کۆنەکان بگرێ و، هیچ لەشکرکێشییەک بۆ سەر ئێران نەکا. کاتێ ئەم فەرمانە هات ئۆردوی والی سنوریان بەزاند بو.
سلێمان کەهیە کابرایەکی هەڵەشە بو. لە پای تاقەوە بەرەو شارەزور کشا بو. لە گەڵ هێزەکەی خالید یەکی گرت بوەوە. خالید ویست بوی قانیعی بکا ماوەیەک پشو بە لەشکرەکەی بدا بۆ حەسانەوە. گوێ ی لێ نەگرت بو. لە سنور تێپەڕی بو گەیشت بوە زرێبار. لە ماوەی چەند ڕۆژێکی کەم دا ڕێگەیەکی شاخاوی سەختی بڕی بو. لەشکرەکەی و وڵاخەکانیان ماندو بون.
ئەوڕەحمان پاشا نەیهێشت پشو بدەن پەلاماری دان. لە ماوەیەکی زۆر کورت دا. زیاتر لە هەزار کەسی لێ کوشتن. زۆریشیان گیران لە وانە سلێمان کەهیە. خالید پاشا بە زەحمەت دەرباز بو. ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو بۆ ئەوڕەحمان پاشا (جیمادی دوەمی ١٢٢١ک / ١٨٠٦ز).
کاتێ ئەم هەواڵە بە وەزیر گەیشت خۆی لە شیروانە بو. محەمەد عەلی میرزا ئەم دەستدرێژییەی ڕۆمی کرد بە بیانوی ڕاووڕوت. هێزێکی نارد سنوریان بەزاند هەتا قزراباتیان تاڵان کرد و گەڕانەوە ئێران. (١٥)
ئێرانییەکان، محەمەد عەلی میرزا لە لایەک و، ئەمانوڵڵاخان لە لایەکی ترەوە ئەم سەرکەوتنە بە هی خۆیان ئەزانن، بەڵام وەکو ڕیچ ئەیگێڕێتەوە: هێزی ئێران نەکەوتونەتە شەڕەوە. ئەوەی شەڕەکەی کردوە و هێزی ڕۆمی شکاندوە، ئەوڕەحمان پاشا و ئەو هێزەی بابان بوە کە لە گەڵی بون. لەم شەڕەدا سەلیم بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا کوژرا. سەلیم بەگ لە فەرماندە ئازاکانی ئەوڕەحمان پاشا بو. (١٦)

- ٧ -

میرزا شەفیع صەدری ئەعظەمی ئێران لە نامەیەکی درێژدا بۆ ئیبراهیم پاشای صەدری ئەعظەمی عوسمانی نوسی بوی کە ڕەفتاری خراپی عەلی پاشای والی ی بەغداد وای لە ئەوڕەحمان پاشای بابان و ئێلەکانی عەرەب کردوە بێزار بن و ڕو بکەنە ئێران. کاربەدەستانی دەوڵەت ئامۆژگاریبان کردوە کە ئەوانە ئاشت بکاتەوە بەڵام لە بەر ئەزانی بە قسەی نەکردون. خۆی بە هێزێکی عەرەب و وەهابییەوە ڕوی کردە کرند لە کرماشان و. سلێمان کەهیە و خالید پاشای لە سلێمانی و شارەزورەوە ناردە کوردستان. شازادە محەمەد عەلی میرزا...
ئەگەر شارەزایەک بنێرن بۆ لێکۆڵینەوە ئەزانێ لاشەی کوژراوەکان لە ئەرزی کام مەملەکەت دا کەوتوە و کام یەک لەم دو سپایە پێ ی ناوەتە سنوری ئەوی ترەوە. (١٧)

والی کشایەوە بەغداد. شێخ جەعفەری خەزاعی، کە لە نەجەف دانیشت، بۆ شەفاعەت ناردە لای محەمەد عەلی میرزا و لەوێوە چو بۆ تاران. یوسف ضیای والی ی ئەرزڕۆم، عەبدی مەحمود ئەفەندی بۆ لای عەبباس میرزا نارد بۆ شەفاعەت بۆ سلێمان کەهیە بکەن. فەتحعەلی شا، سلێمان کەهیەی ئازاد کرد و لە گەڵ میرزا صادق حاجی وەقائیع نیگاردا ناردییەوە بۆ بەغداد.(١٨)

ئەم شەڕە لە کاتێک دا ڕوی دا فەرەنسە ئەیویست هاوپەیمانێتییەکی درتۆلی لە نێوان عەجەم و ڕۆم دا ڕێک بخات. ناپلیۆن بۆ ئەو مەبەستە دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لە گەورەئەفسەران و شارەزایان، بە سەرۆکایەتی جەنەراڵ کاردان، نارد بو بۆ ئێران.

شێخولئیسلام ئاقا ئیبراهیم، کە بە سەفارەت نێردرابو بۆ ئەستەمۆڵ لە گەڵ محەمەد ڕەفیع ئەفەندی دا گەڕایەوە بۆ باسی یەککرتنی ٣ تۆلی. ڕەفیع لە گفتوگۆکانی دا لە گەڵ عەبباس میرزا و میرزا عیسای قائیمقام بە هیچ ئەنجامێکی سەرکەوتوانە نەگەیشت لە بەرئەوە گەڕایەوە ئەستەمۆڵ (١٢٢٢ک / ١٨٠٧ز).(١٩)

- ٨ -

دوای ئەم شەڕە ئەوڕەحمان پاشا گەڕایەوە سلێمانی. والی بە ناچاری خالید پاشای لابرد و ئەوڕەحمان پاشای دانایەوە بە حاکمی بابان. جەنەراڵ کاردان لە یەکێ لە ڕاپۆرتەکانی دا بۆ شامپانی، وەزیری دەرەوەی ناپلیۆن، لەم بارەیەوە هەڵسەنگاندنی خۆی نوسیوە:

« لەم دواییەدا ڕاستیی ئەم هەواڵەم پێ گەیشتوە کە خەلعەتی پاشایەتی شارەزوریان بە ئەوڕەحمان پاشا داوە، لە گەڵ هەمو ئەوەش دا وا دەرئەکەوێ ئاشتی نێوان سلێمان پاشا و ئەم سەرکردەیەی کورد، دیسان شتێکی ڕوالەت بێ.» (٢٠)

- ٩ -

تاقمێک لە کاربەدەستەکانی بەغداد پیلانێکیان لە عەلی پاشای وەزیر گێڕا. بە خەنجەر کوشتیان (١٢٢٢ک / ١٨٠٧ز). سلێمان کەهیە بە مۆقەت بو بە قائیمقام. بابی عالی یوسف ضیا پاشا، صەدری پێشو و والی ی ئەرزڕۆمی، دیاری کرد ببێ بە وەزیری بەغدا. والی تازە پێش ئەوەی بگاتە بەغداد، خەلعەت و بیورلدی بۆ ئەوڕەحمان پاشا ناردوە. بێ ئەجێ ئەوڕەحمان پاشا لەو کاتەدا نومێدی بە کاربەدەستانی عوسمانی نەهێبێ و، زۆرتر بە هیوای پشتیوانی ئێران بوبێ. ئەمەی کردوە بە هۆیەکی تری خۆنزیکخستنەوە و باوەڕ بە دەستهێنانی ئێران. بیورلدی و خەلعەتەکەی ناردوە بۆ شازادە محەمەد عەلی میرزا. لە نامەکەی دا نوسیوێتی:

«... بە پێی فەرمانی شاهنشاهی ئەگەر دوژمنێ بۆ سەرکار لە لایەکەوە پەیدا بوو، دوژمنی ئەو دوژمنە ئەبم... والی ئەردەڵان بە پێچەوانەی ئەوەوە پێی ناوە... بیورلدی و کوڕی ناردوە... هیچ پایەخێک بە خەڵعەت، بیورلدی پاشکراو نەدراوە... هیچ ڕێزێکی ئیلچییەکەش نەگیراوە... بۆ ئەوەی بیورلدی بکەوێتە بەرچاوی کاربەدەستانی حکومەتی شاهنشاهی بیورلدی لە ئیلچی وەرگیراوە و نێردراوە بۆ دارولسەلتەنەی تاران و تا هاتنەوەی وەڵام ئیلچی لێرە گل دراوەتەوە...» (٢١)

مەمالیک نەیان هێشت یوسف ضیا کاروبار بگرێتە دەست.

ئەورەحمان پاشا ویستی کەڵک لەم پشێوییە وەربگرێ کۆیە و هەریر و کفری بهێنێتەوە ژێر دەسەلاتی خۆی. بەڵام سەرکەوتو نەبو. (٢٢)

- ١٠ -

سلێمان پاشا و ئەورەحمان پاشا هەر زو ناکۆکییان کەوتە بەینەوە. سلێمان رقی تێشکانی زرێباری لە دڵ دا بو. ئێران کە هەردوکیانی بە «دەستنیشرۆ »ی خۆی ئەزانی، چونکە ئەورەحمان پاشا بە یارمەتی ئەمان حوکمڕانیی باهانی کەوت بووە دەس و، سلێمانیش بە دیلی کەوت بوە دەس ئێران و، ئازادیان کرد بو. بۆیە ئەچۆ ئێران هەوڵێکی دابو بۆ ڕێک خستنیان. گاردان لە نامەیەکی دا بۆ وەزیری دەرەوەی فەرەنسا، لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

«شازادە عەبباس میرزا... فەرمانی داوە هەمو هێزەکانی لە لەشکرگاکەی خۆی دا لە خوی کۆ بینەوە. فەرەجوڵلاخانیشی بە سوارنیزامەکانیەوە ئامادە کردوە. ئەم سەرتیبە... دوای ئەوەی چوە ناوچە سنورییەکانی کوردستان ئەیتوانی بو لەوێ بمێنێتەوە و، ئەو ناکۆکییانەی لە کۆنەوە لە نێوان سلێمان پاشا و ئەورەحمان پاشا دا بوە لایەلا بکا، لە قەڵاچوالانەوە گەڕاوەتەوە لای شازادە...» (٢٣)

بە ڕواڵەت وا دەرئەکەوێ کە دەوری ئەورەحمان پاشا لە تیژکردنی ناکۆکییەکانی ئێران و عوسمانی دا کاریگەر بوبێ. بەڵام ڕاستییەکەی دەوری ئەو لاوەکی بوە و، ناکۆکییەکانی ئەم دو هێزە زۆر لەوە قوڵتر بوە.. ئێران ئامانجی تایبەتی خۆی هەبوە لە کوردستان و لە عێراق دا. گاردان لە نامەیەکی تردا نوسیوێتی:

«پایەبەرز گەرەکێتی پێوەندی دۆستانەی خۆی لە گەڵ بابی عالی دابمەزرێنێ، بو ئەوەی پێوەندی لە گەڵ فەرەنسا، لە ڕێگای ئەستەمولەوە، ئاسان بکا. بەڵام بە هیچ جۆرێ ئەو ڕەفتارەی ئەگرێوە کە بەرامبەر ولایەتە تورکییەکانی دراوسێ ی ئێران هەیبو. وەکو جاران دەس وەرئەداتە ئەو ناکۆکییانەوە کە لە نێوان پاشای بەغداد و پاشای سلێمانی دا هەیە. لەشکریانی ئێران لە جوڵان دان بەرەو کوردستان. ئەتوانرێ پێشبینی بکرێ، سەرەڕای هەمو ئەو دڵنیاکردنە گردەبڕانەی

وەزیر دەری بڕیون، ئەچنە ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە.

پایەبەرز دەستی هەڵنەگرتوە لە داواکانی سەبارەت بە عیراقی عەرەب و قەڵەمڕەوی بەغداد و بەصرا. یەک لە دوای یەک دان بەوەدا ئەنێن کە چاوەڕوانی هەلی لە بارە بۆ ئەوەی بیانگرێ. بەڵام دیارە پێویستە سلێمان پاشا بە تەواوەتی پێڕەوی ئێران بکا. ئەگەرچی دیار نیە کە پایەبەرز دەستی هەبوبێ لە دانانی ئەودا بە حوکمڕانی بەغدا. لای وایە لەم کارەدا یارمەتی ئەوی داوە، چونکە کە سلێمان لە شەڕی عەلی پاشا لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا دا بە دیل گیرا، ئەو ئازادی کرد. پاشای بەغداد ڕیعایەتی ئینگلستان و ئێران ئەکا: ڕیعایەتی ئینگلستان ئەکا بە هۆی بەصراو بازرگانیی لەوێوە لە گەڵ هیند. ڕیعایەتی ئێرانیش ئەکا چونکە ئاگاداری ڕیستەکانی فەتح عەلی شایە و، ترسی هەیە لەدەستێوەردانی ئەو هەمیشە بە ئازانجی ئەوڕەحمانی باخی. بەڵام ئەفرەتێکی توندی بەرامبەر هەر شتێ هەیە کە ناوی ئێرانیی پێوە بێ.» (٢٤)

- ١١ -

سلێمان کەهیە کە بە سلێمان پاشای بچوک (کوچک سلێمان) ناسراوە بو بە وەزیر. بناغەی دۆستایەتی لە گەڵ شای ئێران دامەزراند بو.

ئەوڕەحمان پاشاش گوێ ی ئەئەدایە وەزیری بەغداد بە سەربەخۆیی کاری ئەکرد. وەزیر لەشکری سازدا بۆ سەری. سلێمان تێشکانەکەی زرنیباری لە چاوی خالید پاشا ئەناسی. خالیدی فەرامۆش کرد بو. بەڵام محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشای کرد بو بە هاوەدەنگی خۆی.

ئەوڕەحمان پاشا بە خۆ کەوت. چوار تا پێنج هەزار کەسی ئامادە کرد. ئەمجارەش لە دەربەندی بازیان دامەزرا. (٢٥)

والی، وەکو جاری پێشو، ئەمیش ڕیستی پشت لە هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا بگرێ. لە لای ڕاستی دەربەندەوە، تفەنگچییەکانی کەرکوک و هەولێر و هەندێکی بابان بە سەرکردایەتی محەمەد بەگی کەهیەی وەزیر و، بە چاوساغی محەمەد بەگی کوڕی خالید پاشا و، لە لای چەپەوە سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، بە شەو لە هەردو لاوە سەرکەوتن و شوێنەکانی خۆیان گرت. کە ڕۆژ بووەوە تێڵەکانی سەرشاخ لە لای خۆیانەوە و، وەزیریش ڕوبەڕو لە دەربەندەوە هێرشیان کردە سەر سەنگەرەکانی لەشکری بابان. ئەوڕەحمان پاشا بەرگەی ئەگرت. بە شکاوی کشایەوە. محەمەد و سلێمان تا قزلجە بە دوی کەوتن (جیمادی یەکەمی ١٢٢٣).

وەزیر سلێمان پاشای بە حاکمی بابان و، محەمەد بەگی بە موتەصەڕیفی کۆیە دانا. خەلعەتی لە بەر کردن. (٢٦)

خالید پاشا لەمێژ بو فەرامۆش کرابو بێ موچە و بێ کار لە کەرکوک دانیشت بو. پێنج تا شەش سەد سواری کۆکردەوە لە بەینی کفری و تەرەتەپەوە چو بۆ

زەهاو و لەوێوە چو بۆ دێی ئەوڕەحمان پاشا بۆ مەریوان.
وەزیر بو ئەوەی ئیشەکە گەورە نەبێ سلێمان پاشای لە سلێمانی کێشایەوە بەغداد. مەندەلی و خانەقین و عەلیاوای پێ بەخشی. مولکی بابانی دایەوە بە ئەوڕەحمان پاشا (١٢٢٣).(٢٧)

- ١٢ -

سکالا و گازاندە لە سلێمان پاشای وەزیر زۆر گەیشتبوە بابی عالی. دەستدرێژی کردبوە سەر سنوری هەندێ لە ولایەتەکانی دراوسێ ی. پێش ئەوەی بێ بە وەزیر بەڵێنی دابو قەرزەکانی والییەکانی پێش خۆی بداتەوە. بابی عالی ئەیویست کۆتایی بە دەسەلاتی مەمالیک بهێنێ و، بەغداد ڕاستەوخۆ بخاتەوە ژێردەستی ئەستەمۆڵ.
لە ئەستەموڵەوە حالەت محەمەد سەعید، سەرۆکی دیوانی هومایونی، هاتە بەغداد. دەسەلاتی تەواوی گۆڕینی وەزیر و دانانی وەزیرێکی تازەی درا بوبە. تەنانەت فەرمانی وەزارەتی هێنا بو تەنیا جێگەی ناوەکەی بە بۆشی هێڵرابوەوە، بۆ ئەوەی خۆی کێ ی بە پەسند زانی بینوسێ.
حالەت داوای لە سلێمان کرد: یان بە ڕێکوپێکی دەرامەتی دەوڵەت بنێرێ، یان واز لە پایەی وەزیری بهێنێ.(٢٨)
حالەت ماوەیەک لە بەغداد مایەوە هیچی پێ نەکرا. نەیتوانی خواستەکانی دەوڵەت بهێنێتە دی. نە قەرزەکانی پێ وەرگیرایەوە و نە وەزیریشی پێ لابرا. لە بەر دەسەلاتی زۆری وەزیر نەیوێرا نیازی ڕاستەقینەی خۆی بدرکێنێ. بە دەستی بەتاڵ بەغدادی بە جێ هێشت و چوە موسڵ چاوەڕوانی ڕەنی دەوڵەت بێ.
بەلام حالەت کۆڵی نەدا. بۆ ئەو مەبەستە، پێوەندی لە گەڵ والی ی موسڵ کرد. والی ی موسڵ ڕەزامەندی بۆ بەجێهێنانی فەرمانەکانی دەربڕی. هەروەها پێوەندی لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشای بابان کرد، ئەویش ڕەزامەندی دەربڕی. هەردوکیان ڕقیان لە وەزیر بو.
حالەت، مەحمود پاشای والی ی موسڵ و شێخی طەی و میری شەمامک و سوارەکانی لە گەڵ خۆی هێنا و لە کەرکوک کۆبونەوە، ئەوڕەحمان پاشا زیاتر لە ١٠ هەزار سوار و پیادەی لەگەڵ خۆی هێنا بو، لە ناو ئەوانەدا سوارەی جاف بە سەرکردایەتی قادر بەگ و کەیخوسرەو بەگ. ئێلەکانی عوبێد و عزێز و بەیاتیشیان گەیشتن. سلێمان پاشا خۆی ئامادە کرد بۆ بەرگری.(٢٩)
حالەت بە نهێنی خەلکی بەغداد و کاربەدەست و دەستوپێوەندەکانی وەزیری ئاگادار کرد کە فەرمانی لێخرانی دەرچوە. ئەمەش پشێوی خستە ناو ڕیزەکانیانەوە. لە ناو خۆیان دا هەندێ وردە شەڕ قەوما. هەندێ لە هێزەکانی وەزیر لە وەزیر تەکینەوە.

هێزەکەی حالەت بەرەو بەغدا کشا، وەزیر بەرەنگاری کردن. شەڕێکی قورس ڕوی دا. لە بەلاداخستنی شەڕەکەدا لەشکری ئەوڕەحمان پاشا دەورێکی کاریگەری هەبو. لە بەلامارداني شەڕێکیان دا نزیکەی ٨٠ کەس لە سوارەکانی کوژران، یەکێکیان عەبدولعەزیزبەگی کوڕی ئەحمەد پاشا بو، کە ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا و زاوانی بو، هەروەها ١٥٠ کەسی لێ بریندار بو. سلێمان پاشا هەلات بۆ ناو ئیلەکانی عەرەب. کابرایەکی عەرەبی خێلەکی بە هەلی زانی کوشتی و کەللەکەی هێنایەوە بۆ ئەوڕەحمان پاشا (١٢٢٥). لەو ڕۆژانەدا یەکەمین دەسەلاتداری بەغدا ئەوڕەحمان پاشا بو. (٣٠)

بەغدا بێ وەزیر بو.

- ١٣ -

هێشتا ململانێ ی دەسەلات لە بەغداد بە لادا نەکەوت بو، دو کەس لەو ئێرانییانەی سەروکاریان لە گەڵ کاروباری عیراق هەبو چەند نامەیەکیان دەربارەی باروداخی عیراق بۆ دەرباری ئێرانی نوسیوە.

محەمەد حسێن خان، کە ماوەیەک وکارگوزاری ئێران بوە لای وەزیری بەغداد لە نامەیەک دا بۆ عەبباس میرزا، نائیبولسەلتەنەی ئێران، نوسیویتی:

«پێش ئەوەی ئەوڕەحمان پاشا ببێتە باعیسی ئەم فیتنە و فەسادە و حولانی لە شارەزورەوە تا قەوماني شەڕەکە و چۆنیەتی کوژرانی وەزیر، ڕۆژ بە ڕۆژ و مو بە مو، بە خاکی پێ ی مربارەکی شەهریاری گەبەنراوە.. سلێمان پاشای بابان ئێستا بریندارە و گیراوە لەوانەیە بیکوژن.. خەڵک لە خۆیانەوە ڕویان لە وەزیر وەرگێرا و لێ ی تەکینەوە.. وەزیریش کە بەوەی زانی لە گەڵ چەند کەسێ هەلات، لە کەناری ڕوباری دیالە بە دەستی عەرەب کوژرا.. دوای ئەوە فەیضوللا ئاغای کەهیە خەزانەدار و مەسرەفیشی کوشت و دارایییەکی زۆری لەوان و لە زۆری ئەعیانی بەغداد زەوت کردوە.. ئەڵێن پارەیەکی زۆری لە محەمەد سەعید بەگی دەفتەردار سەندوە و کوشتویەتی.. کوشتنی ئەو کەسانە و سەندنی ئەو هەمو پارەیە لە خەڵک، هەموی ئەوڕەحمان پاشا ئەیکات. ڕەئیس ئەفەندی وەکو میوانێکی ئەناسراو لەوێ دانیشتوە و خۆی لە هیچ ناگەیەنێ، هەرکەسێ ئەوڕەحمان پاشا بیکوژێ یا لایبەرێ یا دایبنێ، ئەو یا کەسێکی تر دەسەلاتی نیە...

.. یەکەمجار کارگوزارانی دەربار.. ئاگادار کران کە ئەگەر بیروڕای کاربەدەستانی دەولەت.. بێتە سەر گرتنی عیراقی عەرەب هەلی لەمە باشتر هەلناکەوێ... دوای ئەوەش دوبارە ئاگادار کران کە ئەگەر دوسێ هەزار کەس و.. چەند طوغرا و فەرمان دەربکرێ..هەمو عیراقی عەرەب بە ئاسانی ئەکەوێتە دەس کاربەدەستانی ئەم دەولەتە مەزنە.. ئەوەش نەکرا. ئێستا کار بە ئێرە گەیشت ئەختێ بو بە هێزی بەدناوی ئەم لایەنە.

ئەوڕەحمان پاشا کە لە سەرەتاوە بێ ئەقڵ و شێت بو ئێستا کە مەملەکەتێکی وەکو عێراقی عەرەبی گرتوە و، چەند کروور سامانی کەوتۆتە دەس. هەلبەتە مێشکی تێک ئەچێ. هەندێ جوڵانەوەی ناڵەباری لێ ئەوەشێتەوە، لەو لایەوە هەمو ڕۆژێ لە گەڵ والی ی کوردستان و لەم لایەوە لە گەڵ ئەهالی ئە. سەرسنوورانە هەرا دروست ئەکا و سەرەنجام ئیختەی ئەولیای دەولەت.. ئەگ. ئەوسا سەرکوتکردن و تەمێ کردنی لە دژواریی و ئیشکال خالی نابێ، بەلا. .. چارەکردنی ئاسانە.

هەرکاتێ.. ئەم ... هێشتا کاروباری عێراقی عەرەب ڕێک ئەخراوە و وەزیرێ دائەنراوە و پشێویی تەواو لەو ناوچەیەدایە، بۆ نمونە لەم ماوانەدا لە چوار فرسەخی ئەجەفی ئەشرەف حەوت سەد تا هەشت سەد زائیری ئێرانی ڕوت کراونەتەوە و سەدوپەنجا کەسیان لێ کوشتون و، لە نێوان قەسر و خانەقینیش دا پەنجا شەست کەس ڕوت کراونەتەوە و پێنج شەش کەسیان کوشتوە و، لە نێوان کاظمەین و بەغدادیش دا تاقمێ تالان کراون و شەش حەوت کەسیان کوشتوە و، ئاژاوەیەکی زۆر لە کاروباری ئەوێ دا هەیە. بە ئەندازەی دوانزەهەزار سوارە و تفەنگچی... مەئمور و، دانیشتوانی ئەم دوسێ ویلایەتەی دراوسێ ئاگادار بکەن، ئینشائەللا بکەونە دەفعی فەسادی ئەوڕەحمان پاشا، بە ئاسانترین شێوە کار بۆ پێشەوە ئەڕوا... چونکە مەبەستی ئەولیای دەولەت، یەککرتنی هەردو دەولەتە...، ئەم موفسیدە سەرەنجام نێوانی هەردو دەولەت تێک ئەدا ...»(٣١)

محەمەد صادق خان، کە پێ ئەچێ لەو کاتەدا حزی لە بەغداد بوبێ، لە نامەیەک دا بۆ میرزا شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران، ئەیسیوێتی:

«... دوای کوژرانی وەزیر و، دەس بە سەردا گرتنی دارولسەلام لە لایەن ئەوڕەحمانەوە، هەرچی کەلوپەلی دیار هەبو لە شتی فرۆشتەنی و وڵاخ و چەک و کەرەستەی جەنگ و تۆپ و زەنبورەک بە تایەفەی بابانی بەخشی، لە وانەدا شەش هەزار سەر ئێستر کە هی وەزیرەکانی بەغداد بو درا بە تایەفەی بابان.. هەرچی دراو بو لە ئەشرەفی و شتی تر لە دارایی سلێمان پاشا و عەلی پاشا و ئەم وەزیرە کوژراوە هەموی بردوە.. کەهیەی کوشت و هەرچی هەبو زەوتی کرد.. باش ئاغا و خەزینەدار و حیشمەت ئاغاسی و تاقمێکی تری لە ئەعیانی بەغداد کوشتوە و، هەمو کەلوپەل و دارایی بێدەنگ و دەنگداری زەوت کردون.. دەفتەردار و کوڕەکەی گرتوە، دو ئەغاری ئەستەمولی ی زێڕ، کە ئەکاتە ١٢٠٠ مەنی تەوریزی، لێ سەندون.. سەرەڕای ئەوەی هەمو ئەوانەی بردوە هێشتا داوای پارە لە بازرگانەکانی بەغدا - خۆماڵی و بێگانە ئەکا.. سەد هەزار قرۆشی لە کلیلدار و متەوەللی کاظمەین سەندوە.. بۆ گوێزانەوەی کەلوپەل، وڵاخەکانی وەزیر بەشی ئەکردوە، لە سلێمانی و دەوروبەریەوە وڵاخیان هیناوە.. پیاوێکی ناسراوی لە بەغدادا نەهێشتوە. سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، کە لە ناو تایەفەی بابان دا ناوونیشانێکی هەبو و،

خەڵکی بابان لایەنگیری بون، گرتوە و کوشتوە.. ئێستا دنیا بە ئارەزوی ئەم پیاوە شێتە پڕ هەوایە ئەگەڕێ.. عەبدوڵلا پاشای خەزێنەداری عەلی پاشا، کە نۆکەری ئەوڕەحمان بو، کردویەتی بە قایمقام.. وەکو بیستراوە نامەیەکی نوسیوە بۆ کاربەدەستانی ڕۆم، بەڵێنی داوە چەردەیەکی زۆر پارە بدا ئەگەر وەزارەتی بدەنێ.. ئەگەر وەزارەتی ئەم قبوڵ نەکەن، وەزیرێ بۆ بەغداد ئەدۆزێتەوە، کە نۆکەری خۆی بێ.. زەهاو، خانەقین، بەعقوبە، مەندەلی بە فەتاح پاشای زەهاو داوە، بەو مەرجەی کە ساڵێ دو هەزار سوار ئامادە بکا.. دوای جەژنی ڕەمەزان خەیاڵی گەڕانەوەی هەیە بۆ سلێمانی.. ڕەئیس ئەفەندی میوانێکە لە گۆشەدا کەوتوە.. لە دەوری بەغداد و سەربرد و ناوشار و قزرابات و خانەقین و قەسردا سێ چوار زائیر کوژراون و، دەدوانزە هەزاریش ڕوت کراونەتەوە.. »(٣٢)

لەم دو ڕاپۆرتە ئەگونجێ چەند ئەنجامگیرییەک بکرێ:

١. پێش ئەوەی وەزیر لێ بخرێ و هەڵێ و بکوژرێ، داوایان لە دەرباری ئێرانی کردوە، پشتیوانی لە وەزیر بکا بۆ ئەوەی بمێنێتەوە، بەڵام دەرباری ئێرانی ئەم پێشنیازەی جێبەجێ نەکردوە، ئیتر لە بەر ئەوە بوە ڕوداوەکان ئەوەندە بە خێرایی هاتون ئێران فریای یارمەتیدانی وەزیر نەکەوتوە، یان بە چاکی ئەزانیوە خۆی لەو کێشەیە هەڵ بلورتێنێ، ئەمە باسێکی جیاوازە.

٢. لە کاتی پەشێوانی هەلومەرجی بەغدادا، بە تایبەتی دوای کوژرانی وەزیر، پێشنیاریان کردوە ئێران هێز بنێرێ بۆ گرتنی ناوچەکە و، ئەو کاتەیان لە هەمو کاتێ بێ لەبارتر بوە، بۆ لەشکرکێشییەکی وەها.

٣. لە بەر ئەوەی مەترسی ئەوەیان هەبوە، ئەوڕەحمان پاشا دوای ئەم تەنگوچەڵەمەیە بەهێز ببێ، دەرباری ئێرانییان هان داوە هەر لە سەرەتاوە چاری بکەن و، ئەهێڵن بەهێز و دەسەڵاتدار ببێ.

گومانی تێ دا نیە، هەردو کاربەدەستی ئێرانی بە گیانێکی دوژمنانەوە، ڕوداوەکانیان زلتر کردوە لەوەی هەبوە بۆ ئەوەی کاربەدەستانی ئێرانی دژی ئەوڕەحمان پاشا بوروژێنن. چەندین هەواڵ و دەنگوباسی ناڕاستیشیان تێ دایە. ئەگینا دوای ئەم ڕوداوە بە چەند ساڵێ داود پاشا پەنای بۆ میری بابان ئەنەبرد و، جارێکی تریش لەشکری بابان نەیئەتوانی داود پاشا بباتەوە بەغداد.

عوسمان پاشای بابان کاتێ خۆی لە بەغداد دەرمانخوارد کرا بو. هەندێ لە گەورەپیاوەکانی بەغداد دەستیان لەم پیلانەدا هەبو. ئەوڕەحمان پاشا ئەو قینەی لە دڵ دا ما بو. ئەم هەلەی بۆ هەڵکەوت، بە کوشتن یا بە تالانکردن، تۆڵەی لەوانە کردەوە، کە دەستیان لە کوشتنی کاکی دا هەبو.(٣٣)

سەرەڕای ئەمەش، لەشکری بابان، بە سەرکردایەتی ئەوڕەحمان پاشا، دەوری کاریگەری هەبوە لە بەلاداخستنی شەڕەکەدا و، زۆری کوژراوەکانیش لەوان بوە، لە بەر ئەوە بە هەقی خۆیان زانیوە لە باتی خوێنی کوژراوەکانیان تالان و بڕۆ بکەن. لە

ناو تالانییەکەدا تۆپ و خیشوەت و قورسایی بوە. ئەوڕەحمان پاشا دوانزە تۆپی ناردۆتەوە بۆ سلێمانی. لە کەرکوک هێزی یەنیچەری ڕێگەیان بە کاروانەکە گرتوە. ویستویانە نەهێڵن بیگوێزنەوە بۆ سلێمانی. وتویانە: «ئەمە خیانەتێکی گەورەیە تۆپ لە گرنگترین شوێنی مەملەکەتی عوسمانییەوە ببرێ و بنێردرێ بۆ دێ یەک» (٣٤)

یەنیچەری سەرەنجام ڕێگەیان بە کاروانەکە دا تێ بپەڕێ و، نەیانتوانی گلی بدەنەوە.

- ١٤ -

والی ی بەغداد عەبدوڵلا ئاغای خازن و طاهیر ئاغای نەفی کرد بو بۆ بەصرا. پاش چەند مانگێ لێیان بورد و داوای لێ کردن بگەڕێنەوە بەغداد. ترسان بۆ کوشتن بانگ کرا بن. نەیانوێرا بگەڕێنەوە بۆ بەغداد. کە گەیشتنە قوڕنە لە ڕێگەی حوێزەوە هەڵاتن بۆ لوڕستان. لەوێوە هاتنە سلێمانی. لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا ناسیاویی کۆنیان هەبو. ئەوڕەحمان پاشا بە گەرمی میوانداری کردن و ڕێزی لێ نان.

عەبدوڵلا ئاغا لە کۆیلە ئازادکراوەکانی سلێمان پاشای گەورە بو. حالەت لە جوڵانەکەی دا بەرەو بەغداد ئەمیشی لە گەڵ خۆی هێنا و کردی بە قایمقام.

حالەت لە دڵی خۆی دا حەزی لە چارەی مەمالیک نەکرد. بە نهێنی کەوتە ئاژاوەنانەوە بۆ ئەوەی بە یەکتریان بهاڕێ. وای بڵاوکردەوە کە عەبدوڵلا ئاغا، لە لایەن ئەوڕەحمان پاشاوە دانراوە، ئەویش سەر بە ئێرانە. هانی دان ئەوڕەحمان پاشا دەر بکەن و سەعیدی کوڕی سلێمانی گەورە دابنێن. ئەمە شەڕێکی ناوخۆی هەڵگیرساند. خەریک بو حالەتی تێ دا بکوژرێ. بەڵام ئاژاوەکە کوژێنرایەوە. حالەت ناچار بو فەرمانەکەی بۆ عەبدوڵلا ئاغا پڕ کردەوە. عەبدوڵلا پاشا بو بە وەزیری بەغدا (١٢٢٥ک / ١٨١٠ز). (٣٥)

- ١٥ -

ئەو کاتەی حالەت ئەفەندی بۆ یەکێ نەگەڕا دای بنێ بە والی، ئەوڕەحمان پاشا، لە ناو گەورەپیاوەکانی عیراق دا. لە هەموویان بە دەسەڵاتتر و، بە ناوبانگتر، ڕەنگە لێوەشاوەتریش بوبێ.

سەرچاوە کوردییەکان، وەکو ڕیچ نەگێڕنەوە: حالەت «...داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کردبو، کە لە جێ ی سلێمان پاشا ببێتە والی ی بەغداد، کەچی ئەوڕەحمان پاشا زۆر مەردانە و بە توندی داواکەی ڕەت کردبوەوە و وتبوی: ڕاستە من بەوە، پلەی یەکەمی وەزیریم ئەدرێتێ، بەڵام قسومێک لە ناوی چیاکانی کوردستان، بە ... ـخت و بەختی دەوڵەتی عوسمانی ناگۆڕمەوە، ڕەنگە چونیشم

بۆ بەغداد، گوزەرانیشم زۆر خۆشتر بکات، بەلام ئەنجامەکەی ئەبینتە هۆی لە ناو چونی بنەماڵەی بابان.» (٣٦)

نوسەری «سیر الاکراد» ئەڵێ: «... ئەوسا تاقمێ لە سەرانی وڵاتی داواکرد بۆ ڕاوێژکردن لە سەر دانانی وەزیر. بە کۆمەڵ وتیان: «ئێمە لە حکومەتی ئێوە خۆشحاڵین و، جگە لە تۆ کەسی تر بۆ سەرۆکایەتی عێراق دانانێین. گەورەکانی بابان وتیان: «پاشا ئەریتی کوردی و خێڵایەتی لە دەس مەدە و، دەس لە وڵاتی خۆت هەڵ مەگرە. ژیان لە عیراق - تکلیفی مالایطاقە - ئەم چرایە ئەوەندە ڕۆشن نابێ. بە نان و دۆی خۆمان هەڵ ئەکەین و خەریکی شتێ ئەبین.» (٣٧)

بەلام سەرچاوە عوسمانییەکان ئەڵێن: ئەوڕەحمان پاشا زۆری هەول داوە، تەنانەت ئامادەیی دەربڕیوە کە باجی ساڵانەی ولایەتی بەغداد پێنج قات بە زیادەوە پێشکەش بە بابی عالی بکا. بەلام حالەت ڕازی نەبوە. بابی عالی هەرگیز ڕازی نەبوە گەورەپیاوێکی عەرەب یا کورد بە والی ی بەغداد دابنێ. چونکە ئەترسا عێراق بەرەو جیابونەوە و سەربەخۆیی ببەن. بە تایبەتی لە گەورەکانی بابان کە پێوەندییان لە گەڵ ئێران هەبوە. (٣٨)

بەلام ئەوەی گومانی تێ دا نیە ئەوڕەحمان پاشا هەوڵێکی زۆری داوە لە پاتی ئەوەی بپەسترێ بە والی ی بەغدادەوە، ڕاستەوخۆ سەر بە بابی عالی بێ. لە بەرامبەر ئەوەدا ئامادە بوە باجی ساڵانە زیاد بکا. (٣٩)

- ١٦ -

ئێران سلێمان پاشای بە دەستنیژی خۆی دائەنا. ئەم گۆڕینەیان پێ ناخۆش بو. جگە لەوەش عەبدولفەتاح پاشای موتەصەڕریفی درنە و باجەلان لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا هات بو بۆ یارمەتیدانی حالەت، بەلام کەمتەرخەمی کردبو. سەرەڕای ئەوەش چەند جارێ لە لەشکرکێشی ڕۆم دا بۆ سەر ئەوڕەحمان پاشا بەشداری کرد بو. وەزیر لە سەر داوای ئەوڕەحمان پاشا عەبدولفەتاحی لابرد و، خالید پاشای ئامۆزای دانا. محەممەد عەلی میرزا داوای لە وەزیر کرد بیخاتەوە جێگەی خۆی، وەزیر لە ژێر گوشاری ئەوڕەحمان پاشادا داواکەی بۆ جێبەجێ نەکرا. سەرەنجام عەبدولفەتاح و عەبدولعەزیزی کوڕی لە گەڵ پیاوەکانیان پەنایان برد بۆ شازادە لە کرماشان. دو جاری تر شازادە داواکەی دوبارە کردەوە. هەردو جار ئەوڕەحمان پاشا لاساری کرد و، نەیهێشت عەبدولفەتاح پایەی پێشوی پێ بدرێتەوە.

بۆ تەنگاوکردنی ئەوڕەحمان پاشا ئێران بوداق خانی میری سابلاخی بە لەشکرێکەوە نارد بۆ گرتنی سەردەشت. سەردەشت لەو کاتەدا بەشێ بو لە مولکی بابان. ئەوڕەحمان نیزنی لە وەزیر خواست بگەڕێتەوە کوردستان. وەزیر ڕێگەی دا (١١ ی صەفەری ١٢٢٦ک / ٥ ی مارتی ١٨١١ز).

ئەوڕەحمان گوێ ی نەئەدایە وەزیر. هەروەها گوێ ی نەئەدایە شازادە. ساردی کەوتە بەینیانەوە. هەردولایان ڕێک کەوتن ئەوڕەحمان پاشا تەمێ بکەن. خالید

پاشا لەو کاتەدا لە زەهاو بو. وەزیر موافەقەتی کرد لە جێگەی نەورەحمان بیێتە میری باہان. نەورەحمان وای نەزانی خالید پاشا لە گەڵ نەوە. نەیئەزانی لە ژێرەوە لە گەڵ دوژمنەکانی رێک کەوتوە. نەورەحمان خۆی ئامادە کرد بۆ بەرەنگاری و، سلێمانی نارد بۆ بەرهەڵستی وەزیر.

محەمەد عەلی میرزا هێزێکی ٦٠ هەزار کەسی بۆ سەر نەورەحمان ئامادە کرد. نەورەحمان لای وابو هێزەکەی خۆی و هێزی خالید پاشا بەسن بۆ بەرگری دژی شازادە. بەلام کە شازادە گەیشتە زەهاو خالید پاشا، لە سەر داوای وەزیر، چو بە پیریەوە و کەوتە گەڵ هێزەکەی. نەورەحمان بە خۆی دا رانەپەرمو بەرەنگاری بکا خۆی و خێزانەکەی و هەندێ لە پیاوەکانی کشانەوە کۆیە. کۆیەی قایم کرد دژی گەمارۆدان و هێرشی لەشکری عەجەم.

وەزیر خەلعەت و بیورلدی میرایەتی باہان و کۆیەو هەریری بۆ خالید پاشا نارد. ئەمە جاری دوەم بو خالید پاشا جێگەی نەورەحمان پاشا بگرێ. شازادەش دەوری کۆیەی گرت. وەزیر لە هاوکاری شازادە پەشیمان بوەوە. ترسا کوردستان بە تایبەتی کەرکوکی لە دەس دەربچێ. شازادە ١٥ رۆژ نەورەحمان پاشای گەمارۆ دا. نەورەحمان پاشا حەفتا تا هەشتا شەرکەری باہانی لە گەڵ بو. ئازایەتییەکی زۆریان نواند. (٤٠) شازادە نائومێد بو لە گرتنی لە گەڵی رێک کەوت: باہان بۆ خالید پاشا بێ و، کۆیەو هەریریش بۆ ئەو (١٢٢٦ک / ١٨١١ز). سالانە هەندێ دیاری بۆ بنێرێ. (٤١)

پاش ٣ مانگ نەورەحمان پاشا بە ناوی راوەوە چوە شوێنێکی نزیک سلێمانی. خالید پاشا هێزێکی کەمی هەبو ترسا. سلێمانی بە جێ هێشت. چو بۆ زەهاو و لەوێوە بۆ مەندەلی. نەورەحمان پاشا چوە سەرچنار. ئاگاداری وەزیری کرد. بە هۆی هاتنی وەرزی زستانەوە وەزیر لەشکرکێشی بە باش نەزانی. گوێ ی خۆی لەم رواوانە خەواند و سلێمانی بە نەورەحمان سپارد و، خالیدی بانگ کردەوە بۆ بەغداد و مەندەلی بۆ تەرخان کرد (١٢٢٧). (٤٢)

- ١٧ -

لە (١٢٢٦ک / ١٨١١ز) دا روسیا و تورکیا رێککەوتننامەی «بوخارست»یان ئیمزا کرد. لەم رێککەوتنەدا بە هیچ جۆرێ ناوی ئێران نەهات بو. ئێران وای دائەنا لە پشتەوە خەنجەری لێ دراوە. ئێران لە رێگەی سەفیری بەریتانیاوە نارەزایی خۆی بە بابی عالی گەیاند. صەدری ئەعظەمی عوسمانی لە وەلام دا وت بوی: لە کاتێک دا دەولەتی عوسمانی لە جەنگ دا بو دژی روسیا، ئێران نەک هیچ وەلامێکی باشی عەبدولوەهاب ئەفەندی نەدایەوە، بەلکو پشتیوانی لە یاخیبونی نەورەحمان پاشا کرد و، پەلاماری ویلایەتەکانی رۆژهەلاتی دەولەتی عوسمانییان دا. ئەبێ چاوەروانی چ دۆستایەتییەک لە ئێران بکەین؟

شا لە هەڵوێستی بابی عالی سەبارەت بە پێکهاتن لە گەڵ ڕوسیا بۆ ئاگاداری ئێران دڵگران بو. چاوەڕوانی هەلێ بو ئەم داخەیان پێ بڕێژێ.(٤٣)

- ١٨ -

سەرلەنوێ وەزیر کەوتەوە گێچەڵ بە ئەوڕەحمان پاشا. بۆ جاری سێیەم خالیدی لە جێگە دانابەوە. هێزێکی گەورەی بردە سەر ئەوڕەحمان پاشا. ئەوڕەحمان خۆی بۆ ئامادە کرد. لە شوێنێکی نزیک کفری لەشکری بابان و ڕۆم لێکیان دا. سەرەتا لەشکری وەزیر شکا و بەشێکی هێزەکەی لە مەیدانی شەڕ هەڵاتن. هێزەکەی خۆی و، تفەنگچییەکانی عوقەیل و، هەندێ شەڕکەری بابان و، تۆپخانەکەی مایەوە. ئەمانە بە سەرکردایەتی داود ئەفەندی (دوایی داود پاشا) لە شەڕەکەدا خۆیان ڕاگرت و شکستیان بە لەشکری ئەوڕەحمان پاشا دا. لەم شەڕەدا خالید بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا و زۆر کەسی تر کوژران (١٢٢٧ک / ١٨١٢ز). منارەیەکیان لە سەری کوژراوەکانی کورد دروست کرد. ڕۆم بارەگا و کەلوپەلی بارەگاکەی ئەوڕەحمان پاشایان تالان کرد.(٤٤)

وەزیر بەرێ کەوت بۆ کەرکوک. موتەسەللیم و قازی و میرئالای کەرکوک و ئاغای بەغداد و ٣ کەس لە گەورەپیاوەکانی شەمەری تاوانبارکرد بە دەستێکەڵاو کردن لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا و سزای دان. والی ی موسڵیش بە هەمان توهمەت تاوانبار بو. ئەم بە دیاری و پاڕانەوە خۆی پەڕاندەوە.

ئەوڕەحمان پاشا دیسان پەنای بۆ ئێران برد. شا ئەمەی بە هەل زانی. فەرمانی دا بە محەمەد عەلی میرزا یارمەتی ئەوڕەحمان پاشا بدا.(٤٥)

شازادە دالدەی دا و، داوای لە وەزیر کرد بیگێڕێتەوە سەر میرایەتی بابان. وەزیر داواکەی جێبەجێ نەکرد. شازادە ڕوی کردە قزرابات و تالانی کرد و، خەڵکەکەی هەڵاتن. وەزیر خۆی سازدا بۆ بەربەرەکانی. لەم کاتەدا سەعیدی کوڕی سلێمان پاشای گەورە، لە ترسی گیانی خۆی، هەڵات بۆ ناو مونتەفیک. عەبدوڵڵا لەمە کەوتە پەژارەوە. ترسا بە فیتی دەوڵەت ئەمەی کرد بێ. وازی لە شازادە هێنا و، داواکانی جێبەجێ کرد. خالید و سلێمانی لە بابان و کۆیەو هەریر لادا و، ئەوڕەحمانی بۆ گێڕایەوە (١٢٢٧ک / ١٨١٢ز). بەڵێنی دا خەرجی لەشکرکێشییەکەی شازادەش بدا. بۆ ئەوەی دەستی بۆ سەعید بەگ والا بێ.(٤٦)

ئێران و ڕوسیا پەیمانی گولستانیان ئیمزا کرد (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز). بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتنە ئێران، ناوچەکانی تفلیس، قەرەباغ، شیروان، شەکی، دەربەند، باکوی لە دەس دا. تورک لای وابو ئێران بە داگیرکردنی ئەرزی عوسمانی ئەیەوێ بێتەوە مایە و، زەرەرەکانی پڕ بکاتەوە.

بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لە لەشکرکێشی ئێران بۆ سەر ئەرزی عوسمانی، بابی عالی جەلالەددین محەمەد ئەفەندی لە ڕێگەی بەغدادەوە نارد بۆ تاران (١٢٢٨ک

/ ١٨١٣ز). جەلالەددین لە گفتوگۆکانی دا پێ ی لە سەر خۆتێ هەڵنەقورتاندنی ئێران لە کاروباری ناوخۆی عوسمانی و، گێڕانەوەی ئەو ناڵانییانەی دانەگرت کە لە دوا لەشکرکێشی دا بردبویان. ئێرانیش لە بەرامبەر ئەوەدا داوای گێڕانەوەی کەلوپەلی تاڵانکراوی زانیرانی نەکرد. ئەم سەفەرەتەش بە ئەنجام نەگەیشت. بەڵام هەمو هاتوچۆیەک زیاتر ڕێگەی لە پەکگەیشتنی نزیک ئەکردەوە..

- ١٩ -

ئەگەرچی سەردەمی ئەوڕەحمان پاشا زۆر نانارام بوە. شەڕوشۆڕی زۆری تێ دا قەوماوە. لە ماوەی ٢٤ ساڵ دا ئەوڕەحمان پاشا پێنج جار لابراوە. لە گەڵ ئەوەش دا ئەوڕەحمان پاشا هەروەکو سەرکردەیەکی هەڵکەوتوی مەیدانی جەنگ بوە، هەروەها پێشەنگێکی مەیدانی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بوە. بێ مەڵامەت نیە ڕەنجوری بە بۆنەی گیرانەکەیەوە شیعرێکی پڕ ستایشی بۆ ئەنێرێ بۆ زیندانی حیللە و، م. خالیدی نەقشبەندی ستایشی ئازایەتی و دادپەروەری ئەکا و، لە شەری ئەم و والی ی بەغدادا. کە لایەکیان لەشکری خەلیفەی ئیسلام و لایەکەی تری شۆڕشگێڕێکی یاخی کوردە، پشتیوانی لە شۆڕشگێڕەکە ئەکا و، شیوەن بۆ کوژراوەکانی ئەکا. یان عەلی بەردەشانی شەڕەکانی بە «بەیت» ی درێژ ئەهۆنێتەوە و، ئەکەوێتە سەر زمانی شایەر و گۆرانیبێژ و کۆڕ و دانیشتنی پێ گەرم ئەکەن.

ئەوڕەحمان پاشا لە بواری هاندانی خوێندەواری دا چەند کاری گرنگی کردوە:

١. دروستکردنی مزگەوت و مەدرەسەی نوێ.

٢. هێنانی مەلا ناودارەکان بۆ قەڵەمڕەوەکەی خۆی و، دابینکردنی پێویستیەکانی ژیان و خوێندن و دەرس وتنەوە.

٣. کڕین و نوسینەوەی سەرچاوە گرنگەکانی خوێندنی مەلایەتی و، وەقف کردنی لە سەر مزگەوت و مەلاکان.

گرنگی دانی ئەم میرە مەزنە بە خوێندەواری لەوەدا دەرئەکەوێ، سەرەڕای کەشمەکێشی ئەو ڕۆژگارەی ئەوی تێ دا ژیاوە، وەکو ئەگێڕنەوە خۆیشی هەندێ جار دەرسی بە فەقێ و قوتابی مزگەوتەکان وتۆتەوە. (٤٧)

- ٢٠ -

عەبدوڵلا پاشای وەزیر لەشکرێکی گەورەی سازدا بۆ سەر مونتەفیک کە دالدەی سەعیدیان دابو. لەم لەشکرکێشییەدا زۆری هێزەکەی وەزیر لە وەزیر هەڵگەڕانەوە. وەزیر بە دیل گیرا و کوژرا (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز). سەعید بو بە وەزیری بەغدا.

لەم ماوەیەدا ئەوڕەحمان پاشا نەخۆش کەوت و، (شەوی ١٧ ی ڕەبیعی دوەمی ١٢٢٨ک / ٢ ی مارتی ١٨١٢) مرد. لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی بە

خاک سپێردراوە. وەکو ڕیچ ئەگێڕێتەوە ئەوڕەحمان پاشا لە سەرەمەرگا وروژاوە چونکە بە کەساسی لە جەنگەدا نەمرێ لە کاتێک دا لەو هەمو شەڕانەدا نەکوژراوە.

عینایەت بەگ، یەکێ لە شاعیرەکانی ئەو سەردەمە. لە شیوەنی ئەوڕەحمان پاشادا شیعرێکی فارسی داناوە لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

چو بود او ظل رحمن در حقیقت

از ان شد سال فوتش (ظل رحمن: ١٢٢٨)(٤٨)

پەراوێزەکان

١. الکرکوکلی: ٢٠٣؛ العمری: ٤٧. العزاوی: ٦/ ١٢٠ - ١٢١؛ ڕەنجوری: «ڕۆیشتنی ئەوڕەحمان پاشا بۆ بەغداد دوای کوشتنی ئەحمەد کەهیە خەربەندەئۆغلی و لێخرانی لە حکومەتی سلێمانی سەرەتای ڕەمەزانی ١٢١٢».

٢. الکرکوکلی: ٢١٦؛ العمری: ٦٠؛ العزاوی: ٦/ ١٤٣.

ڕەنجوری بەم بۆنەیەوە شیعرێکی داناوە ناردویەتی بۆ «پاشای کوردستان» ئەوڕەحمان پاشا لە زیندانی حیللە. ئەمە چەند بەیتێکیتی:

ڕەوان بە ڕاهی چون بەرق ڕەهوار

مدارا مەکەر تا وە «بەغدا» شار

نە بارگەی خاصان بوازە هیممەت

ڕوکەر نە ماوای قەیس پڕ بەینەت

دەور بدەر نە موڵک «بابل» بێ ئەندێش

بشۆ وە جایێ «حیللە» ماچان پێش

شەهزادێ جە نەسل بەگزادەی بابان

جە ئەوەی ئوجاغ مالیک ڕیقابان

والی ویلایەت گشت کوردستانەن

نیسم شەریفش عەبدوڕڕەحمانەن

ستارەی بەختش قیران ئەحسەن

جە «حیلە» ی دنیا نە «حیللە» حەبسەن

دیوانی ڕەنجوری: ٢٠٥ - ٢٠٧. بلاوکەرەوەی دیوانەکە ئەڵێ کە شیعرەکە ناتەواوە و. بەشێکی فەوتاوە.

٣. العمری: ٦١ - ٦٢.

٤. الکرکوکلی: ٢٢١: العمری: ٦٢؛ العزاوی: ٦/ ١٥١.

٥.

٦. الکرکـوکلی: ٢٢٧ - ٢٢٨؛ زکی، «تاریخی سلێمـانی: ١٠٦؛ العزاوی: ٦/ ١٦٢ - ١٦٣.
٧. الکرکوکلی: ٢٢٨.
٨. عباس العزاوی لە «رحلە المنشی البغدادی» دا ئەڵێ: «بەت» ڕوباری «عوظیم»ە.
٩. العـمری: ٦٨؛ لونگریک: ٢٧٩. بۆ ئەچێ دوای کوژرانی محـەمەد پاشـا، ئەوەکـانی تەیمور پاشـای کـۆیە نیـشـتر دەورێکی ئەوتۆیان لە ڕوداوەکـانی ناوچەکەدا نەمابێ.
١٠. العمری: ٦٨ - ٧٠.
١١. الکرکوکلی: ٢٢٨ - ٢٣١؛ العمری: ٦٨ - ٧٠؛ لۆنگریک: ٢٧٩؛ العزاوی: ج ٦، ص ١٦٤ - ١٦٧.
١٢. دنبلی: ١٦٦. دونبـولی ئەڵێ: نزیکەی ٥ هەزار مـاڵی لە گـەڵ بو. ڕەنگە ئەم ژمارە زۆرە ڕاست نەبێ.
١٣. نصیری: ١/ ٥١.
١٤. نصیری: ١/ مقدمە/ ٢١ - ٢٢؛ العزاوی: ٦/ ١٧٢؛ الکرکوکلی: ٢٣٤؛ باپانی: ١٣٠؛ دنبلی: ١٦٦.
١٥. الکرکـوکلی: ٢٣٤ - ٢٣٧؛ لۆنگریک: ٢٧٩ - ٢٨٠؛ العـزاوی: ٦/ ١٧١ - ١٧٧؛ دنبلی: ١٦٧ - ١٦٩.
١٦. العـمری: ٧١ - ٧٢. مـەولانا خالیدی نەقشبـەندی دو «مـەرثیـە»ی جیـاوازی بۆ سـەلیم بەگ و یەکـێکی تر لە مـیرەکـانی بابان بە ناوی مـیرعوسـمـان نوسیوە. ئەبێ میر عوسمانیش لەو ڕوداوانەدا کوژرا بێ. ساڵی کوژرانی بە حسابی ئەبجەد دیاری کردون.
«مەرثیە»ی یەکەم:

هزبر بیشەی مردی سلیم بن محمود انکە
بە نوک نیزەاش بس عقدەی واناشدە، واشد
زکینش رزمکە شد دشت چین از بس تن بی جان
تو می کونی زجبهەش قابض الارواح هویدا شد
تمنا داشت پیش شیر شیران داور اعظم
کشد خودرا و اخر عمر او دراین تمنا شد
بسوی اشیان قدس در پرواز شد جانش
روانش طوطی نزهتکە فردوس اعلی شد
بە ماتم داریش اشفتەشد شاهنشە ایران
بە چشمش روز روشن چون شب تاریک یلدا شد
زمرگ او بسی اە و دریغا در جهان افتاد
همین تاریخ سال مرگ او «اە» و «دریغا» شد: (١٢٢١)

«مەرثیە»ی دوەم:
داد ازین گردون دون، فریاد ازین
نیست جز مردان حق را در کمین
بحر احسان، کوه عرفان، کان جود،
فخر دوران، ناصب اعلام دین
میرعثمان انکه رای روشنش
بود نظم ملک را حبل المتین
گشت جانش تیر قدرت را هدف
باد بروی رحمت از جان افرین
ماه ذالحجه بد و بیست و یکم
رخش همت کرد در یکشنبه زین
رخت بیرون برد ازین دنیای دون
خیمه برافراشت در خلد برین
شد زصهبای شهادت جرعەنوش
گشت با همنام پیشینش قرین
خاک بر فرق فقیران کرد و رفت
خاطر خوشنود عالم شد حزین
بسکه کرد غم بجنبید از جهان
کس نداند اسمان را از زمین
زاریش را شب همه شب تا سحر
دیدەها بگشاده چرخ هشتمین
از پی تاریخ سالش گفت دل
«باد صد باره به مرگش افرین»: (١٢٢١)
معتمدی: ١/ ٢٠١، ٢١٧ - ٢١٨.
١٧. نصیری: ١/ ٥٧ - ٥٩.
١٨. دنبلی: ١٦٨.
١٩. نصیری: ١/ مقدمه ٢٢.
٢٠. نفیسی: ١/ ١٤٧.
٢١. نصیری: ١/ ٢١٠.
٢٢. العزاوی: ٦/ ١٩١.
٢٣. نفیسی: ١/ ١٤١.
٢٤. نفیسی: ١/ ١٣٦.
٢٥. بن ئەجن م. خالیدی ئەتشبەندی بە بۆنەی ئەم خۆناماده‌کردنەوە ئەم چەند بەیتەی لە ستایشی ئەورەحمان پاشادا هۆنیبێتەوە:
عبد رحمن، شیر میدان، شاه گردون، جاردان
با عموم شهرتش، مهر است مانند سها

توپ لژدروار را چون بر عراده تکیه داد
پارەشد خمپارەوش قلب عدو زین اعتنا
حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل
«دشمن بد چون رهد از شیر یا از لژدها»: (١٢٢٣)
معتمدی: ٣٢١.

٢٦. العزاوی: ٦/ ١٨٤ - ١٨٥؛ الکرکوکلی: ٢٤٢ - ٢٤٣.
٢٧. الکرکوکلی: ٢٤٤؛ العزاوی: ٦/ ١٨٦.
٢٨. لۆنگریک: ٢٧٣.
٢٩. بابانی: ١٣٤.
٣٠. العزاوی: ٦/ ١٩٥ - ٢٠١؛ دنبلی: ٢٤٢ - ٢٤٣؛ بابانی: ١٣٥؛ نصیری: ١/ ١١٩ و ٢١٤.
٣١. نصیری: ١/ ١١٩.
٣٢. نصیری: ١/ ٢١٤.
٣٣. فائق بەگ: ٤١.
٣٤. العمری: ١٢١.
٣٥. العزاوی: ٦/ ٢٠٦ - ٢٠٧.
٣٦. ریچ: ١١٥.
٣٧. باباني: ١٣٧.
٣٨. نوار، «داود باشا»: ٥٠؛ «تاریخ العراق»: ١١٣؛ لۆنگریک: ٢٧٣.
٣٩. ریچ: ١١٥.
٤٠. ڕەنگە ئەو قەصیدە درێژەی مێژوونوس، عثمان بن سند، کە بە هۆی صەبغەتوڵلا حەیدەرییەوە ناردویەتی بۆ ئەوڕەحمان پاشا و، وەکو ئەیشڵێن، وەڵامی وەرنەگرتوتەوە، بە بۆنەی ئەم شەڕەی کۆیەوە بێ کە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتاییەکەی ئەمەیە:

البه لحبات حسان تواترت
فاهدت من المدح الغريض له اللها
لحبات صب لم يزل ذا حشاشه
مقرحه من حب من قطن اللها

*

وكيف وبعض الكرد تجزم للعلى
لشورتها كسرا وتمنعها نصبا
تفت وعابد الرحمن والفارس الذى
له صدرت قحطان فى وردها الحربا

*

فدونكها حسناء ترفل بالثنا
متى انشدت فى الركب اطربت الركبا

فخنها ثمان السعد من ختمها ها
البصري، واصفى الموارد...»: ٧٥ - ٧٧.
وەكو نەڵێن تا ئێستاش لە كوێیە، لە نزیك «ڕۆژی شۆخێ» شوێنەواری گۆڕستانی «شەهیدی عەجەمان» ماوە، كە كوژراوەكانی ئەو شەڕەیان تێ دا نێژراوە..

٤١. الكركوكلي: ٢٥٢ - ٢٥٣؛ دنبلي: ٢٦١ - ٢٦٢؛ العزاوي: ٦/ ٢٠٩ و ٢١١.

٤٢. الكركوكلي: ٢٥٥.

٤٣. نصيري: ١/ مقدمه/ ٢٥.

٤٤. الكركوكلي: ٢٥٦ - ٢٥٧؛ لۆنگریک: ٢٧٤ و ٢٨١.

٤٥. نصيري: ١/ مقدمه/ ٢٥.

٤٦. الكركوكلي: ٢٥٧ - ٢٥٨؛ دنبلي: ٢٨٠ - ٢٨١؛ لۆنگریک: ٢٧٥؛ العزاوي: ٦/ ٢١٢ - ٢١٤.

٤٧. القزلجي: ٣٧؛ الخال، «الشيخ معروف»: ٢٦.

٤٨. الكركوكلي: ٢٦١؛ ریج: ٣٢١؛ العزاوي: ٦/ ٢٢٠؛ الخال، «الشيخ معروف»: ٢٥؛ ڕۆژی نوێ: ژ ١، ١٩٦١.

٨. مەحمود پاشا:
هەڵتەکاندنی بنچینەی ئەمارەتی بابان

-١-

ئەورەحمان پاشای کوڕی مەحمود پاشا دوای ٢٤ ساڵ میرایەتی پچرپچری پڕ شەڕوشۆڕ و دەربەدەری و حوکمڕانی لە ساڵی (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز) دا بە نەخۆشی لە سەر جێگە مرد.

لە پێش مردنی دا «هەمو بەگ و ئاغا و شێخ و سەید و عالم و سەرانی عەشایەر و کوێخای گوندەکان» کۆبونەوە مەحمود بەگی کوڕیان لە جێگەی ئەورەحمان پاشا بە میری خۆیان هەڵبژارد.

ئەورەحمان پاشا دوای مردنی خۆی ٣ برا: عەبدوڵلا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەربەگ و، چەند کوڕێک لە وانە: مەحمود بەگ، عوسمان بەگ، سلێمان بەگ، حەسەن بەگ، عەزیز بەگی... بەجێ هێشت بو.

والی ی بەغداد سەعید پاشا، «خەلعەت» و «بیورلدی» بۆ مەحمود بەگ رەوانە کرد و بە پلەی «پاشایەتی» لیواکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد.

دوای ماوەیەکی کورت مامەکانی: عەبدوڵلا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەربەگ، خۆیان و دەسوپێوەندەکانیان مەحمود پاشایان بە جێ هێشت. بە کۆمەڵ رویان کردە بەغداد. (١)

پێشتریش خالید پاشای ئەحمەد پاشا و محەمەدبەگی کوڕی چوبونە بەغدا.

والی ی بەغداد ئەمانەی لای خۆی گل دابوەوە و، بۆ دابین کردنی ژیانی خۆیان و سوارەکانیان داهاتی ناوچەکانی مەندەلی و خانەقین و عەلیاوا و زەنگاباد و ئاڵتون کۆپری... بۆ بڕی بونەوە. لە بەرامبەر ئەمەدا خۆیان و سوارەکانیانی بەکار ئەهێنا: بۆ پاراستنی خۆی لە مەلـوزمەکانی و، بۆ سەرکوتکردن و تاڵانکردنی عەشیرەتەکانی عەرەب و، بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی میری بابان و، بۆ لێنخستن و گۆڕینی میرەکان...

-٢-

نوسەری کتێبی «داود پاشا»، لە هەڵسەنگاندنی سیاسەتی سەعید پاشا و، هۆی سەرنەکەوتنی لە درێژەپێدانی وەزارەت دا ئەڵێ: «سەعید لە سیاسەتەکەی دا بە شێوەیەکی بنچینەیی پشتی بە عەرەب ئەبەست، بەمجۆرە سەعید بە هێزی

مەمالیک حوکمی نەنەکرد، بەڵکو بە هی عەرەب بە تایبەتی هی مونتەفیک و عوبێد حوکمی نەکرد. ڕۆژگاری سەعید بۆ عەرەب بو لە کاتێک دا ڕۆژگاری عەبدوڵلا بۆ کورد، هەردو لا - مەبەستی کورد و عەرەبە - شەرەفی دانانی والییان پێ برا بو.» (٢)

ئەم لێکدانەوەیە دروست نیە چونکە:

یەکەم، مەمالیک بێگانە بون بە کورد و عەرەب لە عیراق دا. کۆمەڵەکانی کورد و عەرەب لەو سەردەمەدا کۆمەڵی خاوەن ڕێکخراوی خێڵەکی بون. ڕێچەڵەک و بنجوبناوانیان بە لاوە گرنگ بوە. مەمالیک لە ناو عیراق دا ڕەگیان نەبوە. ئێل و عەشیرەت و بنەماڵە و، هەستی نەتەوەیی کوردی یا عەرەبییشیان نەبوە. بە منالی بە پارە لە بازارەکانی قافقاس دا کردرا بون و کرابون بە کۆیلە. بە کۆیلەیی هێنرا بون بۆ بەغداد و پەروەردەیان کردبون بۆ کاروباری حکومەتی.

دوەم، ئەگەرچی عەبدوڵلا بە یارمەتی کورد حوکمی گرتە دەست، بەڵام هەروەکو لەشکرکێشی بۆ سەر ئێلاتی عەرەب نەکرد، کە خۆی قایم کرد چوە سەر پاشای کوردستانیش، لە کاتێک دا ئەو هێزی سەرەکی بو لە دانانی دا.

سێیەم، ئەگەرچی سەعیدیش بە یارمەتی ئێلەکانی عەرەب کاروباری گرتە دەست، بەڵام هەروەکو لەشکری نەنارده سەر کورد ئاوەهاش لەشکری نەنارده سەر عەرەب.

ڕۆژگاری عەبدوڵلا هی کورد و، ڕۆژگاری سەعید هی عەرەب نەبو، وەکو مێژونوسی میصری ئەڵێ، بەڵکو ڕۆژگاری هەردوکیان هی مەمالیک بو. ئێلەکانی کورد و عەرەبیان بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی خۆیان بە کار ئەهێنا.

هەر لەو ماوەیەدا داودیش بە یارمەتی کورد بو بە والی. ئەویش پێڕەوی هەمان ڕێبازی حوکمڕانیی کرد.

سەعید پاشا گەنجێکی بێ تەجروبە بو. گەنجێکی جوانیش بو بو بە هاوڕێ و هاودەمی ناوی حەممادی ئەبوعەقلەین بو. سەعید لە قسەی حەممادی دەرنەئەچو. ئەویش تەگبیری خراپی بۆ ئەکرد. سەعید چەند جارێ سلێمان پاشا و خالید پاشای لە جێگەی یەکتری لە کۆیە و هەریر دانەناو لانەبرد. حەممادی زۆری لە سەعید کرد مەحمود پاشا لێ بخاو عەبدوڵلا پاشای مامی مەحمود لە جێگەی دابنێ. سەعید ئەرمانی لابردنی مەحمود پاشا و دانانی عەبدوڵلا پاشای دەرکرد (١٢٣١ک / ١٨١٥ز). عەبدوڵلا پاشا لە گەڵ هێزی ڕۆم دا بەرێ کەوت بەرەو کەرکوک لە «قزل دەکرمان» خێوەتی هەڵدا. مەحمود پاشا بڕیاری دا بەرەنگاریی بکا. هێزی بابانی بە سەرکردایەتی عوسمان بەگی برای نارد بۆ دەربەندی بازیان. (٣)

مەحمود پاشا داوای لە ئێران کرد هێز بۆ یارمەتی دانی بنێرن. لە هەمان کات دا نامەیەکی هەڕەشەی بۆ کاربەدەست و گەورەکانی کەرکوک نارد داوای لێ کردن عەبدوڵلا پاشا لە کەرکوک دەربکەن. (٤)

-٣-

سەعید پاشا جێگەی لەق و، ناحەزی زۆر بو بو. داود پاشا زاوای سەعید بو. لە خۆی ترسا بیکوژن، لە بەر ئەوە بە ناوی ڕاوو شکارەوە لە بەغداد دەرچو، بەرەو کوردستان هەڵات و، چو بۆ سلێمانی. مەحمود پاشا خۆی بە پێشوازییەوە هات بو بۆ کەناری شار.(٥)

سەعید بە ڕاکردنی داود شێرزە بو. هەواڵی بۆ شێخی مونتەفیک حەمود ئال ثامر نارد بە خۆی و هێزەکانیەوە بچن بۆ بەغداد. هەروەها عەبدوڵلا پاشاش لە کەرکوکەوە گەڕایەوە بۆ بەغداد. مەحمود پاشا مەترسی هێرشی عەبدوڵلای نەما.

دادود پاشا چل ڕۆژێ لە سلێمانی مایەوە. لەو ماوەیەدا ئەوانەی هەڵات بون بۆ ئێران هاتنە لای داود. سلێمان پاشای ئیبراهیم پاشای حاکمی پێشوی کۆیە و هەریر، خەلیل ئاغای (موتەسەللیم) ی کەرکوک، ڕۆستەم ئاغای (موتەسەللیم) ی بەصرا، سەید علێوی ئاغای پێشوی یەنیچەری بەغداد، ئەمانە لە داود کۆبونەوە. مەحمود پاشاش هێزەکانی خۆی ساز دا.(٦)

داود پاشا نامە و مەزبەتەی بە تەتەری تایبەتی دا بۆ بابی عالی نارد. داوای لێخستنی سەعید و دانانی خۆی کرد بو. داود بە پشتیوانی هێزەکانی مەحمود پاشا و سلێمان پاشا بەرەو کەرکوک بە ڕێ کەوت. خالید پاشا لەو کاتەدا حاکمی کۆیە بو گوێ ی نەدایە داود پاشا. عەبدوڵلا پاشاش هەروەها.

داود لە گوندی تەقماقلو بو لە نزیک کەرکوک کە فەرمانی لێخرانی سەعید و دانانی خۆی بە والی ی بەغداد لە بابی عالیەوە پێ گەیشت. داود وێنەی فەرمانەکانی نارد بۆ گەورەپیاوەکانی بەغداد. سەعید گوێ ی نەدایە ئەم فەرمانە بڕیاری دا بەرەنگاری بکا بەڵام ناو ڕیزەکانی دووڕویشتی پشێویان تێ کەوت و، کەوتنە هەڵاتن بۆ لای داود پاشا. سەعید بۆ ئەوەی سەر لە مەحمود پاشا تێک بدا، کە لەو کاتەدا لە گەڵ داود بو، عەبدوڵلا پاشای بە هێزێکەوە ناردە سەر سلێمانی و، داوای لە خالید پاشاش کرد یارمەتی عەبدوڵلا بدا. عەبدوڵلا پەلاماری سلێمانی دا بەڵام حەسەن بەگی برای مەحمود پاشا چەند ڕۆژێ بەرەنگاریی کردن تا هێرشەکەی شکاندن.

داود پاشا بە هێواشی ئەجولا ئەیویست هەلومەرجی ناو بەغداد ئامادە بێ. چوە توزخورماتو و جەدیدە پاش ماوەیەک چوە نزیک بەغداد و، پێشوازییەکی گەرمی لێ کرا. سەعید خۆی قایم کرد بو بەڵام پەلاماریان دا و کوشتیان (١٢٣٢ک / ١٨١٦ز).

عەبدوڵلا پاشا و خالید پاشا بە پەشیمانی «دەخالەت» یان کرد. داود لێیان خۆش بو.

داود پاشا بو بە وەزیر.(٧)

نوسەری «داود پاشا» لێرەش دا لێکدانەوەیەکی خۆکردی هێناوەتە ناو

باسەکەوە. هۆی هەڵگەڕانەوەی داود پاشا لە سەعید نەگێڕێتەوە بۆ هەستی نیشتمانپەروەریی عیراقییتی. گوایە داود بۆیە شۆڕشی کردوە بۆ ئەوەی بەری پەرەسەندنی نفوزی ئێرانی بگرێ چونکە ترساوە ئێران بەغداد داگیر بکا و، ڕیچ، واتە ئینگلیز، نفوز و دەسەڵاتی زیاد بکا.(٨)

هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی بە دەستەوە نیە بۆ سەلماندنی ئەم بۆچونە. ڕاستییەکەی وەکو هەمو سەرچاوەکانی دەستی یەکەم ئەیگێڕنەوە ئەوەیە: سەعید ئەترسا داود پیلانی لێ بگێڕێ و جێگەکەی داگیر بکا، لە بەر ئەوە ڕێوشوێنی لە ناوبردنی دانا. داودیش بە مەی زانی لە ترسی گیانی خۆی هەڵات بۆ کوردستان. کەوتە هەوڵی لادانی سەعید و، بەدەسهێنانی وەزارەتی بەغداد. بە ئامانجەکەشی گەیشت.

نوسەری «داودپاشا» کە لە تێکڕای کتێبەکەی دا بە ستایشەوە لە داود ئەدوێ. بەمجۆرە باسی سیاسەتی داود پاشا ئەکا بەرامبەر بنەماڵەی بابان:

«هێزی کورد لەو کاتە دا مەترسیەکی گەورە بو لە سەر داود لە کاتێک دا هێشتا جێگە پێ ی خۆی قایم نەکرد بو. ئەم مەترسیە بە تەنیا لە هێزی جەنگیی بابان دا نەبو، بگرە لەو هاوکارییە کوردی - ئێرانییەدا بو کە لە پایەی پاشای مەملوکی لای بابی عالی ئەهێنایە خوارێ، بەوەی کە ناتوانێ دڵسۆزیی کورد بۆ سوڵتان دابین بکا. دواد لە توانای دا نەبو لەو هەڵوێستە زەوی حوکمڕانیەکەی دا جگە لە پێڕەوی ڕێبازی کۆن لە بەرامبەر یاخیبونی کوردا کاتێ ویستی ئێنوکی مەحمود بکا بە دو ڕێگە باوەکە کە ئەویش:

ا. دەس ئانە بینی بۆ دەس بەسەردا گرتنی هەندێ ناوچەی ستراتیجی گرنگی کورد.

ب. ڕاکێشانی یەکێ لە میرەکانی بابان.

هەردو پلانی جەنگی و سیاسی بەجێیهێنانیان ئاسانە لە سەرەتاوە، لە بەرئەوەی هێزی پاشای کوردستان چەندە زۆر بێ، هەمیشە دو هەڕەشەی لە سەرە:

ا. لەشکری مەملیکی بەغداد.

ب. خیانەتی یەکێ لە ئەندامانی بنەماڵەی پاشای دەسەڵاتداری بابان.

بەمجۆرە زەمینە لەبار بو بۆ دارشتنی پیلان دژی مەحمود پاشا و. بۆ ئەوەی دارد هاوپەیمانی بەهێز لە ناو خودی ئەندامانی بنەماڵەی بابان دا بدۆزێتەوە، عەبدوڵلا پاشای داواکاری حوکمی سلێمانی هاوپەیمانێتی کرد، هەروەها حەسەن بەگ - برای مەحمود پاشا - کە بە ڕێکەوە بو بچێ ببێ بە بارمتە لای شازادە لە کرماشان».(٩)

داود لە دەوری سالی ١١٨٨ک / ١٧٧٤ز) لە تفلیس لە خێزانێکی گورجیی مەسیحی لە دایک بو بو. بە منالی بە کرێن لە بازاڕی تفلیس یان بە فڕاندن هێنا بویانە بەغداد. لە پێش دا کابرایەک بە ناوی مستەفا بەگ کڕی بوی

و، دوایی فرۆشت بویەوە بە سلێمان پاشای گەورە. سلێمان پاشا خستیە فێرگای تایبەتیەوە کە بۆ پەروەردەکردنی «مەمالیک» دای مەزراند بو.

داود کوڕێکی تۆز و زیرەک بو. لای زانا گەورەکانی عیراق زانستەکانی دینی خوێند و شارەزای ئەدەبی عەرەبی، فارسی و تورکی بو. لە شەریعەت و حەدیث دا شارەزاییەکی زۆری پەیدا کردو، لە چەند بابەتی گرنگ دا ئیجازەی لە مەلا بە ناوبانگەکانی ئەو سەردەمە وەرگرت. سلێمان پاشا ئازادی کرد و کردی بە «خەزنەدار» ی خۆی و، یەکێ لە کچەکانیشی لێ مارە کرد.

سەردەمی وەزارەتی داود پاشا (۱۲۳۲ - ۱۲٤۷ک / ۱۸۱٦ - ۱۸۳۱ز) کوردستان ئارام و ئاسایشی لێ بڕا و، بو بە مەیدانی ملسلاتێ ی لەشکرەکانی تورک و عەجەم و، مەیدانی زۆرانبازی خوێناوی و وێرانکەری میرەکانی بابان. ئاژاوە و پشێویی و هەژاری و شەڕوشۆڕێکی بێ بڕانەوەی تێ خست.

-٤-

مەحمود پاشا لە سەردەمی باوکی دا ماوەیەکی درێژ وەکو بارمتە لە ئێران گل دراوەوە. ئاسیاوی و پێوەندی لە گەڵ زۆر لە کاربەدەستانی ئێران بە تایبەتی شازادە محەمەد عەلی میرزای حاکمی کرماشان هەبو. هەروەها کچی خانی فەیلی درا بویە و، کوڕێکی بە ناوی عەلی لێ ی هەبو. ئەوانە هەر لە ئێران مابونەوە.

داود پاشا لە سەر ئەریتی حاکمەکانی پێش خۆی بۆ ئەوەی ئەهێڵێ هیچ میرێکی بابان جێگیر ببێ و، بە ناسودەیی میرایەتی بکا کەوتە پیلانگێڕان لە مەحمودپاشا. حەسەن بەگی برای تەفرە دا. لە گەڵ ٥٠٠ کەس هەڵات بۆ بەغداد (۱۲۳۳ک / ۱۸۱۷ز)، داود، عینایەتوڵڵا ئاغای موهرداری بە نوێنەرایەتی خۆی نارد بۆ لای مەحمود پاشا گوایە ئامۆژگاری بکا پێوەندی لە گەڵ ئێران ببڕێ. کۆیە و هەریری لێ سەندەوە. عوسمان بەگی لێ لابرد و، حەسەن بەگی لێ دانا (۱۲۳۳ک / ۱۸۱۷ز).

مەحمود پاشا لە خۆی ترسا داوای لە ئێران کرد هێزێک بنێرن بۆ پشتیوانی.

محەمەد عەلی میرزا، بۆ هەل ئەگەڕا دەس بخاتە ناو کاروباری عیراقەوە. هێزێکی بە سەرکردایەتی محەمەد عەلی خانی شامبەیاتی و، هێزێکی تری بەسەرکردایەتی حەسەن خانی فەیلی لە گەڵ لەشکری لوڕ بۆ سەر مەندەلی و، هێزی عەلی خانی کەلوڕ و کەلبعەلیخانی گەڕوس بۆ سەر بەدرە و جەسسان، نارد.

داود پاشا بە خۆ کەوت هێزی نارد بۆ پاراستنی مەندەلی و بەدرە و جەسسان و هێزێکیشی نارد ڕێگەی پێوەندی نێوان هێزەکانی ئێران و مەحمودپاشا ببڕێ. خۆیشی هێزێکی زلی ساز دا بەرەو کەرکوک لەوێوە بچێ بۆ سەر مەحمود پاشا.

لەم کاتەدا داود پاشا تووشی گیروگرفتی ناوخۆ بو. صادق بەگی برای سەعید پاشا هەڵات بۆ ناو ئێلەکانی زوبێد و قاسم بەگی شاوی هەڵات بۆ ناو خەزاعیل.

داود پاشا وازی لە سەفەری کەرکوک هێنا بۆ ئەوەی خەریکی کوژاندنەوەی شۆڕشەکەی ئەمان بێ. بەلام عەبدوللا پاشا و محەمەد پاشای خالید پاشای بە هێزێکی گەورەوە نارد بۆ کەرکوک و، ئاگاداری ئێلەکانی دزەیی و شەمامکی کرد ئەوانیش بچنە کەرکوک و هەمویان لە عینایەتوللا ئاغا کۆبینەوە.

شازادە بنکەی سەرکردایەتی لە پای تاق دانا بو. خۆی و هێزێکی گەورە لەوێ هەڵیان دابو.

هێزی ئێران گەیشتە کوردستان. هەندێ وردە شەڕیان کرد بەلام هیچ جێگەیەکی گرنگیان پێ نەگیرا. چەند جارێ سەفیر لە نێوان داودپاشا و شازادەدا هاتوچۆی کرد بۆ بەلاداخستنی کێشەکە. ئێران ئەیویست بە هۆی پاشاکانی بابانەوە نوفوزی خۆی لە کوردستان دا بە هێز بکا.

داود پاشا، سەری بۆ گوشاری شازادە دانەواند، حەسەن بەگی لە کۆیە کێشایەوە. سلێمان پاشا لە زەنگاباد و، عەزیزبەگ لە درنە و باجەلان و، عەبدوللا پاشا لە کۆیە و هەریر و، مەحمود پاشا لە سلێمانی دانرانەوە.

هێزەکانی هەردولا کشانەوە شوێنەکانی خۆیان (١٢٣٣ک / ١٨١٧).(١٠).

-٥-

کلۆدیۆس جەیمس ریچ، نوێنەری کومپانیای هیندی رۆژهەلات لە بەغداد، نفوز و دەسەلاتێکی زۆری هەبو. نەخۆش کەوت. بۆ گۆڕینی ئاووهەوا بەهاری دا لە گەڵ هاوسەرەکەی و، دەسوپێوەندەکانی دا گەشتێکی چەند مانگە بە کوردستان دا بکا. بۆ ئەمەش ئیزنی لە داود پاشا وەرگرت. تەنانەت داود نامەی بۆ مەحمود پاشا نوسی، کە رێزی ریچ بگرێ و، گەشتەکەی بۆ ئاسان بکا و، هۆکانی حەسانەوەی بۆ دابین بکا. بەلام داود پاشا، گومانی لە ریچ ئەکرد و، حەزی بە گەشتەکەی نەئەکرد و، لێ ی دلنیا نەبو. لای وابو پیلانێ لێ ئەگێڕێ و پاشاکانی بابانی لێ هان ئەدا. سەیر ئەوەیە نوسەرەکانی عەرەب هەتا ئێستاش لە سەر هەمان بیروڕان.

ریچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی چەند مانگێ مایەوە و، سەردانی بانە و سنەشی کرد. بە درێژایی گەشتەکەی سەرنجی ورد و زیرەکانەی لە سەر باری سیاسی و، هەلومەرجی کۆمەلایەتی و ئابوری و، جوگرافیای سروشتی و مرۆیی ناوچەکە تۆمار کردوە. بیرەوەریەکانی کە رۆژانە نوسیویەتی بە سەرچاوەیەکی بە نرخ دائەنرێ بۆ لێکۆلینەوەی ئەو سەردەمە.

-٦-

ئەوڕەحمان پاشا تا مابو، خالید پاشا یەکێ بو لە ملۆزمە لاسارەکانی. دوای مردنی ئەویش نارام دانەئەنیشت. کوڕەکانی لە کەرکوک دائەنیشتن. پیاوەکانیان لە

دێهاتەکانی دەوروپشت جەردەیی و ڕێگریان نەکرد. چەند جارێ ئاگاداری محەمەد پاشای کوڕیان کرد ئەهێڵێ پیاوەکانی کاری وەها بکەن. کەڵکی نەبو. محەمەد پاشا خرایە زیندانەوە. بەڵام پیاوەکانی هەڵیان کوتایە سەر زیندانەکە و محەمەدیان ڕزگار کرد. لە باتی ئەو خالید پاشای باوکیان گرت. محەمەد چوە ناو شوان ماوەیەک لەوێوە کەوتە گفتوگۆ. وەزیر لێیان خۆش بو. ڕاکردوەکان گەڕانەوە و گیراوەکان بەردران (١٢٣٥). (١١)

محەمەد پاشا دوای ماوەیەک پیاوەکانی خۆی کۆ کردەوە هەڵات بۆ کرماشان. سلێمان پاشا تاوانبار کرا بەوەی لە گەڵ ناحەزانی داود پاشا پێوەندی هەیە ئەویش هەڵات. عەبدوڵڵا پاشا، ماوەیەک لە سلێمانی گیرا لە سەر ئەوەی گومانیان لێ کرد بو نامەی لە شازادەوە بۆ هاتبێ، دوای بەربونی ئەویش هەڵات (١٢٣٦ک / ١٨٢٠ز). ئەمانە هەمو لە کرماشان کۆبونەوە. (١٢)

-٧-

م. خالید (١١٩٣ - ١٢٤٢ک) کوڕی ئەحمەد کوڕی حسێن لە تیرەی مکایەڵی جاف لە ناوچەی قەرەداغ لە دایک بوە. بە منداڵی چۆتە بەر خوێندن. لای مەلا گەورەکانی ئەو سەردەمە خوێندویەتی و، لە سنە لای شێخ قەسیمی مەردۆخەیی ئیجازەی وەرگرتوە. ساڵی ١٢١٣ کە مامۆستاکەی: سەید عەبدولکەریمی بەرزنجی بە تاعون ئەمرێ، ئەوڕەحمان پاشا ئەم لە جێگەکەی ئەو لە مزگەوتەکەی دا، کە خۆی دروستی کرد بو، دائەنێ. ئەمەش بەڵگەی لێهاتویی بوە بەو گەنجیە لە جێگەی زانایەکی وا گەورە دابنرێ. ساڵی ١٢٢٠ بە ڕێگەی موسڵ، دیاربەکر، حەلەب، دیمەشق.. دا ئەچێ بۆ حەج. دیسان ئەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. ساڵی ١٢٢٥ ئەگاتە دەهلی لە هیندستان. تەریقەت لە شێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی وەرئەگرێ و، ئەگەڕێتەوە ماوەیەک لە بەغداد حێگیر ئەبێ ئینجا دێتەوە بۆ سلێمانی.

مەلا خالید ئیتر ئەبێ بە مەولانا خالید. ناوبانگێکی زۆر دەرئەکات و، هەزاران مورید و مەنسوب و خەلیفە پەیدا ئەکات. وەک مەلا عەبدولکەریم نوسیوێتی: «... بەشی زۆری مەنسوبەکانی مەولانا لە زانا ناینناسە پایەبەرزەکان بون و، کەسی تر لە ناو پیرانی تەریقەت دا هەڵنەکەوتوە ئەو هەمو مەنسوبەی لە ڕیزی مەلا پایەبەرزەکان دا ببێ»

ئەم ماوەیە هاوزەمان بو لە گەڵ ناکۆکیی ئەوڕەحمان پاشا و والی ی بەغداد لە لایەک و، ناکۆکیی ئەوڕەحمان پاشا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا لە لایەکی ترەوە. هەروەکو پێشتریش شایەتی ناکۆکیی ئیبراهیم پاشا و عوسمان پاشا و، دواییتر ئەوڕەحمان پاشا و، ئینجا خالید پاشا و ئەوڕەحمان پاشا و، ئەوڕەحمان پاشا و والی ی بەغداد بو.

تەریقەتی نوێ کراوەی «نەقشبەندی» لە ماوەیەکی کورت دا پەرەی سەند. تا ئەوسا تەریقەتی «قادری» باوی بو. شێخانی تەریقەتی قادری لەم تەریقەتە نوێ یە نارەحەت بون و چونەوە بەگژی دا. زانای پایەبەرز و گەورەی ساداتی بەرزنجە: شێخ مارفی نودێ، سەرکردایەتی ئەم بە گژداچونەی ئەکرد. کەوتە هاندانی والی ی بەغداد و مەلاکانی عیراق و میرەکانی بابان دژی م. خالید. دواییەکەشی ئاشت بونەوە.

م. خالید سلێمانی بە جێ هێشت (۱۲۲۸) و چو لە بەغداد درێژەی بە ئیرشاد و دەرس وتنەوە دا. لەوێش، لە ماوەیەکی کورت دا، جێگەی خۆی کردەوە و، ئەستێرەی کەوتە درەوشانەوە.

کاتێ کە سەعید پاشای والی ی بەغداد کوژرا و، داود پاشا بە یارمەتی هێزەکانی مەحمود پاشای بابان شاری بەغدادی گرت و، بو بە والی ی بەغداد و شارەزور و بەصرا. مەحمود پاشا بینی م. خالید پایەیەکی زۆر بەرزی لە بەغداد هەیە، تکای لێ کرد بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. م. خالید گەڕایەوە. بۆ ڕێزلێ نانی م. خالید، مەحمود پاشا مزگەوت و خانەقایەکی بۆ بنیات نا و، تا ئێستاش بە ناوی «خانەقای مەولانا خالید» ەوە ناسراوە.

م. خالید زانایەکی گەورەی ئایینناس و، ڕابەری تەریقەتی نەقشبەندی، لە سەرانسەری ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست دا هەزاران مورید و مەنسوب و خەلیفەی هەبوە. بە فارسی و عەرەبی و کوردی: بە هەردو زاراوی گوران و بابان، شیعری داناوە. دیوانەکەی چەند جارێ چاپ کراوە. چەندین کتێب و پەراوێزی لە زانستەکانی دین و ڕێوشوێنی تەریقەت دا نوسیوە.

م. خالید ڕەنگە یەکەم کەس بێ کە بناغەی نوسینی پەخشانی کوردی بە زاراوی بابان دانابێ. «عەقیدەنامەی کوردی - لوبی عەقائید» ی بە پەخشان نوسیوە. دوای ئەویش شێخ حسێنی قازی (۱۲۲۵ - ۱۲۹۲) «مەولودنامە» ی بە پەخشانی کوردی نوسیوە. بە چاولێکەریی ئەم دو نامیلکە کوردیە، مەلاکانی کورد چەندین «عەقائید» و «مەولودنامە» ی تریان بە زمانی کوردی نوسیوە.

م. خالید بێش ئەوەی بێ بە مورشیدی تەریقەت، چەندین شیعری لە ستایشی میرەکانی بابان دا داناوە بە تایبەتی لە ستایشی ئیبراهیم پاشای بنیاتنەری شاری سلێمانی و، ئەوڕەحمان پاشای بابان دا. هەروەها بۆ «سوکواری» میرە کوژراوەکانی بابان چەندین شیعری هۆنیوەتەوە، بە تایبەتی بۆ سەلیم بەگی کوڕی مەحمود پاشا کە لە ڕوبار لە شەڕی والی ی بەغدادا کوژرا و، بۆ میرعوسمان کە ئەویش هەر لە یەکێ لەم شەڕانەدا وەکو م. خالید ئەڵێ: وەکو هاوناوی پێشوی ئەمیش قومی لە «صەهبای شەهادەت» داوە.

م. خالید هەوڵی داوە یەکێتی لە ناو میرەکانی بابان دا پێک بهێنێ: مەحمود پاشا و عوسمان بەگی برای و عەبدوڵلا پاشای مامیان ڕێک بخات و

پەیمانێکیان پێ بەستێ. ئەمانە هەرسێکیان لە بەردەمی م. خالید دا سوێند بە قورئان و تەلاق و خەنجەر ئەخۆن، کە خیانەت لە یەکتری نەکەن و، هەر کاتێ نامە لە حاکمی کرماشان یا والی ی بەغدادەوە بۆ یەکێکیان بێ، لە یەکتری نەشارنەوە و، لە بەردەمی م. خالید دا بیکەنەوە. پێ ناچێ م. خالید باوەڕی بە پەیمانەکەیان و نومێدی بە ڕێککەوتنەکەیان هەبوبێ، وەکو خۆی لە نامەیەک دا بۆ داود پاشای نوسیوە.

سالی(١٢٣٦ک / ١٨٢٠ز) بە هۆی نائارامی سیاسی و، ناکۆکیی ناوخۆی میرەکانی بابانەوە، بە یەکجاری سلێمانی بە جێ هێشت و، سەری خۆی هەڵگرت بۆ بەغداد.

م. خالید دوای ئەوەی بوە بە شێخی تەریقەت هیچ شیعرێکی بۆ ستایشی هیچکام لە میرەکانی بابان دانەناوە، هۆی ئەمەش بێگومان ئەوەیە کە ئیتر ئەو بە تەمای هیچ دەسکەوتێکی دنیایی نەماوە، جگە لەوە ڕەنگە کەسیشیانی بە شایستەی ستایش کردن نەزانی بێ. بە پێچەوانەوە نامەکانی کە بۆ مەحمود پاشای نوسیوە پڕێتی لە گلەیی و، ئامۆژگاری. تەنانەت کە مەحمود پاشا داوای گەڕانەوەی لێ کردوە بۆ سلێمانی، بێ پێچ و پەنا، داواکەی ڕەت کردۆتەوە و، داوێتیە بەر لۆمە و پلار. کاتێکیش کە بۆ بەسەربردنی هاوین ڕو ئەکاتە گوندێکی ناوچەی سلێمانی و، مەحمود پاشا پێ ئەزانێ و ئەیەوێ بۆ ئاشتکردنەوە و دڵنەوایی کردنی، قازی سلێمانی ئەنێرێتە لای، م. خالید بێ ڕاوەستان دور ئەکەوێتەوە بۆ یەکێ لە گوندەکانی هەورامان لە کوردستانی ئێران و، لەوێوە ئەگەڕێتەوە بۆ بەغداد.

پێ ئەچێ داود پاشا و، دەسەڵاتدارانی عوسمانی پێش مانەوەی ئەمیان لە بەغداد پێ خۆش نەبوبێ، بۆیە لەوێش نەمایەوە و، چو بۆ شام.

م. خالید سالی ١٢٣٨ک (١٨٢٢ز) لە بەغدادەوە چوە شام و لەوێ جێگیر بو، سەرەنجام بە نەخۆشیی تاعون لە دەربەدەری و لە تەمەنی ٥١ سالی دا لە ١١ ی زیلقەعیدەی ١٢٤٢ (٧ ی حوزەیرانی ١٨٢٧ز) دا مرد و، لە شاخی قاسیۆن ناشتیان.(١٣)

-٨-

ئێران بە تەمای لەشکرکێشییەکی فراوان بو بۆ سەر خاکی ڕۆم. شازادە عەبباس میرزا لە تەورێزەوە بۆ لای ئەرزڕۆم و شازادە محەمەد عەلی میرزا لە کرماشانەوە بۆ سەر کوردستان و بەغداد.

داواکانی شازادە زۆر و قورس بون، بە تایبەتی پارەی زۆر و دیاری داوا ئەکرد. بە مەحمود پاشا هەڵنەئەسوڕا. شازادە ویستی مەحمود پاشا لابدات و عەبدوڵلا پاشا لە جێگەی دابنێ.

مەحمود پاشا داوای لە وەزیر کرد هێزی یارمەتی بۆ بنێرێ. وەزیر هێزێکی

کەمی بۆ نارد بە سەرکردایەتی کابرایەک بە ناوی «محەمەد کەهیە». محەمەد لە بەغداوە بە ڕێ کەوت ماوەیەک لە کۆزکس لای زەنگاباد و زیاتر لە مانگێ لە شیروانە مایەوە.

شازادە هێزێکی بۆ عەبدوڵلا پاشا ئامادە کرد بۆ گەیشتە خواجایی.

کەیخەسرەوبەگی جاف کە ئەو یارمەتی مەحموود پاشا بدا لێ ی هەڵگەڕایەوە دایە پاڵ عەبدوڵلا پاشا.

هێزی محەمەد کەهیە هاتە باریکە لە نزیک تانجەرۆ هەڵی دا، بەلام نەخۆشی لە هێزەکەدا بلاو بووە. هەمو ڕۆژێ چەند کەسێکی لێ ئەمرد و، ئەوی تریشی لە بەر نەخۆشی و لاوازی نەیئەتوانی ئەرکەکانی خۆی بە جێ بهێنێ.

عەبدوڵلا پاشا کە بەمەی زانی لە خواجابییەوە بەرێ کەوت بەرەو گەورەقەلا و زەردەلیکاو و لە دەربەند دامەزرا.

شازادە لە پای تاقەوە بەرێ کەوت بۆ زەهاو. لە سیروان پەڕییەوە قەرەئولوسی لە زەنگاباد تالان کرد.

محەمەد کەهیە هێزە نەخۆشەکەی لە باریکەوە برد بۆ بێستان سور و ئینجا قەرەگۆل.

ئێرانیەکان بۆ درێژە پێدان تا گەیشتنی هێزەکەی شازادە بە ناوی عەبدوڵلا پاشاوە کەوتنە گفتوگۆ.

هێزی هەردولا پێکا هەڵپژان. هێزەکانی بەغداد و بابان شکان.

مێژونوسەکانی داود پاشا ئەم شکستە ئەدەنە پاڵ خیانەتی کەهیە. کەهیەش پاش چەند ڕۆژێ لەم شکانە خۆی و براکانی و خزمەکانی هەلاتن بۆ لای شازادە.

عەبدوڵلا پاشا چوە ناو شاری سلێمانی. شازادەش ڕۆژانی موحەڕڕەمی لەوێ بە سەر برد. شازادە بەرەو کەرکوک چو. وەزیر بەغدادی قایم نەکرد ترسی هەبو پەلاماری بەغداد بدا. محەمەد کەهیەش بوبو بە هاوسەفەری شازادە.

نەخۆشیی کۆلێرا لە هیندستانەوە داکەوت بو. گەیشت بوە بەصرا و بەغداد و کوردستان. ئەم نەخۆشییە کەوت بوە ناو ئۆردوی ئێرانیشەوە. شازادە ئەیویست بە پەلە ڕێک بکەوێ. بە هۆی یەکێ لە ئاخوندە ناودارەکانی شیعەوە گفتوگۆ دەستی پێ کرا. شازادە داوای ئەکرد: عەبدوڵلا پاشا لە سلێمانی و محەمەد پاشا لە کۆیە دابنرێن و، ئەوانەی کە پەنایان بۆ ئێران هێناوە چاوپۆشییان لێ بکرێ. لەشکری ئێران ناوچەکانی داقوق، تووزخورماتو، کفری، قەرەتەپە و دەلی عەبباسیان تالان و وێران کرد بو. شازادەش توشی نەخۆشیی کۆلێرا بو بو. لە نزیک قزرابات مرد. تەرمەکەیان بردەوە بۆ ئێران (١٢٣٧). مردنی شازادە کۆتایی بەم لەشکرکێشییە هێناو داود پاشا لە یەکێ لە دوژمنە گەورەکانی ڕزگاری بو. (١٤)

ئێرانیەکان کشانەوە بەلام بۆ پشتیوانی لە عەبدوڵلا پاشا هێزێکیان لە سلێمانی دانا بو. مەحموود پاشا چوە سەریان هێزەکەی ڕاونا و عەبدوڵلا پاشای

دەرکرد. بەڵام مەحمود پاشا بە هۆی بڵاو بونەوەی نەخۆشییەوە لە سلێمانی نەمایەوە عەبدوڵڵا پاشا فرسەتی هێنا سلێمانی گرتەوە. بەمجۆرە چەند جارێ دەستاودەستی کرد. (١٥)

-٩-

دوای مردنی محەمەد عەلی میرزا، شا کوڕەکەی: محەمەد حسێن میرزای لە جێگە دانا. بەڵام ئەم وەکو باوکی بێ نەنەکرا. فەتح عەلی شا کاروباری کوردستان و عیراقی عەرەبی بە عەبباس میرزا سپارد. عەبباس و محەمەد عەلی حەزیان لە چارەی یەکتری نەبو. لە شەڕی ڕوس دا محەمەد عەلی یارمەتییەکی ئەوتۆی عەبباسی نەدابو.

عەبباس میرزا، یەکێ لە پیاوە ژیر و ناودارەکانی خۆی بە ناوی محەمەد حسێن خانی ئیشکئاقاسی بە نامەیەکەوە نارد بۆ لای مەحمود پاشا. نێردراوی عەبباس میرزا لە کەرکوک مەحمود پاشای بینی و نامەکەی دایە. بێ ئەچێ مەحمود پاشا بێ ئومێد بوبێ لە داود پاشا و، یارمەتی جەنگیی ڕەزم. عوسمان بەگی برای لە گەڵ محەمەد حسێن نارد بۆ تەورێز بۆ بینینی عەبباس میرزا. لەم ماوەیەدا عەبدوڵڵا پاشا دیسان لە گەڵ داود پاشا سازابو کوڕێ ی نەنەدابە ئێران. ئێرانیش خەریکی گفتوگۆی ئاشتی بو لە گەڵ عوسمانی. بۆ سەودای ئار ئەو گفتوگۆیە پێویستی بە پاشاکانی بابان بو. عەبباس میرزا فەرمانی دا بە ئیبراهیم خانی سەرتیپی باکوزیی دو فەوجی تەورێز و مەراغە لە گەڵ عوسمان بەگ بچنە سەر عەبدوڵڵا پاشا لە سلێمانی و، مەحمود پاشا دابنێنەوە.

ئیبراهیم خان، مەحمود پاشای لە جێگەی عەبدوڵڵا پاشا لە سلێمانی و عوسمان بەگی لە جێگەی محەمەد پاشا لە کۆیە دانا و گەڕایەوە ئێران. مەحمود پاشا لە دوای ئەم لەشکرکێشییە خۆیشی چو بۆ تەورێز بۆ بینینی عەبباس میرزا (١٢٣٧ک / ١٨٢٧ز).(١٦)

- ١٠ -

لەو کاتەوە کە میر محەمەد کاروباری میرایەتی سۆرانی گرتە دەست، میرایەتی سۆران چوە قوناغێکی نوێ ی پێشکەوتن و بەهێزییەوە. بە هەر چوار لای خۆی دا کەوتە پەلهاویشتن و پەرەسەندن. پاشایەتی بابان بە هۆی ملمڵانێ ی دەسەڵاتەوە لە نێوان مەحمود پاشا و مام و ئامۆزا و براکانییەوە و، بە هۆی دەستێوەردان و لەشکرکێشی ئێرانەوە کز و لاواز بوبو. میری سۆران ئەم هەلەی بە دەرفەت زانی لە قەڵەمڕەوی بابان دا کەوتە پێشڕەوی لای ڕۆژئاوای زێ ی بچوکی هەمو گرت و، دەسەڵاتی گەیشتە قەمچوغە و سورداش و، لە قەشقوڵی بنکەیەکی جەنگیی دامەزراند (١٢٣٧).

مەحمود پاشای بابان بە هۆی ناکۆکی ناوخۆوە هێزێکی ئەوتۆی بە دەستەوە نەما بۆ ڕێگە لە میری سۆران بگرێ، شکاتی ئەبردە بەر عەبباس میرزا، ناوچەکەی بۆ بپارێزێ. میری سۆران لە موکریانیش پێشڕەوی کرد بو، شنۆ و سەردەشتی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. عەبباس میرزا لە دەس میری سۆران بە تەنگ هات بو، سکاڵای بردۆتە بەر کۆنسوڵی ئینگلیز و، کاربەدەستانی عوسمانی و، داوای لێ کردون پێکەوە لەشکرکێشییەکی هاوبەش بکەن دژی میری ڕەواندز.(١٧)

- ١١ -

لەو کاتەدا هێشتا حاڵەتی ئەحەنگ و ئەئاشتی بە سەر پێوەندی ئێرانی - عوسمانی دا زاڵ بو. هەردولا خۆیان کۆ ئەکردەوە بۆ خولێکی تری شەڕ و، لە هەمان کات دا لە هەوڵی گفتوگۆی ئاشتی دا بون. عەبباس بۆ ئەوەی بە چاکترین شێوە کەڵک لە کارتی بابان وەربگرێ سیاسەتی دەرباری قاجاری بەرامبەر مەسەلەی کورد، بە تایبەتی بەرامبەر ناوچەی بابان و پاشاکانی، بەم جۆرە دارشتوە کە لە دو نامەدا بۆ فەتح عەلی شاە ڕونی کردۆتەوە.

- نامەی یەکەم:

«من بە خاکی پێ ی فەلەک فەرسای هومایون سوێند ئەخۆم و دوژمنی خوێنی با محەکی شاهنشاهی بم، ئەگەر هەرگیز لە بارەی پێ سپاردنی خزمەتی شارەزور و بابان، خەیاڵی ئەوەم هەبوبێ، بۆ ئارەزوی ئەفس تەماعێکم لەوێ دا هەبوبێ، ویستبێتم سنوری دەسەڵاتی خۆم فراوان بکەم،ئەم بوە و نیمە، ئەم خۆتێهەڵقورتاندن و پرکێشییەشم سەبارەت بە نۆکەرایەتی و بەندایەتی هەرگیز ئەئەکرد و بە جانیزم ئەئەزانی کە بەبێ پرس و بێ ئیشارەت فەرمون لە خزمەوە دەسپێشکەری عەرز کردنی ئەم جورە باسانە بکەم، خوا ئەیزانێ کە هیچ شتێ ئەبوە بە هۆی ئەم عەرز و جەسارەتە، جگە لەوەی کە لەم دو ساڵەدا کە جەنگی دەوڵەتی عوسمانی لە گۆڕێ بو، هەر جارێ کە من بۆ خزمەت و سەفەر ئەڕۆیشتم لە کوێستانەکان و کوردستانەکانی سنوری ورمێ و سابلاخ دا دەسدرێژی زۆر ئەکرایە سەر ڕەعیەت و ولایەتەکانی شاهنشاهی، ئەمساڵ بەهار وێرانیەکی زۆر توشی ئاوایی و بەروبومی هەندێ لە ئیلات و ناوچەکان بو، کە منی ناچار کردو، وای لێ کردم کە بۆ ڕێگە ئەدانی وێرانبونی ئەم ویلایەتە بە عەرزی خاکی پێ ی پیرۆز جەسارەت بکەم و، بۆ ڕێکخستنی کاروباری سولەیمانیە و بابان بە خۆ کەوین. بۆ ئەوەی هەر کاتێ لە لای ئەرزڕۆم و موش و قارسەوە بکەوینە ڕێ و خزمەتێ بکرێ، لەم پشتەوە سەری دڵنیایی و فەراغەتی تەواو لە تەصدقی فرقی شاهنشاهی بۆ نۆکەرێک کە لەو ولایەتەوە ئەچێ بۆ سەفەر و خزمەت، ئێستەش کە قیبلەی عالەم -روح العالمین فداه - خزمەتی ڕێکخستنی ئەو لایەی کە بە من سپاردوە، ئەو مەسەلەیە دیارە کە ئەو جۆرە کارانە لە من کە گرفتار و خەریکی چەندین کارم،

نەتوانم بۆ پێشەوە بیبەم یان شتێکی ترە، کە خزمەتی گەورەی هەمان یەک کار بێ.»(١٨)
- نامەی دووەم:
«عەرزی نوابی نائیبولسەلطەنە، دام ایام اجلالە. ئەمەیە کە:
لەبەرئەوەی هەمو دەوڵەتانی کافر لەم سەردەمەدا خەریکی ئاشتی و سازانن، منیش هەمیشە هەوڵ و تەقەللامە و، ئەلاش و رەنجم لەو بوارەدا بۆ ئەوە بوە، کە ناکۆکی لە نێوان دەوڵەتی ئیسلام دا نەمێنێ. تا ساڵی پار، کار لە ئاشتی و پێکهاتن ترازا و، ماوەی سازان نەما. دوای پێشڕەوی موش و بایەزید و ئەرجیش کە گەڕاینەوە تەوریز لە لای خزمەوە قایمقامم بە نیازی سازان نارد. ئەوان وەڵامی ڕاستیان نەدایەوە. چەند جار لە کزشە و کەنارەوە لە دەرگای ئاشتیمان دا، بەڵام بە هیچ جێگەیەک نەگەیشتین، تا ئەمساڵ بە خواستی خوا و بەختی شاهنشا، گیانی هەمومان بە قوربانی بێ، توشی ئەو ئێشکانە بون، دوای ئەوە دەسبەجێ خەڵکمان نارد و لە لای خزمانەوە بە ئاشکرا داوای ڕێککەوتنمان کرد و، دوایی تر میرزا تەقی مان نارد و ئەو خزمەتە پیرۆزەمان پێ سپارد، ئەویان ناردەوە و بەڵێنیشیان دابوە لە ماوەی چل ڕۆژدا وەڵام بدەنەوە، بەڵام بەجێیان نەهێنا، سەرەڕای ئەوەش دیسان چەند جارێ لە ڕێگەی ئینگلیزەکانەوە، بە هۆی ئیلچییانەوە لە ئەستەمبوڵ ئەوەمان دەربڕیوە. بەڵام تا ئێستەش بە هیچ جۆرێ وەڵامی ئەوان نەگەیشتوە، بەڵکو لە هەمو لایەکەوە بە گەرمی خەریکی خۆسازدانن بۆ جەنگ و هیچ نیشانەیەکی ئاشتی و سازین دیار نیە. لە گەڵ زانینی ئەمەدا، هەر کات ئێمەش کە نۆکەرانی ئەم دەوڵەتە و سنورداری ئەم سەملەکەتەین، ئەگەر بە هیوای ئاشتی پاڵی لێ بدەینەوە، خۆسازدان پشت گوێ بخەین، ئەوە پێچەوانەی بەرژەوەندی دەوڵەتی قاهیرەیە، بۆیە لە ڕوی شارەزایی و دڵسۆزییەوە بە ئاشکرا ئەم مەسەلەیە عەرز ئەکەم:
ئەگەر لە لایەن ئێمەوە پێش دەستی ئەکرێ و، مانگی دوەمی بەهار ئەچینە ناو خاکی دوژمنەوە، ئەوەندە دوا بکەوین تا جەوزا و سەرەطان بکاو قشون و تۆپخانە و هێزو خواردەمەنی ڕۆمی لە هەمو لایەکەوە کۆببێتەوە و، کوردەکان خێزان و ڕان و ڕەوە و کەلوپەلەکانی خۆیان لە کوێستانەکان و هەوارەکان دابمەزرێنن و، سوارە و سپاییان لە هەمو لاوە وەکو مێروله و کولله هێرش بهێنن. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ بکەین یاخود بمانەوێ ئاشتی بکەین کارەکە گران و، چارە دژوار نەبێ، لوتبەرزی و لە خۆبایی بونی ڕۆمی لە ئاشتی دا و، هێزو توانایان لە جەنگ دا زۆر زۆر زیاد نەبێ، بەڵام هەر کات ئێمە لێرەوە زو بجوڵێین، تا کوێستانەکان بەفری لێ ئەچۆتەوە و ئەوان ناتوانن لە کەلێنەکانی دا بحەوێنەوە، بچینە ناو خاکی دوژمنەوە و لە پێش ئەوەدا قشونی عوسمانی کۆببێتەوە شەرارەتی ئەشراری کورد، کە مایەی هەمو شەڕ و فەسادێک هەر ئەوانن، بە فەزڵ و کەرەمی ئیلاهی و

تالیعی سەرکەوتوی شاهنشاهی لە هەر یەک هەلّ بومشێنین و، بە ویستی خوا لە موش بەرەو خوار ڕاویان بنێین. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ یا ئاشتی بکەین، بە یارمەتی خوای گەورە، ئاسان ئەبێ و بە سوکی مەیسەر ئەبێ، لوتبەرزی و یاییونی ڕۆمی ئەگۆڕێ بە خوشرویی و زەبر و زۆریشیان ئەبێ بە کزی و ناتەوانی.

لەبەر ئەو هۆیانە ئەگەر بیری پیرۆزی شاهنشاهی هاتە سەر ئەوەی کە پێش دەستی بکرێ، قشونی سوارە، کە مەنصور و تەرخان ئەکرێن، ئەبێ کاتێ لەوێوە بجولێن کە لە کۆتایی حەمل دا یا ئەگەر زۆر دوا بکەون لە سەرەتای ئەوردا بگەنە ئەوزیز، تا قشونی ئێسرەش دوا نەکەوێ، بە بێ چاوەڕوانی بەو پەڕی پشت ئەستوریەوە، ئینشائەللا، هەر لەو کاتانەدا بکەونە خزمەت، لەم حالەتەدا کە ئەگەر لە سەرەتای ئەورەوە دەس بە کاری ئەم لایە بکرێ ئومێدەوارین تا سەرەتای میزان، بە ئاشتی بێ یا بە جەنگ، بتوانرێ لەم لایەوە دلنیایی بە دەس بێ.

کاتی لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادیش هەر لەو دەمانە دایە، کام نیعمەت باشتر و بەرزترە لەوەی کە لەم عەزیمەتی شاهانەیەدا پەروانەی ئیحضاری ئێمە بکات، لەم سەفەرەدا مولازمی ڕیکابی فەلەک فەرسایم و، کیانبەختکەرانە لە حوضوری میهرا دەر بکەوین، لە بارەی جولانی مەوکیبی جیهانگرەوە فەرمان فەرمانی ئەشرەفی هومایونە، بەلام لە بەر ئەوەی لە ڕوی کەمالی عاطفیەتەوە لە ئێمە پرسیارتان فەرمو بو، بە پێ ی فەرمانی بالایان عەرز ئەکرێ کە مەوکیبی پیرۆز هەرچی زوتر لە سولتانیەوە بکەوێتە ڕێ بۆ سازدانی سوپا و کۆکردنەوەی سەربازانی سەرکەوتو، پەنا بۆ ئیحتیسابی ڕوس و ڕۆم و دلنیایی ولایەتەکانی سنور باشتر و خوشترە، بەلام بە دیارە لە پاش مانگی شەووال دا زۆر زوە و، ئەو کاتانە زۆر زۆر پیرۆزە و لە هیچ جێگەیەکەوە کێشەپ و گرفتاری نابێ، بگرە پێشکەوتنی هەموکارەکان بە جۆرێ کە چەندین جار تەجروبە کراوە طالعی هومایونی لە زیاد بونی شاهنشاهیە کە بە فەضل و تەئیید و تەوفیقی ئیلاهی تیشکی چاودێری سولتانی لە هەر کەس بدات و، ڕوی جولانی پیرۆزی بکاتە هەر لایەک، هەر کاتێک بێتە پێشەوە بێ زەحمەت و پەشێوکان بۆ پێشەوە ئەڕوا. لەبەر ئەوەی قەول وایە هەر بڕیارێک دەربارەی ئەو لایە بدرێ بە دریژی عەرزی خاکی پێ ی پیرۆز بکرێ، ئەوەندە ئەخرێتە بەر چاو، کە حکومەتی شارەزور و بابان و دەوروپشتەکانی بە گوێرەی ڕێکە پێدانی پیرۆز دراوەتە محەمەد پاشا (مەبەستی مەحمود پاشای کوڕی ئەورەحمان پاشایە) دلنیایی لە ڕاستی ی باوەڕ و خزمەتگوزاری ئەو کە ئەبێ ئێستە و پاشەڕۆژ بە دی بێت، بە چەند شتێک ئەهێنرێتەوە کەوا یەکە یەکە عەرز ئەکرێ:

یەکەم: گلدانەوەی بارمتە، لەبەرئەوەی کوڕە پاشەکانی ئەو و، ئەو و عوسمان بەگ، کە هەردوکیان لە کرماشان بون، لە گەلّ ئەوەش دا ئەم سەرپێچییەیان لە یەک دوو سالّ دا کرد، گلدانەوەی ئەم جۆرە بارمتەیەم بە مایەی دلنیایی ئەزانی

و بڕیاری ئەوەم دا لە کاتی سەفەری خەیر ئەسەردا، عوسمان بەگ خۆی لە گەڵ هەزار سوار یا زیاتر لە ئەعیان و گەورە و گەورەزادەکانی بابان ئینشائەڵڵا و تەعالا لە گەڵ بخا و لە پێشڕەوی سپای سەرکەوتودا، بە ڕاشکاوی و ئاشکرا دژی سپا و سەرعەسکەری عوسمانی بجەنگن.

دووەم: بە ئامۆژگاری محەمەد پاشا و عوسمان بەگی برای کە ماوەیەک بەر لە ئێستا عوسمان هات، مانگێک لە تەورێز مایەوە و، شەوی جەژن پاشا خۆی تکای کردوە، ئینشائەڵڵا و تەعالا دێت و، ئەو کە ڕۆیشت دیسان عوسمان بە فەزڵی خوا دێتەوە و، بەو شەرتەی بمێنم لە گەڕانەوەدا بە هەمان ڕێوشوێن ئاهێڵم دیسان لە هاتوچۆ سارد بێنەوە.

سێیەم: سەرەڕای هەبونی قشون و سپاو ئیستیعدادی دەوڵەتی قاهیرە لە ویلایەتی بابان کە تا ئێستە ئیبراهیم خانی سەرتیپ، کە چەن جار لە ئاتم و سپای بابان زۆرتر و زاڵترە و، لەو شوێنانە بوە، لە ڕۆژانی سەفەریش دا، باوەڕ پێکراوێک لە وێ دانێم و ئەوەندەی قشون کە لە شازییانی سەرباز و سوارەی ڕێکابی بە ساخلو لەوێ داهێنم، لە باتی ئەوان لە سوارەی بابان و بڵباس و هی تر ئەبەم بۆ سەفەر و، لە ڕاستی دا خەڵکی کوردستان و ئەردەڵان و سابڵاخی موکری هەموویان پشتگر و یارمەتیدەر ئەبن و، ئەگەر بە قازانجی دەوڵەتی بزانن ئیشارەتی خدێوییانە سەبارەت بە یارمەتیدان لە کاتی پێویست دا ئەفەرمون.

چوارەم: هۆی سەرەکی بێزارەیەک کە کەسانی وەکو محەمەد پاشا هەیانە لەوەیە کە باری سەنگینی دراو و کەلوپەل و طەمەع و تەورەقوع بخرێتە سەر شانیان و، لە عۆدەی ئەیەن و، بەڵێن و گفتێک بدەن و دوایی بۆیان جێبەجێ ئەکرێ و لە هەردولاوە بێتە هۆی ترس، ئێمەش ئەلحەمدولیللا نە بارێکمان خستۆتە سەر شانی ئەو و، نە طەمەع و تەوەققوعێکمان هەیە. ئاسان ئاسان پێشکەشی سەرکاری پیرۆزیش کە لە حەزرەتی هومایون دا ئەختینەمان گرتۆتە خۆ ئینشائەڵڵا تەعالا ئەیدەین. بۆ ئیبراهیم خانمان نوسیوە لەو مەڕ و گا و قاتر و یابو ئەو جۆرە شتانەمان لێ وەربگرێ و، بە قشونی فەرمان بێ دراوی بدات و بە فەزڵی خوا حسابی ئەوەش. بریتییەکەی هەر چۆنێک بێ لە کەلوپەلی بێ کەڵک و دراوی بێ برەو تا خزمان بو سەفەر ئەڕۆیشتوین ئەیدەین، بێگومان ئەوانە کە بریتییەکەی دا و خزمەتی باشی کرد، بێ هودە ئەم خزمەتە لە دەس نادا و، پاش دانی پارەکە پێنجەوانەی ڕێوشوێنێک ناجوڵێتەوە کە ببێتە هۆی ناڕەحەتی بیری هومایون.

پێنجەم: ولایەتی شارەزور و کۆیە و حەریر لە سێ لاوە بە سابڵاخ و ئەردەڵان و سنورەکانی کوردستان و کرماشانەوە بەستراون، کە مەملەکەتی پارێزراوی سەرکاری شاهنشایە و، لایەکیشی بە شوێنی دەسەڵاتی وەزیری بەغدادەوە بەستراوە، لە هەر ڕێیەکەوە ئاژاوە و فەسادێک لەو ولایەتە و ئەم تایەفەیەوە بکات، تەنیا لەو لایەوە و بەس، ئەو لایەش لەم کاتەدا کە ئیبراهیم خانی

سەرتیب و محەممەد پاشا تا موسڵ ڕۆیشتون و کەرکوک و هەولێر و پردی سور عانیشەی دڵسۆزی و گوێڕایەڵییان دەربڕیوە، وەزیری بەغدادیش بە جۆری خزمەت و ساردانی پیشان داوە کە تا ئێستە دوسێ جار پیاوی ئەو هاتونەتە لای سەرتیپ و محەممەد پاشا و، بە پێ ی نامەیەک کە نوسی بویان بە گشتی کارەکانی ئەوێ ئەڕوا، ئەگەر لە پێش چونی ئێمەدا بۆ سەفەر ئینشائەڵڵا تەعالا، بە شێوەیەک کە مەبەستی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەیە، کاری بەغداد و وەزیر بۆ پێشەوە چو، لەو لایەنەوە دڵنیا ئەبین و، ئەوێش لە حوکمی ولایاتی مەحروسەی شاهنشاهی دا ئەبێ و، هەر کاتی پێشکەوتنی پێک هات، عەزمێک کە لە کاری بەغدادا مەبەستی هیممەتی بەرزی سوڵتانیە لەو بەهار و هاوینەدا کاروباری ئەوێ بە لادا ئەچێت و ئەگەر ناتەواوییەک بمێنێ لە فەسڵی پاییزدا، ئەگەر بژین، لە کاتی گەڕانەوەی ئێمەدا، ئینشائەڵڵا ئەتوانین زستان لە گەرمیانی عیراقی عەرەب دا بە سەر بەرین و، بەغداد ئێستە لە سایەی سەری هومایونەوە ئەو توانایەی نەماوە بەرگەی هەڵمەتی لەشکری جیهانئاشوبی شاهنشاهی بگرێ.

شەشەم: عەبدوڵڵا پاشا کە گەورەترین و بەساڵاچوترین پاشایانی بابانە، لە گەڵ هەزارماڵی ئێلی بابان، کە زۆریان لە پیاوی ناسراو و ئاغاو گەورەکانیانن، لێرەن. بەوپەڕی ڕێز و بەرزییەوە گلمان داونەوە و بە تەما هەین لەم ڕۆژانەدا لە دەوروبەری سابلاخ بەش و تیولی بدەینێ. لەبەرئەوەی ئەبێ هەر کەسێ لە ئەهلی ڕۆژگار بە ترس و هیوا گل بدرێتەوە، ئەم ڕێگەیەش ترسی مەحمود پاشا ئەبێ.

بە پێ ی ئەم ڕێوشوێن و شێوەیە کە بە درێژایی خرایە بەرچاو، ئومێدم وایە لە کاتی لێرە ئەبونی ئێمەدا لە کاروباری ئەم لایەدا هیچ چەوتی و کەموکوڕییەک ڕو ئەدا. بە ئەفضلی خودا و باطنی ئیمامە پاکەکان متەوەکیلین و، بە ئیمدادی طالعی ئەقدەسی هومایون متەوەسیلین، ئەو تەگبیرەی بە بیری ئێمەدا هاتوە بەم درێژییە ڕونمان کردۆتەوە و ڕونی ئەکەینەوە، ئینشائەڵڵا لە گەڵ تەقدیر موافیق ئەبێ و، تکام وایە کە هەر یەکێ لەو بڕگانە بکاتە بەر خاطری عەرش مەظاهیری وەحی و تەنزیل بە ئیرشادو هیدایەتی بفەرمون و، نامەی پیرۆز زوتر بکات کە هیچ کارێ بێ ئیجازە و عەرزی شەهریاری نەکرێ.»(١٩)

- ١٢ -

ئێران و عوسمانی لە شەڕی یەکتری ماندو بوبون. ڕوسیا بوبوە هەڕەشەیەکی بەردەوام بە سەر هەردوکیانەوە. نوێنەرانی ڕۆم و عەجەم لە ئەرزڕۆم کۆبونەوە.

هەردولا گەیشتنە ڕێککەوتنی یەکەمی ئەرزڕۆم (١٢٣٨ک / ١٨٢٢ز).

لەم ڕێککەوتنەدا کێشەکان باس کران و چارەی سەرەتاییان بۆ دانرا: کێشەکانی سنور، بازرگانی، حەج و زیارەتی پیرۆزگاکانی عیراق، دیاریکردنی ڕێوشوێنی کۆچی گەرمیان و کوێستان، ڕەفتار لە گەڵ ڕاکردوانی یەکتری.

مادەی یەکەمی ئەم ڕێککەوتنە دەربارەی بابان بو:

«هەر دو دەوڵەتی بەرز ئەبێ دەس وەرنەدەنە کاروباری ناوخۆی یەکتریەوە. لێرە بە دواوە خۆ تێ هەڵقورتان لە لای بەغداد و کوردستانەوە ئەشیاوە، لەوانە مەڵبەندەکانی سەر بە سنجەقەکانی کوردستان، بە هیچ بەهانە و لە هیچ ڕویەکەوە دەوڵەتی بەرزی ئێران نابێ ڕێ بە خۆتێ هەڵقورتان و، دەسدرێژی و، پەلامار بدا و، دالدەی موتەصەڕڕیفەکانی بێنێشو و لەمەودوایان بدات.

لەو شوێنانەدا ناوبراون، لە بابەت ڕەسمی ئاسایی گەرمیان و کوێستان و، هەر دەعوایەکی تر، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەبێ لە لایەن ئەمیرو وەلیعەهدی دەوڵەتی ئێران و وەزیری بەغدادەوە بە لا دا بخرێ.»

گفتوگۆکانی ئێران و عوسمانی و، پێکهاتنیان لە ئەرزڕۆم، لە ناو لایەنگرانی ڕۆم و عەجەم دا لە بابان دا، بە دو جۆری جیاواز دەنگی داوەتەوە.

شێخ مارفی نودێ لە نامەیەک دا، کە دور نیە بۆ مەحمود پاشای بابانی نوسی بێ، ئەڵێ:

وادعو لجناب الباشا بالعافية وسلامة الايمان، وهما اعظم مهمات الانسان، وادعو له بالرجوع الى هذا المكان، سالكا مسالك العدل والاحسان!

قد ذكر عندنا ان الروم والعجم تصالحوا على رد هذه البلاد الى الروم، لكن هذا الامر مجهول عندنا غير معلوم، فان صح هذا القول فبشرنا حتى نخبر الناس، فتطمئن القلوب وتنفرج الكروب، ولك الثواب الجزيل والاجر الجميل، وان كان هذا القول كاذبا، فاخبرنا حتى ندبر للخروج الى بلاد الاسلام

والدعاء لله كلام ختام الداعي(٢٠)

شێخ مارف، لای خۆیەوە، گردەبڕ کێشەکەی بە لادا خستوە، کە ئەگەر لەو ڕێککەوتنەدا بابان درابێتەوە بە ڕۆم ئەوا مژدەی بدەنێ بۆ ئەوەی ئەمیش بە خەڵک بڵێ، خۆ ئەگەر وا نەبێ وا ئاگاداری بکەن بۆ ئەوەی وڵاتەکە بە جێ بهێڵێ و ڕو بکاتە وڵاتی ئیسلام، مەبەستی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بوە.

چەندین ساڵ بو دەربارەی ئێران بە هۆی پاشاکانی بابانەوە نفوزیان لە کوردستان دا جێگیر بوبو. ئەم ڕێککەوتنە نفوزی ئێرانی لە کوردستان دا نەئەهێشت. بۆ ئەچێ پاشا و میرەکانی بابان، ئەوانی سەر بە ئێران بون، لەم ڕێککەوتنە ترسا بێ و، هانایان بردبێتە بەر فەتحعەلی شا کە ئێران دەستی لێ هەڵگرتون.

فەتحعەلیشا لە نامەیەک دا بۆ عەبباس میرزای کوڕی و، نایبولسەلطەنەی خۆی، کە لە هاتی ئێران لایەن بو لەم ڕێککەوتنەدا، نوسیویتی:

«... وێنەی هەمو بەندەکانی موعاهەدەنامەکە لە سەرەتاوە تا کۆتایی خرایە بەرچاو..

ئەگەرچی زۆری ماددەکانی بە پێ ی ویست و داواکارییەکانی دەوڵەتی عوسمانی داڕێژراوە و، قازانجی ئێران لە هەندێ مادەی دا ڕەچاو نەکراوە بەڵام

چونکە جێگری هومایونی ئێمە ئارەزوی لە ئارامیی وڵات و خەڵک و، ئەمانی خوێنڕێژی و فەسادە و، ئەو ڕۆژەیەمان بۆ ئەم موعاهەدە و موصالەحەیە دەسەڵات و ڕێگە دابو وەکالەتی تەواومان دابویە هەمو ئەرک و مەرجەکانی لە بەڵگەی نێردراودا نوسرا بو قبوڵ و ئیمزامان کرد و، لە بنچینەی ڕێککەوتن و ئاشتبونەوەی هەردو دەوڵەتی ئیسلام ئەوپەڕی خۆشی دەرئەبرین...

لە بابەت هیچ مادەیەکیانەوە قسەی نیە «مەگەر لە بابەتی ئێلی بابانەوە کە ساڵەهای ساڵە ڕوی تەوەککولیان کردۆتە ئەم دەوڵەتە و، دەستی تەوەسسولیان بە داوێنی خادیمانی دەرگای ئێمەوە گرتوە و، هەرکات ئەوان حوکمەن و حەتمەن بە وەزیری بەغداد بسپێرین... شکانی شانە بۆ دەوڵەت و پێچەوانەی غیرەتی سەڵتەنەتیە. لە بەر ئەوەی ئەو ڕۆژەیە تکای دەوڵەتی عوسمانی سەبارەت بە ئێلاتی حەیدەرانلو و سیپکی کە لە زەمانی زوەوە سەر بە دەوڵەتی ئێران بون و، دانیشتوی خوی و ئێرەوان بون جێبەجێ کردوە لە گەڵ ئەوەی دەربارەی ئەم دو هۆزە بە هیچ جۆرێ ڕێگەی قسەی ئەوان نەبو تەنیا بۆ ئەوەی شکانی شانی ئەو دەوڵەتەی تیا نەبێ و، توشی عوسر و حەرەج نەبن سەختگیری و ئیستادەگی نەکراوە و قازانج و چاکەی یەکهاتنی نێوان موسوڵمانان بۆ میهامی دەوڵەت و دین لەم شتە پچوکانە ڕەچاو کراوە... ئەبێ لە بابەت ئێلی بابانەوە گفتوگۆیەکی مەصلەحەت ئامێز و مەوەددەت ئەنگێز تاوەکو چۆن لەو لاوە شانی دەوڵەت و غیرەتی سەڵتەنەت ڕەچاو کراوە بۆ ئەم لایەش ڕەچاو بکرێ...» (٢١)

عەبباس میرزا، لە نامەیەک دا بۆ محەمەد ڕەئوف پاشا والی ی ئەرزڕۆم ئەم داوایەی کردوە کە وەکو چۆن ئێران دەستی هەڵگرتوە لە داوای گێڕاندنەوەی ئێلەکانی سیپکی و حەیدەرانلو. عوسمانی یش دەس لە داوای گێڕاندنەوەی ئێلی بابان هەڵبگرێ...» (٢٢)

عوسمانی داوای گێڕاندنەوەی ئێلی بابانی نەکرد بو، بەڵکو داوای لە ئێران کرد بو دەسهەڵبگرێ لە دەستێوەردان و خۆتێهەڵقورتاندن. ئەمە دو بابەتی جیاواز بون.

لە نامەیەکی تردا عەبباس میرزا کە دیسان بۆ ڕەئوف پاشای نوسیوە دەربارەی هەمان مەسەلە ئاگاداری کردوە، کە حسێن خانی بێگلەربێگی ئەریوان راسپێردراوە بە دوی ئەم مەسەلەیە بکەوێ و، ئەنجام وەربگرێ. (٢٣)

محەمەد حسێن خان سەرداری ئەریوان چەند نامەیەکی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی سەبارەت بەم مەسەلەیە نوسیوە. نامەیەکیان بۆ ڕەئوف پاشای والی ی ئەرزڕۆم. لەم نامەیەدا نوسیوێتی: «...بەڵام لە بابەت ئێلی بابان و هەندێ برگەی جوزئیەوە کە شایانی شانی دەوڵەتی قاهیرە نیە ڕەخنەیەکی پاشایانە بە وەلیعەهد کراوە... چونکە ئەعیانی ئێلی بابان ئیستیدعا و داخوازییان لە شاهنشا کردوە، کە سپاردنەوەی ئێمە بە دەستی بەستراو بە دەوڵەتی عوسمانی لە مروەت دور و

پێچەوانەی غیرەتی شاهانەیە...» (٢٤)

بە هەمان ناوەرۆک نامەیەکی تری بۆ والی ی فارس نوسیوە. حسێن خان لە نامەکانی دا هەولێدەدا ئەمانیش بکاتە هاودەنگی بۆ ئەوەی بابی عالی ڕازی بکەن دەسکاری ئەو ماددەیە بکەن سەبارەت بە ئێلی بابان. (٢٥)

ئەم نامانە هەموی ١٢٣٩ واتە یەک ساڵ دوای ئیمزاکردنی ڕێککەوتنەکە نوسراون. بابی عالی بێ ی داگرت لە سەر مانەوەی هەمو ماددەکانی پەیمانەکە و، بە هیچ جۆرێ ملی نەدا بۆ هیچ گۆڕین و دەسکارییەک. سەرەنجام ئێرانیش، بێ ئەوەی گوێ بداتە گلەیی پاشاکانی بابان، وەکو هەبو قوبوڵی کرد.

پێ ئەچێ مەحمود پاشا ئائومێد بوبێ لەوەی دەرباری ئێرانی بیەوێ یا بتوانێ هیچ گۆڕینێ بە سەر ڕێککەوتنەکەی ئەرزڕۆم دا بهێنێ. دیارە لە چارەنوسی خۆی و، پاشەڕۆژی مانەوەی لە ئێران دڵنیا نەبوە. مەحمود پاشا نامەیەکی پڕ لە پاڕانەوەی بۆ داود پاشا نوسیوە و، «ئالید یەکی ئامۆزای لە باتی خۆی بۆ دەخالەت ڕەوانەی دەرگای لێبوردن و بەخشینی بێ پایانی حەزرەتی وەلی نیعمەت» کردوە. لە نامەکەی دا بەیتێکی پڕ مەعنای مەولەوی ڕۆمی نوسیوە کە ئەڵێ:

لە دەسپێکردنی سەردەمی ئادەمەوە تا زەمانی پادشا

لە گەورەکان لێبوردن بوە و، لە ژێردەستەکانیش گوناح. (١٢٤٠ک / ١٨٢٤ز). (٢٦)

پێ ناچێ مەحمود پاشا بەخشرا بێ، یا وەکو بەو جۆرەی ویستبێتی بەخشرابێ، چونکە دوای ئەوەش پێوەندی لە گەڵ ئێران، بە تایبەتی لە گەڵ عەبباس میرزا، هەر بەهێز بوە.

- ١٤ -

عەبباس لە نامەیەک دا کە بۆ مەحمود پاشا «حاکمی سلێمانی و شارەزور و کۆیە و هەریرە» ی ناردوە (١٢٤٢ک / ١٨٢٦ز) گلەیی لێ ئەکا کە وەکو بەڵێنی داو سوارەی بابان لە کاتی دیاریکراودا نەگەیشتون بۆ هاویەشی لە شەڕی ڕوس دا. داواکەی لێ دوبارە ئەکاتەوە و، بیری ئەخاتەوە کە ئەمە قازانجی دین و دنیای تێ دایە. (٢٧)

سوارەی بابان نەیێ لەم شەڕەدا بەشدار بوبێ. چونکە هەر ڕاستەوخۆ هەمان شەوی مۆرکردنی پەیمانی ئاشتی تورکمانچای (١٢٤٣ک / ١٨٢٧ز) عەبباس میرزا نامەیەکی بۆ مەحمود پاشا نوسیوە ئاگاداری ئەکا لە ڕێککەوتنەکەو، داوای لێ ئەکا هەواڵەکە بە خەڵک ڕابگەیەنێ. (٢٨)

مەحمود پاشا لە نامەیەکی تایبەتی دا ئەم هەواڵە و، هەندێ لە ناوەرۆکی

ڕێکەوتنەکەی بۆ سەید مەحموود نوسیوە کە ئاگاداری کاربەدەستانی بەغدا بکا. (٢٩)

- ١٥ -

لە کاتێک دا مەحموود پاشا هێزی سازدا بۆ بچێ بۆ گرتنەوەی هەریر هێشتا لە نزیک کۆیە بو، سلێمان بەگی برای تاقمێکی زۆری کرد بو بە هاودەنگی خۆی و، لە مەحموود پاشا هەڵگەڕایەوە. سلێمان چوە گڵەزەردە دامەزرا و، دوای ئەوە چوە کفری. نۆکەرەکانی لەوێ دانا و خۆی چوە بەغداد. داود پاشا ڕقی لە مەحموود پاشا بو. ئەم هەلەی قۆستەوە. مەحموود پاشای لێ خست و، سلێمانی بە پەیەی پاشا کرد بە حاکمی بابان و، هێزی دا بە سلێمان بچێ بۆ گرتنی سلێمانی.

هەردو برا بە خۆیان و هێزەکانیانەوە لە «قەرەگوڵ» تێک هەڵچون. مەحموود پاشا شکا (١٢٤٣ک / ١٨٢٧ز). سلێمان پاشا چوە سلێمانی و مەحموود پاشا کشایەوە بۆ بانە.

مەحموود پاشا لەشکری هۆزەکانی بانە، سەردەشت، پشدەر و مەرگەی کۆکردەوە و، دیسانەوە چوەوە سەر سلێمانی. سلێمان پاشا لە «کردەگرون» بەرەنگاری لەشکرەکەی مەحموود پاشا بو شکانی (١٢٤٤ک / ١٨٢٨ز).

مەحموود پاشا کۆڵی نەدا چوە تەوریز ئەمجارە لەشکری عەجەمی هێنا و، تەهماسپ میرزای کوڕی عەبباس میرزاشی لە گەڵ خۆی هێنا بو بۆ سلێمانی (١٢٤٦ک / ١٨٣٠ز). بە تەما بو کچێکی خۆی بدا بە تەهماسپ میرزا و، کچێکی عەبباس میرزاش بۆ یەکێ لە کوڕەکانی بهێنێ. سلێمان پاشا، سلێمانی بە حێ هێشت کشایەوە ڕەنگاباد. هێزی لە بەغداد داوا کرد. هێزیان بۆ نارد و چوە سەر سلێمانی. مەحموود پاشای دەرکرد. بەڵام مەحموود پاشا لەشکری ئێرانی لە گەڵ خۆی هێنایەوە. هەردو لەشکر دیسان لە ئالپاریز تێکهەڵچون. سلێمان لەم شەڕەدا بریندار بو، بە برینداری هەڵات (١٢٤٧ک / ١٨٣١ز). مەحموود پاشا چوە سلێمانییەوە. بەڵام سلێمان پاشا دیسان خۆی ساز دایەوە و، یارمەتی و هێزی لە بەغدا داوا کرد. مەحموود پاشای دەرکرد و خۆی گەڕایەوە سلێمانی. (٣٠)

- ١٦ -

بە هۆی ناکۆکیی ئەم دو برایەوە: مەحموود پاشا و سلێمان پاشا، ناوچەکە کارەساتێکی گەورەی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی بە سەر هاتوە.

- ناوچەکە بو بە ژێر پێ ی لەشکرەکانی ئێران و تورکیاوە، چەند جارێ لە بەینی ئەم دو هێزەدا دەستاو دەستی کرد. دەستێوەردانی ئێرانی لە جاران زیاتر بو، تەنانەت وای لێ هات، ئێرانییەکان «پادگان»ێکی هەمیشەییان لە سلێمانی دانا. هەمیشە چەند سەد سەربازێکی ئێرانی تێ دا بو. ئەمانە بوبون بە بارێکی قورس بە سەر ملی دانیشتوانی ناوچەکەوە.

- لە ئەنجامی شەڕوشۆڕی بەردەوام دا وڵاتەکە کاول و، دانیشتوانی کەم بۆتەوە. تاعوونیش بۆتە سەرباری ئەگبەتییەکە. فرەیزەر کە لە سەردەشتەوە بەرەو سلێمانی بە ڕێ ئەکەوێ، بە درێژایی ڕێگەکە گوندێکی ئاوەدان بە دی ناکا. تەنانەت کە ئەگاتە سلێمانی بە ناو کەلاوەی خانوی ڕوخاودا ئەیبەن بۆ ئەو خانوە داتەپیوەی تەرخان کرا بو بۆ ئەم و، بەرەیەک نابێ بۆی ڕا بخەن. سلێمان پاشاش لە کەناری شاردا لە ناو خێوەتێکی هەژارانەدا، بێ هیچ دەبدەبەیەکی پاشایانە، پێشوازی ئەم میوانە ئەکات.

زۆری پیشەکار و بازرگان و جوتیارەکان هەڵاتون بۆ ڕەواندز و کەرکوک و موسڵ. دانیشتوان سلێمانی لەو کاتەدا لە پێنج هەزار کەس کەمتر بۆتەوە.

- خەڵک ئەوەندە هەژار و نەدار ئەبن، کاتێ سەرکردەی هێزە ئێرانییەکە ئەکاتە سەر پاشای بابان ۲۰۰ تمەنیان بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی ژیانیان بۆ پەیدا بکا، سلێمان پاشا، بە خۆی و هەمو دەوڵەمەندەکانی سلێمانی، ئەو چەرەدە کەمەی پێ هەڵناسوڕێ.

محەمەد ئەبطی زەهاوی کە دوایی بو بە ئەستێرەیەکی زانستی پرشنگداری ئاسمانی عێراق و، بو بە موفتی هەمو عێراق، لەو کاتەدا مەلای مزگەوتی ئەورەحمان پاشا ئەبێ، هاوسەرەکەی منالی ئەبێ. زەهاوی، لە باتی ئەوەی بەم ئەوزادە دڵخۆش بێ، پەژارە دای ئەگرێ، چونکە ئەوەندە پارەی پێ نابێ خۆراک بۆ ژنە زەیستانەکەی یا جلوبەرگ بۆ کۆرپە ساواکەی بکڕێ. لە کاتێک دا مەلا گوزەرانی بەوجۆرە بوبێ، ئەبێ خەڵکی سادە چۆن ژیا بێ.(۳۱)

- باری خوێندەواری ئەوەندە بۆ دواوە چوە. شێخ مارفی نۆدێ لە نامەیەک دا کە بۆ والی ی بەغدادی نوسیوە ئەڵێ لەوەتی شای عەجەم ئەم وڵاتەی داگیر کردوە، شیرازەی دین و دنیا تێک چوە. ئاوایییەکان وێران بون و نوێژی جەماعەتیان تێ دا ناکرێ. مەدرەسەکان چۆڵ بون لە قوتابی... مەدرەسەکەی ئەو پێشتر ۷۰ قوتابی تێی دا خوێندوویەتی بەڵام لەو سەردەمەدا کەمبوەتەوە بۆ ۱۰ کەس. (۳۲)

- نائارامی بە جۆرێ وڵات دائەگرێ کە فرەیزەر ئەیەوێ بچێ بۆ سەیری شوێنەوارەکانی عەربەت، پاشا ڕێگەی نادا لە ترسی ئەوەی نەوەکو ڕوتی بکەنەوە. عەربەت چەند کیلۆمەترێ لە سلێمانییەوە دور بوە.

ئەم کارەساتە بێگومان کاری کردۆتە سەر پاشەڕۆژی ناوچەکە و، زەمینەی لاواز بون و ڕوخانی میرایەتییەکەشی خۆش کردوە.

- ۱۷ -

بابی عالی ئەیویست ولایەتەکانی عێراق بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆ. پێشتر چەند جارێ هەوڵی دابو. والی لە ئەستەمولەوە دائەنرا. بەڵام هەمو جارێ لە ئەنجامی پیلانگێڕانی مەمالیک دا سەری نەئەگرت و. سەرەنجام والییەک لە

«مەمالیک» دانەنرا و، بابی عالی بە ناچاری قوبولی نەکرد.
داود پاشا بە هێز بو بو. هەولی نەدا سەربەخۆ بێ. بابی عالی بڕیاری دابو کۆتایی بە دەسەلاتی مەمالیک بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە عەلی ڕەضا پاشا ئامادەیی خۆی دەربڕی.
عەلی ڕەضا والی ی حەلەب و، شارەزای کاروباری عیراق بو. بۆ ئەوەی لەم ئەرکەدا سەرکەوتو بێ، سەرەڕای حەلەب، سولتان ولایەتەکانی بەغداد و موسل و دیاربەکریشی پێ سپارد.
عەلی ڕەضا هێزی ساز دا بۆ سەر بەغداد. داود پاشا ویستی بەرهەلستی بکات. پاش ماوەیەک جەنگی ڕەوانی و پڕوپاگاندە و هەندێ وردە شەڕ، هێزەکانی عەلی ڕەضا لە ڕەبیعی دوەمی ١٢٤٧ک/ ئەیلولی ١٨٣١ز چونە بەغداوە. داود پاشا خۆی بە دەستەوە دا. عەلی ڕەضا بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەمولی کرد. لە کۆبونەوەیەکیش دا کە ئەبو فەرمانەکەی سولتانی تێ دا بخوێنرێتەوە عەلی ڕەضا مەمالیکی قەتلوعام کرد. بەمجۆرە کۆتایی بە دەسەلاتی مەمالیک هات.

- ١٨ -

لابردنی داود پاشا (١٢٤٧ک / ١٨٣١ز) و، پاش ئەمەش بە ماوەیەک مردنی عەبباس میرزا (١٢٤٩ک / ١٨٣٣ز)، کاری لە ڕوداوەکانی سلێمانی کرد.
عەبباس چاوی تەماعی بڕی بوە کوردستان. بۆ ئەو مەبەستە پشتیوانی لە مەحمود پاشا نەکرد. بە مردنی عەبباس، مەحمود پاشا پشتیوانێکی بە هێزی لە دەس دا. بە لێخران و گیرانی داود پاشاش، لە دوژمنێکی سەرسەخت و خوێنخۆی ڕزگاری بو. بەو هیوایەی سەرلەنوێ بگەڕێتەوە سەر تەختەکەی خۆی گەڕایەوە سلێمانی و، بە ڕوالەت لە گەل سلێمان پاشای برای دا ئاشت بوەوە ، ژیانێکی گوشەگیری بۆ خۆی هەلبژارد. بەلام زۆری نەخایان دیسان کەلکەلەی حوکمڕانی لە کەللەی دا.
لە کاتێک دا سلێمان پاشا چو بو بۆ لەشکرکێشی بۆ سەر ڕەواندز، مەحمود پاشا هەلات بۆ کەرکوک. عەلی ڕەضا پاشا بانگی کرد بۆ بەغداد و، بە ناوی بارمەتی دانی والی ی موسلەوە ناردی بۆ موسل. لەوێ خۆی دەسبەسەر ڕەوانەی ئەستەمول کراو بلاوەشیان بە نۆکەرەکانی کرد (١٢٥٠ک / ١٨٣٤ز).(٣٢)

- ١٩ -

کە مەحمود پاشا لە کوردستان دور خرایەوە سلێمان پاشا نیتر هیچ ملنزمێکی نەما بەرەرەکانی لە گەل بکا. بە ئاسودەیی کەوتە بەڕێوەبردنی کاروباری ولات. بەلام زۆر نەمایەوە مرد (١٢٥٤) لە گردی سەیوان لە سلێمانی ناشتیان. ئەحمەد بەگی کوڕی لە جێگەی ئەو بو بە پاشای بابان. «نالی» بەم

بۆنەیەوە شیعرێکی هۆنیوەتەوە ستایشی هەردوکیانی کردوە و، شیوەنە بۆ مردنی سلێمان پاشا و ستایشە بۆ ئەحمەد پاشا. ساڵی مردنیشی بە حسابی ئەبجەد دیاری کردوە.(٣٤)

- ٢٠ -

شێخ مارفی نۆدێ یەکێ بوە لە پیاوە بە تەمەنەکانی سلێمانی. لە قەڵاچوالانەوە تا دروستکردنی سلێمانی و، دوای ئەوەش بەنجا ساڵ زیاتر هاوزەمانی پاشا و میرەکانی بابان و، شایەتی ڕوداوەکانی ناوچەکە بوە. شێخ مارف بەرهەمێکی زۆری بە جێ هێشتوە، بەڵام تۆخنی ڕوداوەکانی ناوچەکە نەکەوتوە و، هیچی لە سەر نەنوسیوە. چەند نامەیەکی لە دوا بە جێ ماوە، ئەمانە نرخی مێژوییان هەیە.

شێخ مارف زۆر بێزار بوە لە لەشکرکێشییەکانی ئێران و، لە ململانێ و ناکۆکیی ناوخۆی میرەکانی بابان. لەو نامانەدا بە جێ ماون بە لایەنی کەمەوە ٣ جار و لە ٣ سەردەمی جیاوازدا ویستویەتی سلێمانی بە جێ بهێڵێ:

- جاری یەکەم نامەیەکی شیعریی دورودرێژی بۆ سوڵتانی عوسمانی نوسیوە. سکاڵا لە دەس هەلومەرجی نائارامی ناوچەکە و، بەڕێوەبەرانی خراپ ئەکا و، داوای لێ ئەکا شوێنێکی تری بۆ دیاری بکا کۆچی بۆ بکا.

- جاری دوەم نامەیەکی بۆ داود پاشا نوسیوە لەوێش دا هەمان داوای دوبارە کردۆتەوە.

- جاری سێیەم نامەیەکی بۆ عەلی ڕەضا پاشا نوسیوە، داوای لێ ئەکا بە خاووخێزانەوە بیگوێزێتەوە بۆ کەرکوک و، پێویستیەکانی ژیانی لە داهاتی بەشیر و ئەو ناوچانە بۆ دابین بکا، وەکو لە سەردەمی داود پاشادا بەڵێنیی پێ دراوە.

ویستەکەی شێخ مارف نەهاتۆتە دی، جا خۆی دواجار وازی لە کۆچکردن هێناوە یا داواکەیان جێبەجێ نەکردوە، یا قازانجی دەوڵەت و والیەکان لە مانەوەی شێخ دا بوە لە سلێمانی، دیار نیە. شێخ مارف ساڵی ١٢٥٤ک (١٨٣٨ز)، کە هەمان ساڵی کۆچی سلێمان پاشای ئەوڕەحمان پاشایە، مردوە و، لە گردی سەیوان بە خاک سپێردراوە.(٣٥)

- ٢١ -

ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا، پیاوێکی هەڵکەوتوی ڕۆشنبیر و شارەزای کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەت بوە. لەو ماوە کورتەی حوکمڕانی دا دەستی کردوە بە ئەنجامدانی چەند کاری گرنگ لەوانە:

- هەوڵێکی زۆری داوە بۆ ڕێکخستنەوەی هێزی چەکدار «نیزام» لە سەر شێوەی سپا نوێیەکانی دنیا. چوار تیپی هەزار کەسیی ڕێک خستوە. پلەی سپایی بۆ دیاری کردون و، مەشق و جلوبەرگ و موچە و چەکی بۆ دابین کردون.(٣٦)

- بایەخێکی زۆری داوە بە خوێندن و خوێندەواری. مزگەوتی تازەی دروست کردوە و، رێزی مەلاکانی گرتوە و، ژیان و پێویستییەکانی دابین کردون. گوندی لە سەر وەقف کردون و، کتێبخانەکەی مزگەوتی گەورەی ناوەدان کردۆتەوە. ژمارەیەکی زۆری کتێبی بۆ کڕیون یا بە نوسینەوەی داوە. تەنانەت دوای دورخرانەوەشی لە کوردستان بەردەوام کتێبی بە نرخ و نایابی بۆ ئەم کتێبخانەیە ناردۆتەوە. دوای ئەو هەمو کارەساتەی بە سەر سلێمانی و کتێبخانەکەدا هاتوە تا ئێستاش دەیان کتێبی بە نرخ کە ئەحمەد پاشا وەقفی کردوە هێشتا لە کتێبخانەی ئەوقافی سلێمانی دا ماوە.

هەر لەم سەردەمەدا شیعر بە لەهجەی بابان گەشەی کرد و، «قوتابخانەی شیعری بابان» لە لایەن ٣ کوچکەی هەڵکەوتو: نالی، سالم و کوردیەوە، دامەزێنرا.

- هەوڵێکی زۆری داوە بۆ چەسپاندنی ئاسایشی سەر و سامانی خەڵکی و، سزادانی جەردە و ڕێگر و چەتە.

- هانی کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەسازی داوە...

- ٢٢ -

چەند ساڵێ بو مەحمود پاشا دور خرا بوەوە بۆ تورکیا. سەرەنجام دەوڵەت بەخشی و، رێگەیان دا بگەڕێتەوە بۆ کوردستان. والی ی بەغداد، عەلی ڕەضا پاشا، داینایەوە بە پاشای بابان و ئەحمەد پاشای کێشایەوە بەغداد (١٢٥٦ک / ١٨٤٠ز).

مەحمود پاشا نزیکەی ساڵێ حوکمی سلێمانی کرد. عەلی ڕەضا ئەمی لادا و، ئەحمەد پاشای لە جێگەی دانایەوە. مەحمود پاشا بە خۆی و خێزان و دەسرپێوەندەکانیەوە دیسانەوە هەڵات بۆ ئێران (سەرەتای ١٢٥٧ک / ١٨٤١ز).

- ٢٣ -

لە ئەنجامی گفتوگۆکانی ئەرزڕۆم دا، لیژنەیەکی چوار قۆڵی ئێرانی، تورکی، ڕوسی، ئینگلیزی خەریکی دیاریکردنی هێڵەکانی سنوری ئێران - عوسمانی بون. هەردو دەوڵەت لە ناوچەکانی سنوردا کێشە و گیروگرفتیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد و، زۆریان لە دانیشتوانی سەر سنورەکان ئەکرد بۆ ئەوەی خۆیان بە هاوولاتی ئەو دەوڵەتە ساغ بکەنەوە. ئەحمەد پاشاش هەوڵێکی زۆری دا لە ناوچە سنورییەکانی خۆی دا بۆ ئەوەی بە لای عوسمانی دا ڕایان بکێشێ. کاربەدەستانی ئێرانی لێ ی داخ لە دڵ بون. چەند جارێ گازاندەیان لێ ئەکرد و، داوای دورخستنەوەیان لەکاربەدەستانی عوسمانی ئەکرد.

ئەحمەد پاشا ئەیویست ئاسایش لە ناوچەکەی خۆی دا بپارێزێ. لە سنوری ئێرانەوە چەند جارێ دەستدرێژی ئەکرایە سەر ناوچەی بابان و، تالانی ئەکرا و، ئەگەڕانەوە هەورامان. ئەحمەد پاشا، بۆ تەمێ کردنیان، هەڵی کوتایە سەریان و

زەرەرێکی زۆری لێ دان. ئێران ئەمەی کرد بە بیانو دیسان شکاتی لە ئەحمەد پاشا کردەوە. کاربەدەستانی عوسمانی ئیتر بە تەما بون دەسەلاتی میرایەتییەکان نەهێڵن. والی ی بەغداد بۆ هەلێ ئەگەڕا بۆ دورخستنەوەی میرەکانی بابان و، هەڵتەکاندنی بناغەی دەسەلاتیان. شکاتی ئێرانیەکانی کرد بە بیانو، ئەحمەد پاشای بانگ کردە بەغداد و، بە بیانوی ئەوەی دەستدرێژی کردۆتە سەر ناوچەیەک کە لە ژێر دەسەلاتی ئەودا نییە، لە بەغدا گلی دایەوە (مارتی ١٨٤٢ز). عەبدوللا بەگی برای بۆ سەرپەرشتی ناوچەکە دانرا. (٣٧)

- ٢٤ -

مەحمود پاشا لە سلێمانی کە هەلات پەنای بۆ ڕەضاقولی خانی والی ی ئەردەلان برد (سەرەتای ١٢٥٧ک / ١٨٤١ز). (٣٨)

ڕەضاقولی خان کوڕی خەسرەو خانی ناکام بو. دایکی کچی فەتحعەلی شا و تویاخانمی هاوسەری کچی عەبباس میرزا و خوشکی محەممەد شا بو. لەم ڕێگەیەوە نزیک بو لە دەربار. پاش ئەوەی ماوەیەک مەحمود پاشا بە پەنابەری لای والی مایەوە، ڕەضاقولی خان و تویا خانم بردیان بۆ تاران بۆ سەردانی شا. شا لە دوای بینینیان خەلعەتی بەنرخی دانێ و ڕێگەی دان بگەڕێنەوە کوردستان. فەرمانی بە ڕەضاقولی دابو کە دوای گەڕانەوەیان پرس و ڕاوێژ بە وەزیر و گەورە پیاوەکانی ئەردەلان بکەن، ئەگەر بە چاکیان زانی مەحمود پاشا بگێڕنەوە سەر کاری خۆی لە سلێمانی و ملۆزمەکەی دەر بکەن.

والی لە گەڕانەوەدا بۆ کوردستان پێش ئەوەی بچێتەوە ناو شاری سنە لە باخێکی کەناری شاردا خێوەتی هەلدا و، کەوتە سازدان و کۆکردنەوەی هێز، بە نیازی دانانەوەی مەحمود پاشا بە حاکمی مولکی بابان. لەشکرێکی زۆر پۆشتەی ئامادە کرد. هێزەکەیان کرد بە دو بەشەوە:

- بەشێکیان بە سەرکردایەتی ئەمانوللا بەگی وەکیل لە گەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سەر سلێمانی.

- بەشەکەی تریان لە گەڵ والی لە مەریوان بارگەیان خست.

مەحمود پاشا و لەشکرەکەی هێنا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیک سلێمانی. (٣٩)

لەو کاتەدا دوامیری بابان ئەحمەد پاشا دەستی لە کارکێشرابوەوە بە دەسبەسەری لە بەغداد ئەژیا. کاروباری بابان بە عەبدوللا پاشای برای سپێردرا بو. دەولەتی عوسمانی خەریکی تەواو کردنی ڕێوشوێنی لە ناوبردنی میرایەتی بابان بو.

عەبدوللا پاشا لە نامەیەک دا، کە لە ڕۆژی ٥ ی جیمادی الاخری ١٢٥٨ / ١٤ ی تەممۆزی ١٨٤٢ دا بە بۆنەی ئەم شەڕەوە نوسیویەتی، لە ڕێگەی ئەحمەد

پاشای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بۆ سەرعەسکەری ڕۆم لە ئەرزڕۆم ناردوە، ڕەوتی ڕوداوەکان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«لە هاتنی والی ی سنە و مەحمود پاشا بۆ سەر سنوری ولایەتی شارەزور و، لە دەستدرێژییانم ئاگادار کرد بون. درێژیی باسەکە بەمجۆرەیە:

ڕەضاقولی خان والی ی سنە بۆ دانانی مەحمود پاشا لە سلێمانی بە هێزێکی زۆرەوە لە سنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لە هەمو لایەکەوە ئاژاوە و پشێوییان نایەوە. لەشکری هەورامانیان نارد مەحالەکانی گولعەنبەر و هەڵەبجەیان داگیر کرد. لە لایەکی ترەوە مەحالەکانی قزلجە و تەرەتوڵ و ئالان و سیوەیلیان گرت و، پیاوی خۆیان بۆ حوکمڕانی لە سەر دانا. لەبەرئەوەی کار بەم ڕادەیە گەیشت و بێ ی بێگانە داخلی مولکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لە شاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شارەزور. حسێن ئاغای ئەندەرونی و حاجی محەممەد ئاغای میرئاخوری پێشوم نارده لای والی ناوبراو کە ئەم جۆرە جوڵان و ڕەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسەی شاهانەی ئەنوێنێ، بە تەواوی پێچەوانەی مەرجەکان و قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بە دەستەوە بێ، پیشانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بدەین، ئەگینا دەس لەم کارانە هەڵبگرن و، ناوچە داگیرکراوەکان بە جێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. والی ناوبراو قسەی حسابیی قبوڵ نەکرد، بە زۆریی لەشکرەکەی مەغرور و بە قسەی ئەوان وایان زانی بو لە زۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنە پێشەوە تا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لەوە بێ ئاگا بون کە من لە لێپرسینەوەی شەهریار و گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لە ترسی زۆریی ئەوان.

من بۆ دوربینیی هێواش هێواش مەنزڵێکم ئەکرد بە دوان و سێیان تا گەیشتینە لای قزلجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سەر مولکی پارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوە و، شوێنە گیراوەکان بە جێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. کەڵکی نەبو و بە هیچ جێیەک نەگەیشت. ئەو ڕۆژەی من گەیشتمە قزلجە، ئەو شەوە والی هەزار کەس سواری بە سەرکردایەتی ئەمانوڵلاخان (ڕاستەکەی میرزا هیدایەتوڵلایە)، کوڕەزای محەممەد ڕەشید بەگ، کە لە بنەماڵە گەورەکانی کوردستانە، بۆ دانانی مەحمود پاشا لە سلێمانی نارد بو و، ٧ سەد تفەنگچی بە سەرکردایەتی قوباد بەگی ئەڕاشباشی لە ڕێگەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لە پشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی ڕێگە لە من بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بە ئاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لە گەڵ پێنج شەش هەزار سوارە و تابورێک نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من.. شەڕ بە ناچاری ئێخەی گرتم. پشت بە خوا کەوتینە بەرەنگاری. لە نزیک ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لە یەکیان دا. پاش نیو سەعات سێ چارەک بە بێ ی ئایەتی: «کم من فئە قلیلە غلبت فئە

کثیره باذن الله» سەرەڕای کەمی ئیمەو زۆریی ئەوان توانای بەرهەڵستییان ئەما و مەیدانیان بە جێ هێشت و شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایان کەوتین و گەڕاینەوە. ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو، بەلام لە نیو سەعات زیاتر دوایان نەکەوتین ئەوەکو لە سنور تێ بپەڕین، لە پێش شەڕەکەش دا هەمو عەسکەرەکانمان تێ گەیاند بو کە بە هیچ جۆرێ لە سنور تێ نەپەڕن.

ئەو شەوە لە شوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بۆ سەندنەوەی سلێمانی لە دەس ئەمانوللاخان و مەحمود پاشا ڕومان کردە سلێمانی. قوباد بەگ کە سەر پێکەی لە تیمە گرت بو، بە بیستنی شکانی والی هەلات و، مەحمود پاشا و ئەمانوللا خانیش کە چوبونە سەر سلێمانی، بە بیستنی گەڕانەوەی من و هەوالی تێشکانی والی، شار و ناوایەکانی نزیکیان تالان کرد بو. چەند کەسێکیشیان بە ناڕەوا کوشتبو. کەلوپەلی تالانکراویان بە ولاتی ئاغایان و نۆکەرەکانیان و قەتارچییەکان گواستوتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تالانییە دوایان نەکەوتین چونکە ئەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمان و ویستی ناصەفانە نەئەکرا. دەستیان لە هەمو ئەو کەلوپەل و ئێستر و ماین و ڕەوە و گەلەیە هەلگرت. ناوچەکانی شارەزور کە داگیریان کرد بو هەمویان تالان کردوە. چەند ژن و پیاویان کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت ویران و تالان کرا بو. زەرەر و زیانی کە ئەم جارە بە هۆی ڕەضاقولی خانی والی ی سنەوە بە سلێمانی و ناوچەکانی شارەزور گەیشتوە، لە حساب نایەت.»(٤٠)

عەبدوللا پاشا زۆر لە سەر تێشکانی والی و، ئەو زەرەرە گیانییەی لە هێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەلان و، ناووناوبانگی والی کەوتوە، ئە دواوە.

مێژونوسەکانی ئەردەلان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پال خیانەتی میرزا هیدایەتوللای وەزیری والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لە تاران بوە لە کۆڕێکی تایبەتی خۆی دا هەڕەشەی کوشتنی لە میرزا هیدایەتوللا و میرزا جەعفەری کوڕی کرد بو. میرزا هیدایەتوللا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بە سەرکەوتویی لە سەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لە ناو ببات، لەبەرئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خرابی بۆ دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوە و، هەم بە نهێنی پێوەندی لە گەل عەبدوللا پاشادا هەبوە. لە جموجولی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.(٤١)

ڕەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بە سەر والی دا هاتوە. ئەگینا هیچ بەلگەیەک ئەوساو ئەئێستا بە دەستەوە نیە پشتیوانی لەم قسەیەی مێژونوسەکانی ئەردەلان بکا. مێژونوسەکانیش یەک لە دوای یەک قسەکانی ئەوانەی پێش خۆیان دوبارە کردۆتەوە.

دوای ئەم ڕوداوە والی لە کار خرا.

ئەم تێشکانە، ئەوی ڕاستی بێ، تێشکانی مەحمود پاشا و پاشایەتی بابان

بو. زیاتر پالی به هەردو دەولەتەوە نا زوتر هەولی بەلاداخستنی کێشەکانی سنور و، دانانی سنورێ بۆ ئەم جۆرە گیروگرفتانە داهێنن.
دوای ئەم سەرکەوتنە والی رێگەی بە ئەحمەد پاشا دا بگەڕێتەوە کوردستان. کۆیە و هەریریش خرایەوە ژێر دەسەلاتی ئەم.

- ٢٥ -

رێککەوتنی یەکـەمی ئەرزڕۆم (١٢٣٨ک / ١٨٢٢ز) چارەی بۆ زۆر لە کێشەکانی نێوان هەردو دەولەت دیاری کرد بو. بەلام کۆتایی بە ناکۆکییەکانیان نەهێنا. گفتوگۆ و، کێشەکێش لە نێوان هەردو دەولەت دا بەردەوام بو. رووسیا و بەریتانیا کەوتبونە بەبەوە بۆ نزیک کردنەوەی بارێ سەرنجی هەردولا لە یەکتری. ئەوانیش لە کۆبونەوەکانیان دا بەشداریيان ئەکرد و، بیروبۆچونی خۆیان لە سەر مەسەلەکان دەرئەبڕی. سەرەنجام هەردولا گەیشتنە یەک، رێککەوتنی دوەمی ئەرزڕۆمیان ئیمزا کرد (١٢٦٣ک / ١٨٤٧ز).
لەم رێککەوتنەدا، بێ یان لە سەر بەندە گرنگەکانی رێککەوتنی یەکەم داگرتەوە و، هەندێ کێشەی گرنگی تریان بە لادا خست. لە مەسەلەی کوردستانیش دا سەودایەکیان کرد و رێک کەوتن. ماددەی دوەمی رێککەوتنەکە بۆ ئەمە تەرخان کرا بو. ئەلێ:
«دەولەتی ئێران بەلێن ئەدا کە دەس لە هەمو ئەرزە دەشتاییەکانی ولایەتی زەهاو، واتە ئەرزەکانی لای رۆژئاوای، بۆ دەولەتی عوسمانی هەل بگرێ. دەولەتی عوسمانیش بەلێن ئەدا دەس لە لای رۆژهەلاتی ویلایەتی زەهاو، واتە هەمو ئەرزە شاخاویەکانی ئەوێ لە گەل دەرەی کرند بۆ دەولەتی ئێران هەل بگرێ.
دەولەتی ئێران بە توندی بەلێن ئەدا کە واز بهێنێ لە هەمو خواستەکانی خۆی لە شار و ویلایەتی سلێمانی دا و، هیچ کاتێ دەس وەرنەداتە مافی خاوەنێتی دەولەتی عوسمانی کە لە ویلایەتی ناوبراودا هەیەتی.
دەولەتی عوسمانیش، بە توندی بەلێن ئەدا کە شار و بەندەری موحەممەرە و جزیرەی ئەلخضر و لەنگەرگا و ئەرزەکانی لێواری رۆژهەلاتی، واتە لای چەپی شەطولعەرەب کە بە دەس ئێلە ناسراوەکانی ئێرانەوەیە، بە مولکایەتی لە دەس دەولەتی ئێران دابێ. سەرەرای ئەوەش، مافی ئەوەی ئەبێ کەشتی ی ئێرانی بە ئازادی تەواو لەو شوێنەوە کە ئەڕژێتە دەریاوە تا شوێنی یەکانگیری سنوری هەردولا لە روباری ناوبراودا هاتوچۆ بکا»
ئەم رێککەوتنە بناغەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەولەتی بەرامبەر میرایەتییە کوردیەکان و مەسەلەی کورد دارشت و، کۆتایی بە حوکمی بنەمالە خۆجێ ییەکان هێنا لە هەردو بەشی کوردستانی عوسمانی و ئێرانی دا.

- ٢٦ -

عەبدوللا بەگ کەڵکەڵەی میرایەتی لە سەری دابو. شەوێک لە گەڵ نۆکەرەکانی هەڵات بۆ بەغداد. نەجیب پاشا بە خۆشیەوە پێشوازی کرد. نەجیب پاشا نەیویست دەسەڵاتی ئەم بنەماڵە خۆجێ ییانە لە بنەڕەتەوە هەڵتەکێنێ. بۆ ی خۆش بو میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا ناکۆک بن. نەجیب پاشا لەشکری ساز دا بۆ سەر ئەحمەد پاشا لە نزیک کۆیە بارەگای خست. هێزەکەی نزیکەی ٣ هەزار کەس ئەبو. عەبدوللا بەگ چاوساغی لەشکر بو. ئەحمەد پاشا هێزەکانی خۆی سازدا. فەوجەکان و سوارەی ئێلەکانی کوردی کۆ کردەوە. ئەویش لە نزیک کۆیە بەرامبەر ئۆردوی تورک بارەگای دانا.

شەوێک ئەبێ بە تۆفان و گێژەڵوکە و ڕەشەبا. چەند سەعاتێ درێژە ئەکێشێ. تۆفانێکی بێ وێنە ئەبێ. تفەنگێک بە هێزی گێژەڵوکەوە بەر ئەهێنێتەوە سەر ئەرز. گوللەیەکی لێ دەرئەچێ. لەشکری بابان وا ئەزانن شەبەیخونی تورکە. ئەمانیش هەر کەسە لە ناستێ خۆیەوە دەس ئەکا بە تەقە. ئەحمەد پاشا زۆر هەوڵ ئەدا ئارامیان بکاتەوە و تەقە ڕابگرن. کەڵکی نابێ. لەشکر بڵاوەی لێ ئەکەن. ئەحمەد پاشا بە نائومێدی سواری وڵاخەکەی ئەبێ و ئەگەڕێتەوە سلێمانی. لەشکری بۆ کۆ ناکرێتەوە. نەجیب پاشا هێزێکی ٢ هەزار کەسیی لە گەڵ عەبدوللا بەگ ئەنێرێ بۆ ڕاونانی. ئەحمەد پاشا هەر ئەوەندە فریا ئەکەوێ خێزان و دەسوپێوەندەکەی دەرباز بکا و، ڕو ئەکاتە مەریوان. عەبدوللا بە پلەی پاشا لە لایەن نەجیب پاشاوە بە قائیقامی سلێمانی دائەنرێ (١٢٦٤ک / ١٨٤٨ز).(٤٢)

- ٢٧ -

هەروەکو کاروباری میرایەتی بابان بەرەو تێکچون ئەڕۆیشت، کاروباری میرایەتی ئەردەڵانیش بەرەو نەمان خلۆر ئەبوەوە. پشێوی و ئاژاوە و پاشاگەردانی تێ کەوت بو. خەسرەو خان کە مرد (١٢٥٠) کوڕەکانی: ڕەضاقولی خان و غولامشا خان، هێشتا منداڵ بون. ڕەضاقولی خانی کوڕە گەورەی تەمەنی پانزە ساڵ بو. لە جێگەی باوکی بو بە والی ی ئەردەڵان. لە باتێ خۆی دایکی کاروباری بەڕێوە ئەبرد ناکۆکیی نێوان ڕەضاقولی و غولامشا و، پیلانگێڕانی ژنانی سەر بە دەربار نێوانی کوڕ و دایک و، برا و برای تێک دا. ناکۆکییەکانیان وەها قووڵ بوەوە و درێژەی کێشا سەرەنجام دەربارەی قاجار بیری لەوە کردەوە کە کۆتایی بە دەسەڵاتی بنەماڵەی ئەردەڵان بهێنێ، کەسانێ لە دەرەوەی ئەم بنەماڵەیە بکاتە حاکمی کوردستان. هەلومەرجی ئەردەڵان بە تەواوی شێوا. لە ئەنجامی ئەم ناڕامیە سیاسیە دا زۆر لە کەسایەتییە ناسراو و دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان ئاوارەی ئەملاوئەولا بون. لە ناو ئەوانەدا دو لە کەسایەتیە ڕۆشنبیرە هەڵکەوتوەکانی ئەردەڵان: شاعیر و مێژونوس، مەستورە و، شاعیر و سیاسی، حەسەنقولی خانی کوڕی ئامانوللا خانی ئەردەڵان،

ناوارەی سلێمانی بون و، هەردوکیان بە ناکامی لەوێ مردون.

مەستورە، ماهشەرەف خانمی کچی ئەبولحەسەن بەگی قادری، کاتێ خۆی وەکو بەشێ لە نرخی ئاشتبونەوەی بنەماڵەکەی ئەوان و والی ی ئەردەڵان دا درا بو بە خەسرەو خان. مەستورە، نوسەری «تاریخ اردلان» یەکێکە لە ژنە هەڵکەوتوەکانی کورد. سەرەڕای ئەوەی مێژوی ئەردەڵانی نوسیوەتەوە بەشێکی گرنگی هەواڵەکانی میرایەتی بابانیشی لە ناو مێژوە بەنرخەکەی دا تۆمار کردوە. مێژوی بابان تا رادەیەکی زۆر قەرزاری ئەم ژنە بلیمەتەیە.

حسەینقولی خان، بە شیعرە سیاسیەکانی هەندێ لە ڕوداوەکانی سەردەمی خۆی، لەوانە شەڕەکەی ١٢٥٨ک / ١٨٤٢ز، بە بیرێکی ورد و هەستێکی بەسۆز تۆمار کردوە و، شیوەنی بۆ قوربانیەکانی کردوە.

مەستورە خۆی کۆچی ناچاریی خۆیان لە سنەوە بۆ سلێمانی و، مردنی ناوەختی حسەینقولی خانی برازای و، ئینجا نەخۆش کەوتنی خۆی، کە ئیتر لە تەمەنی ٤٤ ساڵی دا بە سەری دا مردوە، بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«لە بەرەوەتر باسمان کرد، کاتێ کە خوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستان و بە بەڵێن و سوێندی فراوان ڕەزاقولیخانی هەڵفریواند و بە لای خۆی دای ڕاکێشا، محەمەد سولتان خان و سەرلەبەری پیاوماقولانی ولایەتی ئەردەڵان ماڵ و ژن و منداڵی والی و زوربەی خەڵکی ئەردەڵانیان بەرەو هەورامان کۆچ دا و لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێڕانە یەکێ لەو کۆچ کردوانە بوم. هەر کە گەیشتنە شوێنێ کە ناوی هۆشبارانیە، حەسەن سولتانی هەورامی بە پیری کۆچکردوانەوە هات و بە شێوەیەک کە شایانی پلە و پایەیان بێ ڕێ و ڕەسمی پێشوازی لێ کردنیانی بە جێ هێنا.

لەو دەمەدا خان ئەحمەد خان کە لە گەڵ والی دا دوڕی نێو یەک تەپلک و ئەستێرەی یەک بورج بون، فەرمانڕەوای مەریوان بو، سەبارەت بەوەی کە والی لە گەلی دا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بە هەل زانی و، بەرەو ناوچەی هەورامان هات و مرخی لە گرتنی کۆچ کردوەکان خۆش کرد بو، بەڵام هەر کە دیتی خەڵکەکە بە جارێ دەستیان لە گیانی خۆیان شوشتوە و هەروا بە ئاسانی خۆیان بە دەستەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.

ئەو شەوە کۆچ کردوەکان کە لە هەزار کەس زیاتر بون، لە گوندی هۆشبارانیان بە سەر برد. بۆ سبەینێ کە هێشتا ڕۆژ هەڵ نەهات بو بنە و باریان ڕادا و لە ڕێگەیەکی ناهەموار و سەختەوە، کە هەڵتۆی بەسەردا فڕیبا بەڕی دەوەری و مانگی بێ سوکی ئاسمانی لێوە تێ بەڕی با دەکەوتە خوارێ بۆ نێو کەندەلان و هەڵدێری بەستی و هەبرون بە هەبرون دەبو، تێ پەڕین و بە گوندێ لە گوندەکانی شارەزور گەیشتن، کە ئێوی سەرکەتە و لەوێ لێ ی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەمەد سولتان و میرزا عەبدوڵلای مونشی باشی چون بۆ سلێمانی و بە خزمەت عەبدوڵلا

پاشای بابان گەیشتن و ڕێ و ڕەسمی پێشوازلێ کردنیانی بەجێ گەیاند و پیاوماقوڵێکی لە ئەکیان دا نارد بۆ ناوچەی شارەزور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بە سەر گوندەکانی شارەزوردا بیەشرێنەوە و دابین بکرێن.

لە باسی خونچەی باخی خوسرەوانی، نوێباوەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵڵاخانی ثانی دا لە بیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسۆزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە وڵاتێکەوە و هەر بەشێکیان لە شارێک دا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵڵاخان کە پورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، ڕوی لە سلێمانی کرد و بەو پەڕی ڕێزەوە لەوێ پێشوازی لێ کرا و گیرسایەوە و کاتێکیش هەواڵی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بە ئەسب و هێسترەوە نارد، سەد کەسێ لە بنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوە و لە لایەن خۆشیەوە جێگەی هێورین و گوزەرانی بۆ ئامادە کردین و هەر یەکەی بە پێ ی پێداویستی خۆی کۆمەک و یارمەتی دەدا و لە خزمەتی دا کاتمان بە خۆشی بە سەر دەبرد، بەڵام پاش جەنانێ، چارەنوسی خودا لە خۆش گوزەرانی ئێمە ڕازی نەبو، ئەوەبو لە ڕۆژی ١٤ ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ک (١٨٤٦/١١/٢٣ز) دا جەنابی حوسەین قولی خان ئەخۆشی بە سەری دا زاڵ بو، لە ماوەی شەو و ڕۆژێک دا گیانی بە بەهەشتی بەرین شاد بو و لە پرسەکەی دا هەزاران سینەی بۆ هەڵ دڕان و منی مەستورەی سەر لێ شێواو و دەربەدەریش لە دوری لێک دابڕانی ئەو گیانە نازیزەم دوسێ ڕۆژێکە لەش و ڕۆحم بە بەڵای تای ئەخۆشیەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بە سەر دێنێ و نارەزوی بە چیە...» (٤٣)

مەستورە بەم ئەخۆشیە کۆچی دوایی کردوە. بەمجۆرە ئەم دو کەسە هەڵکەوتوە لە سلێمانی کۆتایی بە ژیانیان هات.

«سالم» کە بە دەربەدەریی کەیشتۆتە «حیللە» وتویەتی:

ناخ و داخ دڵ غافلە نازانێ قیسمەت چی دەکا
ئەمڕۆ وا لێرەم بەڵام ناخۆ بەیانی کوێم دەبا
شاتری تەقدیر کە پێشکەوت. ڕاتدەکێشێ و تۆ دەڕۆی
کاتێ دەیزانی کەوا خستویتیە ناو دامی بەڵا.

- ٢٨ -

ئەحمەد پاشا، پاش ئەوەی لە بەردەم ئەجیب پاشادا شکا، سەردانێکی والی ی ئەردەڵانی کرد. بە موەقەت لە ڕەوانسەر جێگیر بو. هەندێ لە گەورەکانی بابان هەڵیانیان بێ دا هاوکاری بکەن. جارێکی تریش هەندێ هێزی کۆ کردەوە، بەڵام لە کەناری ڕوباری سیروان عەبدوڵڵا پاشا جوە سەریان و ڕاوی نان. دوای چەند مانگێ مانەوە لە ڕەوانسەر بە لای کرماشان دا بەرەو شەمزینان بە ڕێ کەوت. چەند مانگێ لە لای سەید طەهای شەمزینان مایەوە. لەوێوە چوە موسڵ خۆی بە دەستەوە دا.

بەکسەر ڕەوانەی ئەستەمولیان کرد.
ئەحمەد پاشا لە ئەستەمول ماوەیەک دەس بەسەر بو. ئیزنی لە دەولەت خواستوە و چوە بۆ پاریس. دو سالێ لەوێ ماوەتەوە. دوای گەڕانەوەی بۆ ئەستەمول لە بەر لێهاتویی چەند جارێ کراوە بە والی لە حیجاز، یەمەن، وان، ئەرزڕۆم. پاشماوەی ژیانی لە ئەستەمول بە سەر بردوە. (٤٤)

- ٢٩ -

دوای ئەم ڕوداوە ڕەضاقولی خان لێ خرا. تەنانەت یەکێ لە بیاوماقولەکانی سنەی نارد بو بۆ تاران بۆ ڕونکردنەوەی هۆی تێشکانی، لەوێ گرتین و کوشتیان. مەحمود پاشا ماوەیەک سەرگەردان بو. بانگ کرا بۆ دەربار. خۆی چو بۆ تاران و دەسوپێوەندەکانیشی لە سنەو بلوکەکانی نیشتەجێ کران. سالی ٨ هەزار تمن موچەیان لە «مالیات»ی کوردستان ژبڕییەوە. ٥ سال لە ئێران مایەوە تا محەمەدشاهی قاجار مرد (١٢٦٤ک / ١٨٤٨ز).
مەحمود پاشا، محەمەدئەمین بەگی کوڕی عوسمان بەگ، کە برازای بو نارد بۆ لای ناصرەدین شا بڕیاری چارەنوسی بدا. وا بڕیار درا مەحمود پاشا و ئەوانی لە گەلین لە سەردەشت نیشتەجێ بکرێن. هاوڕێکانی مەحمود پاشا جێگیر بونیان لە سەردەشت پەسند نەکرد. زۆریان بڕیاریان دا بگەڕێنەوە ولاتی خۆیان. مەحمود پاشا خۆی و چەند کەسێ مایەوە. ئەویش بڕیاری دا خۆی بە دەست عوسمانییەکانەوە بدا. خێزانەکەی ناردەوە بۆ سلێمانی و، خۆی لە ڕێگەی شارەزورەوە لە گەل کوڕەکانی: ئەوڕەحمان و حەمەسالح و عەبدوللا، بێ ئەوەی لا بداتە سلێمانی بەرەو بەغدا بە ڕێ کەوت. ئەجیب پاشا بەرێزەوە پێشوازی کرد. پاش ماوەیەک بەرێ کرا بۆ ئەستەمول. تا مرد جارێکی تر ڕێگەیان نەدا بگەڕێتەوە کوردستان. (٤٥)

- ٣٠ -

عەبدوللا پاشا لە سلێمانی بە قایقام دانرا.
ئەجیب پاشا لابرا (١٢٦٥ک / ١٨٤٩ز) عەبدولکەریم نادر کرا بە والی. ئەمیش ١٨ مانگ مایەوە. ئەویش لێخرا محەمەد وەجیە پاشا دانرا. پاش ١٠ مانگ ئەویش لابرا نامیق پاشا دانرا (١٢٦٦ک / ١٨٤٩).
نامیق پاشا، عەبدوللای بانگ کرد بۆ بەغداد و گلی دایەوە. لە جێگەی ئەو ئیسماعیل پاشای دانا بە موتەصەڕیفی سلێمانی. بەمە کۆتایی هات بە میرایەتی بابان.
دوای ئەوەی عەبدوللا پاشا ماوەیەک لە بەغداد دەس بەسەر مایەوە ڕەوانەی ئەستەمول کرا. ڕێگەیان نەدا بگەڕێتەوە کوردستان. لە کاتی شەڕی قرم دا هاتەوە بەغداد بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ کوردستان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. ڕەشید

پاشای کوێزلگلی ڕێگەی نەدا. (٤٦)

- ٣١ -

لەو سەردەمەدا کە میرەکانی بابان بە دەسبەسەری لە ئەستەموڵ ئەبن، جارێکیان دیواخانەکەی ئەحمەد پاشا پڕ ئەبێ لە میوان. عەبدوڵلا پاشای براشی هەر لە کوڕەکەدا ئەبێ. قاوەچیەکەی ئەحمەد پاشا قاوە ئەگێڕێ. چەند جارێ بە ڕیز بە ناو میوانەکان دا دێ و ئەچێ. هەمو جار عەبدوڵلا پاشا ڕو ئەکاتە قاوەچیەکە و دەس ئەبا بۆ دەمی خۆی. ئەم کارە چەند جارێ دوبارە ئەکاتەوە بە جۆرێ کە سەرنجی زۆر لە میوانەکانیش ڕائەکێشێ. میوان بڵاوەی لێ ئەکەن. ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشا ئەمێننەوە. ئەحمەد پاشا ڕو ئەکاتە عەبدوڵلا پاشا و لێ ی ئەپرسێ: عەبە ئەوە بۆچی وات ئەکرد؟

عەبدوڵلا پاشا ئەڵێ: زۆرم تینو بو ئەمویست ئاوی خواردنەوەم بۆ بهێنێ.

ئەحمەد پاشا ئەپرسێ: لە باتی ئەوەی ئەو نیشارەتە ناشیرینە بکەی بۆچی داوای ئاوت لێ ئەکرد؟

عەبدوڵلا پاشا ئەڵێ: قوربان لە حوزوری جەنابت دا شەرمم کرد لە ناو ئەو هەمو میوانەدا قسە بکەم.

ئەحمەد پاشا ئەڵێ: عەبە! تا لە وڵاتی خۆمان بوین و لەوێ حاکم بوم و دەسەڵاتم هەبو، خەڵک ڕێزی لێ ئەگرتم، جوێ لەشکری تورکت هێنایە سەرم، ئێستاش لێرە کە بە کەساسی کەوتوین لە حوزوری من دا شەرم ئەکەی داوای ئاو لە قاوەچیەکەم بکەی؟ بە خزمت بوتایە ئەحەی ... هەڵسە ئاوم بۆ بێنە!(٤٧)

پەڕاوێزەکان

١. الکرکوکلی: ٢٦٢ - ٢٦٣؛ العزاوی: ٦/ ٢٢٠ - ٢٢٢.
٢. نوار، «داود باشا»: ٦١.
٣. الکرکوکلی: ٢٦٩ - ٢٧٠؛ العزاوی: ٦/ ٢٢٠.
٤. نصیری: ١/ ٢٠٦.
٥. الکرکوکلی: ٢٧٢. العزاوی: ٦/ ٢٣٢.
٦. الکرکوکلی: ٢٧٣.
٧. الکرکوکلی: ٢٧٣ - ٢٧٦؛ العزاوی: ٦/ ٢٣٣ - ٢٤٤.
٨. نوار، «داود باشا»: ٦٦.
٩. نوار، «داود باشا»: ١٢٣ - ١٢٤.
١٠. الکرکوکلی: ٢٨٢ - ٢٨٦؛ العزاوی: ٦/ ٢٥١ - ٢٥٥.
١١. الکرکوکلی: ٢٩٢.

١٢. الكركوكلي: ٢٩٤.
١٣. بۆ ئاگاداری زیاتر لە سەر مەولانا خالیدی نەقشبەندی و خەلیفەکانی، بڕوانە: عبدالکریم مدرس: «یادی مەردان»، ٢ بەرگ، چاپی بەغداد؛ د. مهیندخت معتمدی: «مولانا خالد نقشبندی و پیروان طریقت او»، انتشارات پاژنگ. (تهران ١٣٦٨).
١٤. کرکوکلی: ٢٩٥ - ٣٠٠؛ دنبلی: ٢٧٠ - ٢٨١.
١٥. دنبلی: ٢٧١.
١٦. دنبلی: ٢٧١ - ٢٧٤.
١٧. میرزا صالح: ٢/ ١٤٤ - ١٤٦.
١٨. نفیسی: ٢/ ٢٠٧.
١٩. نفیسی: ٢/ ٢٠٧ - ٢١٠.
٢٠. ئەم نامەیە و گەلێ نامەی تر، کاک کەمال ڕەئوف محەمەد ساغی کردونەتەوە و، پەراوێزی بۆ نوسیون. لە کتێبێکی تایبەتی دا لە سەر «ئەدەبی نامە نوسینی کوردی» ئامادەی کردوە. هێشتا دەستنوسە.
٢١. نصیری: ٢/ ٤٢.
٢٢. نصیری: ٢/ ٤٩.
٢٣. نصیری: ٢/ ٥١.
٢٤. نصیری: ٢/ ٥٢.
٢٥. نصیری: ٢/ ٥٤.
٢٦. نصیری: ٢/ ٦٦.
٢٧. نصیری: ٢/ ٨٦.
٢٨. نصیری: ٢/ ٩٦.
٢٩. نصیری: ٢/ ٩٨.
٣٠. بابانی: ١٤٨؛ امین زکی، «تاریخ السلیمانیه»: ١٥٥.
٣١. المدرس: ٥٦٦.

شێخ مارفی نودێ، لەم بارەیەوە، نامەیەکی بۆ کەسێکی نزیکی، کە ڕەنگە کاک ئەحمەدی کوڕی بێ، نوسیوە، لێرەدا دەقاودەق وەکو خۆی ئەینوسمەوە:

اسلم علی الولد العزیز وادعو له ولاولاده بطول البقاء والعافیة فی الدنیا ویوم اللقاء.

کلمت علی بگ بابا دارنا فی رفع الذخیرة عن قرانا، فلم یسمع کلامی، وبعثت الی والده ارجو ان یرفع الذخیرة عنها، فلم یسمع رجائی، ویطلب منی عشرین حقة من الخبز ولیس عندنا من الدقیق ما یکفی حقتین، واخاف ان یاتی علی من العجم من یطلب منی ذلك ولا اجده، فیؤذینی بقالة وفعالة، وانا ضعیف عن ذلك، فعلیك ان تدعو لی ولنفسك واهل بیتك بالحفظ من شر العجم. لازلتم سالمین.

محب
معروف

کەمال ڕەئوف: هەمان سەرچاوەی دەستوس.
٣٢. المدرس: ٥٧٧.
٣٣. باباني: ١٥١.
٣٤. ئەمە شیعرەکەی «نالی» ە.
تا فەلەک دەورەی ئەدا - صەد کەوکەبی ئاوا ئەبو -
کەوکەبەی میهری موبارەک طەلعەتی پەیدا ئەبو
تا ئەگریا ئاسمان و، تەم وڵاتی دائەگرت.
گوڵی چەمەن ئارا ئەبو، هەم لێوی غونچە وا ئەبو
تا چەمەن پیرا لە سەر، ئەصڵی درەختی لائەدا،
فەرعی تازە، خوڕڕەم و بەرز و بوڵەند باڵا ئەبو
تا «سولەیمانان» ئەبونە صەدری تەختی ئاخیرەت،
«ئەحمەدی موختار» ی ئێمە شاهی تەخت ئارا ئەبو
قیصە بێ پەردەو کینایەت خۆشە: شاهی من کەوا
عادیلێ بو قەت عەدیلی ئەو لە دنیادا ئەبو،
بۆ نشیمنگەی مورغی ڕۆحی ئەو کە عالی فیطرەتە
جێگەیی خۆشتر لە ڕەوضەی «جنە الماوی» ئەبو
وەک قیاسێکی کە موثبەت بێ، ئەتیجەی بێتەجێ
حەمدو لیللا شەه کە عالیجا بو، خالی جا ئەبو
شاهی جەمجا، ئالیا «تاریخ جم» تەئریخیە
دا ئەڵێن لەم عەصرەدا ئەسکەندەری جەمجا ئەبو
«تاریخ جم» بە حسابی ئەبجەد ئەکاتە ١٢٥٤ک (١٨٣٨ز) کە ساڵی مردنی سلێمان پاشا و، هاتنە سەر کاری ئەحمەد پاشایە. دیوانی نالی: ٣٧٠ - ٣٧٤.
٣٥. شێخ مارف نامەیەکی بۆ عەلی ڕەضا پاشای والی ی بەغداد (١٨٣١ - ١٨٤٢) نوسیوە، لێرەدا دەقاودەق ئەینوسمەوە:
«حضرة والي مدينة السلام، بان ينتظم امور دولته على احسن نظام، عاملا لايام حياته بوظائف دين الاسلام، وبان تكون وفاته على الايمان عند حلول الحمام، وبان يعصم من هول المطلع وعذاب البرزخ وعذاب دار الانتقام، وبان يفوز في زمن الابرار بخلود دار السلام، وكل واحدة من هذه الدعوات احب من طلاء الارض ذهبا الى من كان من ذوي الاحلام.
وبعد: فسادة برزلجة لهم في مملكة بابان منذ قرون اكثر من خمسمائة عام قرى كثيرة متوطنين بها في ارغد عيش راهنا حال، متمكنين من اقامة امورهم على ما امر به الشرع، ومنذ استولى شاه العجم وعساكر الارفاض من جنود الشيعة على هذه الممالك، اختلت امور الدنيا والدين، فلم يبق من القرى العامرة الجماعات والجمع، وكانت القرى كلها عامرة، واليوم اكثرها غامرة، وتعطلت مدارس البلدان والتدريس ولم يبق فيها من المحصلين الا شرذمة قليلون، وكان بمدرستنا اكثر من سبعين طالبا واليوم بها اقل من عشرة، وخربت حجرات

مدرستنا وحجر اكثر المدارس، ومن ثم عزمنا معاشر سادة برزنجة، عزمنا على الرحيل باهلها وجميع من يتعلق من الخدام والاحباء الى مملكة افندينا. ولقد اعطانا فى سابق الزمان دارود باشا بشبر، ولم يقدر لنا الانتقال اليها، فوانق الرجاء من جناب حضرة افندينا ان يعطينا للجوت والزرع بشبرا، او غيرها من القرى التى تناسب احوالنا وتكفينا لامور معاشنا ويعطينا بكركوك دارا واسعة نسكنها ومدرسة ندرس بها ووظيفة لنا لقضاء حوائجنا بالبلد واطعام ضيوفنا واكلة طعامنا لندعو نحن واولادنا بالليالى والايام والدعاء لله كلام ختام.

فى الحديث اربعة اناىهم شفيع يوم القيمة: المكرم لذريتى، والقاضى لهم حوائجهم، والساعى لهم فى امورهم اذا اضطروا اليه، والمحب لهم بقلبه ولسانه. فاذا قضى جناب الوزير على باشا الحاجة التى عرضناها عليه كان مسترجيا للشفاعة يوم القيمة على ما نطق به هذا الحديث وفى هذا الباب احاديث كثيرة رواها شيخ مشايخنا ابن حجر عليه الرحمة والسلام.

الداعى الملهوف

محمد الشهير بالمعروف

کەمال ڕەئوف: هەمان سەرچاوەی دەستوس.

٣٦. «نالی» ئەم شیعرەی لە ستایشی ئەم هێزەدا داناوە:

ئەم تاقمە موممتازە کەوا خاصصەیی شاهن

ئاشوبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

صەف صەف کە دەوەستن بە نەظەر خەططی شوعاعن

حەلقە کە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن

نەرگس نیەکەھ و ساق سەمەن، کورتە بەنەفشەن

مو سونبول و، ڕومەت گوڵ و، هەم لالە کولاهن

گوڵزاری دەر و دەشتن و غیلمانی بەهەشتن

ئاهو صەف و، ئاتەش بە کەف و، تیز نیگاهن

صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن

قامەت شەجەر و، مەظهەری ئەلطافی ئیلاهن

گەھ طاوس و، گەھ کەبکن و، گەھ برقەلەمونن

گەھ ئاتەش و، گەھ شوعلە، گەهێ دودی سیاهن

لالەن بە بەدەن، ئەطلەسی ئەخضەر کە لە بەرکەن

نەورەستە گوڵن، بەستە لە گەڵ دەستە گیاهن

تەنهایی سەمەن بەرگی بەنەوشە کە لە بەر کەن،

وەک نوری دڵی مونمین و ظولماتی گوناهن

بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم سەرو قەدانە،

صوفی لە طەلەبدان و، هەمو سالیکی ڕاهن

بۆ زولف و ڕوخ و ئەبرۆی چون زولفی سیاتان

عالەم وەکو «نالی» هەمو با ناڵە و ئاهن

«نالی» بە خودا حەیفە دەرئەچێنێ دڵی حزت
ئەم طاقمە مەخصوصە هەموو صاحیبی جاهن

دیوانی نالی: ٣٤٠ - ٣٤٥.

٣٧. نوار، «تاریخ العراق»: ١١٦.

٣٨. سەرچاوەکان لە ژمارەی هاوسەفەرەکانی مەحموود پاشادا جیاوازن: فخر الکتاب: ٢١٨. ئەڵێ: مەحموود پاشا لە گەڵ ١٠٠ سوار پەنای بۆ رەضاقولی خان هێناو پاش یەک ساڵ چو بۆ دیدەنی شا بۆ تاران؛ بابانی: ٧٤. ئەڵێ: لە گەڵ هەزار خێزان لە گەورەو مەزنەکانی بابان؛ وقائع نگار کردستانی: ١٨١. ئەڵێ: لە گەڵ هەزار خێزان لە گەورە و مەزنەکانی ئەو وڵاتە و پاش دو مانگ چو بۆ بینینی شا.

٣٩. فخر الکتاب: ٢١٨ - ٢٢٤؛ وقائع نگار کردستانی: ١٨١ - ١٨٣.

٤٠. نصیری: ٢/ ١٨٤ - ١٨٦.

٤١. شاعیرێکی سنەیی، حسەینقولی خانی کوڕی ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان و مامی رەضاقولی خان، ئەم رووداوەی بە فارسی کردوە بە شیعر، ئەڵێ:

نطع بازی تا قضا در تخته(ی) کیهان کشاد
مهره(ی) بدنامی اندر خاص کردستان فتاد
حیف کردستان که تا نامی بدهر از رشد ولطی
غی او مهرنمایان چون سها پنهان رشاد
معذرت پس مدعا گویم که از بابان زمین
کهنه پاشای مفتن رخ به کردستان نهاد
کوه پرشد از سوار ودشت سنگین شد زخلق
کهنه پاشا بر کهن یابوئیتی امد در طراد
لشکر اندر جنبش امد میر ان لشکر که بود
طفلک غازی طلب بر باده(ی) تازی نژاد
جیش را شرط است اول یکدلی وین مشت حلق
ان باین اندر لجاج واین بان اندر عناد
شرط دوم هر سپهسالاررا استادگی است
ان سپهبد ایستاد اما پس کوهی ستاد
حرب را رکنی دگر رای وزیر اوخ وزیر
با موالف در عداوت با عدو در اتحاد
نامه‌ای بنوشت زی دشمن که اسب کین بتاز
میر درسکر است ومن در فکر فردا بامداد
اندر ان ساعت که دستور معظم گفته بود
بیخبر والی نظر بر چهره(ی) دشمن کشاد
روز نامد بود ورنه اردلان خالی نبود
مردرا نامرد نامد میکند نامد مباد

فخرالکتاب: ٥١٢.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی چەند ساڵێ دوای لە ناوچوونی میرایەتی بابان یادی مانی ئەکاتەوە. باسی شەڕی والی ی سنە و قائیقامی سلێمانی ئەکا ئەڵێ:

لە بیرم دێ سولەیمانی کە دارولمولکی بابان بو
نە مەحکومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بو
لە بەر قاپی سەرا، صەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید،
مەطافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت گردی سەیوان بو
لە بەر تابووری عەسکەر ڕێ نەبو بۆ مەجلیسی پاشا
صەدای موزیقەو ئەققارە هەتا ئەیوانی کەیوان بو
دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەصرە، ئەو ڕۆژە،
کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی کانی ئاسکان بو
بە ضەربی حەملەیە بەغدادی تەسخیر کرد و تێ ی هەڵدا
سولەیمانی زەمان، ڕاستت ئەوێ، باوکی سولەیمان بو
عەرەبا ئینکاری فەضڵی ئێوە ناکەم، ئەفضەلن، ئەمما
صەلاحەدین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بو
قبوری پڕ لە نوری ئالی بابان پڕ لە ڕەحمەت بێ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بو
کە عەبدوڵلا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد
ڕەضا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش، طیفلی دەبوستان بو

٤٢. بڕوانە چیرۆکی «مامەیارە» لە نوسینی مەحمود جەودەت.

٤٣. مستورە، «وەرگێڕاوی کوردی»: ٢٣٦ - ٢٣٨.

٤٤. شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە ستایشی ئەحمەد پاشادا ئەڵێ:

یەعنی هەم نامی نەبی حەزرەتی ئەحمەد پاشا
فەخری دین، کانی حەیا، بەحری کەرەم، کوهی ویقار
مەدحی ئیحسانی بکەم، عیلمی بکەم، فەزڵی بکەم
بە خودا خاریجە ئەوصافی حەمیدەی لە شمار
کەفی زەڕپەخشی کەوا مەنبەعی دوڕ و گەوهەرە
میسلی بەحرێکە نە ساحیلی بێت و نە کەنار
طەبعی جەواد و کەریمی هەروەکو قائانی دەڵێ:
«زر بە قنطار همی بخشد و اشتر بە قطار»
تاوەکو دەورە بکات و بگەڕێ چەرخ و فەلەک
تاوەکو دێت و دەچێ، بێت و بچێ لەیل و نەهار
بە مورادی بگەڕێ شەمس و قەمەر، چەرخ و فەلەک
ظەفەر و فەتحی قەرین، بەختی موعین، طالعی یار
ڕەئیی ئەو باعیسی تەنزیمی ئومووراتە وەلێ

بۆ کورەیی عالەم نیمکان بوەتە قوطبی مەدار

٤٥. باباني: ١٥٦ - ١٥٩.

٤٦. نوار، «تاريخ العراق»: ١٢٠.

٤٧. مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد لە کۆڕێکی میوانداری دا ئەم سەرگروشتەیەی گێرایەوە.

گەواهینامەی ئیسماعیل پاشای داگیرکەری سلێمانی بۆ یەکێ لە هاوکارەکانی

٩. لە زمانی گەورەپیاوەکانی کوردەوە:
هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان

-١-

ساڵی ١٨٢٠ کلۆدیۆس جەیمس ڕیچ نوێنەری کومپانیای هیندی ڕۆژهەڵات لە بەغدا، گەشتێکی چەند مانگەی بە کوردستان دا کرد. لە گەشتەکەی دا بۆ کوردستانی عوسمانی سەردانی میرایەتی بابان و، بۆ کوردستانی قاجاری سەردانی میرایەتی ئەردەڵانی کرد. لەو کاتەدا مەحمود پاشا میری بابان و ئەمانوڵڵاخان والی ئەردەڵان و، داود پاشا والی بەغداد و، شازادە محەمەد عەلی میرزا سنورداری کرماشان بو.

ڕیچ، لەو چەند مانگەدا چەندین جار گفتوگۆی توولی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی... لە گەڵ میر و مەزن و دەسەڵاتدار و گەورەپیاوەکانی کورد کردوە. سەرنجەکانی خۆی بە وردی تۆمار کردوە. لە زمانی ئەوانەوە هۆکانی لاوازیی و ڕوخانی میرایەتی بابان و لە ناوچونی ئەم بنەماڵەیەو دەسەڵاتیان پێش بینی ئەکا.

میر و پیاوە تێگەیشتوەکانی کورد، بە ڕاشکاوی و بێ ترس، بیروبۆچونەکانی خۆیان سەبارەت بە: خرابی هەلومەرجی ناوچەکەیان، نەبونی ئارام و ئاسایش، دواکەوتنی کشتوکاڵ، خراپی خانوبەرەو شوێنی ژیانیان، خۆخۆری و ناکۆکی ناوخۆی بنەماڵەی بابان، دەستێوەردانی بەغداد و کرماشان لە کاروباری ناوخۆی وڵاتەکەو ژیانی ناوخۆی بنەماڵەی بابان دا... دەرئەبڕن.

لێرەدا چەند نمونەیەکی وەکو خۆی ئەگێڕینەوە:

- یەکەمین ڕۆژ کە ڕیچ ئەگاتە سلێمانی، مەحمود پاشا ئەچێ بۆ بەخێرهاتنی لە ناو قسەکانی دا: «پۆزش بۆ باری وڵاتەکەی هێنایەوە... و کەوتە سکاڵا دەربڕین سەبارەت بە گوزەرانی میرنشینەکەی و ئەو گیروگرفتانەی کە میرنشینەکەی ئەیکێشێ بە دەست ئەوەوە کە کەوتۆتە سەر سنوری دو دەسەڵاتی دژ بە یەک، چونکە یەکەمیان کە (ئێران)ە، بە ناوی داواکردنی باج و سەرانەوە، دەستبەرداری چەوساندنەوەی نابێ، دوەمیشیان کە دەسەڵاتداریتیی (تورکەکان)ە و، میرنشینەکەی ئەم پابەندێتی، بە بیانوی ئەوەی کە خزمەتی ئێران ئەکات و باجیان ئەداتێ، زۆر سەر ئەکەنە سەری.. کەچی کە شازادەی کرماشان دەستدرێژیی کردە سەری و، ئەوەی مەبەستی بو، بە تۆبزی هێنایە دی، تورکەکان ئە بەرگریان پێکرا

و، ئه مەبەستیشیان بۆ بەرگری بکەن. چونکە ئەمیشیان خۆش نەئەویست. بۆیە بە سنگ فراوانی و لێزانییەوە، باسی ئەنجامە ناهەموارەکانی ئەم بەڕێوەبردنە دووفاقییەی کرد، کە چەند زیان ئەبەخشن بە سامان و گەشەکردنی میرنشینەکەی...»

- لە کاتی سەردانی ڕیچ دا بۆ مالی میر. مەحمود پاشا ئەڵێ: «خوالێخۆشبوی باوکم ئەم ژورەی دروست کردوە، بەلام پێویستی بە دەست پێداهێنانەوەیەک هەیە» پاشان لە سەر قسەکەی ڕۆیشت و وتی: «کێ جێگەیەک چاک ئەکاتەوە، ئەگەر بزانێت تێی دا ناحەسێتەوە؟ هاکا تورکەکان، یان ئێرانییەکان چەند ڕۆژێکی تر وێرانی ئەکەنەوە»

- محەممەد ئاغا یەکێ لە ئاسیاوەکانی تری ڕیچ لە گفتوگۆیەک دا وتویەتی: «هۆی سەرەکی کاول بونی ئەم وڵاتە، نەبونی ئاسایشە لە هەمو ناوچەکەماندا، چونکە ئێمەی خێڵەکیی، ئەگەر دڵنیا نەبین لەوەی ئەو ناوچانە هی خۆمانە، ئەوسا خۆشمان تەرخان ناکەین بۆ کشتوکاڵ تێ دا کردنی و، بەم ڕەنگە وڵاتەکەش گەشە ناکات و پێش ناکەوێ، بۆ وێنە: من ئەگەر بزانم سەرۆکەکەم جڵەوی فەرمانڕەوایی بە دەستەوە نامێنی و، خۆشم تا وەرزی هەڵگرتنی خەڵەو خەرمان، زەوییەکەم بە دەستەوە نامێنی، یەک تەغار تۆو ناکەم. لەبەرئەوە لە جیاتی ئەوەی خۆم زەوییەکەم تۆو بکەم، ئەیدەمە دەست لادێییەکان. خۆیان چۆنی ئەکەن با بیکەن و، من بەشی خۆمیان بە شێوەی زەکات، یان دەیەک یان هەر لێ ئەسێنم، سەرباری ئەمەش بە هەر شێوەو پەلپ و بیانویەک بێ، شتێکی تریان لێ ئەسێنم»

- لە کۆڕێکی تریش دا عوسمان بەگ ئەڵێ: «وڵاتەکەمان لە بارێکی زۆر ناهەمواردایە، چونکە ئەگەر خزمەتی تورکەکان ئەکەیت بە سوک سەیرت ئەکەن و، هەر کاتێ ئارەزویان کرد لات ئەبەن. ئەگەر خزمەتی ئێرانییەکانیش ئەکەیت، هەمیشە بە داواکردنی پارە بێزارت ئەکەن»

میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا زۆر ناکۆک بون. برا لە گەڵ براو ئامۆزا لە گەڵ ئامۆزاو، مام لە گەڵ برازا ناڕێک بون. لە پێناوی دەسەڵات و پارەدا پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە و، هێزی بێگانەیان هێناوەتە سەر یەکتری و، یەکترییان کوشتوە. دور نیە لە سۆنگەی ئەم خۆخۆرییەوە بێ کەس بە شانازی نەزانێ بێ مێژوی میرایەتی بابان بنوسێتەوە، کەچی چەندین کەس مێژوی ئەردەڵانیان نوسیوە.

لە ماوەی میرایەتی مەحمود پاشادا مەولانا خالیدی نەقشبەندی ماوەیەک لە سلێمانی بوە. هەر ئەویش خانەقاکەی بۆ دروست کردوە. وەکو ڕیچ ئەیگێڕێتەوە: مەحمود پاشا و براکانی و مامەکانی پێکەوە لە بەردەمی مەولانا خالیدا بە «قورئان و تەلاق و شمشێر» سوێند ئەخۆن، پشتیوانی مەحمود پاشا بن و، هەرکەسێکیان نامەیەکی لە لایەن کاربەدەستانی ئێران یا عوسمانییەوە پێ بگا، لە بەردەمی مەولاناو بە ئامادە بونی چەند کەسێ کە خۆیان لە سەری ڕێک بکەون نامەکە بکەنەوە. سەرەڕای ئەم پەیمانە پیرۆزەی لە گەڵ یەکتری بەست بویان کە:

خیانەت لە یەکتری نەکەن. کەچی هەر لەو ماوە کورتەدا کە ریچ لە سلێمانی بوە ٣ رووداوی پەیمانشکێنییان لێ رو نەدات:

- هەر لەو ماوەیەدا عەبدوڵلا پاشا نەگیرێ لە سەر نەوەی نامەی شازادە محەممەد عەلی میرزای لە کرماشانەوە بۆ هات بو، بەلام ناشکرای نەکرد بو، وەکو لە سەری رێک کەوت بون.

- لە سەر نەوەی عوسمان بەگ فەرمانی مەحمود پاشای براگەورەی بە جێ ناهێنێ سەرپەرشتی کۆیەو هەریر بکا، مەحمود پاشا هەمو دەسەلات و موڵک و ماڵی لێ نەسێنێتەوە.

- حەسەن بەگ کە پێشتر بە نیێتی والی ی بەغداد هەلات بو بۆ بەغداد، لە لایەن والی ی بەغداوە بە کەساسی نەدرێتەوە دەس مەحمود پاشای برای. ساڵی پێشوتریش عەبدوڵلا پاشای مامی بە دەستەوە دابو.

ریچ دیسان نەگێرێتەوە:

لە گفتوگۆیەک دا دەربارەی بنەماڵە گەورەکانی کورد، یەکێک لە دانیشتوان وتی: «شورەیی نیە بۆ سەرۆکەکانمان رازی بێن بە بەغداد، لەوێ مل کەچ بکەن بۆ تورکێک، کە هەر پێش ماوەیەک، وەک وڵاخ، بە چەند سەد قرۆشێک فرۆشراوە. لە هەر کامێکیشمان تورە بێت، پێمان نەڵێ: کوردی کەر! یەکێکی تر لە دانیشتوان هەڵی دایە، وتی: «رقەبەریی نێوان میرەکانمان، خۆیان، خۆیان لە ناو نەبات، چونکە نە تورک و، نە ئێرانی، ناتوانن بە سەرمان دا زاڵ بن. نەگەر دوبەرەکی و ناکۆکی نێوان بنەماڵەکانی سەرۆکەکانمان نەقنۆزنەوە، ئێمە ئەمە باش نەزانین، کەچی سەرەرای ئەمەش تورکەکان هەمیشەو، بەم فێڵە نا بە یەکێکی تر، نەتوانن بە سەرمان دا زاڵ بن، بە راستیش ئێمەی کورد درەنگ تێنەکەین».

کاتێ باسی روخاویی و پیسیی ئەو خانوەشم کرد کە تیایدام، هەر هەمان پیاو وتی: «راست نەکەیت، خانوەکەت پیس و روخاوە، بەلام بۆچی خانوی چاک دروست بکەین و، هەمو دەمێکیش چاکی بکەینەوە، نەگەر دڵنیا نەبین لە ژیانی خۆمان و لە وەی تا دوا هەناسەمان تیای دا نەحەوێینەوە؟ جا چ جای بۆ نەوەکانمان، ئەم پاشایە نەروا و، یەکێکی تر لە هەمان بنەماڵە، بە خۆی و دۆست و خزمەکانیەوە دێت و هەمومان لە ماڵ و حاڵ و زەوی و زارمان دەرنەپەرێنێ و نەیدات بەوان. هۆی سەرەکی کاول بونی ئەم نیشتمانەش ئەوەیە کە ئاسایشی تیا نییەو، میرەکانیش فەرمانرەوایەتیان زۆر ناخایەنێ. فەرمانرەواش هەرچۆنێ ئەبێ بابێ. بەلام نەگەر دڵنیا بێ لەوەی تا دوایی ژیانی حوکم نەکات، کەڵکی لێ وەرنەگرێ».

ناکۆکی خۆبەخۆی ناو بەگزادەکانی بابان بە رادەیەک مەحمود پاشای نائومێد کردبو، هەر ریچ لە میانەی قسەکانی دا نەگێرێتەوە:

سەرئجم دا هەر مشتومڕێکم لە گەڵ نەکرد، ڕەقیی نیشان نەدا، تا لە دوایی دا بە گاڵتەوە پێم وت: «ئەگەر بە هیوایە هەمو کارامەیی خۆی بۆ دۆزینەوەی کۆسپ و تەگەرە بەکار بهێنێ، بۆ چاککردنی میرنشینەکەی، ئەوا هەمووی کردوەو هیچ نەماوە بیکات، سەرەڕای ئەوەش لە خوا ئەپاڕێمەوە خێروخۆشی و توانا بدات بە بنەماڵەکەو میرنشینەکەی». لە وەڵامدا وتی: «مادەم بنەماڵەکە، ئەم هەمو فرەکوێخایەی تیابێ، ئەو ڕۆژە هەر نایەت کە میرنشین و بنەماڵەکەی بەهێز بێن». منیش سور بوم لە سەر ڕای خۆم و، وتم: «ڕەنگە ئەو ڕۆژە هەر بێت». ئەویش وتی: «ڕەنگە ئەو ڕۆژە بێت، ئەگەر خوا بەڵایەکمان بۆ بنێری لە یەکێک زیاتر کەسمانی لێ دەر نەچێ» منیش دوبارە پێم وتەوە: «بەبێ ئەمیانەش ڕەنگە هەر بێ، چونکە خوا هەمو شتێکی لە دەست دێت» وتی: «بێگومان خوا ئەتوانێ ئاگری دۆزەخیش بکوژێنیتەوە، بەڵام نایکوژێنیتەوە...»

-٢-

کێشەی دیاریکردنی سنوری ئێران و تورکیا و، وەرگرتنی باجی زۆرو ناڕەوا لە حاجی و زائیرانی ئێرانی و ئازاردانی بەردەوامیان و، دروستبونی گیروگرفتی هاتوچۆی ئێلەکانی سنور و پەنادانی دوژمنان و ڕاکردوانی یەکتری... بە چارەنەکراوی مابونەوەو، تەبون بە هۆی گرژیی ئێرانی هەردو دەوڵەت. ئێران بە تەمای داگیرکردنی هەندێ لە ئەرزەکانی عوسمانی بو. عەبباس میرزا لە تەوریز و محەمەد عەلی میرزا لە کرماشان خۆیان بو ئەم لەشکرکێشییە ئامادە ئەکرد.

هێشتا ماوەیەکی زۆر بە سەر گفتوگۆکانی ڕیچ و گەورەپیاوەکانی کورد دا تێ نەپەڕی بو، کە چەند کەس لە پاشاو بەگەکانی بابان بە هەڵاتویی لە کرماشان کۆبوبونەوە. خۆیان و سوارە و دەسوپێوەندەکانیان خستبوە ژێر فەرمانی شازادەوە. ماوەیەک بو سلیمان پاشای ئیبراهیم پاشا پەنای برد بو بۆ شازادە لە کرماشان، دوای ئەویش عەبدوڵلا پاشا، ئینجا محەمەد پاشای خالید پاشا.

محەمەد عەلی میرزا لەشکرەکەی لە چەند لاوە ناردە سەر کوردستان. قۆڵێکی بەدرەو جەسسان و مەندەلی و کفری و قزرابادی هەتا قەرەتەپە و کفری گرت و تالانی کرد. قۆڵێکی تریشیان کە عەبدوڵلا پاشا سەرکردایەتی ئەکرد لە شارەزورەوە کشا مەحمود پاشای ڕاونا و دەستی بە سەر سلێمانی دا گرت. شازادە ڕۆژانی عاشورای لە سلێمانی دا بەسەر برد.

بەڵام نەخۆشییەکی کوشندە لە ناو هێزەکەی دا بڵاو بوەوە، ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن. شازادەش بە سەختی نەخۆش کەوت. نەیتوانی بەری ئەم سەرکەوتنە بخواو بیکا بە سەرەتای سەرکەوتنی گەورەتر. بە سەری دا مرد. تەرمەکەیان بردەوە بۆ ئێران.

هەرچەندە دوای کشانەوەی هێزی ئێرانی مەحمود پاشا سلێمانی گرتەوەو

عەبدوڵڵا پاشای دەرکرد، بەڵام ئیتر میرایەتییەکەی مەحمود پاشا خۆی نەگرتەوە.
مەحمود پاشا کە ڕیچ لە چەند بۆنەدا ستایشی زۆری ئەکا بو بە مڵۆزمێنکی لاسار و کەللەڕەقی هەمو ئەوانەی لە دوای ئەو بە میری بابان دائەنران. زۆری پێ ئەچو عەبدوڵڵا پاشای مامی لە کرماشان و، عوسمان بەگی برای لە کۆیە و حەسەن بەگی برای لە سلێمانی بە ئەخۆشی مردن. تەنیا سلیمان بەگی برای مابو. میرایەتی بابان بەو سپێردرا. مەحمود پاشا ڕوی کردە ئێران. ماوەیەک لە تەورێز و ماوەیەک لە سنە بو. ماوەیەکیش لە بەغداد و ئەستەموڵ. ئەبێ سالم لە دەربەدەری و کۆچوڕەوەی ئێران دا هاوسەفەری مەحمود پاشا بوبێ و، ئیلهامی شیعرەکانی: «ئەلودیعاع ئەی مولکی بابان» و «ئەی قیبلەی موورادم» و «لە گەڵ دڵ شەرتە» و «تەخمیسی شیعرەکەی مەولانا» ی لەم ڕوداوانە وەرگرتبێ.
مەحمود پاشا چەندین جار بە یارمەتی لەشکری ئێران هاتە سەر سلێمان پاشای برای لە سلێمانی. وەکو، عەبدولقادر بابانی، شایەتێکی ئەو سەردەمە ئەیگێڕێتەوە، لە ماوەی ٤ ساڵ دا ٦ جار سلێمانی، مەڵبەندی دەسەڵاتی بابان، بە شەڕ لە بەینی ئەم دو برایەدا: مەحمود پاشا بە یارمەتی عەجەم و سلێمان پاشا بە یارمەتی ڕۆم، دەستاودەستی کردوە. ئەبێ چ وێرانییەک بە سەر ئەم ناوچە ئەگبەتەدا هاتبێ.
جەیمس بیلی فرەیزەر (١٧٨٣ - ١٨٥٦) گەڕیدەیەکی سکۆتلاندی، ساڵی ١٨٣٤ واتە دوای ڕیچ بە ١٤ ساڵ، بە کارێکی دیبلۆماسی گەشتێکی درێژ لە ئەستەموڵەوە بۆ ئێران ئەکا. لە تەورێزەوە دەس ئەکا بە تۆمار کردنی سەرنج و گفتوگۆکانی و، لە شێوەی نامەدا ڕەوانەی ئەکات بۆ هاوسەرەکەی. پاشان بە دو بەرگ بڵاوی کردۆتەوە.
لە نامەکانی دا باسی کوردستانی موکریان، ئەردەڵان، سۆران و، بابان ئەکا. لە ڕێگەی سەردەشتەوە چۆتە سلێمانی و، چەند ڕۆژێکی کەمی لێ ماوەتەوە. سلێمان پاشای بابانی بینیوە و، لە سەگرمەوە چوە بۆ کفری و لەوێوە بۆ بەغداد.
لە نامەیەکی دا کە ڕۆژی ١ ی تشرینی دوەمی ١٨٣٤ لە سلێمانییەوە نوسیویتی، ئەڵێ: «وا ئیمڕۆ گەیشتینە شوێنێک لە لای ڕاستمانەوە ڕیزە شاخێکی سەرکەش هەبو کە لە وڵاتی پاشای ڕەواندزدا بو، لە بەردەمیشمان دا ملەیەک هەبو کە هەولێر و کەرکوک ئەودیوی کەوت بون، لە دوریشەوە بە لای چەپ دا ڕێگەی بەغدادمان لە پێشەوە بو.
بە کردێکی ڕوتەن دا هاتینە خوارێ، نیو سەعات پێش ڕۆژ ناوا گەیشتینە قزناغ، بێ ئەوەی لەو ساکەوە لە سەردەشت دەرچوین توشی ئاواییەک بوبێن. هەرچەندە جۆلیی ڕێگەوبان دڵی پیاوی تەنگ ئەکرد، بەڵام نزیک کەوتنەوەمان لە شاریش وەئەبێ دڵی ڕون کردبینەوە، هەرگیز کۆمەڵە کوختە و وێرانەی وا داماو و هەژارم بە بیردا نەئەهات. بەرەو بارەگای پاشا بە ناو سەرەنوێلک دا تێ پەڕین،

جگە لە قوژبنێ کە خێزانی پاشای تێ دا بو، هەموی وێران و چۆڵ بو. پاشا خۆی لە خێوەتێک دا بو لە دەرێ شار.

لە پێشەوە پیاوێکم نارد کە جێگەیەکمان بۆ پەیدا بکات. لە پاش کەمێک کابرا هاتەوە، بە ناو کەلاوەیەک دا بردینی بۆ ئەو جێگەیەی بۆمان دانرا بو. شوێنەکەمان خانوی پیاوێکی گەورەی خزمی پاشا بو، خۆی چو بو بۆ تەوریز و خانوەکەی بەجێ هێشت بو. خانویەکی لە قوڕ دروست کراو بو. دەستەیە ژوری سەر بەرەڵای تێ دا بو، کە کاتی خۆی دیارە هۆدەی تەواو بون. لە ناوەڕاستی دا شێکی چوارگۆشەی تێ دابو کە لای خۆی حەوز و فوارە بو. من یەکێک لە ژورەکانم بۆ خۆم هەڵبژارد کە لە هەمو لایەکەوە با ئەیگرتەوە....»

پاشای باپان باوەڕپێکراوێکی خۆی بە ناوی عەول خدر ئاغاوە بۆ چاوساغی و ڕێبەریی لە گەڵ فرەیزەر ئەنێرێ، بۆ ئەوەی لە سلێمانییەوە بە سەلامەتی بیگەیەنێتە کۆیێ.

دەمەو بەیانی بۆ تاشتی ئەگەنە گوندی «حامرتز» بۆ لای سەلیم ئاغای سەرۆکی خێڵی دەلۆ. ئەسپیان ئەسب زین کراوە و، تولە و تاژی و باز ئامادە کراوە، ئاغا و نۆکەرەکانی خۆیان ساز داوە بۆ ڕاو. لە بەر ئەمان بەرنامەکەی تێک ئەدا و ئەمێنێتەوە. نانی بەیانی بۆ میوانەکان ئەهێنن.

سەلیم ئاغا لە میانەی قسەدا داخی خۆی دەربڕی چونکە کەرەستەی تەواوی حەواندنەوەیانی نیە و، خواردنەکەشی باش نیە بە جۆری شەرم ئەکا بەمجۆرە میوانداریان بکا. ئینجا ئەڵێ: «ئێمەی کورد کەسانێکی ڕەقین لە دەشت و چیادا ئەژین. هیچ کاتێ هیچمان ئەبوە شانازی پێوە بکەین. ئێستاش ئەو کەمەی هەمان بو ئەمان ماوە. ئێمەمانان لە مێرەوە تا پاشا بە تەمای کولێرەیەکین». دەستی برد بۆ پارچەیەک نانی ڕەش کە لە گەڵ ئەختێ ماست لە سەر سینییەک بۆ ئێمەیان دانا بو، وتی: «بڕوانە چی ئەخۆین؟ ئێمە و ولاخەکانمان هەمان شت ئەخۆین. کاتی خۆی ئەمانتوانی نانی گەنم پێشکەش بە میوان بکەین، بەلام ئەو زەمانە تێ پەڕی و، ئەبێ ئێستا بە شتی هەرزان قەناعەت بکەین». سەلیم ئاغا لە سەر قسەکانی ئەڕوا و ئەڵێ: «ئێمەی کورد لە سەردەمێک دا سەربازی بە هێز بوین، تەنیا بیرمان لە سواریی و مەشقی شەڕەشیر و شەڕە ڕم و ڕاو و شکار و، یاری لەو بابەتانە ئەکردەوە، چونکە ئەوسا بەشی گوزەرانی خۆمان هەبو، جوتیارەکانمان ئەرزیان بۆ ئەکێڵاین، بەلام ئێستا هەمومان ناچارین شیر و ڕم دابنێین و خەریکی جوت بین. گەورەم! سەرباز چ کەلکێکی ئەمێنێ کە دەستی دایە گاسن؟ داواکارییەکانی ئێرانییەکان و پاشا تەواو نابن. ئەنجامی ئەوەش چی ئەبێ؟ جوتیار هیچی بۆ نامێنێتەوە ڕاکردن ئەبێ بۆ ڕەواندز و کرماشان و موسڵ یا هەر شوێنێکی تر لە باتی ئەوەی لێرە بمێنێتەوە. لە بەر ئەوە وەکو ئەبینی وڵات لە دانیشتوان چۆڵ بوە».

فرەیزەر و عەولی ڕێبەری بە درێژایی ڕێگە دەمەتەقێ ئەکەن لە سەر

نانەمینیی ڕێکەوبان و، بڵاو بونەوەی جەردە و ڕێگر و، تاڵان کردنی کاروان. لەوانە کـاروانی زانیـرانی نێـرانی و، تەنانەت ڕوت کـردنەوەی ژنان. دەربارەی یەکێ لەم جەردانە فرەیزەر لە عەول ئەپرسی: «ئەی پاشا لە سەر ئەمانە چی ئەڵێ؟ ئاخۆ ئەم ناغایە لە نۆکەرانی پایەبەرزی نیە؟»

عەول وەڵامی دایەوە : «بێگومان. ئەگەر شتێ وا بکا پاشا بابی ئەسوتێنێ. بەڵام گەورەم! چی بڵێم پاشا لە وڵاتەکەی خۆی دا گیروگرفتی زۆرە. هیچ حاکمێکی نیمـە مـاوەیەکی ئەوەندە درێژ نامێننەوە تا ئەوەندە بەهێز بێ بێنوانێ بارێزکـاری هێمنیی گشتی و نارامی بکا...» هەر عەول لە میانەی قسەکانی دا ئەڵێ: «... بەڵام ئەمە لە سەردەمی ئەوڕەحمان پاشای باوکی سلێمان پاشا و مەحمود پاشادا وەها نەبو. لە سەردەمی ئەودا کاری لەم بابەتانە ڕوی نەئەدا. لەوبەری قەڵەمڕەوی پاشایەتییەوە تا ئەمبەری، لە سەردەشتەوە تا کفری و، لە کۆیەوە تا بانە، گەوهەرت بە سەرەوە بوایە و زێڕت بە دەستەوە بوایە، ئەتتوانی بڕۆی بێ ئەوەی هیچ کەس هیچت لێ بپرسێ. دنیای ئێرە سەلامونعەلەیک و عەلیکومەسەلام بو. بەڵام ناکۆکی نێوان هەردو برا وڵاتی وێران کرد و بەڵای بە سەردا هێنا. جارێک مەحمود و جارێک سلێمان، بێ ئەوەی هیچیان لە ٣ ساڵ زیاتر بمێننەوە. دوای ئەوەش عەجەم خۆیان لە بەلاداحستنی کێشەکەدا هەڵقورتان. وڵاتەکەیان بۆ خۆیان برد و، ئەوان و نۆزەوەکەیان وڵاتەکەیان خوارد. بە دوی ئەوەش دا تاعون و برسێتی هات. ئەمانە خەڵکیان لە ڕەگوڕیشە دەرهێنا، هەر دوژمنەکان مانەوە. حاڵ وای لێ هاتوە: کە دزی نەکرێ، هەر لایەک لاکەی تر تاوانبار ئەکا. نۆکەرەکانی سلێمان ئەیدەنە پاڵ نۆکەرانی مەحمود و، نۆکەرەکانی مەحمودیش ئەیدەنە پاڵ نۆکەرانی سلێمان! ڕاستییەکەیشی ئەوەیە: پاشا هێزی پێویستی بە دەستەوە نەماوە سزای تاوانکار و گوناهبار بدات و، ڕێگە لەوانە بگرێ خراپە ئەکەن، چونکە نێرانییەکان هەرچییەکیان بکەوێتە بەر دەست هەڵی ئەلوشن. لە بەر ئەوە پیاوە پاکەکان ناچارن ڕا بکەن و، دزەکان لە وڵات دا ئەمیننەوە».

دوای مردنی سلێمان پاشا (١٢٥٤/١٨٣٨) ئەحمەد پاشای کوڕی جێگەی گرتەوە. ملمڵانێ ی دەسەڵات لە نێوان مەحمود پاشا و ئەحمەد پاشادا درێژەی کێشا هەتا هەمویانی پێکەوە هاڕی. دوایین پێکادان ئەوەیە کە عەبدوڵڵا پاشای برای ئەحمەد پاشا، وەکو شێخ ڕەزا ئەڵێ: «لەشکری والی سنەی شڕ کرد» و مەحمود پاشا بە یەکجاری شکا. شاعیرێکی سنەیی بە ناوی حسەینقولی خانی ئەردەڵان کە ئەم ڕوداوەی بە شیعر هۆنیوەتەوە، مەحمود پاشا «بە کۆنەپاشایەکی فیتنەگێڕ» ناو ئەبا.

ناکۆکی ناوخۆ. میرەکانی بابانی لە لای کاربەدەستانی ئێران و عوسمانی سوک کرد بو، وەکو مایەی فیتنەی نێوان دو دەوڵەت باسیان ئەکەن و، بە سوک و بێ نرخ تەماشایان ئەکەن.

محەمەد عەلی میرزا لە نامەیەک دا، بۆ والی ی موسڵ، نوسیویەتی:

«... چند سال قبل که عبدالرحمن پاشای باهان از علی پاشای وزیر سابق وحشتی حاصل نموده روی نیاز به استان.. شهنشاه ..اورده، علی پاشای مزبور.. جمعیتی فراهم اورده، روی به سرحدات ایران اورده، از ان تاریخ الی حال هر یک از جماعت کرجیه که در بغداد بر مسند وزارت نشسته در حین حیات عبدالرحمن مفسد به اغوا و افساد او، بعد از فوت او اولاد او فرصت غنیمت یافته، گاهی خود را به وزرای بغداد منسوب و باعث فسادی شدند، گاهی به این دولت علیه خود را محسوب نموده، موجب غباری گردیدند...»

عەبباس میرزا لە نامەیەک دا، بۆ ئیلچی ئینگلیزی لای بابی عالی، نوسیویتی:

«... اوضاعی که دراین دو سال فی ما بین این دو دولت.. اتفاق افتاده و باعث حصول فتنه و نفاق شده است.. سبب وقوع این جنگ و دعوی و اشوب و غوغا که بین المملکتین رو داده.. رفتار و کرداری که هر بار در وقتی که ما اراده صلح کرده‌ایم، از جانب اکراد بد نهاد و سرحد نشینان ان طرف برای گرمی هنگامه فساد ظاهر شده..»

قائیممەقام لە نامەیەک دا، بۆ ئیلچی ئینگلیزی لای دەرباری قاجار، نوسیویتی:

«... امری که باعث حدوث فتنه و فساد مابین دو مملکت گردید این بود که جماعت اکراد از دو جانب بنای اشوب گذاشتند...»

تەنانەت ئەم ئالۆزی و پشێوییەی میرەکانی بابان دروستیان کرد بو، کاری کردە سەر پێوەندی سیاسی هەردو دەوڵەتی ئێران و تورکیاو، یەکێ بو لەو هۆیانەی بالی بە هەردو لاوە نا زوتر رێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم لە ١٨٢٢/١٢٣٨ دا و هی دوەم لە ١٨٤٧/١٢٦٣ دا مۆر بکەن، کە ئیتر بە یەکجاری کۆتایی بە دەسەڵاتی میرایەتییەکانی کورد هێنا، لەوانە میرایەتی بابان. مادەی یەکەمی رێککەوتنی ئەرزڕۆم بۆ بەلاداخستنی کێشەی بابان تەرخان کرابو.

مەحمود پاشاش سەرەنجام نائومێد بو. خۆی دایەوە دەست عوسمانی. عوسمانییەکان هەمو گەورەپیاوەکانی بابانیان لە کوردستان دور خستەوە. هەتا مردن نەیان هێشت جارێکی تر بگەڕێنەوە کوردستان.

-٣-

لێکۆڵینەوەی دەمەتەقێ و گفتوگۆکانی ریچ و فرەیزەر و گەورەپیاوەکانی کورد و خەڵکی تر وای دەرنەخەن، هۆکانی روخانی میرایەتی بابان لە دەوری دو تەوەرەی سەرەکی بخولێنەوە:

یەکەمیان: هەڵکەوتی نالەباری جیۆپۆلیتیکی کوردستان.

کوردستان کەوت بوە نێوان دو دەسەڵاتی لە خۆی بەهێزترەوە. بویوە مەیدانی

ململانێ و ناوچەی لەمپەری ئەو دو هێزە ناکۆکە. هەردو لا چاویان تێ بڕی بو. دەستیان تێ وەرنەدا و تەراتێنیان تێ دا نەکرد. پیاوە دەسەلاتدارەکانیان نەکرد بە کۆ بەکتری دا. داهاتی ئابوریان هەلنەلوشی. لە ئەنجام دا ئاسایشی تایبەتی سەر و سامانی هاوولاتی و ئاسایشی گشتی ولات و سامانی نیشتمانیی تێکچو بو، کە یەکەمین مەرجی پێویستی گەشە کردنی ئابوری و ئاوا کردنەوەی ولات بو.

دوەمیان: ناکۆکی ناوخۆ

کاربەدەستانی هەردو دەولەت دەستیان وەرنەدایە کاروباری ناوخۆی ولات و ناو خێزانی کاربەدەستەوە، بۆ تەماعی دەسەلات و پارە دژی یەکتری بەکاریان نەهێنان و نەیانکردن بە گژ یەکتری دا. لە ئەنجام دا ولاتەکە تالان و ویران و خەلکەکەی هەژار و ئابوت و بنەمالەی دەسەلاتداریش کز و کەساس نەبون.

بێگومان جوگرافیا و پیلانگێرانی بێگانە کارێکی خراپیان کردۆتە سەر چارەنوسی میرایەتی بابان، بەلام لێرەدا پرسیارێکی بەجێ دێتە پێشەوە:

- ئەگەر لە ناو خودی بەگزادە و پاشاکانی بابان دا ئامادەیی نەبوایە بۆ خۆخۆری و پیلانگێران لە یەکتری و دەسکێشی لەشکری بێگانە، ئاخۆ شازادەکانی ئێران لە کرماشان و تەوریز یا والییەکانی تورک لە بەغداد وا بە ئاسانی نەیانتوانی خۆیان لە کاروباری کوردستان هەل بقورتێنن؟

پەراوێزەکان

بابانی: ١٤٨.

ریچ: ٩٣ - ٩٤، ١٠١، ١٠٩ - ١١٠، ١١٥، ١٢٠، ١٤٨، ١٦٣، ٣٢٣، ٣٢٤.

العزاوي: ٦/ ٢٢٠، ٢٢٥، ٢٢٩، ٢٣٢، ٢٧١.

فريزر: ٤٩ - ٥١.

ميرزا صالح: ٢٤٧، ٢٤٩.

نصيري: ١/ ٢٥٤.

نموونه له دیوانه‌که‌ی سالم

١٠. سالم: قارەمانی وشەی کوردی

-١-

باسی میرایەتی بابان و تێکچونی بە بێ باسی سالم ناتەواوە.

سالم (١٨٠٥ - ١٨٦٩) ناوی ئەوڕەحمان بەگ و، کوڕی محەمەد بەگی قەرەجەهەننەمی کوڕی ئەحمەد بەگە و، لە بنەماڵەی ساحێبقرانە. بنەماڵەی ساحێبقران لە بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی سەردەمی بابان بوە و، هاوکاری میرەکانی بابان بون، وەکو ئەڵێن بۆیە ناو نراون ساحێبقران، چونکە سەرگەورەی ئەم بنەماڵەیە یەکێ بوە لە سەرکردە جەنگییەکانی لەشکری بابان و، ڕوی کردۆتە هەر مەیدانێکی شەڕ دوژمنی شکاندوە و، بە سەرکەوتویی گەڕاوەتەوە. ساحێبقران واتە: «خاوەن بەختی باش». ڕەنگە ئەم نازناوە خۆشەیان هەڵبژارد بێ بۆ لە بیر بردنەوەی نازناوەکەی تریان: «قەرە جەهەننەم» واتە: «دۆزەخی ڕەش».

نوسەری «سیر الاکراد» خۆی وا بە ناسین ئەدا کە ناوی عەبدولقادرە و کوڕی ڕۆستەم بەگە و، لە بنەماڵەی ساحێبقرانە. ڕۆستەم بەگ ئەبێ برای مەحمود بەگ و محەمەد بەگی کوڕی ئەحمەد بەگ بێ. لە ناو باسەکانی کتێبەکەی دا چەند جارێ نیشارەت بۆ باووباپیری و مامەکانی ئەکا.

بە پێ ی گێڕانەوەی ئەم: مەحمود بەگ لە شەڕی «کۆشک ئەسبان» دا، کە لە نێوان لەشکری مەحمود پاشا بە یارمەتی داود پاشا و، لەشکری محەمەد عەلی میرزا بە یارمەتی عەبدوڵڵا پاشا دا ڕوی داوە، سەرکردەی لەشکری بابان بوە. لەو شەڕەدا ئەبێ مەحمود بەگ خۆی بە سەختی بریندار و، فەتاح بەگی برا پچوکیشی کوژرا بێ.

دوای ئەوەی مەحمود پاشا دور ئەخرێتەوە بۆ ئەستەمۆڵ، سلێمان پاشا لە سلێمانی ئەبێت بە دەسەڵاتداری بێ ملوزم. مەحمود بەگ لەو کاتەدا یەکێ لە پیاوە دەسڕۆیشتو و لە پێشەکانی دەرگای سلێمان پاشا بوە. بەڵام چەند کەسێ لە گەورەپیاوەکانی سلێمانی ئامادە نابن سەر بۆ سلێمان پاشا دانەوێنن، لەوانە: ڕۆستەم بەگ و، حاجی بەگی مەسرەف کە خاڵۆی ڕۆستەم و زنبرای مەحمود پاشا بوە. ئەمانە کۆچ ئەکەن بۆ کەرکوک و، لەوێ جێگیر ئەبن. سلێمان پاشا ئەیەوێ نەیارەکانی ئاشت بکاتەوە. ئەحمەد بەگ (دوایی ئەحمەد پاشا) ی کوڕی ئەنێرێتە لایان. مەحمود بەگیش دڵنیایان ئەکا لە نیازپاکیی پاشا.

نەیارەکانی پاشا ئەگەڕێنەوە سلێمانی، بەڵام پاش ماوەیەکی کورت لێیان

ئەکەوێتە گومان و بیانو، هەمویان ئەگرێ و، زۆریان ئازار ئەدا و، پارەیەکی زۆریشیان لێ ئەسێنێ. ئینجا بە کەفالەتی گران ئازادیان ئەکا. لە سەر ئەمە زیز ئەبن و بە کۆمەڵ کۆچ ئەکەنەوە بۆ کەرکوک. ئەمجارە مەحمود بەگیش بە خاوخێزانەوە، لە داخی پەیمانشکێنی پاشا، لە گەڵیان کۆچ ئەکا. مەحمو بەگ پیاوێکی بە دەسەڵات و ئازا بوە. سلێمان پاشا هێزێکی ناردۆتە سەریان، ڕێگایان پێ بگرن، بەڵام هێزەکەیان شکاندوە و، درێژەیان داوە بە کۆچەکەیان. لە کەرکوک جێگیر بون.

دیارە ئەمانە بە ئارامی لە کەرکوک دانەنیشتون. بۆ تێکدانی دەسەڵاتی سلێمان پاشا ئاژاوەیان ناوەتەوە و، پیاوەکانیان ڕاووڕوت و جەردەییان کردوە. عەلی ڕەضا پاشا (١٢٤٧ - ١٢٥٨ک/ ١٨٣١ - ١٨٤٢ز) لە بەغدادەوە هێزێکی ناردۆتە سەریان. بە فێڵ مەحمود بەگیان گرتوە و، خنکاندویانە.

بە هۆی ئەم ڕوداوەوە، خزم و دەسوپێوەندەکانی مەحمود بەگ، لەوانە ڕۆستەم بەگ، تۆراون و بە دڵی شکاوەوە ڕویان کردۆتە ئێران لە ڕێگا هەمەوەند هەڵیان کوتاوەتە سەریان و، ڕوتیان کردونەتەوە. بەڵام خۆیان گەیاندۆتە ئێران و لەوێ نیشتەجێ بون. (١)

بە گوێرەی گێڕانەوەی هەمو ئەوانەی ژیننامەی کوردی و سالمیان نوسیوە، مەحمود بەگ باوکی مستەفا بەگی کوردی و، مامی ئەوڕەحمان بەگی سالم بوە.

ئەوەی گومان ئەخاتە ناو هەواڵەکانی نوسەرەوە ئەوەیە: لەو شەجەرەیەدا کە مەجادی باسی ئەکا، ڕۆستەم بەگی تێ دا نیە. سەرەڕای ئەمەش کتێبەکەی لە ساڵی ١٢٨٦ک / ١٨٦٩ز دا نوسیوە، لەو سەردەمەدا سالم و کوردی دو شاعیری بە ناوبانگ بون لە ناوچەکە دا و، ئەبێ هەردوکیان ئامۆزای نوسەر بوبن و، لەو کاتەدا هەردوکیشیان لە ژیان دا ئەماون، کەچی ئەم لە کتێبەکەی دا بە هیچ جۆرێ ناویان نابا. (٢)

-٢-

لە ململانێ ی دەسەڵات دا، مەحمود پاشا پشتی بە عەجەم و، سلێمان پاشای برای و، ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشای برازای پشتیان بە ڕۆم بەستوە. کە مەحمود پاشا لێ ی تەوماوە، لایەنگرەکانی ڕویان کردۆتە ئێران، لە سنە و میاندواو و تەورێز بڵاو بونەتەوە. کە سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشا لێ یان تەوماوە، لایەنگرەکانیان لە کەرکوک و کفری و بەغدا بڵاو بونەتەوە. پێ ئەچێ بنەماڵەی ساحێبقران لە گەڵ مەحمود پاشا بوبن.

لە سەردەمی ژیانی سالم دا دو ڕوداوی گرنگ ڕویان داوە، هەردوکیان، کاریان لە ژیانی تایبەتی ئەو کردوە و، بە شیعرەکانیەوە دیارن:

یەکەمیان، ئانارامیی بەردەوامی هەلومەرجی سیاسیی سلێمانی و، لە

ئەنجامی ئەوەش دا چەند جارێ دەربەدەربون و گەڕانەوە و دیسان دەربەدەربون.
دوەمیان، ڕێککەوتنی هەردو دەوڵەت: ڕۆم و عەجەم لە ئەرزڕۆم. جاری یەکەم لە سالی ۱۲۳۸ک / ۱۸۲۲ز دا و، جاری دوەم لە سالی ۱۲٦۳ک / ۱۸٤۷ز دا. لە ئەنجامی ئەوەش دا ڕوخان و ئەمانی میرایەتیی بابان.
سالم هاوچەرخی مەحمود پاشا، سلێمان پاشا، ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشا بوە. بەڵام وا پێ ئەچێ هاوسەفەری کۆچڕەوی مەحمود پاشا بوبێ. پێ ئەچێ بەشداربونەکەشی، لەم کۆچڕەوەدا، بە ئارەزوی خۆی نەبوبێت، خۆی ئەڵێ: «بۆ بیلادی رافضی... ڕوبەڕوی مەشریق... بۆ مولکی ڕەی... وەک ئەسیری تورکومان دەمبەن بە زۆرە». بەڵکو بە هۆی «ئیلتیزامی» بنەماڵە و خێزانەکەیانەوە بە ناچاری بوبێ.

پێ ئەچێ ماوەیەک لە ئێران زیندانی کرابێ. لەم ڕوەوە ئەڵێ:
شۆرەزاری خاکی ڕەی ئەمجارە دامەنگیرمە
ڕو لە هەر وادی دەکەم خاری وەکو زنجیرمە
ئیبتیدا بۆ ڕەی کە هاتم فیکری عەقڵیم لێ نەکرد
حەپسی تارانم گوناهی کاری بێ تەدبیرمە
*
بە عەقڵ ئەمڕۆژە پێم زانی دەفەوتێ
کە سالم عازمی مولکی عەجەم بو
*
ماوەیەکیش لە سنە بوە بەڵام دیارە لە وێش نەحەساوەتەوە، ئەڵێ:
چ بڵێم؟ حاڵەتی دڵ چۆنە لە هیجرا سالم؟
صەحنی گوڵزاری سەنەندوج وەکو زیندانی منە
*
بە بێ ڕوی تۆ فەضای باغی سەنەندوج
لە ناو دڵما وەکو ناری سەقەر بو
*
دەڵێ ی فیردەوسە گوڵزاری سەنەندوج
وەلێ بێ تۆ لە لای من وەک دەرەک بو
*
سالم لە سلێمانی دا لە دایک بوە و، هەر لەوێش دا گەورە بوە. شارەکەی و وڵاتەکەی خۆی تا ڕادەی پەرستن خۆش ویستوە. بەجێ هێشتنی و لێ دورکەوتنەوەی ئازارێکی گەورەی لە لا دروست کردوە. ئەمە لە شیعری «ئەلوێداع» دا بە ئاشکرا دەرئەبڕێ. شیعرەکانی سالم ئەوی لە ئێران دایناون هەموی ناڕەزایی و دەردەدڵ و گلەییە لە ئێران و دەزگای بەڕێوەبەرایەتیەکەی. تەنانەت شیعرێکی تەرخان کردوە بۆ

هەجوی رافیضی و شیعە. سەرەڕای ئەوەش «لە گەڵ دڵ» ی خۆی «شەرت» ی کردوە کە «بەهەشت گەر بێتە دەشتی ڕەی» هێشتا ئەو بە «ئێران» دا گوزەر ناکات. ئەمە ئەو تسەیە پوچ ئەکاتەوە کە گوایە سالم مەیلی ئێرانی هەبوە.

سالم خوێندەوارێکی ڕۆشنبیر و زمانزان بوە. لەبنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار و ناسراویش بوە. دور نیە مەحمود پاشا کەڵکی لێ وەرگرتبێ، ئەمیشی خستبێتە دەستەی نوێنەرایەتی خۆیەوە بۆ گفتوگۆ لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی. هەر بەو بۆنەیەوە چوبێتە تاران و، لەوێ ڕەفتاری ناڵەباری ئێرانییەکانی دی بێ.

سالم چەندین شیعری هەیە لە کاتی دەربەدەری دا لە ئێران هەڵی بەستون. گلەیی لە زەمان ئەکاو، نارەزایی دەرئەبڕێ لە هەلومەرجی ژیانی ناخۆشیی خۆی، بە تایبەتی لە تاران. ئەمانەی لێرەدا نوسراونەتەوە چەند نمونەیەکین.

-٣-

١ ئەلویداع! ئەی موڵکی بابان ئەلویداع
ئەلویداع! ئەی جایی جانان ئەلویداع!
٢ موستەعیدم بۆ بیلادی رافیضی
ئەلویداع، ئەی ئەهلی ئیمان ئەلویداع!
٣ وەک ئەسیری تورکومان دەمبەن بە زۆر
ئەلویداع، ئەی شاهی خوبان ئەلویداع!
٤ دەشتی هیجرەت تارە وەک دەریایی قیر
ئەلویداع، ئەی میهری ڕەخشان ئەلویداع!
٥ ڕوبەڕوی مەشریق دەچم بۆ موڵکی ڕەی
ئەلویداع، ئەی قیبلەیی جان ئەلویداع!
٦ ئەشکی دیدەم ڕەنگی گوڵناری هەیە
ئەلویداع، ئەی ناری بوستان ئەلویداع!
٧ صیححەتی دا وەصڵی تۆ، هیجرت مەرەض،
ئەلویداع، ئەی دەرد و دەرمان ئەلویداع!
٨ دڵ بەرابەر زوڵفی تۆ واضیح دەڵێ:
ئەلویداع، ئەی سونبولستان ئەلویداع!
٩ زەخمی دڵ، بۆ تابی پەیکان، تەشنە ما
ئەلویداع، ئەی تیری موژگان ئەلویداع!
١٠ گەرچی بۆ ئەحوالی سالم بێ غەمی
ئەلویداع، ئەی ناموسوڵمان ئەلویداع!(٣)

-٤-

١ ئەی قیبلەیی مورادم! ئاخۆ بە ڕۆژگاران
جارێ ئەپرسی لە کەس: حاڵی غەریبی تاران؟
٢ بەو سوێندەکەی کە خواردم من هەر ئەوەم کە دیوتم
حاشا بکەم فەراموش میثاق و عەهدی جاران
٣ تا نەقشی خاطرم بێ خوررەم بەهاری حوسنت
دەتکێ لە هەوری چاوم ئەشکم بە میثلی باران
٤ شەو تا سەحەر لە هیجرت بۆ من حەرامە خەوتن
هەر دێ صەدایی گریەم وەک ڕەعدی نەوبەهاران
٥ لاکین لە ئەصڵی کارا ناسیومە حالەتی تۆ
سەنگینە گوێ ی سەماعت بۆ دادی داد-داران
٦ تۆ هەر ئەوەی کە چاوت جەرگی بریم بە تیما،
من هەر ئەوەم کە عەشقت کردومی وێڵی شاران
٧ سالم لە جەوری دولبەر، کۆتاکە شەرحی دەفتەر،
تو بێ خەبەر لە تاو ئەو، ئەو بێ خەبەر لە یاران!(٤)

-٥-

١ خۆزگە دەمزانی لە تارانا نەجاتم کەی دەبێ
کویی یارە مەشهەدم. یا مەدفەنم هەر ڕەی دەبێ
٢ طەیی ئەرزم بۆ نەکا گەر شاهی نەقشبەند،
کەی بە پێ ی بڕ تابلەم وادی فیراقت طەی دەبێ؟
٣ هەرکەسێ زانی لە سۆزی نالە، حاڵی دەردی دڵ،
مەطلەبی نای هەمو حالیی لە ئەحوای نەی دەبێ
٤ نیشی حەبیەی زوڵفی لەیلا ڕاستە مەجنون کوژ بوە
خۆ گەزیدەی ماری وا تەد نامرێ، هەر حەی دەبێ
٥ عەیشی وەصڵم بردە سەر، ئەندوهی هیجریش سەر دەچێ
مەوسیمی نوردی بەهەشتم دێ، دەمێکیش دەی دەبێ
٦ گەر بە حوجەت بێ ڕوخم ثابیت دەکا صیدقی دڵم
مایلی سێبی ڕوخت ڕەنگی بە میثلی بەی دەبێ
٧ من لە ئەشئەی جامی لەعلت تا حەشر نایێمە هۆش
جامی وا سالم لە دەورا قیسمەتی جەم کەی دەبێ؟(٥)

-٦-

١ به من بێ، سینه‌یی سه‌ختم به ته‌ڵغانی نه‌ظه‌ر ناکه‌م
نیشانه‌ی تیری خوێنڕێژت به جوز له‌ختی جگه‌ر ناکه‌م
٢ ده‌می نازت، به ڕوسه‌ختی که تابی تیری غه‌مزه‌م بو،
له ڕوی تیغی جه‌فاتا به‌عده‌زین جه‌وشه‌ن له به‌ر ناکه‌م
٣ له ناوشانت له چینی زوڵفتا دڵ حه‌لقه‌های لێ دا
خوا گه‌ر وا بدا قودره‌ت به من که‌س ده‌ربه‌ده‌ر ناکه‌م
٤ له فه‌ردی وه‌صفی یارا عاره ناوی مودده‌عی بردن
له ڕشته‌ی فیکرما خه‌رموهره هه‌مسلکی گوهه‌ر ناکه‌م
٥ له یاقوتی له‌بت، یه‌ک بوسه مایه‌م بێ، ده‌می ئاخر
ته‌له‌ف که‌م، گه‌ر سه‌ر و ماڵم، له سه‌وداتا ضه‌ره‌ر ناکه‌م
٦ ئه‌گه‌ر پایانی بێ هیجرت، له ده‌رگاتا هه‌تا ئه‌مرم،
به مه‌حضی جه‌وری حاجیب یه‌ک وه‌جه‌ب مه‌یلی سه‌فه‌ر ناکه‌م
٧ له ڕه‌شکا گه‌ر سه‌راسه‌ر نوطقی طوطی بێته سه‌ر هه‌جووم
له مه‌دحی لێوی شیرینت ئیتر مه‌یلی شه‌که‌ر ناکه‌م
٨ له که‌ڵ دڵ شه‌رته سالم گه‌ر نه‌جاتم بێ له تاراب
به‌هه‌شت گه‌ر بێته ده‌شتی ڕه‌ی به نێرانا گوزه‌ر ناکه‌م(٦)

-٧-

«ته‌خمیس» له سه‌ر شیعری مه‌ولانا خالید

سالم ئه‌م شیعره‌ی م. خالیدی نه‌قشبه‌ندی (١١٩٣ - ١٢٤٢ک) به بێ مه‌لامه‌ت هه‌ڵنه‌بژاردوه. م. خالید ئه‌م شیعره‌ی له ده‌ربه‌ده‌ری دا هۆنیوه‌ته‌وه له کاتێک دا له سه‌فه‌ری هیندستان دا بوه. جا له چون دا بوه یا له گه‌ڕانه‌وه‌دا. له هه‌ر کامێکیان دا بێ هه‌ستێکی مروڤانه‌ی پاک سه‌باره‌ت به دوری له «یار و دیار» ده‌رئه‌بڕێ و، باسی سه‌یرانگاکانی سلێمانی دێنێته‌وه بیری.

م. خالید له ناو تێکه‌یشتوانی کورد دا، به تایبه‌تی هی سلێمانی، وه‌کو قوربانیی چه‌وسانه‌وه‌ی بیروباوه‌ڕ و، ململانێ ی ناجوامێرانه و، ڕه‌مزی ئاواره‌یی و غوربه‌ت ته‌ماشای کراوه. حاجی قادری کۆیی له باسی ئاواره‌یی م. خالیدا ئه‌ڵێ:

قوطبی زه‌مانه خالید، وه‌ک من بوه ئاواره
بێ قه‌در و قیمه‌ت و شان، بێ خانمان و بێ نان.

بێگومان م. خالید «بێ قه‌در و قیمه‌ت و شان» نه‌بوه، وه‌کو حاجی وتویه‌تی، له زه‌مانی خۆی دا له ناو خه‌ڵک دا پایه‌یه‌کی به‌رز و به‌ڕێزی هه‌بوه.

هه‌ر حاجی له‌و شیعره درێژه‌دا که بۆ باسی شاعیر و زاناکانی کوردستانی

تەرخان کردوە، بەمجۆرە ستایشی م. خالید ئەکا:

«مەعدەنی عیلم و عالیم و عامیل
قوطبی دەوران و مورشیدی کامیل
هەر لە ئەووەڵ جەنابی مەولانا
نەقشبەندی رەواقی الا اللە»

سالم دەربەدەری خۆی و مەولانا تێکەڵاو ئەکاو ئەڵێ:

١. دڵ لە میحنەت کەیلە ڕێم کەن با لە غەم دەرچم لە شار
ئەمڕۆ ڕۆژێکە لە جەمعی مەردومان بگرم کەنار
دەستە ئەژنۆ دانیشم بۆ حاڵی خۆم بگریم بە زار
«موسم عیداست و ما نومید از دیدار یار
عالمی در عیش و نوش و ماو دو چشم اشکبار»(١)

*

٢. ئەم جیهانە خولدە بۆ مەردوم، وەلێ بۆ من سەقەر
عومری شیرینم بە تاڵیی چو لە بەر طولی سەفەر
ئەت لە موددەی عومری خۆم دا هەفتەیێ ئێمدی حەضەر
«سینە سوزان، دل فروزان، کوچە کوچە دربدر
کس مبادا همچو من اوارە از یار و دیارە»(٢)

*

٣. دێتە گوێم دایم بە زاری نالەیی مەحزونی دڵ
بێ قەراری و ئیضطیرابە ساڵ و مەه قانونی دڵ
داتەپی کۆشکی موراد و، تێکشکا ئەستونی دڵ
«یکرەجونی شد زهر چشمم روان از خون دل
عاقبت کردم دوا داغ فراق سرچنارە»

*

٤. کەس نەبێ سالم لە دنیادا وەکو من توشی دەرد
بێ نەوا کەوتومە غوربەت ناتەوان و ڕەنگی زەرد
شیعری مەولانا ئەخوێنم هەڵئەکێشم ئاهی سەرد
«خالدا گر نیستی دیوانە و صحرا نورد
تو کجا و کابل و غزنین و خاک قندهارە»(٧)

-٨-

تێکچونی پاشایەتی بابان، یان ڕاستتر نەمانی دەسەڵاتی کوردی. کارێکی قوڵی لە دڵ و دەرونی سالم کردوە. سالم بەم بۆنەیەوە چەند قەصیدەیەکی سیاسی درێژی هەڵبەستوە. قەصیدەکان، ئەگەرچی لە کاتی جیاواز و بە بۆنەی جیاجیاوە

دانراون، بەڵام هەموویان پێکەوە بەستراون. هەموویان یەک بابەت پێک ئەهێنن و، لە دەوری ئەو مەینەتیە ئەتەوایەتیە ئەخولێنەوە کە دوای هاتنی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی تورک توشی ناوچەکە بوە. ڕەنگە ئەو لە هەمو کەس باشتر هەلومەرجی ناوچەی سلێمانی لە ژێر دەسەڵاتی تورکی داگیرکەردا گێڕا بێتەوە. خوێندنەوەی سەرلەنوێ ی ئەم شیعرانە پێکەوە وێنەیەکی گشتی ژیانی پڕ چەوسانەوە و، کوێرەوەری ئەوسامان بۆ ڕون ئەکاتەوە.

قەصیدەکان ئەمانەن:

١. باسی پەرێشانی نوکەرانی بابان دوای نەمانی دەسەڵاتی خوجێیی
٢. ستایشی عەزیز بەگ
٣. شەڕی عەزیز بەگ لە گەڵ لەشکری تورک
٤. مژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشا
٥. قەصیدەکەی نالی و، وەڵامەکەی سالم

ڕەنگە هەندێ شیعری تریشی دانابێ، فەوتا بێ، یا هێشتا نە دوزرابێتەوە.

-٩-

١ بەدە ئەحوالی ئەشخاصێ کە خاصی موڵکی بابانن
لە بێدادیی فەلەک هەر یەک سەراسیمە و هەراسانن
٢ جەوانانی سەهی قەد بەسکە داماون لە بێ چیزی
لە ژێر باری غەما هەریەک لە خەمدا میثلی چەوگانن
٣ لە بابانا گرفتارن پەرێشان خاطر و بێ کەس
بە جەمعیەت سیەهبەختانە وەک گێسویی خوبانن
٤ گەدان و بو گەدا دەرگانە واناکەن لە بێ چیزی
وەکو ئەڕڕادی دانا هەر لە فیکری خانەبەندانن
٥ لە طولی چەرخی دونپەروەر سەخی طەبعانی حاتەم دڵ
بە ڕاهی کویی دونانا لە هەرسو کاسەگەردانن
٦ بە دەستی کەشمەکەش هەرسو دڕا بەرگی خودنارانی
قەبابی نۆکەر و ئاغا هەمو بێ چاک و دامانن
٧ لە بابانا ئەمیستە چونکە قاوەی نۆکەری دوغە
لە حەلقەی ئەهلی حەسرەتا هەمو کەموڵە فنجانن
٨ ئەوانەی تورمە پۆش و شەهدنۆش و نازپەروەر بون
ئەمیستە خانەبەردۆش و ئەخۆش و زار و عوریانن
٩ ئەوانەی جێ نشیمەنیان لە کۆشەی تەختی حاکم بو
بە دەشتی شەهرەزورا جوملە وەک غولی بیابانن

١٠ دەلەرزن هەوری ئەو گەر بێتە ڕوی گەردون لە پایزدا
بە ڕوتی کۆنە خەزبۆشان لە فیکری بەرگی زستانن
١١ صەفی پاشانی پاپۆغلی لە دێ ی کۆستە و دەپاشانا
بە دەوری گەللەدا چوماغ دەرکەف جوملە چوپانن
١٢ موریدی خانەقا زۆرن لە عەهدی عەدلی ڕۆمی دا
لە ناڵمایانی بێ بەش حوجرەها جێ ی تۆبەکارانن
١٣ ئەگەرچی طاعەتی جەبرە وەلێ عیللەت بە بێکاری
وەکو قاری یەکایەک حافیظی سی جزمی قورئانن
١٤ لە طولی ڕۆزگارانا لە هەرلا خادم و مەخدوم
وەکو ئەصحابی پێغەمبەر عمومەن ڕۆژەدارنن
١٥ سیەهبەختانی بێ دەوڵەت، لە بەر بێ ماڵی و عوسرەت
کەهێ حەماڵی ماڵانن، کەهێ عەللافی مەیدانن
١٦ .... لە فەوجی لەشکری ئیسلام
لە خەوفا طیفلی مەردوم وەک عەیالی ئەهلی زەنگانن
١٧ صەفی مەفروضی قەرزی ئیلتیزامی حاصڵی ڕۆمی
لە ناو هەورامی و کوردا هەمو تەبدیل و پەنهانن
١٨ لە فیکری ئیلتیزاما شەو دەکەن شۆڕا لە بەر عوسرەت
سەحەر بۆ هەوڵی قوتی شەو لە ناو شارا پەرێشانن
١٩ ئەوانەی بەر شکستی ئیلتیزامی حاصڵی ڕۆمن
لە تاو بێنەو نیە کاگەل چەرێنی میری جافانن
٢٠ زەرەرکردەی ئیجارەی پادشاهی چۆتە دەروێشی
فەقیری مولکی هەوشار و غەریبی شاری تارانن
٢١ بە دیهقانی بڵاو بون دایەرەی بێ کەس بە تۆزیی دا
لە پەڵغە و دزکەرۆ و ئەوتی و دەلوجە و سەید سێنانن
٢٢ بە کەوبازی خەریکن دەستەی مەعزولی بێ ناغا
موقیمی قەهرەمان و منبوڵی و تیمار و پاخانن
٢٣ حەیادارانی بێ حورمەت لە تاو بێ ماڵی و عوسرەت
فەقیری دێ ی ئەقیرە و تەکیە و ئەستێل و تافانن
٢٤ گروهی چەمچەماڵی هەروەکو ئوستادی خونساری
لە دێ ی تەنگی... و تیمار و دۆلانن
٢٥ ئەریمانی قەدیمی موستەعینن بۆ خەرەک داری
بە یادی توریە ر، کا و جۆ و ئەفسار و پالانن

٢٦ قەدیم تەن پەروەری نازن بە بازارا غوبار ئالود
ئەگەر گا باری کا ناوەر وەگەر هیزم فرۆشانن
٢٧ لە بیمی تازیانەی مەردی ڕزمی سەیید و صۆفی
بە ئومێدی گەزۆ و مازو لە بن داری مەریوانن
٢٨ هونەرمەندانی شێتراوژەن، ئەوی دەستانی پیل ئەفگەن،
لە ڕوی غەوواصی ئەتراکا وەکو ڕوبە گوریزانن
٢٩ کوهەن سەوداگەری شاری لە شورا مەصلەحەت بینن
وەلێ ئۆکەر بە بەقالی تەرازوبازی دوکانن
٣٠ کرێکارانی ناکەس بۆ باغەی کولبەیی دیهقان
لە خانەی کارلی ئۆکەر پەیاپەی خشت کێشانن
٣١ بە ڕێ ی بیم و خەتەردا یەک بە یەک بۆ قاصیدی چاکن
بە بێ تەکلیفی ڕەهزەن، خود بە خود بێ چیز و عوریانن
٣٢ صەفی مەفروضی بێ تەوسەن لە سەهمی سەت سەتی ئەتراک
وەکو عاشق لە هیجرانا یەکایەک ئەشک ڕێزانن
٣٣ کەهێ قەلبولنەسەد بەسکە بە بێ سایەن لە وادی دا
وەکو مەجنونی سەحرایی لە بن خاری موغەیلانن
٣٤ کزە و دودی کەباب دەردێ لە مەطبەخەهای بێ دودا
بە یادی قوتی شامی شەو جگەرها بەسکە بریانن
٣٥ طەلەب ناکا کەدا تەد سوی سفرەی صاحیبی نیعمەت
لە تاو ئەحوالی بێ نانی لە هەرجا خانە میهمانن
٣٦ بە ظاهیر خورەم و شادن لە ڕوی تورکی ئەڕزمی دا
لە دڵ دا گەرچی دیگ ئاسا بە مەخفی جوملە جۆشانن
٣٧ بە ئەحوالی ملوکانی کەداپەروەر دلم سوتا
لە بابانا ئەمیستە موستەحەققی خێر و ئیحسانن
٣٨ لە جەوری چەرخی گەردون بەسکە حەیرانن بە ناچاری
بە لەب خەندان و شادانن بە دڵ غەمگین و گریانن
٣٩ بە نامەردی سەراسەر میثلی گورگینن لە لای ڕۆمی
ئەگەر ڕوبین تەنی عەهدن وەگەر سامی ئەریمانن
٤٠ نیظامانی مولازم مەنصەبی ماضی بیحەمدیللا
لە لادێ دا بە دو شایی هەمو جۆجێنی دیهقانن
٤١ خەیانەت پیشەکانی فەوجی برنجی لە برسانا
بە ناچاری لە دێ ی صوفیلەرا وەرزێری دۆمانن

٤٢ مەلەخ طەبعن لە هێشوی دەغڵی دیهقان بە هەر لادا
لە ناو جاڕی گەنم هەریەک وەکو داهۆڵی خەرمانن
٤٣ دریغا بۆ سوارەی خاصی پایتەختی سلێمانی
لە ترکە و قزلەر و تورخ بە ڕوتی جوملە گاوانن
٤٤ پەسێ سەگمەرگ و بێ عار و گرانجان و سوبوک عەقڵن
ئەوانەی ئەهلی بابانن بە دڵ لەم عەهدە خەندانن
٤٥ لە ئەوضاعی سلێمانی ئەوانەی شاد و ئاسودەن
لە فەرعا نوطفەی حەیضن لە ئەصلا جنسی شەیتانن
٤٦ لە ئەصلا بانی ی ئەم کارە کاسبهای شەهری بون،
لە ئەمری فیتنە ئەنگێزا سەراسەر میثلی مەردانن
٤٧ گەهێ هەمدەردی ئەتراکن، گەهێ هەمعەیشی ئەکرادن
لە یەکلا مادەری بەرڕەن، لە یەکلا یاری گورگانن
٤٨ لە ظوڵمی چەرخی چەپگەردش، دریغا حەسرەتا دەردا
بە میثلی سالمی بێکەس گەلێ کەس وێڵی شارانن.(٨)

هەروەکو بە سەرناوەکەی دا دەرئەکەوێ: «لە وەصفی پەرێشانی نوکەرانی بابان دا دوای ڕۆیشتنی عەبدوڵڵا پاشا بۆ قوستەنتین»، سالم ئەم قەصیدەی لە دوای لێخرانی عەبدوڵڵا پاشا و، کێشانەوەی بۆ بەغداد و، دورخستنەوەی بۆ ئەستەمۆڵ، هۆنیوەتەوە. والی بەغداد ئیسماعیل پاشای بە موتەصەڕیفی سلێمانی داناوە.

ئیسماعیل پاشا ئۆردوی تورکی هێناوە. بنکە و بارەگای لە سلێمانی داناوە. بۆ ئەوەی شوێنەواری دەسەلاتی بابان ئەهێڵێ، داوودەزگای پێشوی گۆڕیوە و، هی تازەی لە جێگا داناون. زۆر کەس لەوانەی لە سەردەمی دەسەلاتی بابان دا خاوەن پلە و پایە و دەسەلات و ئیمتیاز بون لابراون و لێ یان قەوماوە. ئەمەش کاری کردۆتە سەر باری ژیانیان.

سالم لەم قەصیدەیەدا باسی چەند شتێ ئەکا:

١. خراپی باری ژیان و هەلومەرجی گوزەرانی «هەڵبژاردە» ی دانیشتوانی سلێمانی: بنەماڵەی میرەکان و، کاربەدەست و موچەخۆرەکانی دەزگای بابان... ئەمانە بە جۆرێ لە ناز و نیعمەت کەوتون، کەوتونەتە سواڵ و، ناچار بون شوانی، گاوانی، حەماڵی و عەللافی... بکەن.

٢. هەندێکی تریش لە ترسی زوڵموزۆری دەسەلاتی تورک لە شاردا خۆیان گۆشەگیر کردوە خۆیان داوەتە خانەقا و مزگەوت و خۆیان بە نوێژ و خوێندنی قورئانەوە خەریک کردوە و، هەندێکی تریش لە دێهاتی دەوروبەری سلێمانی دا خۆیان حەشار داوە و، هەندێکیش ئاوارە و دەربەدەری شوێنان بون.

٣. لەو سەردەمەش دا، وەکو هەمو سەردەمێک، تاقمێکی قازانجپەرست و دورو خۆیان لە دەسەلاتی داگیر کەر نزیک خستۆتەوە بونەتە هاوکار و چاوساغیان، لە گەڵ «دایکی بەرخ» شیوەنیان کردوە و، لە گەڵ «گورگ» گۆشتیان خواردوە. سالم جنێوی قورس بە مانە ئەدا کە لە «ئەوضاعی» ئەوسای سلێمانی «شادان و ئاسودە» بون.

٤. «کاسبەکانی شار» کە لە ناتارامیی درێژخایانی سەردەمی دەسەلاتی بابان و، ئەمانی ئاسایشی گشتی و تایبەتی، دیارە ئەوەندە بێزار و هەراسان بون، هاوکارییان لە گەڵ دەسەلاتی داگیرکەر کردوە. سالم ئەمان بە «بانی ئەم کارە»، واتە نوبالی ئەو مەینەتییە لە گەردنی ئەوان توند ئەکا. ڕاستییەکەی ئەمان بەرپرسی ئەو ڕوداوە نەبون، چونکە ئەمە ئەنجامی سیاسەتی ناوەندیی دەولەتی عوسمانی بوە، نەک پیلانی «کاسبەکانی شار».

٥. هەندێ بیروبۆچونی سالم سەبارەت بە «ڕەعییەت» و «کاسب» و «پیشەکار» لەم شیعرەدا و لە شیعرەکانی تریشی دا هەیە، لە گەڵ تێگەیشتنی ئەم زەمانەدا ناکونجێن، بەلام هەمو بیروبۆچونێ ئەبێ ببرێتەوە زەمان و زەمینی خۆی و، بە سەنگ و تەرازوی ئەو سەردەمە و، لە چوارچێوەی هەلومەرجی سیاسی، کۆمەلایەتی، ئابوری، فەرهەنگی... ئەوساکەدا بکێشرێن، نەک بە ... ئێستا و، لە هەلومەرجی ئێستادا.

-١٠-

ستایشی عەزیز بەگی بابان

سالم قەصیدەیەکی درێژی تەرخان کردوە بۆ ستایشی عەزیز بەگی بابان. عەزیز بەگ کوڕی ئەوڕەحمان پاشا و، برای مەحمود پاشا و سلێمان پاشا و، مامی ئەحمەد پاشا و عەبدوللا پاشا بوە. کە تورک دەستی بە سەر سلێمانی دا گرتوە، عەزیز بەگ سەری بۆ دانەنەواندون. بەربەرەکانی کردون و، خەریکی ڕێکخستنی بەرگری بوە. سەرەتای قەصیدەکە بەمجۆرە دەس پێ ئەکا:

دەکا دنیایێ پڕ شۆڕش بە دایم فیتنەها پەیدا
بە ئەیرەنگ و فسون هەردەم لە هەر مویێ وەغا پەیدا

تا ئەڵێ:

پەناهم شەهسوارێکە گوزەرکا گەر بە ئەلبورزا
دەکا نوکی سمی ئەسپی لە خارا توتیا پەیدا
بە حوجەت نێزە گەر لێ دا، سوپەر وەک کاغەزی قەندە
بە هەر ضەربێ لە گەڵ بازویی ئەو، حوکمی قەضا پەیدا

*

لە سەهمی حەملەیی ئەو، بۆ عەدو هەرجا حەزەر لازم

له دەس ئەو بۆ، کراسی ڕۆمیان شێوەی قەبا پەیدا

*

لە دەریای مەعرەکەی تیغی ئەهەنگی گەر نمایان بێ
لە ناو ئۆردوی تورکانا دەبێ شین و صەدا پەیدا

سالم، سەرەتای ستایشەکەی وەکو لە سەرەوە نوسراوە، بە «موبالەغە» دەس پێ ئەکا و، لە سەرانسەری قەصیدەکە دا ئەوەندە بە ئازایەتی و لێوەشاوەیی و سوارچاکیی عەزیز بەگ دا هەڵ ئەدا ئەگاتە رادەی هەڵنانێکی بێ تام. بەڵام بێگومان ئەم هەڵوێستەی سالم، هەڵوێستێکی سیاسی بوە و، جێگای ڕێز لێ نانە. سالم بە تەمای هیچ پاداشتێکی ماددی ئەبوە لە عەزیز بەگ. عەزیز بەگ لەو کاتەدا ئەک هەر دەسەڵاتدار ئەبوە، بەڵکو شۆڕشگێڕێکی یاخی بوە لە دەسەڵاتی زاڵی تورک و، دوایێتر لە هی ئێرانیش. سالم باسی عەزیز بەگ ئەکا وەکو قارەمانی ئەتەوەیی کورد لە بەرامبەر تورکی داگیرکەر دا. لەو ڕۆژەدا ئازایەتییەکی بێ وێنە بوە کەسێ زات بکا، بە چەک یا بە قەڵەم، بچێ بە گژ دەزگای حوکمرانی عوسمانی دا، ئەمە لە دولاوە غەزەبی بە سەر ئەو کەسەدا باراندوە: یەکەمیان، غەزەبی دەسەڵاتی داگیرکەر، کە ئەبو بە هۆی گیران و دەربەدەری و بێ بەشی لە هەمو ئیمتیازەکانی نزیکایەتی لە حوکم. دوەمیان، غەزەبی دژایەتی «خەلیفەی موسوڵمانان»، کە لەو سەردەمەدا لە بەر چاوی زۆر کەس، بە تایبەتی پێشەوایانی دینیی، «ئیطاعەت» ی «واجیب» و «فەرض» بوە.

درای دورخستنەوەی میرەکانی بابان «بۆشایی سەرکردایەتی» دروست بوە. سالم لە شیعرەکەی دا بە ئاشکرا باسی ئەمە ئەکا و، لە خوا ئەپاڕێتەوە عەزیز بەگ ڕزگار بکا یا بیگێڕێتەوە بۆ ئەوەی سەرکردایەتی موڵکی بابان بگرێتە دەس و، لە دەس تورک دەری بهێنێ و، ڕەواجی بۆ پەیدا بکا.

عەزیزم وا لە ناو چاها خوداوەندا ئەجاتی دەی
لە چیهرەی ئەو بکا یەعقوبی دڵ ڕەمزی صەفا پەیدا
خودایا موڵکی بابان بێ ڕەواج و قەڵبە، سا لوطفێ!
بە ئیکسیری وجودی ئەو بکا، وەک مسک، بەها پەیدا.

-۱۱-

شەڕی سوارەی بەبان و ئۆردوی ڕۆم

سالی ۱۲٦۳ / ۱۸٤۷ ڕێککەوتنی دوەمی ئەرزڕۆم لە نێوان دەوڵەتی ئێران و تورکیای عوسمانی دا بە چاودێری دەوڵەتە گەورەکانی: بەریتانیا و ڕوسیا، ئیمزا کرا و هەردو دەوڵەت پەسندیان کرد. ئەمەش بناغەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر مەسەلەی کورد و میرایەتیە کوردیەکان دارشت. پاشاکانی بابان ئیتر بواری موناوەرە و، ئەمبەر و ئەوبەریان ئەما.

سالی ١٢٦٤ / ١٨٤٨ نەجیب پاشای والی ی بەغدا، ئەحمەد پاشای بابانی بە یەکجاری لێ خست و، عەبدوللا پاشای برای لە جێگای ئەو دانا بە قایمقامی سلێمانی.

دوای نەجیب پاشا، عەبدی پاشا بو بە والی ی عێراق. محەممەد بەگی برای عەبدوللا پاشا، بەو هیوایەی ئەو لە جێگای عەبدوللای برای بکەن بە قایمقام، هەلات بۆ بەغدا. لە بەغدا گلیان دایەوە.

سالی ١٢٦٦ / ١٨٤٩ نامیق پاشای والی ی بەغدا، عەبدوللا پاشای بانگ کرد بۆ بەغدا، لەوێ گلی دایەوە. ئیسماعیل پاشای دانا بە قایمقامی سلێمانی و، هێزێکی ٢ هەزار کەسیی لە گەڵ نارد. نامیق پاشا لە پێش دا محەممەد بەگ و، دوای ئەو بە چەند ڕۆژێ عەبدوللا پاشای بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەموڵ کرد. ئەرکی ئیسماعیل پاشا لە سلێمانی دا ئەوە بو: شوێنەواری دەسەلاتی بابان نەهێلێ و، دەسەلاتی ناوەندیی تورکی تێ دا دابمەزرێنێ.

ئیسماعیل پاشا یەکەمین حاکمی بێگانە بو لە سلێمانی.

عەزیز بەگی ئەورەحمان پاشا سەری دانەنواند و، کەوتە خۆ ئامادە کردن بۆ بەرهەلستی و، دەرکردنی ئوردوی تورک. حسێن بەگی برای و، محەمەدئەمین بەگی کوڕی عوسمان بەگی برازای و، هەندێ لە بەگزادەکانی تری بابان و، هەندێ لە سوارەی هەمەوەند و هۆزەکانی تر بون بە هاودەنگی.

عەزیز بەگ و سوارەکانی هەمو ڕۆژێ لە دەوروبەری سلێمانی دا پەلاماری سەربازەکانی تورکیان ئەدا. هێزەکانی تورکیان شپرزە کرد بو. ئیسماعیل پاشا تەنگاو بو. موشیر نامیق پاشا هێزی زیاد و هەندێ تۆپی نارد بۆ بەهێزکردنی ئوردوەکەی سلێمانی. بەلام عەزیز بەگ بەردەوام بو لە سەر شالاوەکانی.

عەزیزبەگ بە نیازی گرتنەوەی سلێمانی خۆی ساز دا. لەمەش دا محەممەدئەمین بەگ و، کوڕەکانی سلێمان پاشا: قادر بەگ و حەسەن بەگ و، چەند کەسێکی کە لە بەگزادەکانی بابان هاودەنگ و هاوکاری بون. پێ ئەچێ هەندێ لە بابانەکان لە ناو هێزی «نیظام» دا بوبن و بۆ «فێڵ» بەڵێنی هاوکاریان پێ دابێ، بەلام لە کاتی شەڕەکەدا بەڵێنەکەیان بە جێ نەهێنا بێ.

هێزی عەزیز بەگی بابان بە کۆمەڵ هێرشیان بۆ ناو سلێمانی کرد.

ئیسماعیل پاشای تورک بەربەرچی دانەوە. بە توندی تۆپبارانی کردن و، سەربازەکانی تورک ناو کۆلانەکانیان لێ گرتن. شەڕێکی قورس قەوما. سوارەی بابان لە ئاگری تۆپ و تفەنگی تورک زەرەرێکی زۆریان پێ گەیشت و، شپرزە و پەرێشان بون. ژمارەیەکی زۆر کوژران. محەممەد ئەمین بەگ بە گوللە بریندار بو. بە زەحمەتێکی زۆر لە شار دەرباز بو. خۆی گەیاندە ئاواییەکی دوری شار بەلام چونکە برینەکەی کاریگەر بو پاش ٣ ڕۆژ مرد.

ژمارەیەکی زۆریش گیران. براکانی ئەحمەد پاشا: قادر بەگ و حەسەن بەگ

و، سلێمان بەگی هەڵەبجەیی بە دیل گیران و، بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەموڵ کران.
پیرەمێرد، لە کورتە باسێکی ئەم شەڕەدا، وەکو شەڕەکەی خستۆتە مانگی ناوجەژنانی ١٢٦٦ / ١٨٥٠ ەوە، ماوەی گەمارۆدانی لەشکری تورک و، باسی فێڵەکەیشی کردوە. ئەڵێ: «عەزیز بەگی مامی ئەحمەد پاشا عوسیانی کرد و، یەکجاو یەک ڕۆژ دەورەی سلێمانی بەست. ئاخری بە فێڵ و، بە ناوی عەسکەری ئەحمەد پاشا و دەستە و دائیرەی مورتەددەکانەوە - واتە بە ناوی نیزامییەکانی ئەحمەد پاشاوە - کاغەزیان بۆ نوسی: وەرە ئێمە تەسلیم ئەبین! ئەویش بە دڵپاکی و بێ باکیی هاتە سەر قشڵە و تۆپخانە، لە پڕ دەستڕێژی تۆپ و تفەنگیان لێ کردن. زۆریان لێ کوشتن. هەمزەی مەسرەفی باپیرم لەو شەڕەدا پانزە برازا و کەسوکاری کوژرا. خۆیشی بە بریندار گیرا. لە چوخمەکەی حەساری ماڵی کاک ئەحمەدی شێخ حەپس بون. شەو پەنجەرەی شکان و ڕایان کرد.»
ئیسماعیل پاشای قایمقامی سلێمانی و ئەفسەرە داگیرکەرەکانی لەشکری تورک، لە ٢٩ ی ڕەجەبی ١٢٦٦ / ١٢ی حوزەیرانی ١٨٥٠ دا، بۆ «پاکانە کردن و ئافەرین»ی محەمەد بەگی کوڕی خالید بەگ و کوڕەکانی: عەبدوڵلا، عەبدوڕەحمان و، حسێن، کە ماوەی چل ڕۆژ، بە ٣٠٠ سوارەوە لە سەنگەری تورک دا دژی عەزیز بەگ جەنگیون، شەهادەتنامەیەکیان نوسیوە. هەر ئەمانەش فێڵیان لێ کردوە. لە بەر نرخی مێژویی ئەم بەڵگەنامەیە لێرەدا دەقاودەق وەکو خۆی ئەینوسمەوە:
لە بەگزادە و خانەدانە قەدرگرانەکانی سلێمانیی: محەمەد بەگی کوڕی خالید بەگ، کە دڵسۆز و گیانبەخشی سەڵتەنەتی سامدارتانە و گەیشتۆتە ئەمەنی تەواو و، لە لایەن هەموانەوە و، بە تایبەتی لە ناو عەشیرەتەکەی دا پەسەند کراوە و، ڕاستگۆیی و خزمەتگوزاری شایستەی پەسەندی شاهانەتان بوە، لە گەڵ گەیشتنی عیزەت مەئاب ئیسماعیل پاشای دانراو بە قایمقامی سلێمانی، میری ناوبراو لە ناوچەی قزڵجەدا لە کاتی یاخی بونی بەگزادە و نۆکەرەکان دا، چالاکانە کاری کرد بۆ ڕاکێشانیان و پیاوی تایبەتی نارده سەریان و، بە هەمو جۆرە ئامۆژگاریی و دڵدانەوەیەک لە گەڵیان خەریک بو.
بە بۆنەی ئەو کارە چاک و ڕاستانەی خۆیەوە کە بە کاری برد و یاخییەکان و مرخالیفەکان لێیان نەبیست و گوێڕایەڵی نەبون، هەروەها لەو ساتەی کە ڕێگاوبانی هاتوچۆیش بەسترا بو، ئەو لە ناوچەی قزڵجەوە پتر لە ٣٠٠ سوار و پیادەی خۆی هێنا بۆ سلێمانی و لە لایەن پاشای ناوبراو ڕێنمایی کرا و دامەزرا و، خۆی و ماڵ و کەسوکار و، ڕۆڵە گیانبەخشەکانی شەو و ڕۆژ لە قشڵەدا پێشخزمەتی پاشای ناوبراو بون و، تا بە سەر چونی ترسی یاخییەکان، ماوەی ٤٠ ڕۆژ نەگەڕایەوە ناو خێزانەکەی.
لە ڕۆژانی شەڕیش دا، لە لایەکەوە خۆی و کوڕەکانی: عەبدوڵلا بەگ و

عەبدوڕەحمان و حسێن بەگ، هاوکاری ئەو سوارە و پیادانەی ژێر فەرمانی بون و، خەریکی بەرهەڵستی کاری ترسناکی ناڵەبارەکان بون، کە بە غیرەت و دڵسۆزییەوە، خۆیان لە ڕویان دا توند ڕاگرت. لە لایەکی ترەوە، ئێمە لە دڵپاکیی و ڕاستگۆیی و بە جێهێنانی ئەرکیان دڵنیا بوین.

لە کۆتایی دا، لە بارەی غیرەت و دڵسۆزیی ناوبراوی میری ناوبراو و کوڕ و بەگەکانی کە باس و تاریفیان تەواو نابێ و بەراوردی وێنەی بەگزادەکانی تر ناکرێن، لە هەمو ڕویەکەوە شایستەی لێبوردن و مەرحەمەتی گەورەیی پایەبەرزیتانە.

لە بەر ئەمانە، ئێمە ئەم شەهادەتنامەیەمان بۆ بارەگای بەرزتان نوسی و پێشکەشمان کرد. ئەرمان فەرمانی حەزرەتتانە. لە ٢٩ی ڕەجەبی ساڵی ١٢٦٦ دا

بەندە میرناڵای پیادە حەسەن
بەندە میرناڵای ئەندامی ئەنجومەن ئیسماعیل راتب
بەندە میر لیوا و قایمقامی سلێمانی ئیسماعیل
بەندە بێکباشی پیادە تاهیر
بەندە بێکباشی سواری محەممەد شەفیق
بەندە کاتب لیوای سواری سەعید
بەندە قۆلئاغاسی پیادە حسێن
بەندە قۆلئاغاسی سوارە عومەر
بەندە یوزباشی پیادە حسێن
بەندە مولازمی پیادە محەممەد

*

ئەمە دوایین شەڕی بابان بو لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی.

عەزیزبەگ لە گەڵ ژمارەیەکی کەم دەرباز بو. ماوەیەک وێڵ و سەرگەردان لە ناوچەکانی سنوری ڕۆم و عەجەم دا سوڕایەوە. حکومەتی عوسمانی داوای لە ئێران کرد، حاکمی کرماشان، عەزیز بەگ دەربکا. عەزیز بەگ لە هیچ لایەکەوە هیوای نەمابو. سەرەنجام بە تەنیا ڕێگای ئەستەمولی گرت و خۆی بە دەستەوە دا. لە جێگایەکی دور لە کوردستان دەس بەسەر دایان ناو موچەیەکی مانگانەیان بۆ بڕییەوە.

میرەکانی بابان لە کوردستان دورخرانەوە، ئەگەرچی زۆریان پلەو پایەی دەوڵەتییان پێ بەخشین، بەڵام هەتا مردن ئەیان هێشت جارێکی کە بێ بێنەوە سەر خاکی کوردستان.(٩)

سالم ئەم شەڕەی بە هەڵبەستێکی درێژ هۆنیوەتەوە. دیەنی شەڕەکە وەکو شەڕێکی نەتەوەیی دژی دەسەڵاتی داگیرکەر و، عەزیزبەگ وەکو قارەمانێکی

نەتەوەیی شەڕی بەرەنگاری بێگانە باس نەکا.

١ لێم گەڕێن با گۆشەگیر بم، دەستەونەژنۆ، کەف زەنان
کێژەڵۆکەی بای نەدامەت تاری کرد صەفحەی جیهان

٢ شارەزوور بەحر و، سلێمانی لەسەر ئەو کەمیە ڕەنگ
بۆ شکستی وەک ئەهەنگ بو فیتنەیی ئاخرزەمان

٣ کێ دوعای کردبێ بە سۆز ئەمساڵ لە کشتی شەهرەزور
دابیارێنێ لە تەنخوای تەرزە، ڕۆمی ئاسمان؟

٤ ڕاستە گەردون چابوکە بۆ ڕەنگی بەد ڕێتن، وەلێ
نارژێنێ ڕەنگێ بەم ڕەنگە بە موددەی صەد قیزان

٥ بەزمی صەیدی ئێمە صەیاددی فەلەک کارێکی کرد
ڕەنگە بالای تیرقەددان بێتە تەرکیبی کەمان

٦ ضیعفی طالیع جاذیبە وەک کەهرەبا بۆ خوێن و دەم
سەیری چیهرەی بەختی من کەن بو بە ڕەنگی زەعفەران

٧ نەوبەهاری من خەزانە و فێنکیی صوبحم تەموز
پرتەوی ماهە غەم و چاکی دەرونم وەک کەتان

٨ ئاگری نەکبەت لە خەرمەنهای طالیع کەوتوە
شەمعی دەولەت هەر طەرەف دەکرا هەمو خامۆش کران

٩ حەلقەدەین یاران بلا ئاشوفتەبەخت و تیرەڕۆژ
ڕۆژگار دنیای لە ئێمە کردە گێسوی دولبەران

١٠ هەوری بەدبەختی کە هاتە ڕوی فەلەک وەک ڕەنگی قیر
کەوکەبەی ماهی موڕادی ئەهلی بابان بو نیهان

١١ صاعیقە و بەرقی نەدامەت ظولمەتی دا شەرق و غەرب
بەردەبارانە بە مەخصوصی لەسەر مولکی بەبان

١٢ چاوی عیبرەت هەڵبڕە ئەی دڵ لە وەضعی دەهری دون
سەیرکە سا تورکی فەلەک چی کرد بە زومرەی کوردزوبان

١٣ چارسەرکەن ئەهلی دەروێش نانی مونعیمتان بڕا
لولە بو سفرە و نوالە، ون کراوە ظەرف و خوان

١٤ ئەهلی سادات و مەلا و حاجی بلا شین کەن بە سۆز
دەفتەری ئەهلی وەظایف دیم عمومەن حەک کران

١٥ عەرصەیی مەیدانی چەرخە نیستە جەولانگاهی بوم
بو بە لانەی زالمی بەدخو ئاشیانەی باڵەبان

١٦ دڵ لە میحنەت کەیلە تابی سەیری ئاوشارم نیە

عەینی چاوم خوێنی تێ زاوە لە داغی مەردومان
١٧ بێ زەبان، کوکوزەنان، هەر خانەدان، تێ دەفکرم
عەنکەبوت خواجانشینەو جوفتە جوغدن دیدەبان
١٨ حاکمە ڕۆمی لەسەر تەختی سولەیمانی دریغ
کەوتە دەستی دێوی دون موهری سولەیمان ئەلئەمان
١٩ مەجلیسێ وابێ موشەخخەص دودی گزگرد عودە بۆێ
دەروێش ئاغا بو، لە جێ ی مستۆ هەمو شەو نەغمەخوان
٢٠ عەزل و نەصبی کرد بە تەدبیری کەیا مەنصوری ڕۆم
قاوەچی ئەولای قاپیی بێت و، سوران پالەوان
٢١ کێ دەکا تەقسیمی مەنصەب وا مرقاپیل شەننی شەخص
بۆ عەزیز سەروازی کەوم و حاجی قادر ئاشەوان
٢٢ ئالوکۆڕی مەنصەبی دو شەخصی عالیجاه کرا
مەحمودئاغای زل حەکیم باشی، حەمامچی باپەجان
٢٣ کۆڵ بە دۆش، با خەرقە پۆش بێ، تاج و کەشکۆڵ هەڵگرن
ڕو بکەنە ئەملاکی (...) بچنە شاری خامۆشان
٢٤ ئەسکەمل بێنێ قەراریان دەن لە جێ ی ئاغالەران
مەجلیسی شورا ئەمێستە خاصە بۆ ئەصنافەکان
٢٥ وا کەریم ئاغای ئەنێ تەدبیری هەستەی جاف دەکا
خالە هۆمەر داروغەی شارە و مودیری حاجی ئەحان
٢٦ کەس ئەچێتە پێشەوە حاجی غەنی تەدبیرییە
مەئموری ئەهێی نفوسە و شاغیلی باجی دوکان
٢٧ حاجی میرزا کەوتە ناو کار و تەرازوی شاردەوە
مەصرەف ئاسا حاسیبە بۆ خاصەجاتی مالوان
٢٨ میری خولمار و دەڵێن ئەمساڵ مەظەننە صالحە
باز بە جەبباریان سپارد باقڵ نوموری دۆمەکان
٢٩ ئاغەطاها مەشوەرەتجویە لە گەڵ سەرکاتبی
وادەزانم وەرگرێ حوکمی چیاسەوز و شوان
٣٠ بۆ گەڕانی دەوری شار ئەمشەو مەلا یونس دەچێ
مشتەکەی کورز و، کەمەندی کشتەک و، دەرزی سپنان
٣١ حامید و، وەستا حسێنی کۆڵ لە شارا گەزمەچین
هەردو بۆ خوێن ڕێتنی دز کوبەکو توشنەن بەجان
٣٢ شیری قەیچی، تیری دەرزی، زەرگی نیوکەز، زەرعی ڕم

نەخ کەمەند، نەسپەر وتو، جەوشەن پەتی، بەن تەردەوان
٣٣ غەلبەغەلبی هەی بکوژ هەلسا لەدەشتی چوارباغ
قادری دەللاکە هەرشەو تا سەحەرگەهـ پاسەبان
٣٤ سەتلی سەرج و، سینیی تەپل و، نەسبی قاپقاپی حەمام
لزنکی جەوشەن، شیری گزلک، تزیزی گازی ددان
٣٥ وا موسەللەح بون بە نەسباب، پەلی نەجارری شار
بۆ کەمینگاهی گوزەر وەک شیری بەندی بەردران
٣٦ ناخج و تیر و کەمان و زەرگ و دەشنە و دەهرە بو
نەسکەنە و تێشە و مشار و لێسک و مەنگەنە وەکەوان
٣٧ چاکی کرد میرزا سلێمان پاسی دەککەی زیندرو
سەنگەری دەستگایە بۆ شەڕ، شەو هەتا وەختی بەیان
٣٨ مشتەیی نایە هەمانە و دەیومشێنێ میثلی گورز
کازنی تیژی نەخەج، زوپین درەفش، نەسپەر هەسان
٣٩ مونیسی خاص و نەدەب ناموز پاشایە بزە
بۆ نەدیی چون دزەش بێنن لە تیمار و کچان
٤٠ باشخەپاطی خەرقەیی کەهیا نەلەی کۆپاندرو
نەحمەد ناغای دەرزیباشی بو بە قاطرچی خەران
٤١ هەی پەنا بە خودا لە دەس نێلی غەوارەی دەوری شار
کافرۆشی و چنگنی و چوچانی و جافی تەلان
٤٢ عەزمی هەر کارێ بکا فەرضەن نەگەر کاک نەحمەدە
وای دەمالن سێ کەڕەت تا دێتە کانی ناسکان
٤٣ بۆ نەجیبانی ولایەت بونە نافەت نانەجیب
جامەیی شەهری لە دەست صەحرانشین بەس، دادڕان
٤٤ پالەنی و نەولا سوتەڵ هەردو شەریکی قیسمەتن
ثەهتی طوغرا بون بە حوکمی ماوەت و سەمتی قەشان
٤٥ لوطفی ڕۆمی پرتەوی ڕۆژە لە نیک و بەد دەدا
لەقلەق و نێریش دەچن بۆ ضابیطی نەهری موان
٤٦ کەس نەلێ ڕۆمی لە تەسخیری مەمالیک چاپوکن
سستیی بەختی عەشیرەت بو بە چالاکیی نەوان
٤٧ وەرنە ڕۆستەم وەک نەمان کەی دێتە دەست بۆ چاپوکی
وا بە جورئەت، وا بە غیرەت، وا پەل و صاحیب سینان
٤٨ وەختی حەملەی ڕۆژی مەیدان موددەعی وا پێ دەکەن

دێتە لەغزش بێ ی ڕیکاب و ، سست دەبێ دەستی عەنان
٤٩ شێری بێشەی موڵکی بابان، مەردی مەیدان، ظاهیرە
کەر کەسێ بیبینێتە خاطر دەستوبردی گەرمیان
٥٠ مەرگی تورکانی جەفاجو صەد قەدەم پێش گوللە کەوت
تا پەلە ئەنگوشتی بۆسی، ئەو کەبشتە سەر نیشان
٥١ ئیختیراعی تورک لە دڵ دا مەشقجوی شێوە شوغال
یەککە تازی کورد لە دونبالی وەکو شێری ژیان
٥٢ خۆ لە بیمی تیغی جان فەرسای میر ئەو ڕۆژە تورک
میثلی کەوباری هەڵتۆبێ شەش جیهەت لێک هەڵوەشان
٥٣ هەر کە شوعلەی ماهیچەی تیغی بورەهنە بو ظهور
وەک قولنگی شەو چرابێ تێکەڵاو بون ڕزمیان
٥٤ گوللە تۆپ وەک تۆپی قایش بو لە ناقار غیرەتی
طەبعی جۆیای بەزمی شللیک بو لە جێ ی سینەکەمان
٥٥ بۆ تعمیاری مەعرەکە تیغی بە ڕوتی ناھڕێ
بۆ جەلای جەوهەر لە خوێنی موددەعی وردەگرێ قان
٥٦ شۆڕی مەخفی ڕزمیان زانیوتە بۆ ظاهیر دەبو
نوکی ئەی دەیخوێند لە دڵیانا هەمو ڕازی نیهان
٥٧ نیسمی قابیض بو لە جێ ی جەوهەر لە حەربە ڕەزمی ئەو
وەک چەپەر پۆستەی ئەجەل هات و بەتورکی دا نیشان
٥٨ وەختە بو تای پیرەهەن کفنی حەیات کەن بۆ مەمات
هەر لە ناکاوا نیظام دایان لە ڕیزی باڵەبان
٥٩ ئاهی ئەم حاکمانە تەحقیقە ئەگەر ئەگرێ نیظام
قەومی نوحیش دەچنە جەننەت بێ شک و شوبهە و گومان
٦٠ صەرفی ئەقدی ڕۆحی شیرین بو هەتا پەروەردە بون
بەچە گورگ ناسا لە ئاخر کەوتنە کۆزی دودەمان
٦١ فەرقی فەخری میرنالا کەبیە بەهرام و ئەسەد
کەوتە قەعری چاهی غەم لەو حاڵە میری بازیان
٦٢ باز وەکو بازی تەوار دەورێکی کرد و هاتەوە
دەوری کەهیا و شاری دا دیسان بە ڕارای نۆکەران
٦٣ ئاغەلەر وەک گورجکی گا هەریەکێ فیکرێ لە دڵ
خۆ نیظامیش مثلی سوسن جوملە خودڕو و دوزبان
٦٤ هاتە ژێر پاساری تەنگ لەشکر ڕیکاب ئەندەر ڕیکاب

کەوتنە سەرکزڵان و بێ ڕێگە عەنان ئەندەر عەنان

٦٥ بو بە جێ ی بەبر و غەضەنفەر کوچە کوچە و ئاوسوقاق
سەرمەحەللە ڕەنگی بێشەی گرت لە نێزەی جان ستان

٦٦ ڕەنگی صەحرای مەحشەری بو شیوەکەی لای پیرمەسور
گرمەگرمی تۆپی ڕۆمی، هەوهەوەی سوارەی بەبان

٦٧ پەیکی تەقدیر بو بە سەقا ڕاویەی ظولمی بە دۆش
ئاوی ئەلماسی بە تیری ڕێتە حەلقی تەڕدلان

٦٨ ئارەقێ، ئابێ، ئەبو غەیرەز شەرەنگ میناییی تیغ
بێخودی ئەشئەی خەمزشی تا حەشر بو بۆ یەلان

٦٩ بو بە جاروبی محەللە هەر طەرەف پەنجەی پەڕیو
پێکراو بێ پێ لە مەیدان، پەهلەوان وەک پالەوان

٧٠ سەن سەنی سوارە نیظام و، کێلی ئولانی تورک ئوچاخ،
بکرەبکرەی کورد زەبان و، ئاخ ئاخی تورکمان

٧١ قەهرناک و سەربوورەهنە، ئاتەش ئەفشان، حەملەوەر
جەنگجو بون، یەک بە یەک، هەر سو وەکو بەبری بەیان

٧٢ هەی خودا ڕۆ لەو دەمە چی کرد غەوای تۆپ و تفەنگ
سەرزەمین تاریک و، دنیا تۆز و، کەڕ گوێ ی ئاسمان

٧٣ ماهی طالیع ڕێ ی مەحاق و ڕۆژی ئەکبەت جیلوەگەر
خەرمەنی شادی لەبەر با، بەرقی غەم ئاتەش فشان

٧٤ لاغیریی طالیع شکاندی حەسرەتا بازوی قەوی
ئەختەری بورجی موظەففەر خۆی لە نیمە کرد نیهان

٧٥ گەرچی پێشاپێش بە هەیبەت چون و ئازا کەوتنە ماڵ
حەسرەتا باز هەم نەیان زانی نیظام وا بێ حەیان

٧٦ سێ بلوک لای پشتی گرت و، سونگی دەوران هاتنە پێش،
فیرقەیێ لای پیرمەسور و نیوی کزلانی ئەحان

٧٧ پێشی دەمیان نزغلەمەی تۆپ، پشتی سەر ئەو ئاگرە،
کەییە چەرخی هەفتەمین، لەو حینەدا، ئاه و فوغان

٧٨ غەیری تیغی تەڕ گەروی لەب تۆشنەکان ئاوی ئەدی
کوشتەکانی کوردزەبان دەتوت شەهیدی کەربەلان

٧٩ گوێ ی فەلەک کەڕ بو لەبەر ناڵەو ئەفیری ئەهلی شار
لامەکانی گرت صەدای ناڵە و فوغان و ئەلئەمان

٨٠ موددەعی کوێر بێ! نیظام ئیفلیج! مەکان ژێروزەبەر!

میری سورداش و، ئەمینەی پیاوی، هەردو ئەنگوان
٨١ گەر عەشیرت گریە کەن هەریەک هەتا دەمرن کەمە
کوشتنی ئەو، بای موخالیف بو لە شەمعی دودەمان
٨٢ رۆژی ئەتل ئەمرۆیە ئەلحەق «وا حوسەین» ی پێ دەوێ
بۆ ئەدایی قەضییە سەراسەر نیلگونە ئاسمان
٨٣ یادگاری حاکمان و، جانشینی سیلسیلە
نامورادو نەورەس و، مەقصەد نەدیوو نەوجەوان
٨٤ سا ئەلەک کەیخوسرەویی خوێنی سیاوەش گوم مەکە
رۆستەمی ثانی عەزیزە و، موددەعی تورانییان
٨٥ قادری قودرەتنوما تۆ قودرەتی خۆت کردە کار
قادری ئیمەت موسەلسیل خستە بەندی رۆمیان
٨٦ وەرنە قادر تۆ دەزانی قەط کەسێ قادر نەبو،
وا بە مەقهوری، بکا قادر ئەسیری رۆمیان
٨٧ گوللە وەک تەرزە دەباری ئەهلی لەشکر کەوتنە پاڵ
پای ڕیکابیان قورص لەنگەر بو، سوبوک دەستی عەنان
٨٨ هاتنە ناو کۆزیلکەوە، چەندێک سەلامەت چونە دەر،
بەعضێ کوژران، جوملە گیران و، چەندێ ڕوت کران
٨٩ ئەم لەغەم دا هاتە جۆش، ئەو سێر و، ئەمیان بو غەنی
سەگ لە لاک، عەسکەر لە ماڵ و، دڵ لە تیغی قاتلان
٩٠ دەربەڕین باز مەیلی ئیقدامیان نەبو لەو بیدعەتە
حەسرەتا یەک دڵ نەکەینە شیوەکەی گردی گولان
٩١ گەر محەللی گریە بو ئەو وەختە من زۆر پێ کەنیم
پورە ماتان ئەحمەد ئاغای بردە شکلی دژمەکان
٩٢ گەرچی میصرە شارەزور ئەمما خەرابە بێ عەزیز
ڕو دەدا لەم خەلقە ئاخر حالەتی کەنعانییان
٩٣ شێری بێشەی مولکی بابان بو عەزیز، ئەمما دریغ،
وەک گرێ ی داموسکی، بێ ئەو، تەرمەکەی زو هەڵوەشان
٩٤ دیدە نابینایە وەک یەعقوب لە هیجرانی عەزیز
تۆی خودا صاحیب مەکان و تۆی خودایا لامەکان
٩٥ کەوکەبەی بەختی عەزیزم وا لە چاها بێنە دەر
شەعشەعەی ئەمری مونەووەر کا زەمین و ئاسمان
٩٦ چنگلی شەهبازی بازی بازیانیی باز نەدی

فش هەلات کەهیا لەسەر بەیضەی طەمەع وەک ماکیان
٩٧ بۆ مەداری نانی عوشرەت، قەط مەدارێکی نەبو
ناشەکەی طەبعی بە ناوی کەیدی ڕۆمی هاتە دان
٩٨ بەختی سوتێ، سا لە ڕێ ی حەق، «حەق» حەقی لێ وەرگرێ
بەدئەمەک گیری ئەمەک بێ، وەک ئەوانی دا بەمان(١٠)

ئەم قەصیدەیە چەند بابەتێکی گرنگی تێ دا کۆکراوەتەوە. من لە لایەنی ئەدەبیی نادوێم. ئەوەی لێرەدا من مەبەستمە لایەنی مێژویی و، ناوەرۆکی سیاسی و کۆمەلایەتی هۆنراوەکەیە. لێرەدا چەند گۆشەیەکی ڕون ئەکەمەوە:

١. گلەیی لە ڕۆژگار

سالم سەرەتای قەصیدەکەی بە سکالا دەس پێ ئەکا. چەند جارێ وشەی: فەلەک، گەردون، ڕۆژگار، ئاسمان، دەهری دون.. دوبارە ئەکاتەوە. ئەوەی بە سەر کورد هاتوە ئەبەستێتەوە بە بڕیاری فەلەکەوە. پێ ئەچێ سالم باوەڕی بە «قەدەر» هەبوبێ.

٢. تەشکیلاتی داوودەزگای حکومەتی

دوای ئەمانی دەسەلاتی بابان و، هاتنی دەسەلاتی تورک، وەکو بەشێ لە سیاسەتی چەسپاندنی دەسەلاتی ناوەندیی تورک کاربەدەستانی داوودەزگای بابانیان لابردوە و، هی تازەیان لە جێ داناون. هەرچەندە هەندێ لە مانە کورد بون، سالم دژی ڕاوەستاوە. بە گالتە پێ کردنەوە باسیان ئەکا. چونکە فەرمانبەری تورک و هاوکاری ئەوان بون.

٣. شەڕی نابەرامبەری کورد و تورک

سالم باسی ئەم شەڕە ئەکا وەکو شەڕێکی نەتەوایەتی کورد لە دژی دەسەلاتی تورکی داگیرکەر. بەلام بە داخەوە باسی نابەرامبەریی ئەم دو هێزە ئەکا لە چەک و ژمارەدا. شەڕی تەنبەتەنی ناوشار، لە ناو شارێکی بچوکی وەکو ئەوسای سلێمانی دا، لە نێوان تاقمێکی شۆڕشگێڕ و، هێزێکی گەورەی وەکو ئۆردوی عوسمانی دا. بێگومان هەر نابەرامبەر ئەبێ. سالم بە شانازیەوە باسی ئازایەتی سوارەی بابان ئەکاو، بە ستایشەوە لە هەلمەتی شێرانەیان ئەدوێ.

٤. ستایشی قارەمانەکانی شەڕەکە

ئەم شەڕە دۆڕاو بوە. پاداشتێکی ماددی پالی بە سالمەوە نەناوە بۆ دانانی قەصیدەیەکی وەها، ئەوەی پالی پێوە ناوە هەستی نەتەوایەتی و، خۆشەویستی قارەمانەکانی شەڕەکە بوە. ئەگینا ستایشی عەزیز بەگی یاخی لە دەسەلاتی تورک و، ستایشی میری سورداش و پیاوەکەی کە هەردو لە شەڕەکەدا کوژراون و، ستایشی قادربەگ کە بە دیلی کەوتۆتە دەس هێزی داگیرکەر ئەبێ چ قازانجێکی بە سالم گەیاند بێ جگە لە ڕق و سزای کاربەدەستانی عوسمانی.

سالم زۆری بە ئازایەتی عەزیز بەگ دا هەڵداوە، بەڵام بێگومان، سالم ئەگەر لە عەزیز بەگ ئازاتر نەبوبێ، ئازایەتی ئەم لەو کەمتر نەبوە. پێوانەی ئازایەتی تەنیا شەڕە تفەنگ نییە. ئازایەتی لە دەربڕینی هەڵوێستی سیاسی، فیکری، کۆمەڵایەتی دا وەکو ئازایەتی مەیدانی جەنگ یا بگرە زیادترە. پیاوێک لەو ڕۆژگارە تاریکەدا، کە زوڵم و زۆرداری تورک گەیشتۆتە ئەوپەڕی، ستایشی قارەمانەکانی شۆڕش دژی دەسەڵاتداران بکاو، بە ئاشکرا هێرش بباتە سەر تورک و، بە ناو جنێو بەو کوردانە بدا کە هاوکاری داگیرکەریان کردوە. ئەمە سەرەڕای دوژمنایەتی کاربەدەستانی حکومەت، دوژمنایەتی لە گەڵ زۆر پیاوی دەسەڵاتدار و بنەماڵەی کاربەدەستی سلێمانی بۆ دروست کردوە.

٥. گاڵتە کردن بە «ئەصناف»

خاوەن پیشەو دوکانداری بازاڕ هەمیشە و، لە هەموو شوێنێ، ئاسایش و ئارامییان ئەوێ. دیارە ئانارامی سیاسی و، ململانێ ی ناجوامێرانەی نێوان میرەکانی بابان دانیشتوانی شاری سلێمانی و ناوچەکەی بە جۆرێکی وا زۆر بێزار و هەراسان کردوە، کە دەسەڵاتی تورک گەیشتۆتە سلێمانی دوکاندار و پیشەکارەکان و، هەندێ لە ئاغاکان... هاوکاریان لە گەڵ دەسەڵاتی تورک کردوە، بە تایبەتی بۆ پارێزگاری ئاسایشی شار لە دز و جەردە.

-١٢-

مژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵلا پاشا:

هیوایەکی ئەهاتە دی!

عەبدوڵلا پاشا دوایین حاکمی بابان بوە لە سلێمانی. پێش ئەوەی بە یەکجاری لێ بخرێ و دور بخرێتەوە بۆ ئەستەمۆڵ، ماوەیەک لە لایەن والی بەغداوە بە «قایمقام» ی سلێمانی دانراوە. لە سەر ئەمە زۆر کەس پلاری لە عەبدوڵلا پاشا گرتوە و بە «موچەخۆری تورک» لە قەڵەمیان داوە.

دەوڵەتی عوسمانی لاواز بو بو. دەوڵەتانی ئەوروپی تا ئەهات نفوزیان زیادی ئەکرد و، تەماعیان ئەکردە کەلاکەکەی. لە شەڕەکان دا ئەدۆڕا و، ڕێککەوتنی فورس و گرانبەهایان بە سەر دا ئەسەپاند.

بابی عالی لە شەڕدا لە گەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی، بە ناوی «جیهاد»ەوە هێزی عەشائیری ساز ئەدا و، ئەیناردن بۆ بەشداری شەڕ. لە شەڕی قرم (کریمە) دا ڕوسیا باڵادەس بو. تورک باری گلا بو. بابی عالی ئەترسا ئێران ئەم هەلە بقۆزێتەوە بۆ پەلاماردانی تورکیا. عەبدوڵلا پاشا ویستی کەڵک لەم هەلە وەربگرێ. بابی عالی ڕێگایان دا بگەڕێتەوە کوردستان «موجاهیدین» ی بابان کۆ بکاتەوە بۆ هاوبەشی لە شەڕی ڕوسیادا، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تر ئەڵێن: بۆ پاراستنی سنوری عوسمانی لە دەستدرێژی ئێران.

بێ ئەچێ عەبدوڵلا پاشا هەواڵی گەڕانەوەی خۆی گەیاندبێتە کوردستان. سالم دیارە ئاگاداری گەڕانەوەی بوە، ئەو شیعرەی بەم بۆنەیەوە، هۆنیوەتەوە. عەبدوڵلا پاشا گەیشتە بەغداد. والی ی بەغداد، رەشید پاشای گوزێلکلی (عەینەک لە چاو) ڕێگای نەدا بگەڕێتەوە کوردستان، لە بەغداد گلی دایەوە. لەمەش دا ڕەشید پاشا دو شتی کرد بو بە بیانو:

یەکەمیان، گێڕانەوەی میرێکی بابان بۆ ناوچەکە وا ئەگەیەنێ دەسەلاتی تورک لە بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەدا سەرکەوتو نەبوە، بۆیە کابرای کوردیان هێناوەتەوە.

دوەمیان، مەترسی ئەوەی، لەو کاتە ناسکەدا کە دەوڵەتی عوسمانی تونشی کێشەیەکی گەورە بوە لەوانەیە ڕێگادان بە گەڕانەوەی میرێکی کورد بۆ ناوچەکە، ببێتە هاندەری گەورەکانی کورد ئەم هەلە بە دەرفەت بزانن، لە دەوڵەت هەڵبگەڕێنەوە و شۆڕش بەرپا بکەن.(١١)

والی، عەبدوڵلا پاشای ڕەوانەی ئەستەمۆڵ کردەوە. نەیهێشت بگەڕێتەوە سەر «موڵکی مەوروثی بابان». هیوا گەورەکەی سالمیش نەهاتە دی. دبارە تا ئێستا ناهەتی دەربارەی ئەم پیاوە کراوە، پلاری قورس و توانجی سوکیان تێ گرتوە. ئەگینا کەسێکی کوردپەروەری وەکو سالم بەمجۆرە ستایشی نەئەکرد و. بە تانوپۆی دا نەئەهات.

١ تیروەش دێمە گوزەشت و عەهدی نیسان هاتەوە
بولبولی بێدڵ لە دەوری گوڵ بە ئەفغان هاتەوە.
٢ سەختگیریی کرد ئەگەر سەرما وەکو ئەفراسیاب
بادی نەوروزی بە میثلی پوری دەستان هاتەوە
٣ لەشکری گوڵ جوملە خەندانن دەڵێن سەرما شکا
تا سلێمانی صەبا بۆ دێوی زستان هاتەوە
٤ باخە پەژمووردەی خەزان و خوڕڕەمی ئەوقاتی حوت
ماهی نەوروزی بە عەکسی ماهی ئابان هاتەوە
٥ بای شەماڵ هێنایە جونبوش قامەتی سەروی سەهی
بۆ خیابانی چەمەن قومری بە ناڵان هاتەوە
٦ سارە دڵدادەی شکۆفەی شاخساری تەرفی باخ
بێخود و ڕەققاص و سەرمەست و غەزەلخوان هاتەوە
٧ بۆ شکۆفەی طیفل واری یەکشەبەی شاخی درەخت
ڕەحمەتی ئیزەد لە گەڵ هەر قەطرە باران هاتەوە
٨ ڕوبەڕوی طیفلی نەباتاتی چەمەن موشتاق وار

دایەی ئەبری بەهاری ئەشک ڕێزان هاتەوە
٩ دەنگی سەد ڕەنگی کولنگ و قاز و سۆنە و بۆرچین
سازوەش هەرسو لە گوێ سەبزە و شەتاوان هاتەوە
١٠ سەبری گولشەن کەن لە چیهرەی گوڵ شەوی نۆردی بەهەشت
هەر طەرەف بۆ بەجلیسی بولبول چراغان هاتەوە
١١ سەبزە وەک مەخمەڵ لە هەرجا فەرشە بۆ صەحنی چەمەن
مەوسیمی عەیش و طەرەب بۆ مەی پەرستان هاتەوە
١٢ بۆ دەماغم عەهدی گوڵ ئەفسوردەگی سەردی ئەما
تا لە گولشەن دا بە سەرما بۆیی ڕەیحان هاتەوە
١٣ بێ ی وتم دوێ شەو لە کونجی مبحنەتا واضیح سروش
وا چراغی دودمانی ئەهلی بابان هاتەوە
١٤ چیهرەیی مەقصەد هوەیدا بو لە هەرجا صوبح وار
مژدە ئەی یەعقوبی دڵ، یوسف بە کەنعان هاتەوە
١٥ ئاشکارا هەر طەرەف هودهود لە پەروازا دەڵێ:
ڕوبەڕوی مولکی سەبا تەختی سولەیمان هاتەوە
١٦ بەرق وەش بۆ مولکی مەورروثی لە قوسطەنطینەوە
حاکمی مەنفی بە ئەمری صەدر و سولطان هاتەوە
١٧ ئاصەفی ثانی موورەخخەص بو بە ئەمری پادیشا
بۆ نیظامی مولکی بەینی ڕۆم و ئێران هاتەوە
١٨ من وتم: چۆن بو لە ئاغدنکز ئەجاتی؟ دڵ وتی:
شاه کەیخوسرەو بە جەیحونا بە ئێران هاتەوە
١٩ فیتنەخێزە ڕاهی قوسطەنطین بە میثلی هەفتخوان
ئەم بە هەر خوانێ وەکو ڕۆبێن تەن ئاسان هاتەوە
٢٠ نۆکەرانی بێ ڕەمەق کرد خیسسەتی طەبعی مونیب
بۆ تەنی موردەی خەلایق یەک بە یەک جان هاتەوە
٢١ شەهد و تەڵخە لوطف و قەهری بۆ قەراری نیک و بەد
شاه ئەحل ئاسا بە یادی نۆش و نیشان هاتەوە
٢٢ خۆش ئوما شمشێری ئەو بو وەک هیلالی شامی عید
ماهی ئەو دەرکەوت و عیدی ڕۆژەداران هاتەوە
٢٣ بۆ قیصاصی موستەحەق و تەبض و بەسطی موددەعی
شێری مەردی، گوردی پیل ئەفگەن لە مەیدان هاتەوە
٢٤ خۆشە ئەمجا بۆ تەڕەددود بازیان و شەهرەزور

عادیلی نادروەش بۆ جانی دوزدان هاتەوە

٢٥ بێن بە هەم با دەنگی گریەی مولحید و خەندەی مورید
بۆ نەمانی کفر و ظولمەت بەدری نیمان هاتەوە

٢٦ شەب نشینانی خەفەت با زەررەناسا بێنە رەقص
وا لە بورجی دەولەتا خورشیدی رەخشان هاتەوە

٢٧ چونکە دیهقان نۆکەر و، بەگ چەرچیە و، ئاغا بەقاڵ،
بۆ نیظامی نۆکەر و بەقاڵ و دیهقان هاتەوە

٢٨ بچنە سەر صنعاتی نەووەڵ کەفشدۆز و پینەچی
حاکمی مەرکەزشوناسی ئەهلی دیوان هاتەوە

٢٩ دیم لە باباتا رەعییەت ظالم و نۆکەر فەقیر
مونعەکیس بو تەضییە وا بابی فەقیران هاتەوە

٣٠ شەق وەشێن ئامادە بن بۆ کاسبی شورانشین
پشتی لەشکر، صەدری مەجلیس، میری میران هاتەوە

٣١ گریە کا تا دەنگی دەردێ با کەریم ئاغای ئەنێ
حاکمی مەعزول کردەی ئەو بە شادان هاتەوە

٣٢ تەپڵی بدرێنێ، عەلەم ون کا، جەنابی کاک ئەمین
قابیلی بەیداخ و تەپڵ و لەشکر و سان هاتەوە

٣٣ خۆی بە پەت ئەمجا بتاسێنێ مودیری پەت لە مل
صاحیبی چەتر و لیوا و طەوق و فەرمان هاتەوە

٣٤ خرس خو کەهیای ماضی بو لە دەشتی شەهرەزور
پێ ی بڵێن: خۆی ڕاگرێ، وا شێری غەرڕان هاتەوە!

٣٥ چونکە شێوەی زاغی بو سەرکاری کەهیا مرددەتێ
بۆ شکاری ئەو لە سەردا بازی تەرلان هاتەوە

٣٦ سەنگەری عەهدی عەزیز بەگ کەلکی کەهیا ناگرێ
صاحیبی شمشێر و درع و خود و خەفتان هاتەوە

٣٧ ڕەنگە ئەمجا بێتە کاران سەرحەدی مولکی سنە
ڕم وەشێنی مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە

٣٨ کەڕ و ئەڕ با کەم بکا والی بە فەوجی چێشکەرێ
پشتبەندی لەشکری وەندات و جافان هاتەوە

٣٩ طایری دەولەت بیحەمدیللا بە ئەمری شەهرەزور
بوستەعید و خورڕەم و یازان و تازان هاتەوە

٤٠ کەوتە ناو کەففی کەرەم دوبارە خەرجی شەهرەزور

طالعی دەروێش و موفلیس بو، کە قانان هاتەوە
٤١ من بە شک دەموت نەجاتی کەی دەبێ پاشا لە ڕۆم؟
دڵ وتی: سالم یەقینت بێ بە قوربان هاتەوە
٤٢ ئەهلی دانش حاتەمی بەخشش بە ئەبجەد کەن حساب
با نەڵێن: کانی کەرەم کەی بو بە باران هاتەوە؟(١٢)

-١٣-

شیعرنامەکەی نالی و،
وەڵامنامەکەی سالم:

١ قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مرورا
ئەی پەیکی شارەزا بە هەمو شاری شارەزورا
٢ ئەی لوطفەکەت خەبیی و هەواخواه و هەمدەما
وەی سروەکەت بەشارەتی سەرگوشەیی حوضورا
٣ ئەی عەم میزاجی ئەشکی تەڕ و گەرمی عاشقان:
طۆفانی دیدە و شەرەری قەلبی وەک تەنورا
٤ گاهێ دەبی بە ڕەوح و دەکەی باوەشێنی دڵ
گاهێ دەبی بە دەم دەدەمێنی دەمی غورور
٥ مەحوی قەبولی عاطر شەمیمتە
گەردی شیمال و گێژی جەنوب و کزەی دەبور
٦ سوتا ڕەواقی خانەیی صەبرم، دڵ و دەرون
ئەیماوە غەیری گۆشەیی ذیکرێکی یا صەبور
٧ هەم هەم عەنانی ئاهم و، هەم هەم ڕیکابی ئەشک
ڕەحمێ بدەم ئاه و ئەشکە بکە. هەستە بێ قصور
٨ وەک ئاهەکەم دەوان بە هەتا خاکی کویی یار
وەک ئەشکەکەم ڕەوان بە هەتا ئاوی شیوەسور
٩ بەو ئاوە خۆت بشۆ لە کودوراتی سەرزەمین
شاد بێ بە وەصلی یەکدی: کە تۆزی طاهیر، ئەو طەهور
١٠ ئەمجا مەوەستە تا دەگەیە عەینی سەرچنار
ئاوێکە پڕ لە نار و چنار و گوڵ و چنور
١١ چەشمێکە میثلی خۆر کە لە صەد جێ، بە ڕۆشنی
ئەورانی، نوری صافە لە سەر بەردی وەک بلور

١٢ یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەستێرەکانی ڕاکشێن وەک شەهابی نور
١٣ یا چەشمەساری خاطری پر فەیضی عاریفە
یەنبوعی نورە دابڕژێنن لە کێوی طور
١٤ دەم وت دوچاوی خۆمە ئەگەر بەکرەجزیی ئەشک
ئەبوایە تیژ و بێ ئەمەر و گەرم و سوێر و سور
١٥ داخل ئەبی بە عەنبەری سارایی خاک و خۆڵ
هەتا ئەکەی بە خاکی سوئەیانی یا عوبور
١٦ یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەن دەمێ
موشکێن ئەبن بە کاکۆڵی غیلمان و زولفی حور
١٧ خاکی میزاجی عەنبەر و، داری ڕەواجی عود،
بەردی خەراجی گەوهەر و، جۆباری عەینی نور
١٨ شامی هەمو نەهار و، فوصولی هەمو بەهار،
تۆزی هەمو عەبیر و، بوخاری هەمو بوخور،
١٩ شارێکە عەدل و کەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم،
بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن شاری شارەزور
٢٠ ئەهلێکی وای هەیە کە هەمو ئەهلی دانشن
هەم ناظیمی عوقودن و، هەم ناظیری ئومور
٢١ سەیرێ بکە لە بەرد و لە داری مەحەڵلەکان
دەورێ بدە بە پرسش و تەفتیش و خوارووژور
٢٢ داخۆ دەرونی شەق ئەبووە پردی سەرشەقام؟
پیر و فوتادە تەن ئەبووە داری پیرمەسور؟
٢٣ ئێستەش بە بەرگ و بارە عەلەم دارە شێخ هەباس،
یا بێ نەواوو بەرگە کەڕاوە بە شەخسی عور؟
٢٤ ئایا بە جەمع و دائیرەیە دەوری کانی با،
یاخو بووە بە تەفریقەیی شۆڕش و نشور؟
٢٥ سەیوان نەظیری گونبەدی کەیوانە سەبز و صاف،
یاخو بووە بە دائیرەیی ئەنجومی قوبور؟
٢٦ ئێستەش مەکانی ئاسکەیە کانیی ئاسکان،
یاخو بووە بە مەلعەبەیی گورگ و لورەلور؟
٢٧ ئێستەش سورووشکی عیشقی هەیە شێوی ئاودار،
یاخو بووە بە صوفییی وشکی لە حەق بە دور؟

٢٨ داخۆ دەرونی صافە، گورەی ماوە تانجەرۆ،
یاخو نەسیری خاکە بە لیلی دەکا عوبور؟
٢٩ سەیرێکی خۆش لە چیمەنی ناو خانەقا بکە
ئایا رەبیعی ئاهووە، یا چایری ستور؟
٣٠ سەبزە لە دەوری گوڵ تەرە وەک خەططی رویی یار
یا پوشی وشک و زورە وەکو ریشی کاکەسور؟
٣١ قەلبی مونەووەرە لە حەبیبانی نازەنین،
یا وەک سەقەر پرە لە رەقیبانی لەندەهور؟
٣٢ دەس بەندیانە دێن و دەچن سەرو و نارەوەن،
یا حەلقەیانە صوفیی مل خوار و مەندەبور؟
٣٣ مەیلێ بکە لە سەبزە درەختانی مەدرەسە:
ئەوراقیان موقەددیمەیی شینە یا نە سور؟
٣٤ حەوزی پری کە ئاییی دیدەی منە لەوێ،
لیلاوی دانەهاتووە وەک سەیلی شیوەسور
٣٥ ئێستەش کەناری حەوشەکە جێ ی باز و کەوشەکە،
یاریی تیایە، یا بووەتە مەعرەضی نوفور؟
٣٦ چاوێ بخە لە سەبزەوو سیرابی دانیرە
جێ جیلوەگاهی چاوەکەمە نەرمە یا نە زور؟
٣٧ تو خوا فەضایی دەشتی فەقێکان ئەمیستەکەش
مەحشەر میثالە یا بووەتە چۆلی سەلم و تور؟
٣٨ واصیل بکە عەبیری سەلامم بە حوجرەکەم
چیی ماوە، چیی نەماوە، لە هەیوان و تاق و ژور؟
٣٩ ئەو غاری یارە ئێستە پڕ ئەغیارە، یا نە خۆ
هەر غاری یارە، یا بووەتە غاری مار و مور؟
٤٠ زارم وەکو هیلال و، ئەحیفم وەکو خەیالا
ئایا دەکەومە زار و بە دڵدا دەکەم خوطور؟
٤١ لەم شەرحی دەردی غوربەتە، لەم سوزی هیجرەتە،
دڵ رەنگە بێ بە ئاو و بە چاوا بکا عوبور!
٤٢ ئایا مەقامی روخصەتە لەم بەینە بێمەوە،
یا مەصلەحەت تەوەققوفە تا یەومی نەفخی صور؟
٤٣ حالێ بکە بە خوفیە: کە ئەی یاری سەنگ دڵ
«نالی» لە شەوقی تویە دەنێرێ سەلامی دور(١٣)

ڕەلامنامەکەی سالم:

١ جانم فیدایی سروەکەت ئەی بادەکەی سەحەر!
ئەی پەیکی موستەعید لە هەمو ڕاهی پڕ خەطەر!
٢ ئەی میروەحەی جەمالی مەهاسای دولبەران!
وەی شانەزەن بە کاکوڵی تورکانی سیم بەر!
٣ جاڕوکەشی مەنازیلی جانان لە خەڵوەتا!
ئەڕڕاشی فەرشی بەهاران لە دەشت و دەر!
٤ مالش دەدەی بە دەم لە دەمی خوابی صوبحدەم
هەم زولفی قیرەگونەور هەم چیهرەیی قەمەر
٥ بارێ بە سروەکەت بە شنەی، ئەنگەبینی گەز
گرتویە جونبوشت بە هەم ناغوشی نەیشکەر
٦ وەقتی طەوافی عاریضی دولبەر شنۆیی تۆ
لەعزش دەخا بە طوڕڕە لە سەر تا بە پێ کەمەر
٧ کەی دێتە خەندە غونچە، دەمی، بێ وەزیدەنت!
گەر تۆ نەبی درەختی چەمەن ناگرێ ثەمەر
٨ ئیحیاکونی جەمیعی نەباتاتی عالەمی
ڕەعنا گوشا لە تەربیەتی قامەتت شەجەر
٩ ئابی حەیات و ئاتەشی ئەفسوردەیە دەمت
تەحریکی تۆیە گڕ لە تەنورا کە دێتە دەر
١٠ میحنەت ئەوەندە زۆرە، دڵم هێندە تەنگ بووە،
دودی هەناسەکەی سەحەرم هەوری گرتە بەر
١١ هیممەت کە چابوکانە بە ئیجرایی مەطلەبم
لەم سەر برۆ وەکو بەرید و، لەوێ بێ وەکو تەتەر
١٢ بۆ موڵکی شامە نامەیی من، سوێی نالی یە
هەر حەرفێ، ئەو لە وەضعی وڵایەت دەدا خەبەر
١٣ پرسیویە طاهیرەن لە ڕەفیقانی یەک جیهەت
ئەحواڵی ئەهلی شەهر و ڕەفیقانی سەر بە سەر
١٤ لەو سایەوە کە حاکمی بابان بە دەر کران
ئەیدیوە کەس لە چیهرەیی کەس جەوهەری هونەر
١٥ تا بو بە جایی مەطلەعی خورشیدی بەختی ڕۆم
سوتا گیاه و، تەشنەرو خوشیکیدە بو ثەمەر

١٦ ناکەن هەوایی هیچ کەباین ذەلیلی شەهر
بوریانە بەس لە ناری غەما پارەیی جگەر
١٧ جوز گاه گاهی ئاه و ناڵە لە نەیامی ڕۆمیان
نەمدیوە وا ببن لە عەدالەت لەبی بەشەر
١٨ سەیوان پڕە لە شەخصی ستەمدیدە خوارووژوور
هەر قەبری پڕ غەمانە لە هەر لا دەکەم نەظەر
١٩ جێ ی تورکەکانی ڕۆمە دەر و ژووری خانەقا
غافڵ هەمو، لە جای موریدانی باخەبەر
٢٠ ئەو حەوضە پڕ دەبو کە وەکو چاوەکانی تۆ
تەڵییرە ئاوی وەک دڵی مەردانی پڕ کەدەر
٢١ سونا دڵم بە حاڵەتی جۆباری سەرچەر
لێڵاوە چەشمەساری وەکو چاوی بێ بەصەر
٢٢ ئەو دەشتە جایی باریی یارانی حرجرە بو
یەکسەر مەقامی ڕۆمییە هەر وەک تەهی سەقەر
٢٣ زستانی ئەوەڵیێ بو درا بەرگی شێخ هەباس
ڕۆمی ئەوەندە شۆمە لە شەخصیش دەخەن خەبەر
٢٤ وەک پیری ساڵخوردە، حەمە، داری بیرمەسور
مەشغوڵی لەغزشە هەمەجا، پایی تا بە سەرا
٢٥ ئەو بەردەکانی ئاوی نرا قصتی شەخصەکە
دایان بە شاخی دارەکەیا تورکی بێ هونەر
٢٦ وەک چاوی بێ غەمانە هەمو شیری ئاودار
بەس موشکیلە لە چەشمەیی ئەو قەطرە بێتە دەر
٢٧ ئەوسا مەکانی ئاسکە بو کانی ئاسکان
ئێستە لە دەنگ و ڕەنگی ڕۆمی پڕە لە کەر
٢٨ تا دوزدی وەقتی نیمەشەبێ تورکی بێ نیظام
دوزدن هەمو لە خەرمەنی مونعیم وەکو شەرەر
٢٩ شارێکە پڕ لە ظوڵم و، مەکانێکە پڕ لە شین،
جاێیکە پڕ لە شور و، وڵاتێکە پڕ لە شەر
٣٠ ئەمڕۆ فەضایی بازیکەهی جایی ڕەهزنە
لەو دەشتە دێ لە غەیبەوە ئاوازی ئەلحەذەر
٣١ سەرپانی پڕ لە کژدوم و، دیواری پڕ لە مار،
کوڵانی پڕ لە ڕەهزن و، صەحرایی پڕ خەطەر

٣٢ دڵ ئایەڵێ بڵێم چییە سامانی حوجرەکەت
هەر تاری عەنکەبوتە حیجابی بیرون و دەر
٣٣ ناڵێ صەدا لە پەنجەرەکەی جوز فوغانی جوغد
غەیرەز شەقامی مور نییە شوێنی بێ گوزەر
٣٤ تو خودا بڵێ بە حەضرەتی نالی: دەخیلی بم
بەم نەوعە قەت نەکا بە سولەیمانییا گوزەر
٣٥ «سالم» صیفەت لە بێ کەسییا با نەبێ هیلاک
من کردم ئەو نەکا لە غەما خوێنی خۆی هەدەر
٣٦ ئەم مولکە ئەظمی نابێ بە بێ ضەبطی واریثێ.
بێ ئەو بە قەصدی ئەم طەرەفە با نەکا سەفەر(١٤)

پەراوێزەکان

١. بابانی: ١٥٠ - ١٥٢.
٢. بۆ ژیان و شیعرەکانی سالم و کوردی بڕوانە:
دیوانی سالم، بڵاوکردنەوەی: کوردی - مەریوانی، بەغداد، ١٩٣٣
دیوانی سالم، بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٧٢
علاءالدین سجادی: «مێژووی ئەدەبی کوردی»، بەغداد، ١٩٥٢، ل ٢٢٨ - ٢٤٦، ٢٩٦ - ٣٠٨
د. مارف خەزنەدار: «لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە»، بەغداد، ١٩٨٤، ل ٢٠١ - ٢٠٢، ٢٠٤ - ٢٠٦، ٢٣٥ - ٢٥٢
دیوانی کوردی، بڵاوکردنەوەی: کوردی - مەریوانی، بەغداد، ١٩٣١
دیوانی کوردی، بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٦١

٣. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
٣ - ١. ئەلویداع: خواحافیز. جای جانان: جێگای گیانەکان، مەبەستی شوێنی خۆشەویستەکانە.
٣ - ٢. موستەعید: ئامادە. بیلادی رافضی: وڵاتی رافضییەکان. مەبەستی ئێرانە کە دانیشتوانی لە سەر مەزەبی شیعەن. لەو سەردەمەدا کە حکومەتەکانی ئێران و عوسمانی ناکۆکیی مەزەبیی نێوان شیعە و سوننەیان تیژ کرد بو، بە شیعەیان وتوە رافیضی و، لە ڕیزی موسوڵمانان دا دایان ئەناون.
٣ - ٣. شاهی خوبان: شای باشەکان یا جوانەکان.

٣ - ٤. هیجرەت: کۆچکردن، دورکەوتنەوە. تار: تاریک، ڕەش. میهری ڕەخشان: ڕۆژی روناک.
٣ - ٥. مەشریق: ڕۆژهەلات، مەبەستی ولاتی ئێرانە کە کەوتۆتە ڕۆژهەلاتی مولکی بابانەوە. ڕەی: تاران و بەشێکی ئێران بۆ ی وتراوە ڕەی. نیوەبەیتی دوەم ئەکوێجێ لە باتی قیبلەیی جان، قیبلەیی جیهان بێ..
٣ - ٦. ئەشکی دیدە: فرمێسکی چاو. گولنار: دارێکە لە بابەتی دارهەنار، بەر ناگرێ، بەلام گولێکی سوری گەورە و جوان ئەگرێ. ناری بوستان: هەناری باخ.
٣ - ٧. صیحەت: لەش ساغی. وەصل: بە یەک گەیشتنی دو خۆشەویست. هیجر: بە جێ هێشتن، دورکەوتنەوە. مەرەض: نەخۆشی.
٣ - ٨. واضیح: ئاشکرا. سونبول: گولێکی بۆنخۆشی جوانە.
٣ - ٩. زەخم: زام، برین. ئاب: ئاو. بەیکان: تیغێکی تیژە لە ئاسن دروست کراوە، کردویانە بە نوکی تیر و نیزەوە. تەشنە: تینو. موژگان: برژانگ، برژۆل.

٤. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
٤ - ٢. فەرامۆش: پشت گوێ خستن، لە بیر خۆ بردنەوە. میثاق: پەیمان. عەهد: بەلێن.
٤ - ٣. خاطر: بیر، خەیال. خوڕڕەم: خۆش. حوسن: جوانیی. میثل: وەکو.
٤ - ٤. سەحەر: بەیانی زو. صەدا: دەنگدانەوە. ڕەعد: هەورەگرمە.
٤ - ٥. لاکین: بەلام. سەنگین: گران، قورس. سەماع: بیستن. داد: شکات، سکالا. داددار: شکاتکەر.
٤ - ٦. ئیما: ئیشارەت. وێل: ئاوارە، سەرگەردان.
٤ - ٧. جەور: زولم. کۆتا کە: بیبڕێنەرەوە. بێ خەبەر: یەکەمیان مەبەستی «بێ هۆش» و دوەمیان «بێ ئاگا» یە.

٥. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
٥ - ١. کۆی یار: بەردەرگای مالی یار. مەشهەد: شوێنی کۆبونەوەی خەلک، شوێنی کوژران یا شەهید بون. مەدفەن: گۆڕ، شوێنی ناشتنی مردو.
٥ - ٢. تەی کردن: بڕینی ڕێگە. ئابلە: ئاولە. وادی فیراق: دۆلی لە یەک جیابونەوە.
٥ - ٣. مەطلەب: مەبەست. نای: نەی، شمشال. حالی: تێگەیشتن. نەحوا: ناوەرۆک
٥ - ٤. نیش: پێوە دان. گەزینی مار. حەیە: مار. گەزیدە: مارانگاز، مار

پێوە داو. حەی: زیندو.

٥ - ٥. عەیشی وەصل: ژیانی خۆشیی بە یەک گەیشتن. ئەندوهی هیجر: خەمی دوری و لە یەک جیا بونەوە. مەوسیم: وەرز، کات. نوردی بەهەشت: دوەمین مانگی ساڵنامەی ئێرانیە، لە نێوان مانگەکانی فەروەردین و خورداد دایە، خۆشترین مانگی وەرزی بەهارە. دەی: دەهەمین مانگی ساڵنامەی ئێرانیە. سەختترین مانگی وەرزی زستانە.

٥ - ٦. حوججەت: بەڵگە و بیانوی سەلماندن. روخ: رو. صیدق: راستگۆیی. مایل: نارەزوکەر. سیب: سێو. بەی: بەهێ. لای شاعیرانی ئەو سەردەمە سێو نیشانەی رەنگسوری و. بەهێ نیشانەی رەنگزەردی بوە.

٥ - ٧. لەعل: بەردێکی بە نرخە لە خشڵ دا بە کاری ئەهێنن. دەمیان بۆ جوانی و رەنگی ئاڵ شوبهاندوە بە لەعل. دەور: مەبەستی ریزی دانیشتنی مەیخۆشەکانە کە ساقی بە ریز جامیان ئەداتێ. قیسمەت: بەش. جەم: جەمشید، یەکێ لە شاهە گەورەکانی ئێرانە جامێکی هەبوە وەکو ئاوێنە هەمو دنیای تێ دا دیوە.

٦. وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٦ - ١. سینە: سنگ. سەخت: رەق. نەظەر: تەماشا کردن. جوز: جگە. لەختی جگەر: پارچەی جگەر.

٦ - ٢. روسەختی: روقایمی. تاب: تاو، توانا. غەمزە: نیگاکردن. بەعدەزین: دوای ئەمە. جەوشەن: زرێ، کراسێک بوە لە زریزەی ئاسن دروستکراوە کاتی شەر پۆشیویانە.

٦ - ٤. فەرد: یەک بەیت شیعر. عار: شورەیی. رشتە: ملوانکە، زنجیرە. خەرموهرە: موروەکەرانە، کوژەکە کەرانە. هەم سلک: لە ریزی یەک دا دانان. گوهەر: گەوهەر. ولاخی بار هەڵگرتن لە بەر خۆشەویستی و بۆ رازاندنەوەی دەنکە مورووی کەورەیان ئەکرد بە سەر کەللەی دا.

٦ - ٥. لەب: لێو. بوسە: ماچ. مایە: سەرمایە. دەمی ئاخیر: کاتی د. اهەناسە، سەرەمەرگ. تەلەف: فەوتان و. لە ناوبردن. سەودا: مرعامەلەی بازرگانی.

٦ - ٦. پایان: کۆتایی، تەواو بون. مەحض: لێرەدا لە باتی سەرەرای بەکاری هێناوە. حاجب: پەردەدار، دەرگاوان. وەجەب: بست.

٦ - ٧. رەشک: حەسودی. نوطق: قسە کردن. هەجو: پێچەوانەی مەدح.

٦ - ٨. گوزەر: تێپەرین.

٧. شیعرەکانی حاجی لە چاپی هەولێری دیوانەکەی حاجی قادری کۆیی

وەرگیراوە و، شیعرەکانی سالم لە بەر دەستنوسێکی ماموستا نەجمەدین مەلا نوسراوەتەوە و، شیعرە فارسیەکانی م. خالیدیش لە بەر چاپی تارانی دیوانەکەی م. خالیدا ڕاست کراوەتەوە.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٧ - ١. کەیل: پر. جەمعی مەردومان: کۆمەڵانی خەڵک. کەنارگرتن: گۆشەگیری. پیرەمێرد لە سەر هەمان کێش و قافیە شیعرەکەی م. خالیدی کردوە بە کوردی. ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

ڕۆژی جەژنە من تەریک و بێ بەشی دیداری یار
خەڵکی خوڕڕەم، من بە خوڕڕەم ئار لە چاوم دێتە خوار

٧ - ٢. خولد: بەهەشت. مەردوم: خەڵک. سەقەر: دۆزەخ. طولی سەفەر: درێژەکێشانی سەفەر. حەضەر: ئاوەدانی. پیرەمێرد ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

دڵ سوتاو و جەرگبراو، کۆڵان بە کۆڵان دەربەدەر
کەس بە دەردی من نەچێ دورکەوتەیی یار و دیار

٧ - ٣. بێ قەرار: ئارام. ئیضطیراب: شڵەژان، پەشۆکان. ئەستون: کۆڵەکەی ڕاگرتنی ڕەشماڵ. بەکرەجۆ: گوند و چەمێکی نزیک سلێمانیە. سەرچنار: سەرچاوەی ئاو و سەیرانگایەکی نزیک سلێمانیە.

٧ - ٤. بێ نەوا: داماو. غوربەت: ئاوارەیی و دەربەدەری. ناتەوان: بێ توانا. کابول و غەزنەین و قەندەهار: ناوی شوێن و جێگان لە ئەفغانستان. پیرەمێرد ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

پێم بڵێ خالید ئەگەر تۆ شێت نەبی و، سەحرانەوەرد
تۆ لە کوێ و، غەزنەین و کابول، خاکی هیند و قەندەهار

٨. بو یەکەمین جار د. کەمال فواد، ئەم قەصیدەیەی لە ژمارە (٣٥) ی ١٢ی ئاغستوسی ١٩٧١ی ڕۆژنامەی «ژین» ی سلێمانی دا بڵاو کردۆتەوە. سەرناوی شیعرەکە بە فارسی بەمجۆرەیە: «در وصف پریشانی نوکران بابان بعد از رفتن عبدالله پاشا بقسطنطین». گیوی موکریانی لە چاپی دوەمی «دیوانی سالم» دا جارێکی تر بڵاوی کردۆتەوە.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٨ - ١. بەد: خراپ. خاص: هەڵبژاردە. بێدادی: زوڵم و بێ عەدالەتی. سەراسیمە: سەرلێشێواو. هەراسان: بێزار و وەڕس.

٨ - ٢. جەوان: لاو. سەهی قەد: بەژن و باڵا ڕێک و ڕەوان. بەسکە: نەوەندە. چیز: شت. بێچیزی: نەبونی، بێ شتی. خەم: چەماوە، کۆماوە. چەوگان: کۆچان.

٨ - ٣. پەرێشان خاطر: پەشێواو بیر. جەمعیەت: کۆمەڵ. سیەهبەخت:

بەختەرەش. گێسوی خوبان: ئەگریجەی ئافرەتانی جوان، مەبەستی ڕەشییە، یان ئالۆسکانە بە هۆی باوە.

٨ - ٤. گەدا: سوالکەر. دەرگانە وا ناکەن: دەرگا ناکەنەوە. ئەڕراد: تاوڵەچی، لە یاری (ئەرد: تاوڵە) ەوە وەرگیراوە. خانەبەندان: خانە گرتن وەکو لە تاوڵەدا هەر یاریکەرێک هەوڵئەدا خانە لەوی تر بگرێ. مەبەستی داخستنی دەرگای ماڵە لە دەرۆزەکەر بە هۆی ئەبونییەوە.

٨ - ٥. سەخی ئەبع: ئەوانەی تەبیعەتیان بەخشندە و دەسبلاون. حاتەم: حاتەمی تەی یەکێکە لە بەخشندە بە ناوبانگەکانی عەرەب. راه: ڕێگە. کۆی دونان: بەر دەرگای ماڵی کەسانی نزم و سوک. هەرسو: هەرلا. کاسەگەردان: کاسە گێڕان، هەژارەکان ئێوارانی کاسەیان گرتوە بە دەستەوە لە دەرگای ماڵانیان داوە خواردنیان بۆ تێ بکەن.

٨ - ٦. کەشمەکەش: کەشمەکێش، بکرەوبەردە. خودنارائی: خۆڕازاندنەوە. تەبا: کەوا. چاک: ئێخە. دامان: داوێن.

٨ - ٧. ئەمێستە: ئێستا. دوغ: دۆ. کەمۆڵە: کاسەیەکە لە دار تاشراوە تایبەتە بۆ تێکردنی دۆ. کەمۆڵە دۆ و، فنجان قاوەی تێ کراوە.

٨ - ٨. تورمە: جۆرێک بوە لە قوماشی بە نرخ. شەهد: شیرینی، هەنگوین. خانەبەردۆش: خانوەکەی بە کۆڵی خۆیەوەیەتی. عوریان: ڕوت.

٨ - ٩. جێ نشیمەن: شوێنی دانیشتن. جوملە: هەمو. غول: شتێکی ئەفسانەییە، وەکو دێو و درنج. لاشەیەکی گەورە و ترسناکی هەیە، لە چۆڵ و بیاباندا ئەژی.

٨ - ١٠. خەز: ئاوریشم. فیکر: بیر.

٨ - ١١. کۆستە و دەباشان: دو گوندی بچوک بون لە سەروی سلێمانی. گەللە: ڕانەمەڕ. چوماق دەر کەف: کوتەک بە دەستەوە. چوپان: شوان.

٨ - ١٢. مورید: لایەنگری دڵسۆز، بە تایبەتی هی شێخی تەریقەت. عەهد: سەردەم. عەدلی ڕۆمی: دادپەروەری تورکی عوسمانی. حوجرەها: ژورەکان. تۆبەکار: ئەوەی تۆبەی کردوە.

٨ - ١٣. طاعەت: گوێڕایەڵی و سەر بۆ دانەواندن. جەبر: مەبەستی ئەرکی دینییە. عیللەت بە بێکاری: بە هۆی بێکارییەوە. قاری: ئەوەی قورئان ئەخوێنێ. حافظ: ئەوەی قورئانی لە بەر کردوە.

٨ - ١٤. طولی ڕۆزگاران: بە درێژایی ڕۆژگار. خادیم و مەخدوم: خزمەتکار و ئاغا. عومومەن: بە گشتی. ڕوزەدار: بەڕۆژو. ڕۆژوەوان.

٨ - ١٥. بێ دەوڵەت: هەژار، بێ سامان. ماڵ: دارایی. عوسرەت: دەستەنگی. گەه: دەمێک. حەماڵ: کۆڵهەڵگر. عەلاف: ئەوی دانەوێڵە ئەکڕێ و ئەفرۆشێ.

٨ - ١٨. ئیلتیزام: جۆرێک بوە لە بە کرێگرتنی زەویوزار لە حکومەت.
شورا: کۆبونەوە و پرس کردن بە یەکتری. سەحەر: بەیانی زو. قوت: خواردن.
٨ - ٢٠. ئیجارە: بە کرێگرتن. هەوشار: ناوچەیەکە لە سەقز.
٨ - ٢٢. کەوبازی: جۆرێکە لە سەرگەرمی کەو ڕاگرتن و شەڕە کەوی پێ نەکەن. مەعزول: لێخراو. قارەمان، میتولی، تیمار، باخان: چوار گوندن لە تەرەداخ.
٨ - ٢٧: بیم: ترس. تازیانە: قامچی. مەرد: پیاو.
٨ - ٢٨. شێراوژەن: شێرشکێن، ئەوەی شێر لە ئەرز ئەدا. ئازا. قەوی: بەهێز. پیل ئەفکەن: ئەوەی فیل لە ئەرز ئەدا. غەوواص: ئەو مەلەوانەی ئەچێتە ژێر دەریاوە بۆ دەرهێنانی مرواری. ئەبێ لە گەڵ وشەی «قەوواس: کەواندار» لێ ی تێکەڵا و بوبێ. روبە: ڕێوی. کوڕێزان: لە ڕاکردن دان.
٨ - ٣١. قاصید: نێردراو. ئەوی نامە یا پەیام لە یەکێکەوە ئەبا بۆ یەکێکی تر. تەکلیف: داوا. ڕەهزەن: ڕێگر، جەردەی ڕێگەوبان. خود بە خود: خۆ بە خۆ.
٨ - ٣٤. دود: دوکەڵ. مەطبەخها: چێشتخانەکان. شام: شێو، نانی ئێوارە. جگەرها: جەرگەکان. بوریان: برژاو.
٨ - ٣٥. سو: لا. هەرجا: هەرجێ. میهمان: میوان.
٨ - ٣٧. ملوکان: لە (ملوک) شاهەکان.
٨ - ٣٨. لەب: لێو. خەندان: دەم بە پێکەنین. شادان: خۆشحاڵ.
٨ - ٣٩. گورگین، ڕوبیهنتەن، سامی ئەریمان: پاڵەوانی ئەفسانەکانی ئێرانن.
٨ - ٤٢. مەلەخ: کوللە. مەلەخ طەبع: تەبیعەتی وەکو کوللە وایە. دەغڵ: پەڵەی گەنم و جۆ. جاری گەنم: ئەو پارچە زەوییەی گەنمی تێ دا چێنراوە. داهۆڵ: شتێکە بە پەڕۆ لە شێوەی مرۆڤ دا دروست ئەکرێ بۆ ئەوەی مەل لێ ی بترسێ و لێ ی بڕەوێتەوە.
٨ - ٤٣. قرگە، قزلەر، قوزرخ: گوندن لە نزیک سلێمانی.
٨ - ٤٤. سوبوک عەقڵ: عەقڵ سوک، گەوج.
٨ - ٤٥: نوطفە: تۆوی مرۆڤ. حەیض (بە هەڵە «حیط» نوسرا بو): دەورەی خوێنی ئافرەت. ئەمە جنێوێکی زۆر تورسە، سالم بەوانەی داوە کە بە داگیرکردنی ئەوکاتەی سلێمانی لە لایەن تورکەوە «شاد و ئاسودە» بون.
٨ - ٤٦. بانی: دامەزرێنەر. کاسبهای شەهری: کاسبەکانی شار. ئەمر: کاروبار. فیتنە ئەنگیز: هەڵگیرسێنەری فیتنە.
٨ - ٤٧. هەم دەرد: هاودەرد. هەم عەیش: هاوژیان. مادەری بەرڕە: دایکی بەرخ. یاری گورگ: دوستی گورگ.

٩. بابانی: ١٦٩ - ١٧١؛ امین زکی، «تاریخ السلیمانیه»: ٧٤ - ٢٧٥؛ العزاوی: ٧/ ٩١ - ٩٢؛ نوار، «تاریخ العراق»: ١٢٠؛ حەفتەنامەی «ژین» ژ ٨٧٧ و ٨٩٤

ئەمین زەکی لە «تاریخی سلێمانی» دا لە باسی عەزیز بەگ دا ئەڵێ: لە شەڕێک دا لە گەڵ ئوردوی تورک لە بانی مقان کوژراوە. بەڵام بەڵگە زۆرە کە ئەم هەواڵە ڕاست نیە.

ئەم بەڵگەنامەیە لە ئارشیفی کاک عەبدولڕەقیب یوسف وەرگیراوە. مامۆستا ئەحمەد خواجە مەتنە تورکیەکەی نوسیوەتەوە و کردویەتی بە کوردی. کاک کەمال ڕەئوف محەممەد دای ڕشتۆتەوە.

١٠. ئەم شیعرە لە چاپی یەکەمی «دیوانی سالم» دا بڵاو نەکراوەتەوە. ڕەنگە ئەوسا لە بەر هۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی فەرامۆشیان کردبێ. بەڵام لە بەر گرنگیی ناوەرۆکی سیاسیی ئەم شیعرە چەند جارێ بەشی زۆری یا هەندێکی لێ بڵاو کراوەتەوە:

- یەکەم جار گۆڤاری «گەلاوێژ» وەکو دیارییەک بۆ خوێندەوارەکانی لە نامیلکەیەکی جیاوازا بە بۆنەی تێپەڕینی سالی یەکەمی دەرچونیەوە بڵاوی کردۆتەوە.

- علاء الدین سجادی لە مێژوی ئەدەبی کوردی دا لە باسی سالم دا چەند بەیتێکی بە لێدوانەوە لێ هەڵبژاردوە.

- رفیق حلمی لە بەرگی دوەمی «شیعر و ئەدەبیاتی کوردی» دا لە باسی سالم دا ئەویش چەند بەیتێکی بە لێدوانەوە لێ هەڵبژاردوە.

- کۆتایی شەستەکان کە دەستمان کرد بە بڵاو کردنەوەی گۆڤاری «ڕزگاری» تکامان لە محەممەد مستەفا کوردی کرد شیعرەکەمان بۆ ساغ بکاتەوە و، مەعنای وشە قورسەکان و بەیتەکانمان بۆ لێک بداتەوە. مامۆستا کوردی، کوردینوسێکی کەم وێنەو شارەزاییەکی زۆری لە ئەدەبیی کلاسیک دا هەبو. چەندی تەقەلامان دا تەواوی شیعرەکەمان دەس نەکەوت. ئەوەندی پەیدا کرا مامۆستا کوردی ساغی کردەوە بە زنجیرە بڵاو کرایەوە.

- گیوی موکریانی لە چاپی دوەمی دیوانی سالم دا ئەم چەند بەیتەی لە «ڕزگاری» دا بڵاو کرابوە، خستۆتە دیوانەکەوە.

- بەشێکی زۆری ئەم شیعرە، بە بۆنەی تێپەڕینی ٢٠٠ سالەوە بە سەر دامەزراندنی سلێمانی دا، لە لایەن دەزگای ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانەوە بڵاو کراوەتەوە.

- کاکەی فەلاح ڕەنجێکی زۆری داوە بو ساخکردنەوەی ئەم شیعرە و، لە گۆڤاری «کاروان» دا بە لێدوان و، لێکدانەوەی وشە گرانەکانیەوە، بڵاوی

کردۆتەوە. لە ناو تێکستە بڵاوکراوەکانی ئەم شیعرەدا ئەوەی ئەم لە هەمویان درێژترە، بەڵام کرەکەی چەند ناتەواوییەکی تێ دایە:
١. هەمو قەصیدەکەی دەس نەکەوتوە.
٢. هەندێ لە وشەکانی بۆ ساغ نەکراوەتەوە. یان لەو کەشکۆڵەدا کە ئەم لێ ی وەرگرتوە، بە هەڵە نوسراوەتەوە و ئەمیش بە هەڵە گواستویەتییەوە. یان بە دروستی بۆی نەخوێنراوەتەوە.
- جەمال بابان لە کتێبەکەی دا لە سەر سلێمانی بەشێکی ئەم شیعرەی بڵاو کردۆتەوە..
من دیارییەکەی کەلاوێژم نەدیوە. لێرەدا تێکڕای شیعرەکەم جارێکی تر نوسیوەتەوە پشت ئەستور بە دو دەستنوسی کۆن:
یەکەمیان، فۆتۆکۆپی ئەم قەصیدەیە کە لە دیوانێکی دەستنوس وەرگیراوە. د. کەمال فوئاد لە نامەخانەی پروسیادا دۆزیوێتییەوە. دیوانەکە ساڵی ١٢٧٨ / ١٨٦١ لە سەر داوای سالم بە خەتێکی خۆش نوسراوەتەوە. کۆتایی دیوانەکە بەمجۆرە هاتوە:
«بدرجه اتمام رسید در شب یک شنبه بیست و دوم شهر شعبان المعظم ١٢٧٨ حسب الخواهش مخدوم مکرم عبدالرحمن بیگ الکردی که الحق در فن شعرسازی سحربازی مینماید اللهم اغفر له ولکاتبه ولسائر جمیع المسلمین بحرمه محمد خاتم النبیین امین امین امین»
دوەمیان، فۆتۆکۆپی کەشکۆڵێکی دەستخەت کە ساڵی ١٢٨٧ / ١٨٧٠ لە «مەنزڵی تۆزاخ تەپە» نوسراوەتەوە. ئەم کەشکۆڵە هی مەحمودی یارەویس بوە. مەحمودی یارەویس ئەدیب و شاعیر و. دۆستێکی نزیک و خۆشەویستی مەولەوی بوە. کۆپییەکانی ئەم کەشکۆڵە بە باشی نەخوێنرابەوە.
سەرناوی قەصیدەکە لە دەستنوسی یەکەم دا بەمجۆرەیە:
«رزم عزیز بیگ بابان با اسماعیل پاشای رومی».
لە هی دوەم دا بەمجۆرە نوسراوە:
«ذکر محاربه میر جلیل الشأن عزیز بیگ بابان با طائفه رومی سنه ١٢٦٦ (١٨٤٩) و تسخیر ولایت بابان بدست رومی و اسمعیل پاشا».
بێ ئەچێ ئەم شیعرە چەند جارێ دەسکاری کرابێ و، ئاڵوگۆڕ لە هەندێ وشەو بەیتی دا کرابێ، «تسلسل» لە بابەتەکانی دا نەماوە. ڕەنگە سالم لە بەر هۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی خۆی ئاڵوگۆڕی تێ دا کردبێ، چونکە لەم دیوانەش دا ئاڵۆزان بە شیعرەکەوە دیارە. هەندێ لەو بەیتانەی کاکەی فەلاح بڵاوی کردۆتەوە و. پێش ئەویش عەلائەدین سەجادی و ڕەفیق حیلمی لە سەریان نوسیوە لەم مەتنەدا نییە. جا یان سالم خۆی وازی لێ هێناون، بۆیە لەم دو دەستنوسە کۆنەدا نین، یا دوایی یەکێکی تر بۆی زیاد کردوە.

وشە گرانەکانی قەصیدەکە:

١٠ - ١. کەف زەنان: لەپی دەست بە یەک دا دان لە داخ و خەفەت دا. نەدامەت (ندامە): پەشیمانی. لە فارسی دا نەگبەتی و مەینەتی. تار: تاریک. صەفحەی جیهان: ڕوی دنیا.

١٠ - ٢. شارەزور، یا شەهرەزور: لە سەردەمی عوسمانی دا «ولایەتێک» بوە هەمو ناوچەکانی کەرکوک و سلێمانی و هەولێری گرتۆتەوە. ناوەندەکەی شاری کەرکوک بوە. ئێستا بەو دەشتە بە پیتە ئەڵێن کە لە عەربەتەوە دەس پێ ئەکا تا بناری کێوەکانی هەورامان ناوەندی بەڕێوەبردنی ئێستای سەید صادقە. کەمیە ڕەنگ: وەکو کەشتی. شکست: شکان. نەهەنگ: حوت. ئەو ماسیە گەورانەی لە دەریا زلەکان دا ئەژین و توانای وەرگەڕاندنی کەشتییان هەیە. کورد کە لە خوا ئەپاڕێتەوە داوای لێ ئەکا: «لە شەڕی شەیتان و، بەڵای ناگەهان و، فیتنەی ئاخر زەمان» بیپارێزی.

١٠ - ٣. کشت: کشتوکاڵ. تەنخوا: لەباتی. تەرزە کە بە سەر شینایی دا ببارێ، نیشانەی نەهاتە. چونکە گەڵا و گوڵ و بەری بە جۆرێ ئەکوتێ ئەو ساڵە ئیتر یا بەروبومی نابێ، یا زۆر کەم ئەبێ.

١٠ - ٤. چاپوک: گورجوگۆڵ. ڕەنگی بەد ڕێتن: ڕەنگی خراپ ڕشتن، بە زمانی ئەمڕۆ: «داناني پلان بۆ خراپە». وەلێ: بەڵام. قیران (من قرن یقرن): نزیک کەوتنەوە لە یەکتری. بە پێ ی تێگەیشتنی ئەستێرەوانەکانی کۆن، ئەستێرە گەڕۆکەکانی ناو بۆشایی ئاسمان جاروبار دوانیان یا زیاتر لە یەک نزیک ئەبنەوە، یا لەیەک ئەدەن، پێ ی ئەڵێن: «قران کواکب». ئەم لێکدانە هەندێ جار ئەبێتە مایەی هێنانی خۆشی و بەختیاری «سعد» و، هەندێ جار ئەبێتە هۆی کارەسات و نەگبەت «نحس». تیپەڕینی قیران: بەسەرچونی دەورانی نەگبەتی و ناخۆشی.

١٠ - ٥. صەید: ڕاو، نێچیر. صەیاد: ڕاوکەر. تیرقەد: بەژن و باڵای ڕێک هەڵچو وەکو تیر. تەرکیبی کەمان: چەماوە وەکو شێوەی کەوان.

١٠ - ٦. ضیعف: لاوازی. طالیع: بەخت. جاذیب (بە هەڵە «جازب» نوسرا بو): ڕاکێشەر. دەم: خوێن، یاخود زار. چیهرە: چارە، ڕوخسار. زەعفەران: گیایەکە بنجەکەی پیازە، لاسکەکەی پاش وشککردنەوە لە ناوی گەرم دا ئەتوێنرێتەوە ڕەنگێکی زەردی لێ پەیدا ئەبێ ئەکرێتە خواردنەوە، بە تایبەتی سەر برنج، بۆ زەردکردنی ڕەنگەکەی.

١٠ - ٧. نەوبەهار: کاتی گوڵکردنی داروددرەخت. خەزان: کاتی وەرینی گەڵای دار، گەڵاڕێزان. صوبح: بەیانی. تەمموز: مانگی حەوتەمی ساڵی زایینیە و، زۆر گەرمە. پرتەوی ماه: پرشنگی مانگ. چاک: لەتوبەت، یاخود باش. کەتان: گیایەکە لە لاسکەکەی قوماش و کاغەز و، لە تۆوەکەی ڕۆن و ڕەنگ دروست ئەکرێ. قوماشی لە کەتان دروستکراو زۆر بەرگە ناگرێ. زو ئەڕزێ و پارچە پارچە

نەبێ.

١٠ - ٨. خەرمەنها: خەرمانەکان. خەرمانی دانەوێڵە بەرهەمی ڕەنجی ساڵێکی جوتیار و خێزانەکەیەتی، کە ئاگری تێ کەوت، بە ماڵوێرانیەکی گەورە دانەنرێ. شەمعی دەوڵەت: مۆمی بەخت و خۆشی و دەسەڵات. هەر طەرەف: لە هەمو لایەکەوە. خامۆش کران: کوژێنرانەوە.

١٠ - ٩. حەلقە دەبن: لە دەوری یەک کۆبینەوە. بلا: با. ئاشوفتە بەخت: بەخت شێواو. تیرەڕۆژ: ڕۆژڕەش. گێسوی دولبەران: ئەگریجەی ئافرەتانی دڵرفێن. نیشانەیە بۆ ڕەشیی، یان ئاڵۆزان و پەشێوانی قژی ئافرەت بە تایبەتی کە با لێ ی نەدا.

١٠ - ١٠. کەوکەبە: ئەستێرەی گەورە. نیهان: ناوا بون. شاردرانەوە

١٠ - ١١. صاعیقە: هەورەترشقە. بەرق: بروسکە. ظولمەت: تاریکایی. شەرق و غەرب: خۆرهەڵات و خۆرئاوا.

١٠ - ١٢. عیبرەت: پەند. وەضع: بارودۆخ. هەلومەرج. دەهر: زەمانە. زومرە: تاقم.

١٠ - ١٣. مونعیم: ئانبدە. لولە بو: پێچرایەوە. نوالە: خۆراک، توێشو. ظەرف (بە هەڵە «ضرف» نوسرا بو): قاپ و قاچاغی نان خواردن. خوان: سفرەی نانخواردن.

١٠ - ١٤. ئەهلی وەظایف (بە هەڵە «وضایف» نوسرا بو): موچەخۆرانی داوودەزگا حکومەتیەکان. عومومەن: بە گشتی. حەک: کوژانەوە.

١٠ - ١٥. عەرصە: مەیدان. چەرخە و، باڵەبان: دو مەلی ڕاوکەرن لە تیرەی هەڵۆ. جەولانگاه: فڕینگا. بوم: کوندە پەپو. بە پێ ی تێگەیشتنی کۆن کوندەپەپو بە مەلێکی شوم دانەنرێ چونکە حەزی لە چۆڵەوانیەو، هێلانە لە کەلاوەدا ئەکاو، لە سەر هەر ماڵ و ئاوایییەک بخوێنێ ویران ئەبێ. زاغ: قەلە ڕەش، بە مەلێکی سوک و گەندەخۆر دانەنرێ. ئاشیانە: هێلانە.

سالم لێرەدا لە باتی «هێلانە» وشەی «لانە» ی بە کار هێناوە. لە زمانی فارسی دا ئەگونجێ «لانە» بۆ هێلانەی باڵدارێش بەکار بهێنرێ. بەڵام لە کوردی دا، لانە: بۆ شوێنی ئارامگرتنی دڕندەی کێوی وەکو شێر و پڵنگ... و، هێلانە: بۆ شوێنی ئارامگرتنی مەلی کێویی وەکو هەڵۆ، کۆتر، چۆلەکە... و، کولانە: بۆ مەلی ماڵیی وەکو مریشک... بەکار ئەهێنرێ.

١٠ - ١٦. میحنەت: مەینەت. ناخۆشیی. تاب: تاو، توانا. عەین: چاو، یاخود کانیی. مەردومان: خەڵک

١٠ - ١٧. زەبان: زمان. کوکو: مەلێکی بچوکە بە ناوی دەنگەکەیەوە کە ئەڵێن کوکو ناونراوە، تاقتاقکەرە. خانەدان: خێزان، بنەماڵە. عەنکەبوت: جاڵجاڵۆکە. خواجانشین: دو سەکۆی بچوکە لای ڕاست و چەپی دەرگای حەوش لە

دیوی دەرەوە لە دیوار ئەهێنرێتەوە بۆ دانیشتن. جوفتە جوغەد: جوتە کوندەپەپو. دیدەبان: ئەو کەسەی لە جێگایەکی بەرزەوە چاودێری دەوروپشتی شوێنەکە ئەکا، دیدەوان. خانوی جاران لە سەربانەکەی دا «هەورەبان» ی هەبوە بە پلیکانە بۆی سەرکەوتون لەوێوە سەیری دەوروبەریان کردوە.

۱۰ - ۱۸ موهر: مۆر. وا باوە کە سولەیمان پێغەمبەر مۆرێکی هەبوە هەر شتێکی داوا لێ کردوە بۆی جێ بەجێ کردوە، بەلام دێوەکانی لێیان دزیوە. دون: نزم، سوک.

۱۰ - ۱۹. موشەخخەص: لێرەدا بە مەعنای بێگومان. دو: دوکەڵ. دوکەڵی گۆگرد زۆر بۆگەنە. عود: دارێکی باریکی بۆنخۆشە، بۆ خۆشکردنی بۆنی مەجلیس و ماڵ ئەسوتێنرێ. بۆ: بۆن، یاخود بۆ ئەو. ئەغمەخوان: گۆرانیبێژ. مستۆ: کورتکراوەی مستەفایە، گۆرانیبێژێکی ناوداری ئەو سەردەمە بوە. مستەفا بەگی کوردی لە باسی گۆرانیبێژەکانی سلێمانی و، مەقامەکانی گۆرانی دا ئەڵێ:

مستۆ ئیبراهیمی و، ئەورەحمان ئەوا و، فەتحی حەزین

مستەفا نایی و سێگا، یونس بلێ: دەشتی و حیجاز

۱۰ - ۲۰. عەزل و ئەصب: لابردن و دانان لە سەر کار. کەهیا: بە کوێخاکانی والی ی بەغداد وتراوە. مەنصوب: دانراو. «ئەولا» بە (اوضا) نوسراوە. کاتی خۆی مەلا و خوێندەوارەکانی کورد پیتی «ضاد» یان بە لامی قەڵەو خوێندۆتەوە. بۆ نمونە وەکو لە سورەتی فاتیحەدا: «ولا الضالین...». ئەولا کورتکراوەی عەبدوڵلایە.

۱۰ - ۲۱. تەقسیمی مەنصەب: دابەشکردنی پلەو پایە. موقابیل شەئنی شەخص: شایستە بەو کەسە. سەراوزی کەوم: سەرپەرشتی داهاتی خوێڵێن و مەملەحە.

۱۰ - ۲۲. عالیجاه: پایەبەرز. حەکیم باشی: سەرۆکی پزیشکەکان. لە باتی «زل» نوسراوە «ذل» دور نیە ئەمە نیشانە بێ بۆ ئەوەی زمانی مەحمود ئاغای حەمامچی «پسک» بوبێ، یاخود مەبەستی «زەلالەت» بێ. بابەجان: سەرۆکی حەکیمەکانی سلێمانی بوە لە سەردەمەکانی سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشای بابان دا. سلێمان پاشا بە گوێرەی «حوکم» ێک کە لە ۲۹ ی موحەررەمی ۱۲۸٤ (۱۸۳۲) دا دەری کردوە، گوندی «هزمەرە کوێر» ی لە نزیک سلێمانی بە خشیوە بە باباجان بۆ دابینکردنی گوزەران و پێویستییەکانی ژیانی.

۱۰ - ۲۳. کۆڵ: بار. دۆش: شان. خەرقە: پاڵتۆیەکی زبر و پینە کراو بوە دەرویشە هەژارەکان لە بەریان کردوە. تاج: جۆرە کلاوێک بوە دەرویشەکان وەکو نیشانەی دەسهەڵگرتن لە دنیا لە سەریان کردوە. کەشکۆڵ: دەفرێک بوە دەرویشەکان بە زریزە بە ملیان دا هەڵیانواسیوە سواڵیان تێ دا کۆکردۆتەوە. شاری خامۆشان: شاری بێدەنگەکان، مەبەست گۆڕستانی مردوەکانە. لەم بەیتەدا وشەی ناو کەوانەکە

ساخ نەکرایەوە.

١٠ - ٢٤. ئەسکەمل: کورسی، مەحوی ئەڵێ:

ئەڵەک هەرگا کەسێکی هەڵبڕی وەعدەی هیلاکەتییە
کە مل بۆ گەینە پەت بێ، پێ لە کورسی و ئەسکەمل چی بکا؟

ئاغالەر: ئاغاکان. مەجلیسی شورا: ئەنجومەنی راوێژ و پرس. ئەمیستە: ئێستا. خاص: تایبەتی. ئەصناف (صنف): خاوەن پیشە و دوکاندارەکانی ناوبازار.

١٠ - ٢٥. تەدبیر: تەگبیر، دانانی رێنوشوێن. هەستە: باج و سەرانە. داروغە: بەرپرسی پارێزگاری ئاسایش. حاجی ئەحان یا حاجی حان: گەڕەکێکی سلێمانی بوە.

١٠ - ٢٦. مەئموری ئەبتی نفوس: کاربەدەستی سەرژمێری. شاگیلی باجی دوکان: کاربەدەستی کۆکردنەوەی باجی دوکانەکانی ناوشار.

١٠ - ٢٧. مەصرەف: ناوی ئەو بنەماڵەیە بوە کە لە سەردەمی دەسەڵاتی بابان داکاربەدەستی کاروباری دارایی بوە. حاسیب: موحاسیب، ژمێریار. خاصەجات: موڵک و زەویوزار. ماڵوان: گوندە، هەروەها جۆگەیەکە لە شارەزور ئەڕژێتە چەمی تانجەرۆ.

١٠ - ٢٨. خولبار: خورماڵ، ئێستا ناحیەیەکی قەزای هەڵەبجەیە. دەڵێن: جۆگەیەکە لە شارەزور لە چەمی زەڵم هەڵئەگیرێ. ئوموور: کاروبار. دۆم: هۆزێکی پیشەکار و دەسڕەنگین بون. بێژنگ و قەفەزی کەو و کڵاشیان دروست کردوە. پەندێکی باوی کوردی ئەڵێ: «دۆم بێ و کڵاش بۆ خۆی بکا». لەو سەردەمەدا پیشەکاری بە چاوی سوک سەیری کراوە.

١٠ - ٢٩. مەشوەرنجو: خەریکی پرس و راوێژە. سەرکاتیب: سەرۆکی نوسەرەکانی، یان سرکاتب: نوسەری کاروباری نهێنی. چیا سەوز: گوندێکە لە ناوچەی ئاڵجەلەر. شوان: ناوی عەشیرەت و، ناوچەیەکە لە نزیک کەرکوک.

١٠ - ٣٠. مشتە: پارچە ئاسنێکە سەری پان و دەسکەکەی پڕ بە دەستە تەختەی پەڕۆ و چەرمی بنی کڵاشی پێ ئەکوتنەوە. «مشتەی ناو هەمانەکە» پەندێکی باوی کوردیە. کشتەک: دەزویەکە بنی کڵاشی پێ قایم ئەکرێ. هەروەها تەزبیح و ملوانکەی پێ ئەهۆنرێتەوە. دەرزی: ئامرازی درونە. گورز: گۆچانێکی ئەستورە سەرێکی بە خڕی گرێ دراوە. کەمەند: گوریسێکی قایمە لە شەڕدا بۆ گرتنی دوژمن کرتوبانەتە مل و کەمەری. بۆ گرتنی وڵاخیش بە کار هێنراوە. سینان: رم.

مشتە، کشتەک، دەرزی: کەرستەی دروستکردنی کڵاش بون.

گورز، کەمەند، سینان: کەرەستەی شەڕ بون.

١٠ - ٣١. کەزمەچی: حەسحەس، پاسەوانی شەو. کوچەکو: گەڕەک بە گەڕەک. تەشنە: تینو. جان: گیان. حسێنی کۆڵ: کۆڵ، ئەگونجێ مەبەستی ئەوە بێ دەستێکی سەقەت بوە، یان حسەینی کۆڵ: حسەبێ کە کوتاڵی بە کۆڵ گێڕاوە بۆ

فرۆشتن. جاران ئەم پیشەیە هەبوە.

١٠ - ٣٢. قەیچی: مقەست. زەرگ: شیشێکی ئاسنینی نوکتیژە. نیوگەز و زەرع: دو ئامرازی پێوانە بون لە باتی مەتر و یاردە. ذەرع: بە ئەندازەی درێژیی باڵی زەلام بوە. پەندێکی باوی کوردی ئەڵێ: «گەزی چی و جاوی چی؟». ئەخ: دەزو. ئەسپەر: سوپەر، قەڵغان. جەوشەن: زرێ، سەربەرگێک بوە لە زرێزەی ئاسن دروست کراوە کاتی شەڕ بۆ پاراستنی لەش لە تیر و شیری دوژمن لە بەر کراوە. بەن: ئەو داوەی لە خوری ئەرم دروست ئەکرێ لە دەزو ئەستورترە. ئەردەوان: پەیژە.

قەیچی، دەرزی، نیوگەز، زەرع، ئەخ، وتو، پەت و، بەن: ئەمانە کەرەستەی کوتاڵ فرۆشتن و بەرگدرون بون.

شیر، تیر، زەرگ، ڕم، کەمەند، جەوشەن و، ئەردەوان: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.

١٠ - ٣٣. غەڵبە غەڵب: هەراوهوریای قەرەباڵغی. چوارباخ: گەڕەکێکی سلێمانیە. دەللاک: ئەوانەی لە حەمام دا زەلامیان شێلاوە. سەحەرگە: پێش بەیانی، سپیدەدەم.

١٠ - ٣٤. سەتڵ: دەفرێکی قوڵە ئاوی تێ ئەکرێ. سەرج: زین. سینی: دەفرێکی پەلە شتی لە سەر دائەنرێ. تەپڵ: جۆرە تەپڵێکی بچوک بوە کراوە بە قەلبوزی زینی ئەسپ دا لە کاتی شەڕدا بۆ هاندانی شەڕکەرەکان لێ دراوە. قاپقاپ: پێڵاوێکە ژێرەکەی تەختەیە لە گەرماو لە پێ کراوە. لۆنگ: پەشتەماڵ. گزلک: چەقۆێ بچوک، قەڵەمبڕ. تۆپز: تێلایەکی دار یا ئاسن بوە سەرەکەی تۆپێکی خڕی بزمارڕێژی پێوە بوە. گازی ددان: گازی هەڵکێشانی ددان.

سەتڵ، سینی، قاپقاپ، لۆنگ، گزلک، گاز: ئەمانە کەرەستەی کارکەرانی ناو گەرماو بوە.

سەرج، تەپڵ، ئەسپ، جەوشەن، شیر و تۆپز: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.

١٠ - ٣٥. موسەللەح: چەکدار. پەل: شێر، ئازا، پاڵەوان. ئەجارڕ: دارتاش. کەمینگاه: جێگای بۆسە نانەوە. گوزەر: تێپەڕین، یاخود ئەو ڕیزە دوکانەی جۆرە پیشەیەکی تێ دا کۆ بۆتەوە، بازاڕ چەند گوزەری تێ دا بوە، وەکو: گوزەری ئاسنگەرەکان، گوزەری کەوشدرووەکان. شێری پەندی: شێری گیراو.

١٠ - ٣٦. ناخج: جۆرێکە لە نێزەی نوکتیژ. کەمان: کەوانی تیر هاویشتن. دەشنە: نێزەیەکی بچوکە سەرەکەی دوفاق بوە لە شەڕدا گرتویانەتە دوژمن. دەهرە: نێزەیەکە سەرەکەی وەکو داس چەماوەتەوە. ئەسکەنە: ئامرازێکە بۆ کونکردنی دار. تێشە: تەشوێ. مشار: ئامرازی بڕینەوەی دار و تەختە. لیسک: تیغێکی کەوانەییە ناو کەوچک و کاسەی پێ هەڵئەکۆڵرێ. مەنگەنە: ئامرازی لە قالبدانی تەختە بە تایبەتی دوای کەتیرە لێدان. کەوان: دارێکی کەوانەدارە چەرمێکی درێژی بە ...ەوە داری پێ کون ئەکرێ.

ناخیح، تیر، کەمان، زەرگ، دەشنە و دەهرە: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.

ئەسکەنە، تێشە، مشار، لێسک، مەنگەنە و کەوان: ئەمانە کەرەستەی دارتاشی بون.

١٠ - ٣٧. پاس: پارێزگاری، بە زۆری بۆ سەگ بەکار ئەهێنرێ. دەکە: سەکۆ.

سالم بە شیعرێکی درێژ هەجوی «میرزا سلێمانی زیندرو» ی کردوە. لە سەرەتاکەی دا ئەڵێ:

میرزا وەرە لێم لادە دەستی من و دامانت
ئەیەن مەبە لێم ئەک بێم یەک دەفعە بە مەیدانت
تۆ قاز و ئەمن شاهێن، مەقڕێنە بە دەورم دا،
ئەک حەملە بەرم، گیر کەم چنگێ لە چیقەڵدانت!
بە هەجوەکەدا وا دەرئەکەوێ میرزا سلێمان شاعیر بوە.

١٠ - ٣٨. هەمانە: لە پێستی مەڕی خۆشە کراو درست کراوە. لە باتی جانتای ئێستا کەلوپەلی تێ ئەخراوە. زوبین: نێزە. درەفش: درەوش، سوژنێکی نوکتیژی دەسک دار بوە بۆ کونکردنی چەرم. پێشینان وتویانە: «مست لە درەوشە نەگەڕێتەوە». هەسان: بەردێکی ڕەق و لوسە تیغی پێ تیژ ئەکرێ.

١٠ - ٣٩. مونیس: هاودەم. ئەدب ئاموز: مامۆستا، ئەدیب. بز: بزن. ئەدیم: هاودەم. تیمار و کچان: دو گوندن لە ناوچەی قەرەداغ.

١٠ - ٤٠. باش خەیاط: سەرۆکی بەرگدروەکان. ئەلە: کورتکراوەی عەلی. کۆیان: جلی ئێستر و گوێدرێژ. دەرزیباشی: سەرۆکی بەرگدروەکان. قاطر: ئێستر. قاطرچی: کاروانچی. خەران: کەران.

١٠ - ٤١. ئێلی غەوارە: بەو هۆزانە وتراوە کە جاف ئەبون و، خۆیان هاوێشتۆتە پەنای جاف. کالفرۆشی، چنگنی، چوچانی: ٣ تیرەن تا ئێستاش لە نزیک سلێمانی ماون. تەلان: گوندێکە لە ناوچەی سورداش.

١٠ - ٤٢. عەزم: بڕیار. فەرضەن: گریمان. کاک ئەحمەد: حاجی کاک ئەحمەدی شێخ کوڕی شێخ مارفی نۆدێ یە. زانایەکی گەورەی زانستە دینییەکان بوە. لە سەردەمی خۆی دا لای خەڵک زۆر گەورە و پایەبەرز و پیرۆز بوە. تا ئێستەش سوێند بە گۆڕەکەی ئەخۆن و، «گوڵلەبەند» ەکەی بە ناو بانگە. سالم مەبەستی ئەوەیە، ڕێگەوبانەکان ئەوەندە نائارام و نائەمێن، ئەگەر کاک ئەحمەدی شێخ بەو هەمو ڕێز و پیرۆزییەوە بەو ناوچەیە دا تێ بپەڕێ تا ئەگاتە گەڕەکی کانێسکانی ناو شاری سلێمانی ٣ جار ڕوتی ئەکەنەوە. کانیی ئاسکان: ئەوسا دەشتاییەکی تەخت و سەرچاوەیەکی ئاو بوە، ئێستا گەڕەکێکی سلێمانیە.

١٠ - ٤٣. ئەجیبانی ولایەت: خانەدانەکانی وڵات. ئافەت: وەبا، ئەخۆشیی کوشندە. ئانەجیب: نارەسەن. جامەی شەهری: کراسی شاری.

صەحرانشین: دانیشتوانی لادێ.

١٠ - ٤٤. ئەبتی طوغرا: لە سەر کاغەزی ڕەسمیی عوسمانی نوسرا. ماوەت: ناحیەیەکە لە قەزای شارباژێر. قەشان: گوندێکە لە ماوەت.

١٠ - ٤٥. لوطف: لوتف، دەربڕینی خۆشەویستی. نیک و بەد: چاک و خراپ. ئیبری: سابرێن، تەگە. ضابط (بە هەڵە «ظابط» نوسرا بو): ئەفسەر، ڕێکخەر. ئەهر: چەم. موان: گوندە و، جۆگەیەکە لە شارەزور.

١٠ - ٤٦. تەسخیری مەمالیک: داگیرکردنی وڵاتان.

١٠ - ٤٧. وەرنە: وە ئەگەر نا.

١٠ - ٤٨. حەملە: هێرش. موددەعی: دوژمن. لەغزش: خزان، خلیسکان. ڕیکاب: ئاوزەنگی. عەنان: جڵەو.

١٠ - ٤٩. بێشە: دارستانی چڕ، شوێنی ژیانی شێر. ظاهیر: ئاشکرا. خاطر: بیر. دەستوبرد: چابوکیی.

١٠ - ٥٠: جەفاجو: ئەوەی بە دوی جەفادا ئەگەڕێ. قەدەم: هەنگاو. پەلە: پەلەپیتکەی تفەنگ. بوسی: ماچی کرد.

١٠ - ٥١. ئیختیراع: داهێنان. مەشق جو: ئەوی بە دوای مەشق کردن دا ئەگەڕێ. شوغال: چەقەڵ. یەکەتاز: سواری بێ هاوتا. دونبال: دوا، لە دونبالی: بە دوایەوە. شێری ژیان: شێری توڕەی ڕتهەستاو.

١٠ - ٥٢. بیم: ترس. جانفەرسا: گیانکێش. کەوبار: بەچکەی کەو. جیهەت: لا.

١٠ - ٥٣. شوعلە: بریسکە. ماهیچە (ڕاستەکەی: ماهچە): نیشانەیە بۆ خواریی دەمی تیغ کە وەکو مانگی یەکشەوە چەمیوەتەوە. تیغی بورەهنە: تیغی ڕوت. قولنگ: مەلێکی ڕەوەندە لە تیرەی قاز، لە قاز گەورەتر و باڵای بەرزترە، لە کەناری ئاو دا ئەژی، مل و قاچی درێژە، بە چرا بە شەوارە ئەکەوێ و، ڕاوی ئەکەن. شەوارە یەکێکە لە شێوە کۆنەکانی ڕاوی کورد. بە شەو، بە تایبەتی شەوانی باران، چرایان هەڵگیرساندوە لە کەناری چەم و ناو شەخەڵ و زەبەنگی چڕدا. ئەو مەلانەی تەڕیی باران کەنەفتی کردون و، ئەیانەوێ ئارام بگرن، کە ڕوناکی چراکە لە چاوی دان، ئەکەونە باڵە فڕەو خۆیان ئاشکرا ئەکەن. بەڵام ناتوانن خۆیان دەرباز بکەن، چونکە ڕوناکی چراکە بە شەوارەیان ئەخاو، ئەگیرێن.

١٠ - ٥٤. تۆپی قابش: فوتبۆڵ. ئاقار: ئاست. شللیک: دەسڕێژ، تەقاندنی بە کۆمەڵی هەمو ئەو گوللانەی لە تۆپ و تفەنگ دایە. سینەکەمان: کەمانچە، ئامرازی مۆسیقایە.

١٠ - ٥٥. غیماری مەعرەکە: گەرمەی پێکدادان. لە مەتنەکەدا «قماری معرکە» نوسراوە، ڕەنگە سالم لە وشەی «قمار» مەبەستی «غمار» بێ و، بە هەڵە وەکو هەندێ وشەی عەرەبی نوسیوە ئەم وشە عەرەبییەشی نوسی بێ. فارسی

ڕەمەکی زۆر قاف بە غەین (تلفظ) ئەکەن. جەلای جەوهەر: بریقانەوەی جەوهەری تیغ. خوێنی موددەعی: خوێنی دوژمن. قان: خوێن.

۱۰ - ٥٦. شوری مەخفی: کۆبونەوەی نهێنی. ئەی: تامیش، شمشاڵ. ڕاز: نهێنی.

۱۰ - ٥٧. نیسم: ناو. قابیض: گیانکێش، دەرهێنەری گیان. حەرب: شەڕ. چەپەر: تەتەر، ئەوەی نامە لە نێوان شوێنەکان دا ئەگوێزێتەوە. ئەجەل: مەرگ.

۱۰ - ٥٨. تا: توێ. پیرەهەن: کراس. مەمات: مردن. نیظام: ئەو سەربازانە بون کە لە سەر شێوەی نوێ بۆ کاروباری جەنگیی ڕێک خرا بون. ئەحمەد پاشا لە سلێمانی چوار تابوری لەم هێزە دروست کردوە. باڵەبان: جۆرە ئامرازێکی مۆسیقا بوە لە کاتی ئامادەکردنی لەشکر و شەڕدا لێ دراوە.

۱۰ - ٥٩. تەحقیقە: بێگومانە. قەومی نوح: لە بەر گومڕایی خوا غەزەبی لێ گرتن و لە تۆفان دا خنکان و لە ناو چون. جەننەت: بەهەشت. شوبهە:گومان.

۱۰ - ٦۰. بەچەگورگ ئاسا: وەکو بەچکەی گورگ. کۆز: شوێنی ڕاگرتنی کارو بەرخ. پێشینان وتویانە: «کۆزی کارگەل بیبە، ئینجا تەپوچک داپگرە». گورگ دڕندەیەکە ئەکەوێتە ناو مەڕ جگە لەوەی ئەیخوات. چەندی بتوانێ ملی مەڕ ئەشکێنێ. ئەگەر بکەوێتە ناو کۆزی بەرخ و کار هەمویان ئەکوژێ.

۱۰ - ٦۱. فەرق: تەوقی سەر. فەخر: شانازی. میرئالا: پلەیەکی سەربازیی ئوردوی عوسمانی بوە، میرلیوا. بەهرام: ناوی یەکێ لە بورجەکانی ئاسمانە. ئەسەد: ناوی یەکێ لە بورجەکانی ئاسمانە. قەعر: ناخ، بن. چاهی غەم: چاڵی غەم، بیری غەم.

۱۰ - ٦۲. باز: دیسان. بازی تەوار: بازی مێ کە ئاسراوە بە چابوکی و ئازایی. نۆکەران: لەم سەردەمەدا نۆکەر بە مزچەخۆر و چەکدارە ڕەسمییەکانی میرەکانی دەزگای بابان وتراوە، ئێستا بە مانای خزمەکار بە کار ئەهێنرێ. دەوردان: گەمارۆدان.

۱۰ - ٦۳. گورچکی گا: مەبەستی ئەوەیە پێچ و پەنا، یا فروفێڵی زۆری تیایە. سوس: چەند مەعنایەکی هەیە: مارمێلکە، بەرازی ئاوی، مۆرانە، لێرەدا ڕەنگە مەبەستی مۆرانە بێ. جوملە: هەمو. خودڕو: هیچ تەربیەت و تەعلیمێکی دا نەدراوە.

۱۰ - ٦٤. ڕیکاب ئەندەر ڕیکاب: ئاوزەنگی بە تەنیشت یا لە دوای ئاوزەنگی. عەنان ئەندەر عەنان: جڵەو بە تەنیشت یا لە دوای جڵەو. لە کاتی هێرش دا کە سوارە شەڕکەرەکان ئاوزەنگی بە تەنیشت ئاوزەنگیەوە و، جڵەو لە ڕیزی جڵەوی یەکتری دا بۆ پێشەوە ئەڕۆن.

۱۰ - ٦٥. بەبر: بەور، بەوری بەیان، دڕندەیەکە لە تیرەی پڵنگ. غەضەنفەر (بە هەڵە «غظنفر» نوسرا بو): شێر. کوچە: کۆڵان. سوقاق: کۆڵان.

مەحەللە: گەڕەک، یا شوێن. جان مستان. گیانستێن.

١٠ - ٦٦. صەحرای مەحشەر: ئەو دەشتایییەی لە ڕۆژی «قیامەت»دا هەمو خەڵکی تێ دا «حەشر» و «نەشر» ئەکرێ. پیر مەسور: کورتکراوەی «پیرمەنصور»ە، گەڕەکێکی سلێمانییە بە ناوی ئەم چاکەوە ناو نراوە.

١٠ - ٦٧. پەیک: نامەبەر. تەقدیر: چارەنوس. سەقا: ئاوکێش. ڕاویە (من روی یروی): مەشکە یا کوندەی پڕ لە ئاوی خواردنەوە کە ئەدرێ بە کۆڵ دا. دوش: شان، کۆڵ. ئاوی ئەڵماس: کینایەیە بۆ تیژیی تیغی سەربڕین. تیز: تیژ. ڕشتە: ڕشتە. حەلق: گەرو.

١٠ - ٦٨. غەیرەز: جگە لە. شەرەنگ: زەهر، شتی زۆرتاڵ، گوژاڵک. بێخود: لە خۆچو. خەموشی: کپی و بێدەنگی.

١٠ - ٦٩. جارۆب: گەسک. پێکراو: ئەنگێوراو. پەهلەوان: پاڵەوان. پالەوان (پالوانە): مەلی ئەبابیل، مەلێکی پچوکی ڕەش و سپیە هەمیشە لە فڕین دایە قاچەکانی کورتە کە بکەوێتە سەر ئەرز ناتوانێ هەستێتەوە.

١٠ - ٧٠. سەن سەن: تۆ تۆ. گێتل ئولان: وەرە کورە. ئەمانە وشەی تێحوڕینی کاتی شەڕن بە تورکی.

١٠ - ٧١. قەهرناک: دڵ پڕ لە قین. سەربووەهنە: سەرڕوت. ئاتەش ئەفشان: ئاگرڕێژێن. حەملەوەر: پەلامارەدەر. جەنگجو: ئازا، دلێر. هەرسو: لە هەمو لایەکەوە.

١٠ - ٧٢. غەوا: گومڕا، مەبەستی گوللەی وێڵە. لە هەندێ ڕونوسی بڵاوکراوەدا لە باتی غەوا، دەعوا و تەقە نوسراوە.

١٠ - ٧٣. مەحاق: ئاوابونی مانگ. جیلوەگەر: دەرکەوتو

١٠ - ٧٤. لاغیر: لەڕ. حەسرەتا: بە داخەوە، مخابن. ئەختەر: ئەستێرە. موظەفەر: سەرکەوتو.

١٠ - ٧٥. ئەگونجێ لە باتی «ماڵ» «یاڵ» بخوێنرێتەوە کە بە مانای بەرزایی و گردە.

١٠ - ٧٦. بلوک: یەکەیەکی سەربازیی ئۆردوی تورک بوە وەکو «سریە». سونگی: نێزە. دەوران: سوڕان، خولانەوە. سونگی دەوران: ئەبێ تاکتیکێکی جەنگیی پەلاماردان بوبێ. فیرقە: تیپی لەشکر.

١٠ - ٧٧. چەرخی حەفتەمین: ئاسمانی حەوتەم. حین: کات، دەم. فوغان: گریان.

١٠ - ٧٨. غەیری: جگە لە. لەب تەشنەکان: لێو تینوەکان. کوشتەگان: کوژراوەکان. شەهیدی کەربەلا: مەبەستی ئیمام حسێنی کوڕی ئیمام عەلی و یارەکانیتی کە لە دەشتی کەربەلادا کوژراون و، بە تینویەتی گیانیان دەرچو.

١٠ - ٧٩. ئەفیر: هاوار. لامەکان: جیهانی ئولوهییەت. صەدا:

دەنگدانەوە. نەلنەمان: داوای «نەمان».

١ - ٨١. بای موخالیف: بای پێچەوانە. قسەیەکی عەرەبی ئەڵێ: «تهب الریاح بما لا تشتهی السفن» واتە: با بە ئارەزوی کەشتی ناوەزێ. دودەمان: خێزان، بنەماڵە، هۆز، نەژاد.

١ - ٨٢. رۆژی قەتڵ: ئەو رۆژەی ئیمام حسێن و یارەکانی تێ دا کوژراوە. «واحسێن»: هاوارێکە شیعەکان لە عاشورادا ئەیڵێن. ئەدای قەضییە: جێبەجێ کردنی مەسەلەکە، مەبەستی گێڕانی شینی کوژراوەکانە. نیلگون: شین، رەنگی نیلی کە لە پرسەدا ئەپۆشرێ.

١ - ٨٣. یادگاری حاکمان: مەبەستی کوڕ و نەوەی میرەکانی بابانە. جانشینی سیلسیلە: جێنشینی زنجیرەی بنەماڵەی بابان. نامورواد: بە ئامانج نەگەیشتو. نەورەس: تازەپێگەیشتو. مەقصەد نەدیو: بە هیوا نەگەیشتو.

١ - ٨٤. کەیخوسرەو سێبەمین پادشای زنجیرەی کەیانی و، کوڕی سیاوەش، هێشتا لە سکی دایکی دا بو کە ئەفراسیاب باوکی کوشت. کەیخوسرەو کە لە دایک بو، بە فەرمانی ئەفراسیاب، بۆ ئەوەی ئاگای لە هەواڵی باووباپیرانی نەمێنێ دور خرایەوە بۆ کێوە دورەکان و ئینجا بۆ قەڵایەکی قایم. گێوی کوڕی گودەرز دۆزیەوەوەو، ئەو و دایکی هێنایەوە بۆ ئێران. کەیخوسرەو و فەریبورز لە سەر جێنشینی بو بە ناکۆکییان. پاڵەوانەکانی ئێران وا پێکهاتن کە هەر کامێکیان قەڵای بەهمەن بگرێ، ئەو بە شایستەی پادشایی دابنرێ. کەیخوسرەو «قەڵای کەیانیی» لە گەڵ بۆ قەڵاکەی گرت. بۆ وەرگرتنەوەی تۆڵەی خوێنی باوکی چوە سەر ئەفراسیاب و، کوشتی. ئەمە یەکێکە لە ئەفسانەکانی شانامە.

«خوێنی سیاوەش» بۆ لە بیرنەچونەوەی خولیای تۆڵەسەندنەوە و، درێژەکێشانی دوژمنایەتی و، رژانی خوێنی زۆر، لە زمانی کوردی دا بوە بە پەند.

ڕۆستەمی ثانی: ڕۆستەمی دوهەم. موددەعیی تورانییان: دەژمنی تورانییان. بە گوێرەی ئەفسانەکانی شانامە دوژمنایەتییەکی خوێناوی دور و درێژ لە نێوان ئێران و توران دا بوە.

١ - ٨٥. قادری قودرەت نوما: مەبەستی یەزدانە. قودرەت: توانایی. قادری ئێستە: مەبەستی قادر بەگی کوڕی سلێمان پاشایە کە لەو شەڕەدا بە دیل گیراوە. موسەلسیل: مەبەستی بە زنجیرکراوی.

١ - ٨٦. وەرنە: وەگەرنا، ئەگینا. مەقهور: تێشکاو، خەمگین.

١ - ٨٧. ئەهلی لەشکر: مەبەستی جەنگاوەرانی لەشکرەکەی عەزیز بەگە. پای ڕیکاب: پێ ی ناو ناوزەنگی. سوبوک دەست: دەست سوک. بۆ ئەوەی ولاخ ناو بەدرێ پێ لە ناوزەنگی دا تەیرس و گیر نەکرێ و، جڵەوی بۆ شل نەکرێ.

١ - ٨٨. کۆزیلک: کۆز. جێگای مۆڵ دانی کارژۆلە و بەرخۆلە.

١ - ٨٩. سێتر: تێر. غەنی: دەوڵەمەند. قاتیل: بکوژ. ئەو: مەبەستی

سەکە «لە لاک تیرە» بوە. ئەمیان: مەبەستی عەسکەرە «لە تالانکردنی ماڵی غەنی» بوە. ئەم: مەبەستی لە «دڵ» ی خۆیەتی «لە غەمی تیغی قاتلان دا هاتۆتە جۆش».

۱۰ - ۹۰. مەیل: ئارەزو. ئیقدام: دەس پێشکەری. بیدعەت: شتی تازە داهێنراو. گردی گولان: گردێکە لای ڕۆژهەلاتی سلێمانی. ئێستا بە گردی مامەیارە بە ناوبانگە. پیرەمێردیش لەوێ نێژراوە.

۱۰ - ۹۱. گەر محەللی گریە بو: ئەگەرجی شوێنی گریان بو. بورە ماتان: ئەمە ناوی یەکێ لە ژنە ناسراوەکانی هۆزی دەم بوبێ کە ئەحمەد ئاغای بە شێوەی دژمەکان ڕزگار کردوە.

۱۰ - ۹۲. عەزیزی میصر و حالەتی کەنعانیان: ئیشارەتە بە چیرۆکی یوسفی کوڕی یەعقوب کە لە قورئان دا باس کراوە. کەنعانییان: قەومەکەی یەعقوبی باوکی یوسف بون. میصر ولاتێکی دەولەمەند بوە، بەلام حەوت ساڵ لە سەر یەک باران نەباری و کەنعانییەکان توشی قاتوقڕی هاتن، عەزیزی میصر، کە یوسف بو، فریایان کەوت لە برسێتی ڕزگاری کردن. سالم لێرەدا عەزیز بەگی بابان ئەشوبهێنێ بە عەزیزی میصر. خەراپە: وێرانە.

۱۰ - ۹۳. داموسک: موی کلکی ولاخ. گرێ ی داموسک زۆر ئەکرێتەوە.

۱۰ - ۹٤. دیدە: چاو. نابینا: کوێر. یەعقوب: باوکی یوسف. عەزیز: یوسف. یەعقوب کە بیستی یوسفی کوڕی ئەماوە کوێرایی داهات، بەلام کە کراسەکەیان بۆ برد و بۆنی یوسفی بە سەردا هات، بینایی کەڕایەوە چاوەکانی. صاحب مکان: خاوەنی جێگا. لامکان: جێگا نادیار، جیهانی ئولوهییەت.

۱۰ - ۹٥. چاه: بیر، چاڵ. شەعشەعە: پرشنگ، درەوشانەوە. مونەووەر: ڕوناک.

۱۰ - ۹٦. چنگاڵ: چنگ و نینۆکی باز. شاهباز: شاباز. باز: هی یەکەمیان، مەلێکی ڕاوکەری گۆشتخۆرە و، هی دوەمیان، دیسان، بازیان: ناوچەیەکە کەوتۆتە ڕۆژئاوای سلێمانی لە سەر ڕێگەی کەرکوک. فش هەلات: کز کەوت. کەهیا: کوێخا. بەیضەی طەمەع: هێلکەی تەماع. ماکیان: مریشک.

سالم لەم بەیتە و لە بەیتی ٦٢ دا باسی کابرایەک ئەکا بە ناوی کەهیا کە هەوکاری لە گەڵ داگیرکەر کردوە. لەو قەصیدەیەش دا کە بە بۆنەی گەڕانەوەی عەبدوڵلا پاشاوە داناوە لە بەیتەکانی ۳٤ و ۳٥ و ۳٦ دا دیسان باسی ئەکا. ڕیچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی دەربارەی کەهیا ئەلێ: «ئەحمەد کەهیا کە دوای مردنی عەلی پاشای والی ی بەغداد هەلات بو، هات بوە سلێمانی و بە هۆی زرنگیی خۆیەوە، ئەو ماوە زۆرە لە سلێمانی ماوەتەوە. ئێستە وەکو یەکێ لە ئاغا یان یەکێ لە خانەدانەکانی کوردە و، چەندان گوندی دەولەمەندیشی لە لایەن میری ئێستای سلێمانی و پێشوەوە دراوەتێ، لە بەر ئەوە ئێستە ئەگەر چاکترین پایە و پلەیشی بدەنێ، ئارەزوی بەغداد ناکات. وا دیارە ئەم حالەی ئێستای زۆر بە دڵ بێ». ڕەنگە

سالم مەبەستی ئەم کەھیایە بێ، کە سەرەڕای ئەو هەمو چاکەیەی لە گەڵی کراوە، کەچی سپڵەیی و «بەدئەمەکی» کردوە بەرامبەر میرەکانی بابان.

۱۰ - ۹۷. مەدار: هەڵسوڕاندن، گێڕان، خولگە. عوشرەت (عشرە): ئەگونجێ «عوشرەت» خۆش رابواردن بێ، یان «عەشرەت» بێ بە مەعنای عەشیرەت، هۆز. طەبع: تەبیعەتی مرۆڤ. کەید: فڕوفێڵ. واتە بۆ هەڵسوڕاندنی نانی رابواردنی خۆی، یان بۆ هەڵسوڕاندنی نانی عەشیرەتەکەی، لە هیچ حولگەیەک دا نەئەمایەوە و نەیگۆڕی. نیشانەیە بۆ هەلپەرستی.

۱۰ - ۹۸. ئمەک: خوێ. بەد ئمەک: سپڵە و بێ وەفا. بەختی سوتێ: بەدبەخت و چارەڕەش بێ. «حەق» حەقی لێ وەرگرێ: «حەق» مەبەستی خوایە، خوا هەقی لێ بسێنێ و تۆڵەی لێ بکاتەوە. «بەدئەمەک گیری ئمەک بێ» یا «بەد ئەککگیری ئمەک بێ»: ئەمانە دوعای شەڕن.

۱۱. نوار، «تاریخ العراق»: ۱۲۰

۱۲. د. کەمال فوئاد، ئەم قەصیدەیەی دۆزیوەتەوە و، بۆ یەکەمین جار دوای ساغکردنەوە و لێکدانەوەی وشە گرانەکانی، لە گۆڤاری «چریکەی کوردستان - لەندەن» دا بڵاوی کردۆتەوە. سەرناوی قەصیدەکە لە دەستنوسێکیان دا نوسراوە: «در ذکر امدن بندگان عبدالله پاشای بابان از دربار همیون بسوی عراق و روم و نظم سرحدات بین روم و ایران از گفتەی سالم» واتە: لە باسی هاتنەوەی بەندەگان عەبدوڵڵا پاشای بابان لە دەرباری هومایون بەرەو عیراق و روم و رێکخستنەوەی سنورەکانی رۆم و ئێران لە وتەی سالم، لەوی کەیان دا نوسراوە: «تهنیەی مرخص شدن عبدالله پاشای بابان از قسطنطین و امدنش بعراق بغداد» واتە: پیرۆزبایی رێگە پێ درانی عەبدوڵڵا پاشای بابان و گەڕانەوەی بۆ عیراقی بەغداد.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

۱۲ - ۱. تیرەوش: وەک تیر. دێمە گوزەشت: تێ ئەپەڕم. عەهدی نیسان: دەمی بەهار و خۆشیی. بێ دڵ: دڵتەنگ، مات. ئەفغان: هاوار و شین و گریان. رەنگە: «بە ئەفغان هاتوە» راست بێ نەک «با فیغان هاتەوە».

۱۲ - ۲. سەختگیریی کرد: سەختی نواند. ئەفراسیاب: پاشای دەیەمی پێشدادیان (بە پێ ی شاهنامەی فیردەوسی). باد: با، هەوا. پور: کوڕ. دەستان: نازناوی زاڵ، باوکی رۆستەم. پوری دەستان: کوڕی زاڵ (رۆستەم).

۱۲ - ۳. خەندان: دەم بە پێکەنین. صەبا: هەوای خۆش.

۱۲ - ٤. پژمورده: ژاکاو، سیس. ئەوقاتی حوت: دوا مانگی زستان (۲/۲۱ - ۳/۲۰). ماه: مانگ. ئابان: مانگی هەشتەم بە پێ ی سالنامەی ئێرانی (۲۲/۱۰ - ۲۱/۱۱). خەزان: پایز.

۱۲ - ٥. جنبش: جوڵە. قامەت: باڵا. سەروی سەهی: سەروی ڕاست و ڕێک. خیابان: ڕاستە ڕێگەی ناو باخ و گوڵزار. چەمەن: چیمەن.

۱۲ - ٦. سار: بەرگی سەوزی خونچە. دڵدادە: عاشق. شکوفە: خونچە. شاخسار: لق و پۆپی زۆر و چڕ. طەرەفی باغ: کەناری باخ. ڕەققاص: سەماکەر، بە هەڵبەرکێ و سەماوە. سەرمەست: سەرخۆش. غەزەلخوان: غەزەل خوێن، گۆرانی چڕین.

۱۲ - ۷. طیفل وار: وەک منداڵ. یەکشەبە: یەکشەوە. شاخە: چڵی درەخت. ئیزەد: یەزدان، خوا.

۱۲ - ۸. موشتاق وار: بە پەرۆشەوە. دایە: دایەن. ئەبر: هەور. ئەشکڕێزان: فرمێسک ڕێژ.

۱۲ - ۹. سۆنە و بۆرچین: دو جۆرە مراوین. سازوەش: وەک ساز. هەرسو: لە هەر لاوە.

۱۲ - ۱۰. نوردی بەهەشت: مانگی دوەم بە پێی ی سالنامەی ئێرانی (۲۱/٤ - ۲۰/٥). گەرمەی بەهار.

۱۲ - ۱۱. مەخمەڵ: قەیفە (قەدیفە: جۆرە کوتاڵێکە). لە هەر جا: لە هەر لاوە. صەحنی چەمەن: شوێنی چەمەن. دەماغ: لوت. عەهدی گوڵ ئەفسوردەگی: دەمی سیس بونی گوڵ.

۱۲ - ۱۳: سروش: فریشتەی هەواڵ هێنەر (جوبرائیل). چراغ: چرا.

۱۲ - ۱٤. هوەیدا: دیار، ئاشکرا. صوبح وار: وەک دەمی بەیان.

۱۲ - ۱٥. هودهود: پەپو سلێمانە. پەرواز: فڕین. موڵکی سەبا: دەوڵەتی سەبە، (سبأ). سولەیمان: مەبەست لە سولەیمان پێغەمبەرە وەک لە قورئان دا باسی هاتوە.

۱۲ - ۱٦. بەرق وەش: وەک برۆسکە. قوسطەنطین: ئەستەموڵ. صەدر: مەبەستی «صەدری ئەعظەم»: سەرەک وەزیرانی عوسمانیە. سولطان: سولتانی عوسمانی.

۱۲ - ۱۷. ئاصەف: وەزیری دەستە راستی پێغەمبەر سولەیمان (بە راوێژکەری زیرەک و زانا ئەوترێ). موەرەخخەص بو: بەرەڵلا بو، ڕێگە پێ دراو.

۱۲ - ۱۸. ئاقدنگز: دەریای سپی ناوەراست. جەیحون: ڕوبارێکە ئەکەوێتە ئاسیای روسییەوە، بەشێکی سنوری ڕوسیا و ئەفغانستان پێک ئەهێنێ. پێشی ئەوترێت ئامو دەریا.

۱۲ - ۱۹. فیتنەخێز: بە ئاشوب، بە گوبەند. هەفتخوان: یەکێکە لە داستانەکانی شاهنامە کە بریتیە لە بەسەرهاتەکانی ڕۆستەم لە ڕێگەی مازندەران. کاتێ چونی بۆ ڕزگار کردنی کەیکاوس لە بەندی، ڕۆستەم لە ڕێگە تۆشی حەوت شەڕ بوە کە بە سەر یەکەوە بە هەفتخوانی ڕۆستەم ناسراوە. ڕوبین تەن: لەش

ئاسنین، بە یەکێک ئەوترێت کە شیر و تیر کاری تێ نەکات. ئازناوی ڕۆستەمە.

١٢ - ٢٠. بێ ڕەمەق: بێ ئان. خیـــــەت (خسە): نزمی. مونیب: بێ بار، پەشیمان. خەلائیق: خەڵکی.

«منیب» ناوی یەکێ لە کاربەدەستانی ئەوسای عوسمانی بوە.

١٢ - ٢١. شەهد: شیرین. تەڵخ: تاڵ. لوطف و قەهر: نەرمی و توندی، میهرەبانی و توڕەبون. نەحل ئاسا: وەک هەنگ. نۆش و نیشان: نۆشین و پێوەدان.

١٢ - ٢٢. خۆش ںەما: وێنە جوان. هیلالی شامی عید: مانگی یەکشەوەی ئێوارەی جەژن. ماهی ئەو: مانگی نوێ.

١٢ - ٢٣. قیصاص: سزادان. قەبض و بەسط: گرتن و بەردان. گورد: دلێر، پاڵەوان.

١٢ - ٢٤. تەڕەددود: سەردان. نادروەش: وەک نادر. دوزد: دز.

١٢ - ٢٥. بێن بە هەم: بێن بە یەک دا، تێکەڵاو بێن. گریە: گریان. خەندە: پێکەنین.

١٢ - ٢٦. شـەب نشـیـانی خـەفـەت: ئەوانەی شـەو بە خـەفـەتەوە ڕۆژ ئەکەنەوە. زەڕڕە ئاسـا: وەک زەڕڕە، وەکو گەرد و تەپوتۆز. خورشیدی ڕەخشان: ڕۆژی ڕوناک.

١٢ - ٢٧. دیهقان: جوتیاری خاوەن زەوی.

١٢ - ٢٨. کەفشدوز: کەوشدرو. مـەرکەزشوناس: شارەزای کـاروباری دەوڵەت. ئەهلی دیوان: شایەنی دانیشتن لە بارەگـای دەوڵەتی دا. لێوەشاوەی ئەو شوێنە.

١٢ - ٢٩. ڕەعییەت: دانیشتوانی میرنشینی بابان بە گشتی.

١٢ - ٣٠. شەق وەشێن: جاران هەر بنەمـاڵـەیەکی دەسـەڵاتدار و خـاوەن موڵک چەند کەسێکیان هەبوە بە ناوی شەق وەشێنەوە بۆ گرتن و لێدانی ئەوانەی سەرکێشییان کردون. شەڕانشین: ئەوانەی لە ئەنجومەنی پرس و ڕاوێژدا دانیشتون. صەدر: سەروک.

١٢ - ٣١. کەریم ئاغای ئەنێ، کاکەمین، مودیری پەت لە مل، کەهیای ماضی و، کەسانی تر کە لە شیعرەکەدا ناویان هاتوە، ئەوانەن کە لە گەڵ هێزی داگیرکەران هاوکار بون.

١٢ - ٣٢. سان: پیشان دان و نواندنی سوپا (استعراض).

١٢ - ٣٣. لیوا: ئاڵا. طەوق و فەرمان: تەوق و ئەڵقەی فەرمانڕەوایی کە لە لایەن دەوڵەتەوە، بە فەرمانی سوڵتان بەخشراوە و، کراوەتە مل.

١٢ - ٣٤. خرس: ورچ.

١٢ - ٣٥. زاغ: قەلەڕەش. سەرکاری کەهیا: وەکیلی کەهیا. شکار: ڕاو. بازی تەرلان: جۆرە بازێکە لە ڕاودا زۆر چابوک و ئازایە.

١٢ - ٣٦. عەزیزبەگ: عەزیز بەگی بابان. دەرع: زرێ، قەڵغان. خود: کڵاوی ئاسنین کە لە کاتی جەنگ دا لە سەر کراوە. خەفتان: جۆرە بەرگێکی تایبەتی بوە لە ژێر ئەسبابی جەنگەوە لە بەر کراوە.

١٢ - ٣٧. کاران: لێدان و بە یەک دا هاتن، شەڕ و جەنگ. سەرحەد: سنور. موڵکی سنە: ولایەتی ئەردەڵان کە پایتەختەکەی سنە بوە.

١٢ - ٣٨. کەڕ و فەڕ: لێدان و هەڵاتن، پەلامار و کشانەوە. چێش کەرۆ: چی بکەم. ئەم وشەیە هەورامییە بۆ گاڵتە پێ کردن بە کار هێنراوە. نیشانەیە بۆ ئەوەی سەربازەکانی ئەوجێکی هێزەکەی والی ی ئەردەڵان هەورامی بون.

١٢ - ٣٩: طایری دەوڵەت: مەلی بەخت و ئیقبال. لە ئەفسانەی کۆن دا ئەڵێن «هوما» بە سەر هەر کەسێک دا فڕی بێ، بوە بە فەرمانڕەوای وڵات، یان «باز» بە سەر هەرکەسێکەوە نیشت بێتەوە، بوە بە شا. بازان: پایەداران، دەسەڵاتداران. تازان: بە تاو، بە پرتاو.

١٢ - ٤٠. کەفنفە: تای تەرازو. کەرەم: بەخشندەیی. خەرجی شەهرەزور: دەسکەوتی دەوڵەت لە خەرج و باجی شارەزور.

١٢ - ٤١. قانان: خان. نازناوی پاشاکانی «مەغول» بوە.

١٢ - ٤٢. یەقینت بێ: دڵنیا بە، گومانت نەبێ.

١٢ - ٤٣. ئەهلی دانش: زاناکان. حاتەمی بەخشش: حاتەمی بەخشین.

١٣. دیوانی نالی: ١٧٤ - ١٩٧.

ئەم دو قەصیدەیە بە ناوبانگن و زۆرجار بڵاو کراونەتەوە.

- لە زۆری دیوانە دەستنوسەکانی هەردو شاعیردا نوسراون.

- بو یەکەمین جار پیرەمێرد لە گۆڤاری «ژین» ی ئەستەمۆڵ دا بڵاوی کردونەتەوە و، وەریگێڕاون بۆ تورکی.

- لە چاپی یەکەمی دیوانەکانیان دا هەیە.

- گۆڤاری «کەلاوێژ» یش بڵاوی کردونەتەوە.

- لە سەرەتای شەستەکان دا، غەفور ڕەشید دارا، هەردو قەصیدەی لە ژمارەکانی ساڵی دوەمی گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» دا بڵاو کردەوە و، وشە گرانەکانی لێک دایەوە.

- عەلائەدین سەجادی لە «مێژوی ئەدەبی کوردی» دا نوسی بوی: نالی ئەم شیعرانەی ساڵی ١٨٢٤ داناوە، کاتێ هێشتا ئەمارەتی بابان ما بو. چەند کەسێ لە نوسەرانی کورد ئەمەیان بە ڕاست ئەزانی بو، سەجادی بۆ سەلماندنی بۆچونەکەی خۆی هەردو قەصیدەی دوای ساخکردنەوە و لێکدانەوەی وشە گرانەکانی، بە لێکۆڵینەوەیەکی ترەوە، لە نامیلکەیەک دا بڵاو کردۆتەوە. بۆچونە کۆنەکانی خۆی دوبارە کردۆتەوە. سورە لە سەر ئەوەی ئەم شیعرانە هی دوای ڕوخانی ئەمارەتی بابان

نین. بەڵگەکانی لاوازن بایی سەلماندنی بۆچونەکانی نابن. فاتیحی مەلا کەریم لە پێشەکی «دیوانی نالی» دا ئەم هەڵە مێژوویی و ئەدەبییەی ڕاست کردۆتەوە و، بە شێوەیەکی زانستی سەلماندویەتی کە شیعرەکان دوای تێکچونی داوودەزگای بابان نوسراون.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

١٣ - ١. مرور: تێپەڕین. خۆش مرور: خێرا.

١٣ - ٢. خەفی: نهێنی. بەشارەت: مژدە. گۆشە: سوچ.

١٣ - ٣. هەم میزاج: هاوسروشت.

١٣ - ٤. کاهن: جارێک. ڕەوح: فستێنکیی. دەم - یەکدەم -: دەمەی ناسنکەر، موشەدەمە.

١٣ - ٥. عاطر شەمیم. بۆن خۆش. شیمال: بای شەماڵ. جەنوب: بای گەرمی باشور. دەبور: ڕەشەبا.

١٣ - ٦. ڕەواق: هەیوان. خانە: خانو.

١٣ - ٧. هەم عەنان: هاوجڵەو. هەم ڕیکاب: هاورکێف. دەبناوزەنگی.

١٣ - ٨. دەوان: ئەوەی بە ڕاکردن بڕوا. ڕەوان: جاری. شیوەسور: شێوێکە لە نزیک چەمچەماڵەوە.

١٣ - ٩. کودورات: تۆز و خۆڵ. طاهیر: پاک. طهور: پاک کەرەوە.

١٣ - ١٠. عەین: کانی.

١٣ - ١١. چەشمێکە: کانییەکە. ئەوران: هەڵقولان.

١٣ - ١٣. چەشمەسار: سەرچاوە. عاریف: خواناس. یەنبوع: کانی. کێوی طور: ئەو کێوەی خوا قسەی لە گەڵ حەزرەتی موسا تێ دا کرد و، نوری خۆی تێ دا پیشان دا.

١٣ - ١٤.

١٣ - ١٥. سارا: صەحرا، دەشت. خاک و خۆڵ: گوندێکە لە نزیک چەمی تانجەرۆ. جێ ی لە دایک بونی نالییە.

١٣ - ١٦. ریاض (کۆی روضە): باخ، بەهەشت. موشکین: بۆن خۆش وەک کەسێ موشکی لە باخەڵ دا بێ. کاکۆڵ: قژی درێژی پشت سەر. غیلمان (کۆی غلام): کوڕی تازە پێگەیشتو.

١٣ - ١٧. میزاج: تێکەڵ. سروشت. جۆبار: جۆگە.

١٣ - ١٨. شام: ئێوارە. ئەهار: ڕۆژ. فصول (کۆی فصل): وەرزەکانی ساڵ. بوخار: هەڵم.

١٣ - ٢٠. دانش: زانین. ناظم: هۆنەرەوە. عوقود (کۆی عقد): ملوانکە.

١٣ - ٢١. مەحەللە: گەڕەک. دەور: خول. پرسش: پرسیار.

١٣ - ٢٢. سەرشەقام: گەڕەکێکی سلێمانییە. کاتی خۆی کاروانی بەغدادی

بێ دا تێ پەڕیوە.

١٣ - ٢٣. بە بەرگ و بار: بۆنشتە و پەرداخ. عەلەم دار: داری ئاڵا و بەرز پیا هەڵواسراو، یا مرۆڤی ئاڵا هەڵگر. شێخ هەباس: ئارامگای پیاوچاکێ بوە، داری گەورەی لە سەر بوە، چەند جۆلانەی لە سەر هەڵخراوە. ئێستا گەڕەکێکی سلێمانییە.

١٣ - ٢٤. کانی با: سەیرانگایەک بوە لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و، گڵکۆی پیاوچاکێکی لێ بوە خەڵک بۆ چاک بونەوە لە نەخۆشی باداری چونەتە سەری. شۆڕش: هەرا و هوریا. نوشور: ڕۆژی قیامەت کە هەمو زیندوان ئەمرن.

١٣ - ٢٥. سەیوان: گردێکە لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی دا، ئێستا گۆڕستانە. کەیوان: ئەستێرەی زوحەل. ئەنجوم (کۆی نجم): ئەستێرە.

١٣ - ٢٦. مەلعەبە: گاڵتەجار.

١٣ - ٢٧. شیوی ئاودار: شیوێکە لە ڕۆژئاوای سەروی سلێمانی.

١٣ - ٢٨. تانجەرۆ: چەمێکە بە خواروی سلێمانی دا ئەڕوا بۆ شارەزور لە دراوان ئەڕۆیتە سیروانەوە.

١٣ - ٢٩. خانەقا: مەبەستی ئەو مزگەوتەیە کە مەحمود پاشای بابان بۆ مەولانا خالیدی نەقشبەندی دروست کرد. ڕەبیع: بەهار، گژوگیای بەهار. ئاهو: ئاسک. چایر: بەهاربەند، تەویلە. ستور: چوارپێ.

١٣ - ٣٠. زور: زبر.

١٣ - ٣١. قـەلب: دڵ، دەرون، ناوەوە. مـونەووەر: نورانی، ڕوناک. لەندەهور: چوارشانە و کەڵەگەت، مەبەست لە کەسانی وایە ئەوەندە زەبەللاح بن خەڵک لێیان بترسێ.

١٣ - ٣٢. دەست بەند: دەستی یەک گرتن. نارەوەن: درەختێکی بەرز و گەورەی لق و پۆپ چڕی گەڵا وردە، لە حەوشی زۆر لە تەکیە و خانەقاکان دا هەیە بۆ سێبەر، بەری نیە. حەلقە: کۆبونەوەی سۆفییەکان بۆ یادی خوا و پیرانی تەریقەت و بیر کردنەوە لە مەرگ و قەبر و قیامەت، لە گەڵ بەکار هێنانی وردە بەردی کوێ چەم دا لە جیاتی تەزبیح. مەندەبور: بەدبەخت.

١٣ - ٣٣. ئەوراق (کۆی ورق): گەڵا. موقەددیمە: لای پێشەوە، سەرەتا.

١٣ - ٣٤. نائیب: جێ نشین. سەیل: لافاو.

١٣ - ٣٥. کـەنار: قـەراخ. باز و کـەوشـەک: وەرزشی بازدان، یەکـباز و سێباز.

١٣ - ٣٦. سیـراب: تێراو، بەو چیمەنە ئەڵێن کە ئاوی زۆری درا بێ بۆ ئەوەی هەمیشە گەش و تێراو بێ. دائیرە: بازنە، دەوروبەر. جیلوەگام: جێگای دەرکەوتن و ورشەدانەوە.

١٣ - ٣٧. دەشتی فەقێکان: تەختاییەک بوە لە سەر کارێز فەقێکان یاریان

تێ دا کردوە.

١٣ - ٣٨. واصیل بکە: بیگەیەنە.

١٣ - ٣٩. غار: ئەشکەوت. ئەغیار: بێگانە. مور: مێرولە.

١٣ - ٤٠. زار: لاواز. هیلال: مانگی یەکشەوە. ئەحیف: لەڕ. خەیال: خەیاڵ کردنەوە. خوطور: تێپەڕین.

١٣ - ٤١.

١٣ - ٤٢. ڕوخصەت: ڕێگەدان. تەوەققوف: وەستان، چاوەڕوانی. یەوم: ڕۆژ. ئەفخ: فو کردن. صور: شاخێکە لە ڕۆژی قیامەت دا ئیسرافیلی فریشتەی مراندن و ژیاندنەوە دو جار فوی پێ دا ئەکا. بە فوی یەکەم هەمو زیندوان ئەمرێنێ و، بە فوی دوەم هەمو مردوان زیندو ئەکاتەوە.

١٣ - ٤٣. خوفیە: نهێنی. سەنگ دڵ: دڵ ڕەق وەکو بەرد.

١٤. دیوانی نالی: ١٩٩ - ٢٠١.

وشە گرانەکانی شعرەکە:

١٤ - ١. جانم فیدای: گیانم بە قوربانی. سروە: شنە بای فێنک. بادەکەی سەحەر: بای بەیانی. پەیکی موستەعید: نامەبەری ئامادە. ڕاهی پڕ خەطەر: ڕێگەی پڕ مەترسی.

١٤ - ٢. میروەحە: باوەشێن. جەمالی مەه ئاسا: جوانیی وەکو مانگ. دولبەر: دڵڕفێن، یار. شانەزەن: شانەکەر. کاکۆڵ: تۆی بەردراوەی پشتی سەر. سیم: زیو.

١٤ - ٣. جارڕوکەش: گەسکدەر. مەنازیل (کۆی مەنزیل): ماڵ، شوێنی حەوانەوەی کاروان. جانان: گیانەکان، خۆشەویستەکان. خەلوەت: شوێنی تەنیایی، گۆشەگیریی سۆفییەکان. فەڕڕاش: ڕاخەری فەرش، خزمەتچی.

١٤ - ٤. مالش: مشتومال. دەمی خوابی صوبحدەم: کاتی نوستنی بەیانیان. قیرگۆنە: ڕەنگی ڕەشی وەکو قیر. چیهرەی قەمەر: ڕوی مانگ.

١٤ - ٥. باری: جارێک، کەرەتێک. شنە: شنەی با. ئەنگەبینی گەز: هەنگوین یا دۆشاوی گەزۆ. جونبوش: جموجوڵ، جۆش و خرۆش. ئالموش: باوەش. نەی شەکەر: جۆرێکە لە قامیش شەکری لێ دەرئەهێنرێ.

١٤ - ٦. وەقت: کات. طەواف: گەڕان و خولانەوە بە دەوری شتێک دا. عاریض: ڕوخسار. شنۆ: شنە. لەغزش: لەرینەوە، خلیسکان. طوڕڕە: نیمزای سولتانەکان، لێرەدا مەبەستی لولی ئەگریجەیە. کەمەر: ناوقەد.

١٤ - ٧. وەزیدەن: وزان، هەڵکردنی با. ئەمەر: بەری درەخت.

١٤ - ٨. ئیحیاکون: زیندوکەرەوە. جەمیع: هەمو، گشت. ئەباتات (کۆی ئەبات): ڕوەک، گژوگیا. ڕەعنا: جوانیی بەژن. گوشا: کرانەوە. تەربییەت: پەروەردە

کردن. قامەت: بەژن و باڵا. شەجەر: درەخت. ئەم نیوە بەیتە ڕەنگە لە نوسینەوەدا تێک چوبێ و بەمجۆرە بوبێ: «ڕەعنا گوشا لە تەربییەتت، قامەتی شەجەر».

١٤ - ٩. ئابی حەیات: ئاوی ژیان، ئەو ئاوەی خدری زیندە خواردویەتیەوە و، تا هەتایە نامرێ و، هەر کەس لێ ی بخواتەوە تا هەتایە نەمرێ. ئاتەشی ئەفسوردە: ئاگری ئاڵۆزاو. تەحریک: بزواندن، هان دان.

١٤ - ١١. هیممەت: توانا نواندن. ئیجرای مەطلەبم: جێبەجێ کردنی داواکەم. بەرید: پۆستە. ئەتەر: ئەوەی نامە لە بەینی شوێنێک و شوێنێکی کەدا ئەهێنێ و ئەبا.

١٤ - ١٢. مولکی شام: وڵاتی سوریا کە ناوەندەکەی دیمەشقە، ئەو سەردەمە ویلایەتێکی عوسمانی بوە. سوی ئالیە: بۆ لای ئالیە. وەضعی ویلایەت: هەلومەرجی وڵات. خەبەر: دەنگوباس و هەواڵ.

١٤ - ١٣. ظاهیرەن: بە ڕواڵەت. جیهەت: لا. ئەهلی شەهر: خەڵکی شار. سەر بە سەر: یەک بە یەک.

١٤ - ١٥. جا: شوێن. مەطلەعی خورشید: دەرکەوتنی ڕۆژ. خوشکیدە: وشک.

١٤ - ١٦. هەوا: ئارەزو. ذەلیل: کەساس. بوریان: برژاو. نار: ئاگر. پارە: پارچە.

١٤ - ١٧ حوز: جگە لە. گاه گاه: جار جار. ئەییام (کۆی یوم): ڕۆژان، ڕۆژگار. وا بین: بکرێتەوە.

١٤ - ١٨. شەخص: کەس، کەڵکۆی پیاوچاک. ستەمدیدە: زۆر لێ کراو. قەبر: گۆڕ. نەظەر: تەماشا.

١٤ - ١٩. غافل: بێ ئاگا. موریدان: لایەنگرانی تەریقەت. باخەبەر: ئاگادار.

١٤ - ٢٠. حەوض: ئەستێل، مەبەستی حەوزی ناوی خانەقایە. تەغییر: گۆڕان. کەدەر: خەم، ناوی لێڵ و قوڕاو.

١٤ - ٢١. جوبار: جۆگەی ئاو. چەشمەسار: سەرچاوە. بەصەر: چاو، مەبەستی بینایییە.

١٤ - ٢٢. یارانی حوجرە: دۆست و هاوڕێکان کە لە ژوری فەقێکان دا کۆ ئەبونەوە. مەقام: جێگا. تەهی سەقەر: ناخی دۆزەخ.

١٤ - ٢٣. ئەووەڵین: یەکەمین، سەرەتا. بەرگ: جل و بەرگی مرۆڤ، گەڵای درەخت.

١٤ - ٢٤. ساڵخوردە: بە ساڵ دا چو. خەم: چەماوە، کۆماوە. مەشغوڵ: خەریک. هەمە جا: هەمو جێیەک. پا: پێ.

١٤ - ٢٥. قسن: ئەو کۆمەڵە بەردەی کە لە دەوری کەڵکۆی پیاوچاکان

دانەنرێ. شاخی دار (راستەکەی شاخەیە): لقی دار.
١٤ - ٢٦. چاوی بێ لەمان: مەبەستی ئەوەیە چونکە خەم و خەفەتیان نیە، چاویان وشکە و فرمێسکی لێ نایەت. موشکیل: گران. زەحمەت. چەشمە: سەرچاوە، کانی. قەطرە: دڵۆپە.
١٤ - ٢٧.
١٤ - ٢٨. نیمە شەب: نیوەشەو. بێ نیظام: ناڕێکوپێک، بێ سەر و بەر. خەرمەن: خەرمان. مونعیم: بەخشندە، ئانبدە. شەرەر: پریشکی ئاگر.
١٤ - ٢٩. شین: شیوەن و گریان. شور: ئاژاوە.
١٤ - ٣٠. فەضا: بوشایی، چۆڵیی. بازیگەه: یاریگە. غەیب: پەنهانی، نادیار. الحذر: وریابە، بترسە.
١٤ - ٣١: کمژدوم: دوپشک. صەحرا: بیابان، مەبەستی دەشتە.
١٤ - ٣٢. سامانی حوجرەکەت: کەلوپەلی ناو ژوورەکەی نالی لە خانەقاکەی م. خالیدا. تاری عەنکەبوت: تەونی جاڵجاڵۆکە. حیجابی بیرون و دەر: پەردەی بەینی دەرەوە ناوەوەی ژوورەکە.
١٤ - ٣٣. صەدا: دەنگدانەوە، زایەڵە. فوغانی جوغد: ناڵەی کوندە پەپو. شەقامی مور: ڕێچکەی میروولە.
١٤ - ٣٤. حەصرەت: گەورەی بەڕێز. بەم نەوعە: بەم جۆرە. قەط: هەرگیز.
١٤ - ٣٥. سالم صیفەت: وەکو سالم. هەدەر: فیڕۆ.
١٤ - ٣٦. ئەم مولکە: مەبەستی وڵاتی بابانە. نەظم: ئاسایش و ڕێکوپێکی. ضەبط: ڕاگرتن. واریث: میراتگر. مەبەستی کەڕانەرەی دەسەڵاتی یەکێ لە ڕۆڵەکانی بنەماڵەی بابانە. قەصد: نیاز. ئەم طەرەفە: ئەم لایە، سلێمانی و مولکی بابان.

پاشکۆی یەکەم

١. ڕێککەوتننامە

١. ١. پێکهاتنی ڕوسی- عوسمانی (١١ ی حوزەیرانی ١٧٢٤)

پێشەکی: لە بەر ئەوەی مەحمود ئەصفەهانی داگیر کردوە، شای هاویشتۆتە زیندانەوە، گیروگرفتی گەورە لە ئێران ڕوی داوە، تورکیا ناچار بوە هێزی بنێری بۆ دەس بە سەراگرتنی ئەو شارانەی گرتنی نی بە پێویست ئەزانی. قەیسەر، دۆستی بابی عالی، دەربەند و باکۆ و چەند شارێکی گرتوە. ئەو مەسەلەی سپاردنی ئەم شارانە و ولایەتەکانی گەیلان و مازندەران و ئوستراباەدی بە پێ ی ڕێککەوتنی لە گەڵ طەهماسب تەئمین کردوە. قەیسەر و پاپ ڕێوشوێنێکیان داناوە کە یارمەتی طەهماسب بدرێ، وە ئەو تا دڵنیا ئەبێ لە وەی کە طەهماسب، ئەو شارانەی تورکیا داوایان ئەکا بەو دەوڵەتە ئەسپێرێ. لە تەقەلا باشەکانی خۆی درێخی ناکا.

مارکی دوبێناک لە لایەن ڕوسیا و تورکیاوە بۆ کاری ناوبژی هەڵبژێردراوە.

ماددەی یەکەم: سنوری ڕوسیا و تورکیا ئەبێ لەو شوێنەوە دەس پێ بکا بە ماوەی ٢٢ سەعات سوارەڕێ لە دەربەندەوە بۆ ناوەوەی وشکایی. سنورەکە ئەبێ لەو کێلەوە کە لەم شوێنە دا دائەنرێ تا کێلێکی تر کە ئەکەوێتە سێ- یەکی ڕێگەی شەماخی بۆ دەریای خەزەر درێژ ئەبێتەوە. لە شوێنی دوەمەوە ئەبێ هێڵێکی ڕاست تا دواوانی ڕوبارەکانی کورا و ئاراس بکێشرێ. ڕوسیا وتورکیا، هەردوکیان لە نزیکایی ئەم شوێنەی دوایییانەوە مافی دروستکردنی قەلایان هەیە، بەڵام جێگەکانیان ئەبێ ٣ مەنزڵ لە سنورەوە دور بێ. کارێ سپێردراوانی هەردو لایەنی پەیمانکار، لە گەڵ کار پێ سپێردراوێکی کە ئیمپراتۆری فەرانسە دای ئەنێ ئەرکی دیاری کردنی سنور هەڵ ئەگرن. هەردو لای پەیمانکار ئەتوانن لە ناوچەکانی خۆیان دا قایمکاری بکەن و بنکەی لێ دابمەزرێنن، بەڵام نابێ ئەم قایمکاریانە ماوەی ٣ سەعات سوارەڕێ لە سنور نزیکتر بێ.

ماددەی دوەم: شەماخی کە ئەبێ بارەگای خان یا حاکمێکی سەر بە شیروان بێ، بە هی تورکیا ئەناسرێ، بەڵام نابێ قایمکاری لێ بکرێ یا بنکەی تورکی لێ دابنرێ. لە کاتی ڕودانی ئاژاوەدا ئەشێ سپای تورکی بۆ بنێردرێ.

ماددەی سێیەم: سنوری تورکیا و ئێران ئەبێ لە شوێنی تەواو بونی سنوری

ڕوسیا و تورکیا، واته له دواوانی ڕوبارەکانی کورا و ئاراسەوە دەس پێ بکا. ئەبێ لەم شوێنەوە هێڵێ تا شوێنێکی تر کە ماوەی ١ سەعات سوارەڕێ کەوتۆتە ڕۆژئاوای شاری ئەردەبیلەوە بکێشرێ. هەمو ئەو ئەرزانەی ئەکەونە ڕۆژئاوای ئەم هێڵەوە، ئەکەونە ژێر دەسەڵاتی تورکیاوە. لەم شوێنەوە کە دوراییەکەی تا ڕۆژئاوای ئەردەبیل ١ سەعات سوارەڕێ یە، ئەبێ هێڵێکی ڕاست بۆ هەمەدان و لەوێشەوە بۆ کرماشان بکێشرێ.

ماددەی چوارەم: قەیسەر بە پێ ی ئەو ڕێککەوتنەی لە گەڵ طەهماسب کردویەتی بەڵێن ئەدا تا دڵنیا ئەبێ لە سپاردنی هەمو شارەکانی، کە لە ماددەی سێیەم دا ناوبراون، بە بابی عالی، تەقەلای باش ئەدا. بەڵام ئەگەر طەهماسب ئەچوە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو ڕێککەوتنەوە، ڕوسیا و تورکیا هەردو بە جوتە بۆ گرتنی هەمو ئەو ئەرزانەی کە هی ئەوانە پێکەوە هەنگاو ئەنێن. دو دەوڵەتی گورین، پاشماوەی ئێران دوای ئەوەی ئاسایشی تێ گەڕایەوە، بە کەسێکی ئێرانی ئەسپێرن، کە زۆرتر شایستەیی فەرمانڕەوایی هەبێ. ئەو کەسە خاوەنی سەڵتەنەتی تەواو ئەبێ و سەربەخۆ ئەبێ.

ماددەی پێنجەم: ئەگەر طەهماسب، لە ئەنجامی ناوبڕی قەیسەردا، بە نارەزوی خۆی ئەو شارانەی لە مادەی سێیەم دا ناو براون بە تورکیا بسپێرێ، تورکیاش ئەو بە شای ئێران ئەناسێ و، هەمو جورە یاریدەیەکێ ئەکا. قەیسەر بە پێ ی ڕێککەوتنەکەی خۆی لە گەڵ طەهماسب، یاریدەی کاریگەری ئەکا و هەمو گفتەکانی خۆی بەرامبەر ئەو جێبەجێ ئەکات،تا ئەو بە عینوانی وارێثی قانونی بتوانێ ئیمپراتوریی تەهران و ئەصفەهان لە دەستی مەحمودی داگیرکەر ڕزگار بکا. ئەگەر مەحمود، لەم بارەدا، هێرش بباتە سەر تورکیا، ڕوسیاش ئەکەوێتە کار بۆ بارمەتی دانی تا ئەو لە ئێران دەر بکرێ. تورکیا و ڕوسیا بە پێ ی ئەم پێکهاتنە بۆ دانانی طەهماسب لە سەر تەختی ئێران پێکەوە هەنگاو ئەنێن.

ماددەی شەشەم: ئەگەر طەهماسب لە سپاردنی ئەو شارانەی تورکیا داوایان ئەکات خۆی بوارد، ئەو وڵاتە و ڕوسیا لە پێشەوە ئەکەونە گرتنی بەشەکانی خۆیان، وە کاتێ لەو وڵاتەدا ئارامی و ئاسایشیان دامەزران، فەرمانڕەواییەکەی بە کەسێکی ئێرانی ئەسپێرن، کە بە تەواوی سەربەخۆ بێ. ئەو کەسەیش لە لایەن دو دەوڵەتی ناوبراوەوە لە سەر تەخت دائەنرێ و، گوێ نادرێتە هیچ نوێنەرێکی مەحمود و، هیچ جورە پێکهاتنێکی لە گەڵ ناکرێ.

ئەبێ ئەم ڕێککەوتنە بە بێ هیچ لێ دەرچونێ پێڕەوی بکرێ بۆ ئەوەی ئاشتی هەمیشەیی دابین بکرێ و، بەم جۆرە ئەو شارانەی دراون بە تورکیا و ڕوسیا بە یەکجاری و تا هەتایە لە دەستی ئەوان دا بمێننەوە و، ئێرانی لە نوێ دامەزرێنراو، بەهێز ببێ.

سوڵتان ئەم پێکهاتنە، پاش ئەوەی لە لایەن قەیسەرەوە پەسند کرا، ئەویش

پەسندی نەکا.
(سەرچاوە: لکهارت: ۲٦۹ - ۲۷۰)

۱. ۲. پەیماننامەی زەهاو

بسم الله الرحمن الرحیم
لا حول ولا قوه الا بالله

له پاشان: لەبەر ئەوەی بە مەشیئەتی جەنابی ذوالعرش المجید و ئیرادەی حەضرەتی فعالی مایرید، ئینتیظامی ئەسبابی عالەم و رتق و فتقی ئوموری بەنی ئادەم، بەند و بەبەستراوە بە تەوافوق و ئولفەتی سولتانەکانی ڕوی زەمین و خاقانەکانی هیدایەت قەرینەوە، کە مەظهەری ئایەتی کەریمەی «الذین جاهدوا» و میصداقی «والموفون بعهدهم اذا عاهدوا»ن.
له ژێر باڵی حیمایەتی ئەوان دا مەمالیکی ئیسلامیه له شەڕوشۆڕ مەئمون و مەسالیکی مونمینین بە کەمالی ئەمن و سەلامەت مەرهونە، بە تایبەتی بە مەدلولی «انا جعلناک خلیفه فی الارض» پلەی بەرزی سەڵطەنەتی کوبرا و پایەی بڵندی خەلافەتی عولیای ئیمەی مونتەهال(ا)یاتی هەمو طەبقەکان فەرموە.
بە خۆشیی خزمەت کردنی حرمین الشریفین «شرفها الله تعالی» ذاتی قودسی صیفاتی ئیمەی شەرەف و عیزەت و، بە موتابەعەتی سوننەتی سونیەی حەضرەتی رسول الثقلین «صلی الله تعالی علیه و سلم» دایرەی دەوڵەت و سەڵطەنەتی ئیمەی فراوان و بەرین کردوە، دەرونی صەفا مەشحونی ئیمەی بە ئەنواری موحیبەتی ئال و ئەصحاب موحەللا و موصەصەفا و پیرەوی ڕێ ی پر تۆفیقی ئەوانی کردۆتە هۆی ڕزگاری ڕۆژی جەزا،
ئیمەی بە فەحوای «فاحکم بین الناس بالعدل» مالیکی مەمالیکی عەدڵ و داد و بە ئەمری لازمولئیمتیثالی «جاهدوا فی الله حق جهاده» سالیکی مەسالیکی غەزا و جیهاد فەرموە و،
فەحوای شەریفی «ان تنصرو الله ینصرکم» بەردەوام لە بیری ئیمە دایە و بزوتن بە بن ی لوطفی خوداوەندی هەمیشە کار و پیشەی ئیمە بوە،
شمشێری ظەفەرتەرینی ئیمەی بۆ دەفعی کافران و موشریکان کردۆتە دیواری ئاسنین و لە دەوری سنوری مەمالیکی موسلیمین دا کردۆتە قەڵای پتەو.
ڕۆژانی دەوڵەتی روزنەفزونی ئیمەی ئەبات و دەوام و. سیلسیلەی سەڵطەنەتی هومایونی ئیمەی ئەبەدولدەهر ئیستیقرار و ئیستیحکام دا «جل مالا یعد نعمانه، قدمت ذاته و اسمانه»
پاش پێشکەش کردنی تەسلیماتی وافیات و ئەتحافی دەعەواتی صافیات بە حضوری - موصافات ظوهوری عالی حەضرەت، مەعالی مەنقەبەت، سامی

روتبەت، کیرامی مەنزیلەت، مەسنەد نشینی ئیقلیمی ئێران، حامی فارس و مازندەران، فەرماندەی مولکی عەجەم - شاه صفی - دام منظورا بعنایت ربه الوفی، انها، مسالمت انتها - کە:

نامەی خلت خیتامەی ئێوەی بە هۆی عەینولئەعیان موحەممەد قولی - رزقت سلامتە - گەیشتە عەتەبەی عەلییەی گەردون ویقار و سدەی سونئیەی عالەم مەداری ئێمە، خولاصەی ئەحوای بەلاغەت ئیحتیوای ئەو ئایەتی ئولفەت عینوان «و جعل بینکم مودة» ی تەفسیر و بەیان کریمەی کەرامەت نیشانی «والقیت علیک محبة» ی تەقریر و عەیان کردوە، لە بەر ئەوەی بە سیراطی موستەقیمی موصافات موفتەدی و بە شیمەی کەریمەی تودەدما موقتەدی و طالیبی صولح و صەلاح و راغیبی فەوز و فەلاح بوی، عومدەتولخەواص وەلموقەرەبین صاروخان - زید رشدە - تان بە وەکیلی خۆتان نارد بو لە گەڵ - دەستوری ئەکرەم، موشیری ئەفخەم، نیظامولعالیم، ناظیمو مەناظیمولئومەم - موصطەفا پاشا - ادام الله اجلالە - کە وەزیری ئەعظەمی جەلیلولمیقداری ئێمە و سەردار و سپاسالاری ڕۆژهەڵاتە، لە زەهاو یەکتریان بینی و، لە بارەی ڕێکخستنی کاروباری صولح و عهودی جێبەجێ کردنی کێشەکانی سنور دوان و، بڕیاریان دا:

لە سنوری لای بەغداد و ئازربایجان دو شوێن بە ناوی جەصان و بەدرە هی ئێمە بن، قەصەبەی مەندەلی تا دەرەتەنک، کە سەرمیل بە سنوری دیاری کراوە، لە گەڵ دەشتەکانی بۆ ئێمە بن، شاخەکەی نزیکی بۆ ئەولا بن، میلباشی بۆتە سنور. دەرەتەنک و دەرنە هی ئێمەن.

هۆزەکانی ضیادین و هارونی لە ئێلی جاف هی ئەعلا حەضرەتی هومایونی ئێمەن و، پیرە و زەردویی یش بۆ لاکەی تر ماوەتەوە.

قەڵای زنجیر کە بە لوتکەی شاخەوەیە وێران بکرێ، ئەو گوندانەش کەوتونەتە ڕۆژئاوای قەڵای وێرانکراوی ناوبراو بۆ ئێمە ئەمێنێتەوە و ئەو گوندانەش ئەکەونە ڕۆژهەڵاتی بۆ ئەولا ئەبن.

لە نزیکی شارەزور ئەو کێوەی کەوتۆتە ئەولای قەڵای زەڵم هەرشوێنێکی بڕوانێ بە سەر قەڵای ناوبراودا لە لایەنی هومایونی ئێمەوە زەوت کراوە. قەڵای هەورامان لە گەڵ گوندەکانی دەوروبەری بۆ لایەنەکەی تر، گەردنەی چەقان دانراوە بە سنوری شارەزور. قزلجە و دەوروبەری هی ئێمەن و مەریوان و دەوروبەری هی لایەنەکەی تر.

هەردولا بڕیاریان داوە قەڵای قوتور و ماکۆ لە سەر سنوری وان و، قەڵای مغازبرد لە لای قارس کاول بکەن.

لەبەرئەوەی لەو نامەیەدا ڕەزامەندی خۆتان بە قەول و قەراری باس کراو، بەو جۆرەی ڕون کراوەتەوە، ڕاگەیاند بو وە بەڵێنت دابو لیرە بە دواوە ئەم مەراسیمی موعاهەدە و موصافاتە ڕیعایەت و مواسات و موالاتی لازم حیانەت بکەی و، بە

ئیمانی خۆت وەفا نەکەیت و لە کەسر و حەلەفی خۆت لا نەدەیت. وە داوات کرد بۆ کە بەڵگەی مۆرکراوی گەیشتوی ئێوە، لە لایەنی هومایونی ئێمەوە قوبوڵ بکرێ، حا لە بەر ئەوەی «الجاز الوعد من دلائل المجد» لە پێناوی ئاسایشی خەلایق و عیباد و ئارامی مەمالیک و بیلاددا، ئەم صولحی موقەرەڕەر و صەلاح شمولە قوبوڵ کرا بەو مەرجەی طائیفەی قزلباش دەس هەڵبگرن لەو مەحاڵ و شوێن و دەشت و ئەررانەی کە بە بەشێکی مەمالیک و بیلادی ئەژمێردرێن کە لە ناو سنوری دیاریکراوی ئەعلا حەضرەتی ئێمە دان و لە ژێر سایەی عەدالەتی پایە بەرزی ئێمە دان. بە پێ ی «الشیء اذا ثبت ثبت بلوازمە» ئەو ئەرزانە ئیشتـرج ئاوەدان بن یا جزلەوانی لە گەڵ تەوابیع و لەواحیقی دا لە دەستی تەصەرروفی موەککیلانی بارەگای بەرز و موتەعەهیدانی دەرگای بڵندی ئێمە دان.

سەرەڕای ئەوانەش کە ناوبران، ئەبێ ئەوان دەستدرێژی نەکەنە سەر قیلاع و بیقاع و ئەواحی و صەحاری و بەراری و تیلال و جیبالێ کە لە ناو سنوری ئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەصرا دان.

بە پێ ی شەرتە موعتەبەرە صەریحەکانی ئەو پەیماننامانەی لە زەمانی سەعادەت ئیفتیرانی ئەجدادی عیظامی ئێمە دا - انار الله تعالی براهینهم - بۆ ئەسلافی ئێوە نێردراوە، وە بە مەدلولی قسەی: «الدین النصیحە» ئەسافیل و ئەدانی کە لە ژێر دەستی حکومەتی ئێوە دان ئەبێ ڕێگە نەدرێن، دەمدرێژی بکەنە سەر شێخێن ذوالنورین و هاوسەری پاکیزەی رسول الثقلین و گشت ئەصحابی هەڵبژاردە و ئیمامە موجتەهیدەکان - رضوان الله تعالی علیهم اجمعین - حاشا، دیسان حاشا، ڕێگەی دەمدرێژی نەدرێ و، لنیان قەدەغە بکرێ و، بە هیچ جۆرێ ڕێ نەدرێن بۆ ئەوەی ئەم صولحە موقەرەڕەرە، الی انتهاء القرون، ثابیت و بەرقەرار بمێنێ.

مادەم لە لایەن ئێوەوە پێچەوانەی عەهد و میثاق جوڵانی ناشایستە ڕونەدا، لە تەرێنولشەرەفی پادشاهانەی ئێمەشەوە، بە شێوەی باسکراو، شروط و قیود بەو جۆرەی نوسراون پێڕەوی نەکرێ. پەلاماری ڕەعییەت و مەملەکەتی ئێوە نادرێ. لە بەرامبەر ئەو بەڵێننامەیەی ناردراوی ئێوەدا، ئەم نامە هومایونیە بڕ لە ڕاستگۆییە نوسرا، کە دوژمنایەتی لە ناوا نەمێنێ و، لە جاران زیاتر ڕیعایەتی مەراسیمی ئولفەت موافەقەت بکرێ.

سەفیری مەنموری شەرەفی ماچکردنی بیساطی عیزەت ئینبیساطی شاهانەی ئێمە موفتەخیر بو، دوای ئەوەی ئادابی ڕیسالەتی - کما هو حقه - بە جێ هێنا، بە ئیجازەی شاهانەی ئێمە ڕێگە درا بگەڕێتەوە لاتان، هاوڕێ لە گەڵ ئیفتیخارولئەماجید وەلئەکاریم موحەممەد. دامە مەجدوهو، کە لە خزمەتگوزارانی دەرگا و مەنموری تەبلیغی نامەی هومایونی ئێمەیە، ڕەوانە کران.

صەلاح ئەندێشانی دین و دەوڵەت هەردەم مەظهەری ئیحسانی ملکی

مەننان بن، برب العباد و بالنبي واله الاماجد.
له سەرەتای مانگی شەووالی سالی هەزارو چل و نۆی هیجری (کانونی دووەمی ١٦٣٩) دا نوسرا.
(سەرچاوە: مشیر الدوله: ٧٤ - ٨١)

١. ٣. رێککەوتننامەی کردان

له نێوان نادر شاه و سولتان مەحمود خانی یەکەم
به هۆی:
وەکیلی ئێران حەسەن عەلی خان
راسپێردراوی عوسمانی والی ی بەغداد ئەحمەد پاشا
له مانگی شەعبانی ١١٥٩ک (١٧٤٦ز) دا بەستراوە
پێشەکی: دیاریکردنی سنوری هەردو مەملەکەت.
فەسلی یەکەم: دەربارەی حاجییان.
فەسلی دوەم: دانانی نوێنەرانی هەردو دەولەت له دەرباری یەکتری دا.
فەسلی سێیەم: دیلەکانی هەردو دەولەت.
فەسلی پاشکۆ: دەربارەی سنوری هەردو مەملەکەت و هەندێ مەرج له بارەی دین. چەن مەرجێ دەربارەی زائیران و رەعیەتەکانی ئێران له عوسمانی دا - دانەوەی هەلاتوان.

بنچینه ـ ئەو رێککەوتنەی له سەردەمی سولتان موورداخانی چوارەم دا له نێـوان هەردو دەولەت دا کـراوە پێـرەوی ئەکـرێ و، ئەو سنورانەی له رێککەوتنی گۆرین دا دیاری کراون بێ هیچ دەسکاری و گۆرینێ وەکو خۆیان ئەمێنن.

مەرج ـ لێرە بە دواوە ئەبێ فیتنە خەوتو بێت و تیغی دوژمنایەتی له کێلان دا بێ، ئەوەی شایەنی شانی هەردولا و چاکە و خێری هەردو دەولەت بێ، له هەمو بوارێک دا جێبـەجێ بکرێ و، هەردولا خـۆیان لەو کـارانە بپـارێزن کـه ئەبنە هۆی ناخۆشی و، پێچەوانەی تەبایی و هۆگرین.

فەسـلی یەکەم: حاجیانی ئێـرانی کە له رێ ی بەغداد و شامەوە ئەچن بۆ بیت الله الحرام، ئەو والی و حاکم و ئەمـیر حەجانەی له سـەر رێگایان دان، ئەبێ ئەوانە به ئەمینی و سەلامەتی له شوێنێکەوە بگەیەننە شوێنێکی تر، صیانەتی حال و ریعایەتی ئەحوالیان به لازم بزانن.

فەسلی دوەم: بۆ بەهێز کردنی دۆستایەتی و زیاد کردنی یەکێتی له نێوانی هەردو دەولەت دا، هەر سێ سـال ئەبێ یەکـێـک له لایەن دەولەتی ئێـرانەوە، له عوسمانی و یەکێک له لایەنی عوسـمـانیەوە له ئێران بێ. مەسرەفی ئەوانەش له

سەر هەردولا بێ.

فەسلی سێیەم: دیلەکانی هەردولا بەربدرێن. کڕین و فروشتنیان ڕەوانیە. هەر کەسێکیان ویستی بگەڕێتەوە وڵاتی خۆی ڕێگەی لێ نەگیرێ.

فەسلی پاشکۆ: ئەو سنورەی لە سەردەمی سولتان موراد خان دا دیاری کراوە جێبەجێ بکرێ.

دەسەڵاتدارانی سنورەکان کارێک نەکەن پێچەوانەی دۆستیی هەردولا بێ.

سەرەڕای ئەمانە، لەبەرئەوەی خەڵکی ئێران وازیان هێناوە لەو ئەحوالە ناشایستەیەی، لە سەردەمی صەفەویەت دا، دایان هێنا بو، وە لە ئوصولی عەقائیدا چونەتە سەر ڕێگەی ئەهلی سوننەت، بۆیە خولەفای راشیدین بە خەیری مەرضی ئەبێ یاد بکەن و. لێرە بە دواوە لە گەڵ خەڵکی ئێران کە هاتوچۆی کەعبەی موکەڕڕەمە و مەدینەی مونەووەرە و سەرانسەری وڵاتانی ئیسلام ئەکەن، ئەبێ هەمان ڕەفتاریان لە گەڵ بکرێ کە لە گەڵ حاجییان و زائیرانی ڕۆم و وڵاتانی ئیسلامی تر ئەکرێ، وە بە ناوی دورومە یا بە ناوێکی ترەوە کە خیلافی شەرع و قانون بێ هیچیان لێ نەسێنرێ.

هەروەها ئەو زائیرانەی ئەچن بۆ عەتەباتی عالیات، مادەم مالوتیجارەیان پێ نەبێ حاکم و موباشیرانی بەغداد داوای باجیان لێ نەکەن و، هەر کەسێ مالوتیجارەی پێ بو بە پێ ی قاعیدە و عادەتی دێرینە گومرگ بدا و لەوە زیاتری لێ داوا نەکرێ. لەولاش لە گەڵ تاجیر و ئەهالی ڕۆم بە هەمان شێوە ڕەفتار بکرێ.

لە دوای تاریخی ئەم پەیماننامەیەوە ئەگەر لە خەڵکی ئێران بۆ ڕۆم و لە خەڵکی ڕۆم بۆ ئێران هەڵاتن دالدە نەدرێن و، ئەگەر داوا کرانەوە بدرێنەوە دەست وەکیلەکانی هەردولا.

سەرچاوە: نوائی: «نادر..» ۲۷۳ - ۲۸۳)

۱. ٤. عەهدنامەی یەکەمی ئەرزڕۆم

مەبەست لە نوسینی ئەم نامە ناوازەیە ئەوەیە لەم چەند سالەدا بە هۆی ڕودانی هەندێ عەواریضەوە لە نێوان هەردو دەولەتی بەرزی ئیسلام دا پێوەندییەکانی صولح و صەفوەت و ضەوابیطی دۆستی و ئولفەتی دێرین گۆڕا بە نیقار و خصومەت و بو بە هۆی جەنگ و کدورەت. بە موقتەضای جیهەتی جامیعەی ئیسلام و ڕازی نەبونی هەردولا بە ڕژانی خوێن و ڕودانی ئەو جۆرە قەوماو و غەوغایە، هەردو دەولەتی گەورە ئارەزو و موافەقەتیان دەربڕیوە بۆ گێڕانەوەی ئاشتی و مەوەددەت و نوێ کردنەوەی دۆستی و مەحەببەت.

بە پێ ی فەرمانی هومایونی «ئەعلاحەضرەت، کەیهان حیشمەت، مولک بەخش، مولک گیر، ئارایشی تاج و سەریر، خدێوی زەمین و زەمان، جەمالی

ئیسلام و موسلیمین، جەلالی دنیا ودین، غیاثی حەق ویەقین، قارەمانی ئاو و گل، سێبەری خوای ڕاکێشراو بە سەر هەردو ئەرز دا، حافظی حەوزەی موسلمانی، باسطی بیساطی جیهانبانی، داوەری جەمشید جاه، سولەیمان دەستگاه، ئەنجوم سپا ئیسلام پەنا، زیەنت بەخشی تەختی کەیان، مەلیکی ملوکی جیهان، تاج بەخشی کامەران، شاهنشاهی مەمالیکی ئێران، خاقان کوڕی خاقان، غازی: فەتحعەلی شا، خلد الله ملکه و اقباله، وە حوکمی مەئموریەتنامەی [ڕەفیعەی عوڕەی غەڕای دەولەت و شەهریاری، دەوحەی عولیای شەوکەت و جیهانداری، مالیکی ڕیقاب، گەردون جەناب، کەیوان هیمەت، بەرجیس فیطنەت، مولک فەزای، مولک ستای، ڕوکنی ڕەکین جەلال، غوصنی ڕەطیب ئیقبال، شازادەی ئازادە، وەلیعەهدی دەولەتی عەلیەی ئێران عباس میرزا، عز نصره، ئەم عەبدە مەملوک و چاکیرە جان ئەثارەی بە وەکالەتنامە موباهی و، مەخصوص کردوە.

لە لایەن دەولەتی بەرزی عوسمانیشەوە، نامە و فەرمانی، ئەعلا حەضرەت، کەیوان مەنزیلەت، خوری فەلەکی شەهریاری، مانگی ئاسۆی تاجداری، پادشاهی ئیسلام پەنا، سولتانی هەردو ئەرز و هەردو، خادیمی حەرەمەینی شەریفەین، خاوەن شەوکەت وشەهامەت، سولتانی کوڕی سولتان، غازی: مەحمود خان، ابد الله ملکه و اقباله، نامە بە جەنابی «عیزەت ئیصاب، ئەبالەت ئینتیساب، جەلالەت ئیکتیساب، تەواوکەری ئوموری جمهور بە بیری تیژ، تەختکەری قەواعیدی ئومور بە ڕەئی ڕاست، صەدری ئەسبەقی ئەکرەم، والی ی ولایەتی ئەرزەنەی ڕۆم، سەرعەسکەری لای ڕۆژهەلات، موحەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا، دامە مەجدوهو، عەطا و عینایەت کراوە.

ئەم عەبدە مەملوکە لە شاری ناوبراو لە گەل سەرعەسکەری ناوبراو، پاش ئالوگۆڕی وەکالەتنامە پیرۆزەکانیان بۆ ئەنجومەنی گفتوگۆ پێک هاتن، موصالەحەی پیرۆز بەم ئاییینە تەرتیب و تەعیین کرا.

بنچینە ـ پەیمانی ئاشتی کە لە ۱۱۵۹دا بەستراوە، دەربارەی سنورەکانی کۆن و، مەرجەکانی پێشو سەبارەت بە حاجیان و بازرگانان و گێڕانەوەی ڕاکردوان و بەردانی دیلەکان و دانیشتنی کەسێکی دیاریکراو لە دەربارەکانی هەردو دەولەت دا بە تەواوی هەموی وەکو خۆیان ماون و کاریگەر و نرخدارن و بە هیچ کلۆجێ خەلەلی تێ نەکەوتوە و، لە نێوان هەردو دەولەتی بلندا مەرجەکانی دۆستایەتی و پێویستییەکانی تەبایی و خۆشەویستی هەمیشە ئەبێ کاری پێ بکرێ.

مەرج ـ شمشێری ئاژاوە و دوژمنایەتی لە کێلان دا ئەبێ. لە نێوان هەردو دەولەتی بەرزدا کارێ کە ببێتە هۆی ناخۆشی و ساردی و، پێچەوانەی ئاشتی و ئاسایش بێ ڕو نەدات و،

ئەو شوێنانەی لە ناو سنوری کۆنی دەولەتی عوسمانی دا بون و لە کاتی جەنگ و بەر لەوە، کەوتونەتە دەس دەولەتی مەزنی ئێران، لەوانە قەلا و زەوی و

ئەزا و تەحەبە.ر گوند، لە ڕۆژی ئیمزا کردنی ئەم ڕێککەوتننامە خێرەوە تا شەست ڕۆژی تر، بە تەواوی ئەدرێنەوە دەوڵەتی عوسمانی.

بۆ ڕێز لێنانی ئەم ڕێکەوتنە خێرە گیراوەکانی هەردو لا، بێ ونکردن و شاردنەوە بەر بدرێن و، پێویستییەکانی ڕێگەیان وەکو خواردەمەنی و شتی تر بۆ دابین بکرێ و، بگەیەنرێنەوە سەر سنورەکانی هەردو دەوڵەت.

مـاددەی یەکـەم: هەر دو دەوڵەتی بەرز ئەبێ دەس وەرنەدەنە کـاروباری ناوخۆی یەکترییەوە. لێرە بە دواوە خۆ تێهەڵقورتان لە لای بەغدادو کوردستانەوە نەشیاوە، لەوانە مەڵبەندەکانی سەر بە سنجەقەکانی کوردستان، بە هیچ بەهانە و لە هیچ ڕویەکەوە دەوڵەتی بەرزی ئێران نابێ ڕێ بە خۆ تێهەڵقورتان و، دەسدرێژی و، پەلامار و، دالدەی موتەصەڕڕیفەکانی پێشو و لەمەودوایان بدات.

لەو شوێنانەدا ناوبراون، لە بابەت ڕەسمیی ئاسایی گەرمیان و کوێستان و، هەر دەعوایەکی تر، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەبێ لە لایەن ئەمیر و وەلیعەهدی دەوڵەتی ئێران و وەزیری بەغدادەوە بە لا دا بخرێ.

ماددەی دوەم: لەبەرئەوەی ئەم مەسەلەیە لە مەرجە دێرینەکانە کە ڕەفتار لە گەڵ ئەهالی ئێران، ئەوانەی هاتوچۆی کەعبەی موکەڕڕەمە و مەدینەی مونەووەرە و گشت وڵاتانی ئیسلامی ئەکەن وەکو حاجی و زائیر و گشت ئەهالی وڵاتانی ئیسلامی ڕەفتار بکرێ و، بە ناوی دورومە یا بە ناوێکی ترەوە کە خیلافی قانونی شەرعی بێ شتێ داوا نەکرێ، هەروەها لە زائیرانی عەتەباتی عـالییات مادەم کەلوپەلی فرۆشتەنیان پێ نەبێ داوای باج نەکرێ و، ئەگەر شتی فرۆشتەنییان پێ بێ مـافی گومرگی بە پێ ی قـاعیدەی کارپێکراو وەربگیرێ وە شتی زیاتر داوا نەکرێ و. لە لایەن ئێرانیشـەوە، هەمان ڕەفـتـار لە گـەڵ بازرگـانان و ئەهالی عوسمانی بکرێ.

لەبەرئەوە لێرە بەدواوە لە لایەن وەزیرانی گەورە و، میری حاجی و میری میرانی بەڕێز و، هەمو ضابطان و حاکمانی عوسمانی بۆ جێبەجێ کردنی ئەم مەرجە کۆنە دەرهەق حاجیان و بازرگانانی ئێران نوسراوە ئەبێ دیققەت و ڕیعایەت بکرێ لە شامی شەریفەوە تا حەرەمەینی موحتەرەمەین و لەوێوە بۆ شامی شەریف.

لە لایەن ئەمین صـــوڕڕە (پرپاسکەدار: بەرپرسی کـــاروباری دارایی) ی هومایونییەوە چاودێری بکرێ کە پێنجەوانەی مەرجەکان هیچیان لێ وەرنەگیرێ و، پشتیوانی ناوبراوان بکرێ و. ئەگەرلە ناو ئەوانەدا ناکۆکی ڕوی دا لە ژێر چاودێری ئەمین صرەی هومایون و بە ناوبژی باوەڕ پێکراوێکی ئەوان لێ ی بکۆڵرێتەوە و، ژنانی حەرەمی شاهنشاه و حەرەمەکانی شازادە مەزنەکان و هەمو گەورەکانی دەوڵەتی ئێران کە ئەچن بۆ حەجی شەریف و عەتەباتی عالیات بە پێ ی مەرتەبەی خۆیان حورمەت و ڕێزیان لێ بگیرێ.

هەروەها دەربارەی مافی گومرگی بازرگانانی ئێران بە هەمان بڕیار ڕەفتار

بکرێ کە لە گەڵ بازرگانەکانی ئیسلامی تەبەعەی عوسمانی ڕەفتار ئەکرێ و، لە کەلوپەلی بازرگانی ئەوانە تەنیا یەکجار ٤ قرۆش لە ١٠٠ قرۆش گومرگ وەربگیرێ، بە پێچەوانەی وەسڵێ کە پێ یان ئەدرێ و مادەم کەلوپەلی بازرگانی نەچوتە دەستێکی تر لە جێگەیەکی تر سەرلەنوێ حوقوقی گومرگی داوا نەکرێ و، بازرگانەکانی ئێران کە چوبوقی شیراز - جۆرێکە لە تەختە - بۆ دارولسەعادە - مەبەستی ئیسلامبوڵە - ئەهێنن، کرین و فرۆشتنی پاوان نەکرێ، بە هەر کەسێک کە بیانەوێ بیفرۆشن. وە لە گەڵ بازرگان و ئەهالی هەردو دەوڵەت کە بۆ مەملەکەتی یەکتری هاشتۆ ئەکەن، بە پێ ی پێویستیەکانی جامیعەی ئیسلامییە ڕەفتاری دۆستانە بکرێ و لە هەمو زەرەر و ئازارێ پارێزراو بن.

ماددەی سێیەم: ئەوەی لە ئێلەکانی حەیدەرانلو و سیبکی کە هەردو دەوڵەت لە سەری ناکۆک بون، وە ئەمڕۆ لە خاکی دەوڵەتی عوسمانی دا دانیشتون، مادەم لە لای ئەوانن، ئەگەر دەسدرێژییان کردە سەر وڵاتی ئێران و زەرەریان دا. سنورداران ئەبێ لە ڕێ پێ نەدان و تەمێ کردنیان دا دیقـقـەت بکەن. وە ئەگەر دەستیان هەڵنەگرت لە دەسدرێژی و زیانیی و کاربەدەستانی سنور ڕێگەیان لێ نەگرتن، ئەبێ دەوڵەتی بەرزی عوسمانی واز لە دالدەدانیان بهێنێ.

وە ئەگەر ئەوانە بە ئارەزو و ویستی خۆیان بگەڕێنەوە بۆ ئێران، دەوڵەتی عوسمانی دالدەیان نەدا و ڕێگەیان لێ نەگرێ، پاش ئەوەی کە گەڕانەوە بۆ ناو دەوڵەتی بەهەیبەی ئێران و، دوایی بێنەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی بە هیچ جۆر نابێ دالدە بدرێن و، وەربگیرێن.

لە حاڵەتێک دا کە ئەوانە بگەڕێنەوە ناو ئێران و ئەو کاتە لە سنوری دەوڵەتی عوسمانی تەجاوز بکەن، زیان بگەیەنن، سنوردارانی دەوڵەتی بەهەیبەی ئێران لە ڕێ گرتن و دەسدرێژییان دیققەت ئەنوێنن.

ماددەی چوارەم: بە پێ ی مەرجەکانی دێرین، نابێ هەڵاتوانی یەکتری دالدە بدرێن و لەوانە عەشایەر و ئیلات، هەر کەسێکیان دوای ئەمە، لە دەوڵەتی بەرزی عوسمانیـیەوە بۆ دەوڵەتی گەورەی ئێران و، لە دەوڵەتی بەهەیبەی ئێرانەوە بۆ دەوڵەتی بەرزی عوسمانی بڕۆن، ئەبێ ئەو تێپەڕیوانە دالدە نەدرێن.

ماددەی پێنجەم: ئەو کەلوپەلی بازرگانییانەی ئێران کە لە دارولسەلطەنە و گشت ولایەتەکانی دەوڵەتی بەرزی عوسمانی دا، بە ئاگاداری شەرع و دەفتەر، هەڵگیراوی گل دراوەتەوە، لە ڕۆژی ئەم بەڵگەیەوە تا ماوەی شەست ڕۆژ، لە هەر جێیەک بێ، بە پێ ی ئەو دەفتەرە نوسراوانە و، بە ئاگاداری شەرع و باوەڕپێکراوی دەوڵەتی ئێران، بە خاوەنەکانی بدرێتەوە، جگە لە کەلوپەلی هەڵگیراو، ئەوەی لە کاتێ ڕودانی دوژمنایەتی دا لە حاجیان و بازرگانان و خەڵکی تری ئێران کە لە وڵاتی عوسمانی دا بون، لە لایەن هەندێ وەزیر و کاربەدەستەوە بە زۆر سەندراوە، پاش ئیفادە و ئیظهاری دەوڵەتی گەورەی ئێران و فەرمانی لە دەوڵەتی بەرزی

عوسمانیەوە بە عزدەی وەکیلی ئەوان لە هەر جێیەک، دەربچن، پاش ئیسباتی شەرعی، وەربگیرێتەوە و بدرێتەوە.

ماددەی شەشەم: لە مەمالیکی دەوڵەتی بەرزی عوسمانی دا لە خەڵکی وڵاتانی هەردولا کە ئەمرن، ئەگەر واریث و وەصی شەرعیان نەبو، مەئمورانی بەیتولمال، بە ئاگاداری شەرع دەفتەری کەلوپەلی کابرای مردو بگیرێ و، لە سجللی شەرعی دا تەسجیل بکرێ و، هەمو ئەو کەلوپەلە وەکو خۆی لە جێگەیەکی ئەمین، تا ماوەی ساڵێک هەڵ بگیرێ تا واریث و وەکیلی شەرعی مردوەکە دێ، بە پێ ی تەسجیلی سجللە شەرعییەکە کەلەپورەکانی بدرێتێ و، ڕسومی ئاسایی و کرێ ی شوێنی هەڵگرتنی ئەو شتانە، لە ماوەی باسکراودا سوتا یا لە ناو چو داوای نەکرێ.

ئەگەر لە ماوەی باسکراودا واریث و وەصی نەگەیشتن، مەئمورەکانی بەیتولمال کەلوپەلی هەڵگیراو بە ئاگاداری باوەڕپێکراوی دەوڵەتی بەرزی ئێران ئەفرۆشن، نرخەکەی هەڵئەگرێ.

ماددەی حەوتەم: بە پێ ی مەرجەکانی پێشو، بۆ پشتیوانی لە دۆستایەتی و خۆشەویستی، هەر ٣ ساڵ یەک کەس (هەریەکەی لە دەوڵەتێکەوە) لە هەردولای بەرز جێگیر ئەبێ، وە لە هاوولاتیانی هەردو دەوڵەتەوە، کە لە کاتی جەنگ دا بۆ هەردولا چون، بەرامبەر بەوان، بۆ ڕێز لێنانی ئەم پێکهاتنە خێرە، سزا ئەدرێ.

دوایی: ئەوەی لە بنچینە و مەرجەکان و ماددەکانی سەرەوەدا باس کران، بەو پێ یەی نوسراوە کە بە گفتوگۆ لە سەری پێک هاتون، لە هەردولاوە قوبوڵ کراوە، دەربارەی ئیدیعای کەلوپەلی تاڵانی و شتی فەوتاو و دابینکردنی خەرجی جەنگ هەردولا «ئەوەی ڕۆیی ڕۆیی: مضی ما مضی» یان لە سەر وتوە و چاوپۆشییان لێ کردوە. وە لە لایەنی هەردو دەوڵەتەوە بە پێ ی عادەت تەصدیقنامەکانیان بگۆڕنەوە و بە هۆی سەفیری وەسەط لە ڕۆژی ئەم بەڵگەیەوە تا ماوەی شەست ڕۆژ لە سەر سنوری هەردو دەوڵەت یەکتری ئەبینن و، ئەنێردرێ بۆ ئاستانەی هەردولا.

بەم پێ یە بەستن و نوێ کردنەوەی ئەم موصالەحە خەیرییە لە ڕۆژی بەستنییەوە پێڕەویکراو و کاریگەر ئەبێ و لە هەمو لایەکەوە ئاگری ناخۆشی و دوژمنایەتی نامێنێ، هیچ لایەکیان دۆخ و جوڵانێ بە شیاو ئەزانن کە پێچەوانەی دۆستی و پێچەوانەی ئەم مەرج و بەڵێنانە بێ.

وە لە لایەن وەکیلی موشار ئیلەیهی سەبارەت بە ڕێپێدانی تەواوی لە لایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە لە ڕۆژی یەکشەممەی ١٩هەمی مانگی ذیلقەعیدەی شەریفەی ساڵی ١٢٣٨ (٢٨ ی تەمموزی ١٨٢٣ز) دا بەڵگەی ئەم موصالەحەیە مۆر و ئیمزا کرا.

لەم لایەنەشەوە ئەم عەهدی مەملوکی دەوڵەتی بەرزی ئێرانە بە پێ ی ڕێپێدانی تەواوی خۆی بنچینە و مەرج و ماددەکانی گۆڕینێ وەکو باس کراوە قوبوڵ

کرد و، ئەم بەڵگەیە نوسراو لە گەڵ وەکیلی دەسەڵاتداری مشار الیه دا ئاڵوگۆڕ کرا.
بالخیر والسعادە والیمن والبرکە والحمد لله اولا واخرا وظاهرا وباطنا.
(سەرچاوە:. مشیر الدولە: ١٨ - ٢٢)

١. ٥. موعاهەدەنامەی دوەمی ئەرزڕۆم

ماددەی یەکەم: هەردو دەوڵەتی موسوڵمان بە پەسەندکردنی ئەم پێکهاتنە، چاوبوشی لە هەمو داوا مالیەکانی خۆیان ئەکەن کە لە یەکتریان هەبو، بەڵام ئەم ڕێککەوتنە، ئەو مەرجانەی لە مادەی چوارەم دا بو بە لاداخستنی کێشەکان دیاریکراوە، ناگۆڕێ.

ماددەی دوەم: دەوڵەتی ئێران بەڵێن ئەدا کە دەس لە هەمو ئەرزە دەشتاییەکانی ولایەتی زەهاو، واتە ئەرزەکانی لای ڕۆژئاوای بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ، دەوڵەتی عوسمانیش بەڵێن ئەدا دەس لە لای ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی زەهاو، واتە هەمو ئەرزە شاخاویەکانی ئەو لە گەڵ دەرەی کرند بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ.

دەوڵەتی ئێران بە توندی بەڵێن ئەدا کە واز لە هەمو خواستەکانی خۆی بەرامبەر شار و ویلایەتی سلێمانی بهێنێ و، هیچ کاتێ دەس وەرنەداتە مافی خاوەنێتی دەوڵەتی عوسمانی کە لە ویلایەتی ناوبراودا هەیەتی.

دەوڵەتی عوسمانیش، بە توندی بەڵێن ئەدا کە شار و بەندەری موحەممەرە و جزیرەی ئەلخضر و لەنگەرگا و ئەرزەکانی لێواری ڕۆژهەڵاتی، واتە لای چەپی شەطولعەرەب کە بە دەس ئێلە ناسراوەکانی ئێرانەوەیە، بە موڵکایەتی لە دەس دەوڵەتی ئێران دابێ. سەرەڕای ئەوەش، مافی ئەوەی ئەبێ کەشتی ی ئێرانی بە ئازادی تەواو لەو شوێنەوە کە ئەڕژێتە دەریاوە تا شوێنی یەکانگیری سنوری هەردولا لە ڕوباری ناوبراودا هاتوچۆ بکا.

ماددەی سێیەم: هەردولای پەیمان بەستو، بەڵێن ئەدەن کە بەم پێکهاتنەی ئێستا، هەمو خواستەکانی پێشویان ئەو ئەرزانەی دەستیان لێ هەڵگرتون، بە بێ دواکەوتن لە هەردولاوە موهەندیس و مەئمور دیاری ئەکرێن، بۆ ئەوەی بە پێ ی مادەی پێشو، سنوری نێوان هەردو دەوڵەت دیاری بکەن.

ماددەی چوارەم: هەردولا موافقن لە سەر هەڵبژاردنی دەسبەجێی نوێنەرانی خۆیان بۆ لێکۆڵینەوە و بە لاداخستنی عادلانەی ئەو زەرەرانەی کە هەریەک لەم دولایە، لە زەمانی قبولی پێشنیاری دۆستانەوە، کە لە ڕێکەی دو هێزی زلی ناوبراوەوە، تۆمار کراون و لە مانگی جیمادی یەکەمی ١٢٦١دا ، ئاگادار کراون. هەروەها لێکۆڵینەوە و بە لاداخستنی هەمو ئەو کێشانەی پەیوەندیان بە دانی ئەرزی لەوەڕگای ئەو سالانەی دوا کەوتون.

ماددەی پێنجەم: دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا شازادە پەنادراوەکانی ئێران لە بورسە دابنیشن و، رێگەیان ئەدا ئەو شارە بە جێ بهێڵن یا پەیوەندی نهێنی لە گەڵ ئێران ببەستن. هەردو دەوڵەتی مەزن بەڵێن ئەدەن بە یەکتری، بە پێ ی پێکهاتنی پێشوی ئەرزرۆم، گشت پەنابەرەکانی تر بدەنەوە دەس یەکتری.

ماددەی شەشەم: بازرگانانی ئێرانی رەسمی گومرگی کەلوپەلی بازرگانی خۆیان بە پێ ی نرخی (رۆژ) بە پارە یا بە شت بە جۆرێ کە لە ماددەی شەشەمی پەیماننامەی ئەرزرۆمی ۱۲۳۸دا لە بارەی بازرگانیەوە نوسراوە، ئەدەن. لەوەی لە ماددەی ناوبراودا دیاری کراوە نابێ زیاتریان داوا لێ بکرێ.

ماددەی حەوتەم: دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا، وەکو لە پەیماننامەی پێشودا لە سەری رێک کەوتون، ئیمتیازاتێک کە پێویست بێ بدا بە زائیرانی ئێرانی تا بتوانن بە هێمنی تەواوەوە بێ ئەوەی توشی هیچ جۆرە نازارێ بێن زیارەتی پیرۆزگاکانی ناو قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی کە ئەبەوێ پەیوەندی دۆستانە و یەکێتی لە نێوان هەردو دەوڵەتی موسوڵمان و هاوڵاتیەکانیان دا بەهێزو پتەو بێ، بەڵێن ئەدا باشترین رێوشوێن دابنێ بۆ ئەوەی زائیرانی ئێرانی لە هەمو ئیمتیازاتێ کە لە ناو مەمالیکی عوسمانی دا هەیانە ئەوانیش بەهرەمەند بن و، ئەبێ بپارێزرێن لە هەمو جۆرە زوڵم و دەسدرێژی و سوکایەتیەک چ لە کاروباری بازرگانی و چ لە کاروباری تردا.

سەرەڕای ئەوانەش دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا بالیوزی هەڵبژێردراوی دەوڵەتی ئێران لە شارەکانی ئەڵەمرەوێ عوسمانی دا، جگە لە مەککەی موکەڕەمە و مەدینەی مونەوورە، لەو شوێنانەدا کە بونی ئەوان پێویستە. هۆی قازانجی بازرگانی یا بۆ پاراستنی بازرگانان و هاوڵاتیانی ئێران بە رەسمی بناسن و، هەمو ئەو ئیمتیازە شەخسیانەی بە کونسوڵی دەوڵەتانی دۆستی تر دراون، ئەبێ بەوانیش بدرێ.

دەوڵەتی ئێرانیش لە لای خۆیەوە بەڵێن ئەدا لە بەرامبەر ئەمەدا هەمان رەفتار بکا، لە بارەی ئەو کونسوڵانەوە کە دەوڵەتی عوسمانی، لەو شوێنانەی ئێران، بە هەڵسەنگاندنی ئێران پێویستن. هەروەها بەرامبەر بازرگانانی عوسمانی و گشت هاوڵاتیانی - کە سەردانی ئێران ئەکەن.

ماددەی هەشتەم: هەردو دەوڵەتی مەزنی موسوڵمان بەڵێن بە یەکتری ئەدەن، بۆ رێ گرتن لە دزی و پێشگیری لە جەردەیی کە لە لایەن هۆز و کەسانی دانیشتوی سنورەکانەوە ئەکرێ، رێوشوێنی پێویست دابنێن و جێبەجێ ی بکەن، وە بۆ ئەم مەبەستە کەسانی نیزامی لە شوێنانی موناسب دابنێن.

سەرەڕای ئەوەش بەڵێن ئەدەن، بەرامبەر هەمو جۆرە کارێکی دەسدرێژیکەرانە وەکو تالان، چەپاو، کوشتن کە لە سنورەکانیان دا بقەومێ، ئیقداماتی جیددی بکەن.

سەبارەت بەو ئێلاتەی کە جێگای ناکۆکیین و، دیار نیە لە ژێر دەسەلاتی کام دەولەت دان. هەردو دەولەتی مەزن یەک جار بۆ هەمیشە ئازادی تەواوی هەلبژاردنی شوێنی دانیشتنیان بە خۆیان نەدا. تا لێرە بە دواوە هەمیشە لەوێ دا بژین. ئەو ئێلاتەی تابیعییەت یان دیار نیە، ناچار ئەکرێن کە بگەرێنەوە قەلەمرەوی ئەو دەولەتەی کە سەر بەو بون.

ماددەی نۆیەم: هەمو بەندەکانی پێکهاتنەکانی پێشو، بە تایبەتی پێکهاتنی ١٢٣٨ (١٨٢٣) ی ئەرزەرۆم کە لەم پێکهاتنەدا دەسکاری نەکراوە، یا هەلنەوەشێنراوەتەوە لێرەدا سەرلەنوێ تەواوی هێزی جێبەجێ کرانی ناوەرۆکەکەی دوبارە ئەکرێتەوە، وەکو ئەوەی وشە بە وشە لەم پێکهاتنەدا گونجێنرا بێ.

هەردو دەولەتی مەزن پێکهاتن لە سەر ئەوەی پاش گۆڕینەوەی ئەم رێککەوتنە، هەردوکیان قبولی و ئیمزای بکەن و، لە ماوەی دو مانگ دا یا کەمتر، بەلگە پەسەندکراوەکانی بدەن بە یەکتری.

١٦ جیمادی یەکەمی ١٢٦٣ (١ ی نیسانی ١٨٤٧ز)

ئیمزا : ئەنوەر ئەفەندی　　　　میرزا تەقی خان

(سەرچاوە: مشیر الدولە: ٤٣ - ٤٧)

پاشکۆی دووەم

٢. بەیت و چیرۆک

٢. ١. بەیتی:

کاکەمیر و کاکەشێخ

کاکەمیر و کاکەشێخ ئاغای مەرگەییان بون. مەیتەریان بۆ وەلاغی خۆیان قەت نەدەگرت، دەبو ژنی رەعیەتان بێ تەویلەی بمالێ، ئەسپان ئاو بدا، کا و جۆیان بداتێ. ئەگەر حەلاس دەبو بچێتەوە، دەیانگرت، دەرکەیان لێ دەگرت، دەیان کا و دەیان ناردەوە. ژن و کچیان هیچ نەیەشت. هەیدەر گۆران پیاوێکی رەشید بو، خەلقی دێیەکەی پاکی وەخڕ کردەوە، پاکی قورعانی خوارد، گوتیان: «دەبێ قسەمان یەک بێ، سبحەینێ دەبێ بانگ نیشتنیان بکەین بۆ مالە هەیدەر گۆرانێ، فەسلی نەهارێ»

کاکە میر و کاکە شێخ، دوازدە برا بون، بانگ نیشتنیان کردن، هەر برایەکیان دە نێوانی دو کرمانج دا، دانا. نانیان هێنا، دایان نا، گوتیان: «بیسمیللا». دەستێکیش گوتی: «یا ئەللا». هەر کەس جیرانی خۆی گرت، سەری هەر دوازدان لە مەجلیسیان برین، خوێن بە سەر نانی دا ڕژا، رایان کێشا مالە کاکە میر و کاکە شێخان، کچی وانیان فەساد کرد، بە تۆلەی خۆیان، عیوەزیان کردەوە، هەیدەر گۆران هەمو مەخلوقەکەی هەلگرت، پاکی بردە سەر خمێ، پاکی دە خمێ نا، پاکی دە قوڕێ نان، ڕۆیین بۆ ئەستەمبولێ بۆ شکایەتی سولتانێ.

بای ئەستێ دەلێ بە بای بەغدانێ:

«خوشکێ دلم بە غلورە، چەندی بە غلورە!

تەماشای تێختەرخانەی کاکان بکە، دە بەر بور و بڕەوانم کەوتوە جل و هەوسار و تورە

لە دیوەخانێ کاکان هەلگیراوە هەژدە مونەکا و دوازدە مافورە

ئەو ڕۆژانە خوشکی کاکان سەر بە قوڕیان ئەگەر لە سەر مالی کاکی مەیان هەلگرت کەوڵ و تاترم و سەمبورە

ئەوێ ڕۆژێ مل بە کوێن بای، ئەگەر لە داری جەنگەی لەشکر، لە دوی کاکێ مە دەبو جەمبورە بە جەمبورە

ئێستا بێ ساحێب بوم، حدودی بێ نیشانە، بێ سەلا بون خانمی دە ڕو سورە چەندم کوت: کاکە مەجۆ ماڵە هەیدەرێ، پیاوێکی غەیان، لە دۆستایەتی بە دورە
خەڵقی مەرگە! ئەمن چبکەم چبکرێنم؟
بۆ خۆم دەعوایەک بکەم، یا بە سوڵتانی رابگەیێنم؟
ئەمن خوێنی دوازدە برای خۆم لە کێ بستێنم!»
یای بەعدان دەڵێ:
«یای ئەستییە!
خوشکێ ئەو هەڵا و هەرایەت بۆ چیە؟
جارێ بچین، جەنازەیان بێنینەوە، لە ماڵە هەیدەر گێڕانێ، تەسلیمیان بکەین بە کلییە
ئەو دەمێ مەسلەحەتی لێ دەکەین بزانین تەگبیرمان چیە؟»
چەندی نۆکەر و پێشخزمەتە ڕاوەستاوە
ئەوی ڕەعییەت بێ لە وڵاتی مەرگێ دا نەماوە.
چونە ماڵە هەیدەر گێڕانێ، جەنازەی برایان هەڵدەگرت و، دەیان هێناوە
بانگ لە سەر بانگیان لێ داوە
دەڵێ: «هیچ کەس وای لێ نەقەوماوە!
لە دوازدە برا یەک نەماوە
پاکی کفن و دفن کراوە
پاکی چو دە خاکێ نراوە
مەخلوق بۆ ماڵێ گەڕاوە.
یای ئەستێ دەڵێ:
«خوشکێ یای بەعدانێ!
خەبەرێکم دەبیست، یەکەم دە دینە
غولوێک لە دەرکی ماڵە بابێ مەیە، نازانم ئەو غولوە ئە شاییە و نە شینە!
کێ بو لە کارەکەرێ گوار زێڕینە
لەو لایەرا دەچو بە گوشادی و بە پێکەنینە
لەو لارا دەهاتەوە بە گریان و ڕو پچڕینە
دەڵێ: خاتونینە!
وەرن هەمو وێکڕا بکرینە!
ئەو غولوە لە دەرکێ ماڵە بابمان بو، شایی بو، لێیان بو بە شینە
لە دیوەخانی کاکانیان هەڵگرتن ئافتاوە و مەسینە
لە ئێختەرخانی کاکی مەیان دەرهێنا جوانولەی دە ئەوزینە
خاتونیان پیل دەگرت و دەریان دەهێنا

سواری جوانوله‌یان ده‌کردن به قه‌ره‌پۆشی ده شینه
به مردن و تالانیش قابل نه‌بون ژنیان به نیخسیر بردبنه
جا مه ته‌گبیری چلۆن بکه‌ین، خه‌به‌ری بده‌ین به سوڵتانی نه‌مینه؟»
بای به‌غدان ده‌ڵێ:
خوشکێ چه‌ندم کوت: کاکه مه‌چۆ به‌ری مه‌رگێ به میوانی!
مه‌چۆ ماڵه هه‌یده‌ری ده‌گه‌ڵ کوڕانی
فێڵی وانم گه‌لێک زۆرترن له فێڵ و فه‌ره‌جی شه‌یتانی
قه‌ت بوه، له کنه خۆت، پیاوه‌تی بکه‌ی، بده‌یه‌وه نانی
قه‌ت واش ده‌بێ، بێ ڕه‌حمی و بێ ئیمانی
سه‌ری دوازده برایان ببڕی له سه‌ر سفره‌ی ده نانی!
خولا بکا مه‌رگه‌بیان ببینم هه‌ر وه‌هایان به سه‌رێ
ڕستێنی وانم بچێنته سه‌ر پشتی ماکه‌رێ
سه‌د باری ڕه‌حمه‌تان بێ له کوڕی میری ده‌گه‌ڵ میره دسکه‌رێ
به تۆڵه‌ی ئاغای خۆی هه‌ژده‌ی دانه به‌ر خه‌نجه‌رێ
هه‌ژده‌ی ده دیشی داویتنه به‌رێ
له زه‌بری ده‌ستان و له خوێنی جگه‌رێ
ئه‌وا لکه‌ی شل ده‌بو له خه‌نجه‌رێ
ئه‌حله‌ت له بابی ئه‌و وه‌ستایه بێ له پاش کوڕه میره دسکه‌رێ
ئه‌گه‌ر سێ بزماران نه‌دا له کۆزی خه‌نجه‌رێ
ئه‌گه‌ر خه‌نجه‌ر بزماری ببێ، له ده‌سکی نایه‌ته ده‌رێ
هه‌ی ڕۆ، براله ڕۆ!
ئه‌و جێ ی کاکه میر و کاکه شێخ لێیان ده‌کرد شه‌قێن و شه‌ڕه گۆ
ئێستا مه‌رگه‌یی کوخوزرباب ده‌یکه‌نه برنجار و په‌مۆ
که‌س نیه جوته‌ی ده ئاغایان، جوته‌ی ئاسکه سواران، هه‌ڵگرێ و بیانباته‌وه
مرقبره‌ی کن بابێ خۆ»
«ڕه‌حمان» خۆش بێ، «ساحێب» ڕه‌حمه‌ت له تۆ.

سه‌رچاوه: نوسکارمان: «تحفه‌ی مظفریه»، ساخکردنه‌وه و هێنانه‌وه‌ی بۆ سه‌ر رێنوسی کوردی: هێمن، له بلاوکراوه‌کانی کۆڕی زانیاری کورد، به‌غداد ۱۹۷۱، ل ٦٨٥ - ٦٨٩.

*

٢. ٢. دو چیرۆکی لاوچاکی:

ئەز خولامی چاوی دە کلۆلێتم!

خانی قەیغان

نوسینی: تۆفیق وەهبی

دو چیرۆکی لاوچاکی

چەند ڕۆژێ لەمەوپێش نوێنەری سلێمانی ئەحمەد ئاغای حەماغا بۆ دیدەنی هاتبوە لام، لە کاتی یەک دواندنا وتەمان هاتە سەر «قەلای ویسو ناسکە». ویرانەی قەلایەکی کۆن هەیە لە ناو دەربەندی پژدەرا لە بەری چەپی ڕوباری زێ ی خوارو، واتە لە بەری دێ ی «سەرسیان»، پێ ی ئەلێن «قەلای ویسو ناسکە». من بە مناڵی چیرۆکی «ویسو ناسکە» م بیست بو، لە ئاغام پرسی کە ئەم چیرۆکە ئەزانێ یا نە؟ دیار بو ئاغا شتێکی وای لێ نەئەزانی. بەلام لە گەڵ ئەوەدا کە وتەی دامێ کە بۆم بپرسێ، خۆی چیرۆکێکی تری بۆ گێڕامەوە کە دراوەتە پاڵ حاکمێکی بەبە. ئەحمەد ئاغا گێڕایەوە:

«لەشکری حاکمی بەبە، پیر بوداغی قەیغان لە گەڵ لەشکری دوژمندا لێکیان ئەدا. پیر بوداغ لە دورەوە ئەبینێ کە نۆکەرێکی لاوچاکی زۆر مەردانە شەڕ ئەکا، هەر شمشیرە ئەیوەشێنێ و هەر کەلەی دوژمنەو ئەکەوێ، پیر بوداغ خۆی ئەگەیێنێتە لایەوە، ئەبیە کە هەرچەندە شیر دائەوەشێنێ، ئەچریکێنێ:

- ئەز خولامی چاوی دە کلۆلێتم!

پیر بوداغ هیچ دەنگ ناکا، بەلام نۆکەرەکە کە ئەختێ لا ئەکاتەوە، پیر بوداغ ئەبینێ، دائەچلەکێ و، دەس بەجێ ئەچریکێنێ:

- ئەز خولامی خانی قەیغانم!

شیرەکەی لە دەس ئەکەوێتە خوارەوە.

خان پێ ی ئەڵێ:

- شیرەکەت هەڵگرەوە، ئەوا کلۆلم تەلاق دا و دام بە تۆ.

شەڕەکە بە پیرۆزی ی پیر بوداغ ئەبڕێتەوە. . ئەگەڕێنەوە ماڵەوە. خان نۆکەرەکە بانگ ئەکا و پێ ی ئەڵێ:

- وەکو پێم وتی: کلۆلم داوە بە تۆ و بیبە، بەلام ئیتر نابێ تۆ نۆکەری من بی، بۆ من شەرمەساری یە. ئەبێ ببیتە گاوان، وە ژنەکەت هەمو ئێوارەیەک بێتە بەر ماڵی ئێمە و، بانگ بکا:

- ماڵی خانێ، ماڵ ئاوا، نانی گاوانێ!

لاوچاک کلۆلێ ئەباتە ماڵی خۆی و، لە سەر فەرمودەی خان ئەبێ بە گاوان.

کلۆلێ ژنێکی زۆر جوان بو. ناوبانگی جوانیی ئەو لە هەمو ولاتی بەبان و سۆران و موکریان دا بلاو ببوەوە، گشت کەسێ سەر سوڕما بو کە چۆن پیر بوداغ

دەس لە ژنێکی وا ناسک و نازدار هەڵ ئەگرێ. کەس بڕوای بەوە نەئەکرد کە پیر بوداغ هەتا سەر کنۆڵی لە بیر بچێتەوە و دڵی بڕوایی بدا کە هی کەسێکی تر بێ. ئەم قەوماوە، هەر کەسە بە چەشنێکی لێک ئەدایەوە.

ڕۆژێک ئاگا ئەدەن بە گاوان کە خان خواستی کوشتنی ئەوی هەیە. لاوچاک لە ترسانا کلۆڵ هەڵ ئەگرێ و ئەچن لە «کۆی ڕەبەنان» دا خۆیان ئەشارنەوە. پیر بوداغ کە ئەبینێ دیار نین، پیاو ئەنێرێ لە شوێنیان بگەڕێن. ئەیان دۆزنەوە و ئەیان هێننەوە. پیر بوداغ لاوچاک بانگ ئەکا، پێ ی ئەڵێ:

- خواگرتو، لە بەرچی ترسایت و هەڵ هاتی؟ من لە پاداشتی ئەو ئازاییەدا کە کردت، بە خۆشیی خۆم کلۆڵم دایتێ، جارێکی تر چۆن لێت ئەسێنمەوە؟ دڵنیابە، کلۆڵ هەر بۆ تۆ، وەکو پێم وتوی، گاوانی خۆت بکە و لە گەڵ کلۆڵا پێکەوە بژین.»

چیرۆکەکەی ئەحمەد ئاغا لێرەدا بڕایەوە. لە ئاغام پرسی کە «قەیغان» کێ بوە، وتی کە، «قەیغان دایکی پیر بوداغ بوە» ئینجا چیرۆکە بە ناوبانگەکەی «فەقێ ئەحمەد و قەیغان» م هاتەوە بیر. ئەم چیرۆکە میستەر ڕیچیش ۱۲۳ ساڵ لەمەوپێش، لە ٤ ی تەشرینی یەکەمی ۱۸۲۰ دا لە سلێمانی لە پیاوێکی پیری دارشمانەیی بیستوە و، لە نامە زۆر بە بەهاکەی دا کە ناوی «گێڕانەوەی دانیشتویەک لە کوردستانا» یە نوسیویەتیەوە، من کە لە ئەحمەد ئاغا حوێ بومەوە، نامەکەی میستەر ڕیچم دوبارە خوێندەوە و ئارەزوی کەسێتی «قەیغان» دای گرتم. ئەوانەی لەم شوێنەدا پەیم پێ بردون، وا بزانم کەڵکێکی بچوکیان هەیە بۆ دێرینک. بەڵام لە پێش ئەوەدا کە ئەو سەرنجانەمتان بخەمە پێش چاو، وای بە باش ئەزانم کە چیرۆکەکەی «فەقێ ئەحمەد و قەیغان» تان لە نامەکەی میستەر ڕیچەوە بۆ وەربگێڕم. گێڕانەوەکەی میستەر ڕیچ لە ئێستکی ئەو گێڕپارەی ئەمڕۆ لە ناو ئێمەدا بڵاوە، بە بەهاترە، چونکە ۱۲۳ ساڵ لەمەوپێش لە پیرێکی دارشمانەیی بیستوە.

میستەر ڕیچ لە سلێمانی، لە سەردەمی مەحمود پاشای ئەوڕەحمان پاشای بەبەدا، لە ناو قەوماوی ڕۆژی ٤ ی تەشرینی یەکەمی ۱۸۲۰ دا، ئەمەی تۆمار کردوە:

«ئەمڕۆ پیاوێ لە دارشمانەوە گەیشتە ئێرە. هۆمەر ئاغا کە ئەزانێ من بە بەرزشم بۆ شتی سەمەرە (عەجایەب)، دەس بەجێ چو بۆ چاو پێ کەوتنی. لە گەڵ ئەوەدا کە بەڵێنی دا کە سبەینێ ئەی هێنێ بۆم، ئەم... پەیوەندە بە بنچینەی خانەوادەی بەبەوە، مرۆڤی ئێستای ئەو دێ یە (دێ ی دارشمانە) گشتیان لەو خانەوادەیەن و، ڕێزێکی تایبەتی ئەدەن بە خۆیان. هەندێ لەوان جار جاریـ سەر لە سلێمانی ئەدەن. ئەوڕەحمان پاشای گەورە ئامۆزا کوێستانیەکانی خۆی بەڕێز ئەگرت و، هەرچەند ئەهاتن، بە هەندێ دیاریەوە ئەی ناردنەوە کە شیاوی بار و پێویستیان بێ. ئەوان لە بەردەم ئەوڕەحمان پاشا دا سەربەستیەکی گەورە، تا تەنانەت بەرزێتیشیان ئەنواند، بە بۆنەی ئەوەوە کە بەڵێ گەورەترن، یەکێ لەوانە کە بە

هەچە هەچەی کـەرێکەوە نەهات بۆ سلیمـانی، ڕاست نەچو بۆ لای پاشا، لە بەر دەمیـا دانەنیشت پێش ئەوە کە بێ ی بڵێن: دانیشـە، قـەندەیەکی کۆنی چڵکنی دەرنەهێنا، تێ ی نەکرد، دای نەگیرساند، چەند قومێکی لێ نەکێشا و ڕوی نەکردە پاشا:
- «ئێ، ئامۆزا، چۆنی؟»
لێرەوە میستەر ڕیچ وا لە سەری ئەڕوا:
«با بێ ینەوە سەر چیرۆکەکەی من:
دو برا بون لە دارشمـانە، فـەقێ ئەحـمەد و خدر. ئەمـانە لە دژمنایەتیی بڵباسـەکان کە مرۆڤی هەرە توانای پژدەر بون، زۆر لە ئازاردا بون. فەقێ ئەحمەد کە پیاوێکی زۆر ئازا و بە خوێناز بو، دێ یەکەی خۆی بە جێ هێشت و، سوێندی خوارد کە هەرگیز نەگەڕێتەوە ئەوێ تاکو لە بارێکا نەبێ کە بتوانێ تۆڵەی خۆی بسێنێ. لێ ی دا، چو بۆ ئەستەمووڵ و، لەوێ چوە کەڵکی تورکەوە. وا ڕێ کەوت کە سوڵتان لەو دەمەدا لە جەنگ دا بو لە گەڵ فەرەنگ دا (خزمەکە وتی، لە گەڵ ئینگلیزدا).
لەو ڕۆژانەدا شەڕ بە تاکە پاڵەوان ئەکرا. پاڵەوانێک لە لەشکری فەرەنگەوە هاتەوە پێشەوە و، پێنج ڕۆژ بو لە سەر یەک پاڵەوانی تورکی لە ناو ئەبرد. فەقێ ئەحمەد خوایشتی کرد کە خۆی بۆ ئەم دژمنە ناودارە دەربچێ. لە سەر ئەمە سوڵتان ناردی بە شوێنیا، لە پاش ئەوە کە لێ ی پرسی کە کێ یە و کوێندەرییە و لە دیمەن و دیداری خوشنود بو، هێشتی کە خوایشتەکەی بهێنێتە جێ. لە پێش هەمو شتێکا ئەسپێکی باشی دایە و بڕ چەکی کرد. فەقێ ئەحمەد چوە مەیدانەوە بۆ فەرەنگە ئازاکە و، دای بە زەوی دا. خەریک بو سەری بڕێ، بەڵام بە واق وڕی بەوە دی کە دژمنە بەزیوەکەی کەنیشکێکە کە لێ ی ئەپاڕێتەوە، سەری ئەبڕێ، ئەبێ بە ژنی. فەقێ ئەحمەد کەنیشکەکەی بە پیرۆزی هێنایەوە لەشکرگای تورکەکان. لە سەر ئەمە سوڵتان لێ ی پرسی کە چی پاداشتێکی ئەوێ، ئەو فەرمانێکی ویست بۆ ئەوەی ببێ بە «بەگ» و دێ ی دارشمـانە و زەویەکانی ئەوێ ی پێ ببەخشرێ بۆ پشتـاوپشت، دەس بەجێ فەرمانەکەی بۆ نوسرا. لێرەدا فەقێ ئەحمەد شەرم، یان نەزانیی کردوە، ئەگەر هەمو کوردستانی بویستایە، ئەی درایە. فەقێ ئەحمەد بەم دەسکەوتە زۆر خوشنود و، بە پیرۆزی گەڕایەوە وڵاتی خۆی لە گەڵ ژنە نازەکەی دا. لەم ژنە دو کوڕی بو، «سلێمان بەبە» و «بوداغ کەیغان»، ناوی کەنیە ئینگلیزەکە «کەیغان» بو. فەقێ ئەحمەد ئیتر لە گەڵ بڵباسەکانا کەوتە شەڕوشۆڕەوە و، گەلێ بەیدەسی کردن. ڕۆژێ لە ڕۆژان کە خۆی لە ماڵ نەبو، چوار سەد پێنج سەد سوارێ لە بڵباسەکان دایان بە سەریانا بۆ تاڵان. کەیغان بە تەنیا لێیان ڕاپەڕی، گەلێکی لێ کوشتن و هەڵی بڕین. کەیغان لە پاش ئەوە ئینجا مرۆڤی دارشمانەی کۆ کردەوە و، پێ ی وتن:
- ئەی مرۆڤی دارشمانە. ئەقێ ئەحمەد گیانی منی بەخشی لە کاتێکا کە لە ژێر چنگیـا بوم. من هەر ئەوەم ئەویست و چاوەڕوانی ئەوە بوم کـە ئەو چاکیـەی

بدەمەوە، وا ئەمڕۆ دامەوە. ئێستا هەرچیەکتان چاو پێ کەوت، بۆ فەقێ ئەحمەدی بگێڕنەوە و، پێ ی بڵێن کەوا من ڕۆیشتم بۆ جێ یەکە هەرگیز چاوی بە من ناکەوێتەوە و، پێ یشی بڵێن کە نامەوێ شوێنم بکەوێ، چونکە بێ سود ئەبێ و، ئازاریشی ئەدەم کە، خوا ئەی زانێ، بە خوایشتی خۆم نامەوێ ببمە هۆی ئەوە.

سەری ئەسپەکەی وەرگێڕا و. لە پاش چەند دەقیقەیەک لە چاو ون بو.

فەقێ ئەحمەد کە گەڕایەوە، لەم قەوماوە سەری سوڕ ما و، بە لە دەس چونی کەیفانی خۆشەویست زۆر خەفەتبار بو، خۆی پێ ڕانەگیرا. بڕیاری دا، شوێنی بکەوێ بە پێچەوانەی ئەهێشتنەکەی ئەو.

لە دۆڵی «خدران» دا کە لە پژدەرە (وەها) توشی بو و، تکای لێ کرد کە بگەڕێتەوە. کەیفان وتی:

- ناگرێ، تۆ موسوڵمانی، من فەرەنگم، ئەچمەوە وڵاتی باوکم، بە درودا! نزیکم مەکەوە، ئەگەنا ئازارت ئەدەم.

فەقێ ئەحمەدی شەیدا دەسی هەڵ ئەگرت لە پاڕانەوە، کەیفان نیزەکەی هەڵ بڕی و کردی بە ناو شانیا. فەقێ ئەحمەد کەوت و کەیفان دایە چوار ناڵە. بەڵام هێشتا دور نەکەوت بوەوە، بیری کردەوە کە یاداشتێکی بێ فەڕی دابوەوە بەرامبەر بەو بەخشینەی ئەو لە کاتێکا کە گیانی لە ژێر چنگیا بو، ئەو هەرچەندە موسوڵمانیش بو، لە گەڵ ئەمەشا یارکی مناڵەکانی بو. لە سەر ئەمە ئەرم بوەوە و گەڕایەوە، دی کە هێشتا هەناسەی تیایە، مەرهەمێکی بە کاری نایە سەر برینەکەی بۆ ئەوە کە ترکزەی (خطر) لێ دور بخاتەوە هەتا فریای بێ ئەگا کە زۆر دور ئەبو. ئینجا بە جێ ی هێشتەوە.

فەقێ ئەحمەدی دڵداری سوتاو و مێرد. هەر کە برینەکەی سارێژ بو، بێ ئەوە کە شەرمەسار بێ لەو کردەوە ڕەقە کە لە دەس ئەوی دی بو، لە سەر بڕیارەکەی خۆی ڕۆی، دیسانەوە شوێنی کەوتەوە. هەتا گەیشتە فەرەنگستان. لەوێ ڕۆژئاوایەک گەیشتە شارێکی گەورە، دەنگی شاییەکی بەر گوێ کەوت. مۆزیقەیان لێ ئەدا، شارەکە چراخان کرا بو و، هەمو پێویستیەکی شایی ڕێک خرا بو.

فەقێ ئەحمەد کە ئەی ئەزانی چی بکا، یان لە کوێ شەو رابوێرێ، بڕیاری دا کە خۆی بدا بە دەم هەڵکەوتەوە و، لە هەر کوێ یە ئەسپەکەی بوەستێ، لەوێ بمێنێتەوە. بەم چەشنە جڵەوی بۆ ئەسپەکەی شل کرد و، ئەسپەکەش لە بەر دەرگای ماڵی پیرێژنێکا وەستا. پیرێژن لە پێشا هەندێ دژواریی پیشان دا، بەڵام دوایی بەرەوایی دا کە بیکا بە میوانی. فەقێ ئەحمەد بۆنەی ئەم شایی و زەماوەندەی لە پیرێژن پرسی. پیرێژن تێ ی گەیاند کە کەنی ی قەڕاڵ چو بۆ شەری موسوڵمانەکان، ئەمە چەند ساڵێکە شوێنی ئەبو، ئەوەتا ئێستا گەڕاوەتەوە و، لە ئامۆزاکەی مارە ئەکەن. فەقێ ئەحمەد تکای کرد کە پیرێژن کارێکی وەها بکا کە خۆی بتوانێ بچێتە ئەم شاییە بۆ سەیر کردن. پیرێژن دوایی بەرەوا بو، بەڵام بە گرەوی کە ئەو بەرگی

ژنان بپرشێ. ئەقێ ئەحمەد چو بۆ شاییەکە و، لەوێ خۆی کرتایە جێ یەکەوە کە ئامادە بێ لە ئوخشە ژوانی کەیفانی جوان و دەسگیرانەکەیدا. بانو هاتە بەرەوە، زاوای دڵڕەق لە پڕێکا شەپازلەیەکی کێشا بە بن گوێ ی‌دا و پێ ی وت:

- تۆ دیل بوی لە ناو موسوڵمانەکانا. تۆ نابڕوت تکێنراوە. هێشتا ئەوێری لە بەرچەم مندا خۆت دەرخەی!

بوکێ لە داخانا بە زمانی کوردی کە چاکی ئەزانی هاواری کرد:

- ئەقێ ئەحمەد، خۆزگە لێرە بویتایە!

کەسەی هاوار بۆ براو دەسبەجێ پڕی دا بە ناوا. زاوای سەربڕی و بوکێ ی ڕفاند بۆ ئەستەموڵ. لە ئەستەموڵ سوڵتان سەرباری ئەوەی پێشەوە هی تریشی پێ بەخشی.

ئەقێ ئەحمەد و ژنە ئێستا خوایشتکارەکەی پێکەوە گەڕانەوە پژدەر، لەوێ پێکەوە هەتا سەر بەختیارانە ژیان. ئەقێ ئەحمەد لە پێش مردنیا هەمو هەرێمی پژدەر و مەرگە و ماوەتی خستە بوە ژێر دەس. لە پاش ئەو کوڕی گەورەی، سلێمان بەبە چوە جێ ی. سلێمان بەبە کە باپیرە گەورەی میرەکانی ئێستای سلێمانیە، ئەو پارچانەی تری کوردستانی داگیر کرد کە لە ژێر دەسیانایە. کوڕی دوەم بوداغ کەیفان بێ فرزەند مرد.»

میستەر ڕیچ لە ژێر ئەم چیرۆکەدا وا ئەنوسێ:

«پاشا لەوە پێش هەندێ پارچەی ئەم چیرۆکەی بە تێکەڵ و پێکەڵی بۆ گێڕا بومەوە، وە بە چونەوە ئەسەر ئەوروپایەتی، لە کەیفانەوە، ئەی نازی، وە ئەی وت کە ئەشێ خزمی من بێ، بەڵام قەرەمارەکەی ئەدایە پاڵ باپیری سلێمان بەبە. بانوەکانی خانەوادەش هەر ئەو چیرۆکەیان بۆ میسز ڕیچ گێڕاوەتەوە.

لەم چیرۆکەدا، کە هەمو وشەکانی چیرۆک بێژەکە بە کار هێناوە و، هیچم لێ پتر نەکردوە و نەم گۆڕیوە، گەلێ کەسانی لاوچاکی هەیە کە ڕۆژهەڵاتیەکان بە تەواوی بێگانەن لێ ی، هیچ نەبێ لەم ڕۆژانەدا. قەرەمارەکان بە تەواوی بێگانەن بە شێواز و سروشتی هەڵ بەستیان و، وا دیارە کە لە هەندێ قەرەماوی ڕاستەتینەوە هەڵ گیرا بێ سەر بە سەردەمێک بێ زۆر کۆنتر لەو سەردەمەی چیرۆک بێژ نیشانی کرد. ئەشێ کە ئەمە بچێتەوە سەر هەندێ چیرۆکی لاوچاکی سەردەمی مرۆڤی چەلیپا، دەمی سەلاحەدین کە سوڵتانێکی کورد بو و، لەوێوە گێڕپارەکە وەرگیرانی لە لایەن چیرۆک بێژی ئەزانی کوردەوە کە بە سروشت نای داتە پاڵ هیچ سوڵتانێ بێجگە لە سوڵتانی ئەستەموڵ و ئەیەوێ بیکا بە چیرۆکێکی سەمەرە بۆ باپیرانی ڕاستەوخۆی سلێمان بەبەی قارەمانی خۆشەویستیان کە ژیانەکەی چاک دیارە و، سازگارە بۆ وەرگرتنی تێ ناخنراوێکی وەها. ئەتوانم لەم چەشنە گەلێ وێنەی تێکەڵ و پێکەڵی دیریک و سەردەم پیشان بدەم کە گێڕەرەوەکانی ڕۆژهەڵات ئەی کەن.»

*

گشت نەتەوەیەک ئەم چەشنە گێرپارە لاوچاکیانە و جوامێریانەیان هەیە، پێیانەوە ئەنازن، لە بیریان دەر ناکەن، خستویانەتە سەر کاغەز. من ئەوا هۆی ژیانم دا بە چیرۆکەکەی «لاوچاک و کلۆڵ» یش، خستمە سەر کاغەز. بەڵام بە پێویستم زانی کە خاتری زانستیش بگرم، وە ئەوەندەی لێرەدا ئەکرێ، بە تەرازوی دێریک و زانیار هەڵیان کێشم. ئەم دەس لێ دانەی من نابێ لە بەهای ئەم چیرۆکانە و هاوچەشنەکانی کەم بکاتەوە، ئەمانە پێوە نازراوی ئەتەوەییمانن. ئەبێ ئەم سەربوردانە قەوما بن، بەڵام وەکو میستەر ریچ ئەڵێ، دێریک ر سەردەمەکانیان تێکەڵ و پێکەڵ کرا بن.

*

تۆفیق وەهبی درێژە بە باسەکە ئەدا و، لە سەر بنچینەی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانیی ناوەکانی «بوداق» و «قەیغان» ی ناو ئەم دو چیرۆکە، هەوڵی دۆزینەوەی سەردەمەکانیان ئەدا. لە بەر ئەوەی لە سنوری ئەم پاشکۆیە بە دەر بون، ئەم نوسیەوە.

سەرچاوە: تۆفیق وەهبی: «ئەز خولامی چاوی دە کلۆڵیم - خانی قەیغان»، دەنگی گێتی تازە، ساڵی ١، بەرگی ٥، شوباتی ١٩٤٤.

*

٢. ٣. چیرۆکی:

دوانزە سوارەی مەریوان

نوسینی: پیرەمێرد

مناڵ بوم هەرچەند بەیتی دوانزە سوارەیان بۆ ئەکردم، بەو منالیە خەوم بە پاڵەوانێک ئەزانی، کە داراغا ئەی گوت: «کورگەل فیدای هەڵمەتی شێرانەتان بم، رۆژێکەو ئەمرێ، روی خاکەکەتان سبی کەن!» منیش بە خەیاڵ لێکم ئەدایێ، ئێجگار کە ئەیان خوێندەوە:

جوامێر ئاغای رەنگینە   پڵنگی چنگ بە خوێنە

من ئەوەندەی تر شەیدای ئەبوم، ئینجا زۆر ئاواتەخواز بوم کە بۆم هەڵکەوێ ئەم دوانزە سوارە بنوسمەوە، بەڵام هیچ بەڵگە و بناغەیەکم دەست نەکەوت. منیش راست و رەوان باوکم چۆن لە باپیرمی بیستوە و، منیش چۆن لە باوکم بیستوە، وا نوسیمەوە، ئەمەش راستیەکەیەتی..

نۆف شاعیرەکانی پێشین!

پیرەمێرد

هونەری سەلیم بەگ لە دیوانی شاهـ غازی دا

شار قەلاچوالانە. ئەحمەد پاشای گەورە کە مەشهورە بە: «شاهی غازی ئەحمەدی لەشکرشکێن» حوکمڕانە. دەور دەوری شێر و قەڵغانە. سوارەی بەبە بە ڕاستی مەردی مەیدانە.

ئێواران لە کەنار چەمی قەلاچوالان دیوان دەگێردرێ. پیاوماقول و نۆکەر و ئاغـالەر و چەکـمەڕەق کۆمەڵ کۆمەڵ لەو گوێ ئاوە دادەنیشن. تێ ئەفکرن وا پیاوێکێ بە شکۆ و سیما، ڕیشێکی تەنک و سپی، ڕوخسارێکی ئەسمەر، بە وێ دا دێ و لۆزەندەرێکی کەڵەکەتی چوارشانە لە پشتیەوە. تازە خەتی داوە، چاوی وەک ئەستێرەی سیوەیل ئەدرەوشێتەوە. کە دەگەنە داوێنی دیوان بە شەرمەوە ئەپرسن: «پادشا لە کوێ یە؟ سەلیم بەگی مامی لە کوێ یە؟» کە ئەحمەد پاشای پیشان ئەدەن، لە دوورەوە کڕنوشێکی بەندەکی ئەکێشن. ئەوسا ئەحمەد بەگ ئەپرسێ: «ئەوە کێ یە؟»

خۆی دێتە زوبان ئەڵێ: «شاهم من مەلا هەمزەی ئەوغانیم، ئەمەش بەندەزادەت: ئەکرەمە، سەودای دلاوەریی و جەنگجۆیی لە کەللەدایە، لە کابول و زابولەوە ناوبانگی زەبروزەنگی سەلیم بەگی بیستوە و، بەڵێنی بە دڵی خۆی داوە ئەگەر سەلیم بەگ بتوانێ شیرەکەی هەڵ سوڕێنێ و، دای وەشێنێ، وا نۆکەری سەلیم بەگ ئەکات»

ئەحمەد پاشا کە سەرنج ئەدا ئەم کوڕە ئەڕە دێوێکە و شیرەکەشی نیوە مشاکێکە.. ئەڵێ: «بەنا بە خوا! نا بزانن سەلیم بەگی مامم لە کوێ یە، بانگی بکەن، بڵێن میوانی هاتوە»

ئینجا ئەحمەد پاشا ڕو ئەکاتە مەلا هەمزە و، زۆری لێ ئەکا، ئەڵێ: «دانیشە!». ئەویش بە زۆر بە چوکا دێ و دائەنیشێ. بەلام ئەکرەم بە پێوە ڕادەوەستێ. لە پاش ئەختێ سەلیم بەگ دێت. پاشا پێ ی ئەڵێ: «میوانت هاتوە!» ئەویش دەستی مەلا هەمزە ماچ ئەکا و، دەست ئەکاتە ملی ئەکرەم. لەم کاتەدا لە شیرەکەی ئەکرەم ورد ئەبێتەوە، زۆر جوانی دێتە پێش چاو. دەستور ئەخوازێ کە سەیری بکا، لە کالانی دەردەکێشێ، بەم شان و بەو شانا هەڵی ئەسوڕێنێ، لە پاشا هەڵی ئەدا بە ئاسمانا.

ئینجا کە ئەحمەد پاشا بینی کە ئەو شیرەی دلاوەرێکی ئەوغانی پێوەی دەنازێ و، ئەی وت کەس ناتوانێ شیری من ڕاوەشێنێ، سەلیم بەگ هەر لە خۆیەوە لە تەدی هەڵ کێشا و وەک فرفرۆکە یاری پێ کرد، کە ئەحمەد پاشا ئەمەی دێ وەک گوڵ گەشایەوە، ئەکرەمیش زۆر بە خۆشی و دڵخۆشییەوە، کە توشی ئاغای خۆی هاتوە، دەستی سەلیم بەگی ماچ کرد. سەلیم بەگیش ڕوی کردە پادشا و وتی: «ئەمانە ئیتر میوانی منن، بەڵکو ئەکرەم دەستە برای منە، ئەبان بەمە لای خۆم». پاشا وتی: «زۆر باشە».

پاش ئەم هەیتوهوتە، کوێخای بەکراوا و، کوێخای خورماڵ کە گولعەنبەرە، دادیان لە زۆریی بەراز کرد کە هیچیان بۆ نەهێشتونەوە و، کشتوکاڵیان نەماوە و، هەموسالێک پاشا خۆی کە بۆ ڕاو تەشریفی هێناوەتە شارەزور، ڕاوە بەرازی کردوە، بەوە بەرازمان لە کۆڵ کەوتوە، بەڵام ئەمساڵ کە تەشریفی نەهاتوە، بەراز ئەمان خۆن! پاشاش فەرموی: «کوا شیروەشێنەکان؟ هونەر ئەمە نیە لە بەر دەمی ئێمەدا شیر هەڵ سوڕێنن، هونەر ئەوەیە ئەو شیرە بۆ پارێزگاری دێهاتەکان بوەشێنن».
سەلیم بەگ دەسبەجێ تێ گەیشت کەوا پاشا لە گەڵ ئەودوێ، وتی: «ترانج پیشەی پادشاهان نیە و، لە بەراز ترسانیش پیشەی ئێمە نیە!».
سەلیم بەگ ڕو ئەکاتە کوێخا و ئەڵێ: «ئامادە بە تۆ لە پێشەوە بڕۆ. سبەی ئێوارە خوا یار بێ لای تۆ میوانین».
بەو توندیەوە لە دیوان هەڵ دەستێ و ئەچێتە ماڵی خۆی و، ئەکرەمیش بە دوایەوە. خزیان دو کەس و ئەنێرن: جوامێر ئاغای ڕەنگینە و، ئاغاڵ ئاغای سیوەیلی و، زەینەڵ بەگی مەسرەف و، مەحمود بەگی تەدیی باش چاوەش و، داراغای میرەدێ و، فەرامورزی زەنگەنە و، سوار ئاغای بلباس و، مەمەند ئاغای میراودەلی و، شاپور ئاغای بەختیاری و، زولاڵ ئاغای مەرگەیی و، میران بەگی وەلەد بەگی و، چەلەبی تەدیی هەمەوەند کە چەلەبی باوکی شەریفی بە ناوەوە ناو نرا بو، ئەمانە هەموکۆ ئەکاتەوە، هەمو ئەبنە دوازدە سوار و، پێیان ئەڵێ: «بەیانی زو بە فێنکی سوار بێن لێرەوە لە دۆڵی کەڵاڵەوە بە سەر ناوی سوبحان ئاغا دا لە بنەی سەیید صادقەوە ڕاوی لێ دابەستین، ئەو سەرچاوەی قوماشە ئێنجگار بەرازی زۆرە، لە وێوە دەست پێ دەکەین، بە سەر تەپەکەل و هوشیارا ئەیان ڕەوێنین بۆ خوار بەکراوا».
لە سەر ئەمە هەمو بڕیار ئەدەن و، هەر کەسە ڕو دەکاتە ماڵی خۆی، لێ ی دەنوێ.

ڕاوە بەرازی دوانزە سوارە لە شارەزور

بەیانی پێش بانگ ئەکرەم کە لە دیوەخانی سەلیم بەگ دا نوست بو و، ئەو شەوە، لە خۆشی ئەمە کە لە تەک سەلیم بەگ دا دەچێ بۆ ڕاوە بەراز، خەوی لێ نەکەوت بو. دێتە دەرێ بۆ ئەوەی بزانێ شەو چ وەختە. ئەبینێ وا کۆ و تەرازو لە سەر گردی دار گوێزەکەوە گوێیان کێشاوە و، مەلاش خۆی لێ ئامادە کردوە سەلا بکا.
ئەکرەم دێت دەرگا بکاتەوە کە بچێ بۆ مزگەوت، سەلیم بەگ خەبەری ئەبێتەوە، ئەپرسێ: «ئەوە کێ بو دەرگای کردەوە؟». ئەڵێن: «میوانەکە بو». ئیتر سەلیم بەگیش ناوێتەوە و، دێتە دەرێ. بانگی مەیتەر ئەکا ئەڵێ: «ئەسپەکەی خۆمم بۆ زین بکەن و ئەسپە ڕیشانیش، کە زۆر هێمنە، بۆ ئەکرەمی ئامادە بکەن نەوەکو زۆر سواریی نەکردبێ، با سواری ڕیشان بێ! ئەو پیاوە پیرەش هەتا من

دێمەوە خزمەت و چاودێرییەکی باشی بکەن.»
سەلیم بەگ ئەچێ دەسنوێژ ئەشوا تا لە نوێژ دەبنەوە ئەکرەمیش دێتەوە و، دە سوارەکەی کەش بە سواری لە بەر دەرگا ئەوەستن. هەمو ناوی خوای لێ ئەهێنن و سوار ئەبن.
سەلیم بە هەر لایەک دا چوبێ تەپڵی تایبەتی خۆی بوە، بەڵام....
....
لە سەر ئەو بڕیارە حۆیان کرد دەکەنەوە بۆ ڕەو.
ئەو بەیانیە ئەسپ بۆ شا زین ئەکەن کە بڕون ڕەوی بۆ بکەن. مەیتەر ئەسپ لە تەویلە دێنێتە دەرەوە. ئەسپ دەست ئەکا بە چەپۆکان و ئەرە ئەڕ، مەیتەر قینی هەڵ دەستێ لە بەر خۆیەوە دەڵێ: «شێرە شێری چیتە، وا دەزانی بۆ مەیدانداری سوارت ئەبن؟ ئەم خەڵکانە ڕاو دەکەن».
ئەو دەمە ئەحمەد پاشا با ئەم توانجەی ئەدا بە گوێ دا. بانگ ئەکا مەیتەر ئەسپ بێنە ڕەو نیەا پێ ئەنێتە ناوزەنگی، ڕو ئەکاتە سوپا و، بە دەنگی بەرز ئەڵێ: «مەرەن مودنە لنگ بزاوتن چیە؟ تا ئەم سەرە سەر بێ پشت ناکاتە دوشمن... یا عەلی دەی سوار بن مەریوانە، ڕۆژی مەیدانە»
ئەعرەتەی دلاوەران ناوزەنگی لێ ئەدا و، ڕو ئەکاتە باسکە درێژی تەیاسە، ئەبینێ وا دەستە سوارێک دیارن، سوار لە پێشەوە زرێ و کلاوزرێ و دەستوقوچاغ و چوار ناوێنەیان ئەدرەوشێتەوە.
مامەند میراودەلی و سوار ئاغای بلباس لە پێشەوە، لاوکی شەڕی قایغانی دەڵێن و، سەلیم بەگ شیری حەمایل کردوە و، دەستی چەپی بە حلەوەوە و، دەستی ڕاستی لە سەر کەمەربەندی قەبزەنوشتەیی بە تەهەورێکەوە چاوی بڕیوەتە تاریدەر دەیەوێ بە زەهری چاو ئەو کینوە هەڵکەنێ و، بدا بە سەر دوشمنا. جوامێر ئاغای ڕەنگینە کە دەڵێن پڵنگی جنگ بە خزینە، قلپانی تێ کردوە، دوکەڵی قەندەی وەک باتە سمێڵی لەم لاو ئەولای سەریەوە با دەیشەکێنێتەوە.
پاشا کە ئەمەی دەبینێ، ئەڵێ: «شەرت بێ مەسنەر حەلات بکەم، ئەگەر ئیستا من ڕام بکردایە، ئەمانە وا ڕویان کردوتە لەشکری دوشمن و، گەڕانەوە، ئەبوایە من چیم بکردایە؟»
ئینجا ئەحمەد پاشا بە هێنواشی ئەگەڕێتەوە دواوە و، بانگ ئەکا تەپڵی شادی لێ بدەن. ئەم عەزم و ڕەزمە لەم دەستە سوارەدا دەبینم، فەتح و سەرکەوتنە.
ئەقارەچی دەست ئەکەن بە گرم و هوڕی تەپڵ، ناوازەی تەپڵی شادی بەو فێنکیی بەیانیە ئەیدا لە شاخی کەتو، دەنگی ئەدایەوە. کە سەلیم بەگ گوێ ی لە دەنگی ئەم تەپڵە ئەبێ و، ئەیناسێ تەپڵی ئەحمەد پاشایە و نقامی فەتحە، ئەگەڕێتەوە بە خۆی و یازدە سوارەی هاوڕێ یەوە لە سەر ڕێ دا ئەوەستن. کە دەبینێ بە ڕاست وا ئەحمەد پاشای برازایەتی سەری سوڕ ئەمێنێ، لە خۆشیانا هیچ قێ و

کرژیەکی نامێنێ. کە پاشا ئەگاتە ڕاستیان هەموو گەردن کەچی بۆ ئەکەن. پاشا ئەڵێ: «هەر وەک پێشکەوتن پاخوا هەمیشە هەر پێشکەوتوو بن، دە بڕۆن ئێوە پێشدارن! ئێمە خۆ خەیە و پارەگامان لە گەڵ نییە، هەموو سەڵتە سوارەبن و بۆ ئێوارە دەبێ یەک سەلەف بکەینە مەریوان. شەو قەڵای مێردانە، بڕۆن لە پەنای یەزدانا بن!»

سەلیم بەگ ئەم فرماندەیە وەرئەگرێ، ئاوزەنگی پیا دێنێ، هەموو ئەبکەن بە تۆز و تێ ئەپەڕن.

دەمی ڕۆژئاوا، نزیک بە ئۆردوی ئێران، لە ئەدیوی پۆسە دەخون. نزیک بە بانگی شێوان سوپای بەرودوای پاشایی سەرەتایان دەرئەکەوێ. ئارامگا بۆ پاشا ڕێک ئەخەن. کە پاشا دادەبەزێ و، کەمێ ماندوی ئەحەسێتەوە، ئەفەرموێ: «بە سەلیم بڵێن ئەمشەو میوانی ئەوین، نان و ئالیکی ئۆردو پەیدا کا!» سەلیم بەگیش ئەڵێ: «بە چاوان، بەڵام ئێستا لە خاکی ئێرانین، ڕاوڕەسمی ئێرانیش ئەمەیە شەو سەعات سێ نان ئەخۆن. ئێمەش لە سەعات سێ دا هەموو فەرمودەیەک بە جێ دەهێنین»

سەلیم بانگ ئەکاتە ئەکرەم و، ئەڕوانن ئەکرەم دیار نییە. خەبەر ئەزانن کە نیو سەعات لەوە پێش بە پیادەیی ڕۆیوە تاکو هەندێ بەدکۆ بڵێن خۆی شاردۆتەوە. سەلیم بەگ تێ دەگا کە بە تەنیا چوە کە چەند و چون و ڕێوشوێنی دوشمن تاقی بکاتەوە. سا چەند دەقیقەیەکی پێ دەچێ ئەکرەم ئەگەڕێتەوە. سەلیم بەگ لێ ی ئەپرسێ: «لە کوێ بوی؟» ئەکرەم ئەڵێ: «خۆم چوم دەوران دەوری ئۆردوی ئێران گەڕام، هیچ بە خەیاڵیانا نایە کە دوشمن بوێرێ ڕویان تێ بکا. پێ پاکانە هەموو لە ئاهەنگ و بەزمان»

ئینجا سەلیم بەگ ئەڵێ: «برادەر من و تۆ ئەوەڵ ناوەڵیمانە. چی لەم لەشکرە دەڵێ ی و، چی بکەین؟» ئەکرەم دەڵێ: «پاشا لە قەیاسە ئوکتەیەکی فەرمو: شەو قەڵای مێردیە، من وا بە چاک ئەزانم تا سەر لە ئێوارەیە و، شێرزەی نان و ئالیکن، شتێکیان پێ بکەین. کە کەوتنە نیوەشەو ئەکەونە ئاگاداری. ئێمە دوازدە و ئەوان دوازدە هەزار بکەوینە ڕوناکی و پمان بیبێن لێمان ناترسن، تا شەوە و ئێستە شێرزەن پەنا بەخوا با تێیان هەڵکەین!»

سەلیم بەگ ئەمە پەسند ئەکا و، هیچ ڕاناوەستێ ئەنێرن لە ئەقارەخانە دوانزە تەپڵ ئەهێنن، بە قەڵپوزی زین دا دایئەبەستن و، سوار ئەبن و، ڕو ئەکەنە لەشکری ئێران. ئەختێ لە ئارامگای خۆیان دور ئەکەونەوە، کانی و ئاوێکیان دێتە ڕێ، ئەکرەم ئەڵێ: با دابەزین دەستنوێژێکی پاک بشوێن و، نوێژێک بۆ خوا بکەین و بپاڕێینەوە» هەموو دائەبەزن و نوێژ ئەکەن و لە خوا ئەپاڕێنەوە و، سوار ئەبنەوە، ئینجا ئەکرەم ڕو ئەکاتە سەلیم بەگ و ئەڵێ: «قوربان! لە شەڕدا پیشەی تۆ چونە؟ شێر لە چ جێگایەکی دوشمن ئەدەیت؟» سەلیم بەگ ئەڵێ: «من تا ئێستە شێرم لە

سەری دوشمن داوە، بەڵام بۆچی نەپرسیت؟» ئەکرەم دەڵێ: «ئەمەوێ کردار و کوشتارمان دیار بێ، کەوا بێ من لە سەر شانی چەپ نەدەم تا کوشتاری هەردولامان دەرکەوێت»

دوای ئەمە دابەش ئەبن بە سەر دوانزە قۆڵ و لە دوانزە لاوە گرمەی تەپڵ و نەعرەی مەردان و بانگی ئامان ئامان تێکەڵ ئەبێ.

شەڕ دەستی پێ کرد

با جارێ ئەوان لەم هەرا و هوریایەدا بهێڵینەوە، خۆمان بگەڕێنینەوە سەر ئەو سەردەمە کە ئەکرەم بە پارێز لە پێوشوێنی ئۆردوی ئێران گەڕا بو. ئەشارەزای ئەو مەڵبەندە بو. لە گەڵ ئەوەشا کە نزیک بە قەڵای مەریوان کەوت بونەوە. جوامێر ئاغای ڕەنگینە بە سەلیم بەگی وت بو: «ئێمە کە دەگەینە قەڵا، ئەبێ لە شوێنێکەوە بڕۆین وەک ئێمە، تا ئەوان ئەگەر مەریوان پێمان ئەزانن. ئێمەش ئەبێ لە نزیکەوە بڕۆین تا دەچینە بن دەستیان بەمان بینن، جارێ قەڵاکە خۆی سەختە، بەری لای ئێمەش گۆلی زرێبار گرتویەتی، ئەم گۆلە ڕێ ی ئێمەی بەستوە، ئەگەر بێت و پشت بە خوا ئەوان بشکێنین ڕێ ی ڕاکردنی ئەوانیشی تەنگ کردوە». سەیری زات و ئازایەتی مەردان بکەن بە دوانزە کەسەوە چاویان لە شکاندنی دوشمن بوە. وتی: «بۆ ئێمە یەک ڕێ پەنا هەیە ئەویش (گولان) ە، گولان ڕێگەیەکە وەکو گۆلانی (زرێباب) ە تا ئەگەیتە بەر قەڵا ئات بینێ، کە گەیشتینە داوێنی زرێبار لە (یەنگیجە) وە بە سەر (سێو) دا لەو تونکە تونکەی بەر گولان دا بۆسە بخۆین. پشتی گولان شاخێکە هیچ باوەڕ مەکە کە ئەوان ئەیان گرت بێ، لەو کێوە لەشکریان دامەزراندبێ. زۆر ستەمە ئێمە بتوانین تێ بەڕین، ئەبێ هەمو لایەکمان و، پاشایش کە گەیشتە بەرەوە بێ دەنگ و بێ سەنگ، کە هەستمان ئەکەن مۆڵە بخۆین تا شەو بە سەردا دێ، ئەوسا بەندە و ئەکرەم و، چوار سواری تر یەک دو سەعات لە پێش شەبەیخون دا دەوری زرێبار بدەینەوە. یەکێکمان لە (دۆلاش) و (تەی) ەوە، دوهەم لە (بەیزە) وە، سێهەم لە (موسەک) ەوە، چوارەم لە (داسێران) ەوە ئامادە بن تا من و ئەکرەم دەگەینە پشتی کێوەکە و پشتیان لێ ئەگرین، ئەوسا کە دەنگی تەپڵی ئێمەتان بیست و، نەعرەی ئەکرەمتان هاتە گوێ، خۆت لە پێشەوە بە تاو بە ڕێ ی گولان دا لە ناوجەرگی دوشمنەوە هەر شەشتان هەڵمەت بەرن بدەن بە سەریانا، ئەو لەشکرە زۆریەیە کە ناردویانەتە سەر کێوەکە پڕ ئەبن، کە ئەم هەرایە ببیەن ئایەنە خوارەوە».

سەلیم بەگ ئەم ڕا و دەستورەی زۆر لا پەسەند بو، هێجگار کە سەلیم بەگی بە مەرد دانا بو بۆ خەتەری هەڵبژارد بو، پێ ی خۆش بو.

ئەمە دەستوریان بوە کە بەم ڕەنگە دامەزران و، ئەکرەم و جوامێر ئاغا گەیشتنە شوێنی ئەبەرد، جوامێر ئاغا دەنگی زۆر خۆش بو، موناجاتێکی بە دەنگی بەرز خوێند، ئەکرەم جۆشی سەند و، ڕاست بوەوە سەر ئاوزەنگی، کە

نەعرەیەکی کێشا بە جاری دار و بەرد و شاخ و کێو دەنگی دایەوە. خورپە کەوتە دڵی ئۆردوەوە، ئێمە وەک ئێران ئاڵێین: (زهرە شکاف شدند)، بەڵام زۆر داچڵەکین و پەشۆکان و، هاتن بە یەک دا و، ئەو شوێنەی کە ئەکرەم و جوامێر ئاغا گەیشت بونێ لە سەلیم بەگەوە تیرهاوێژی دور بون، سەلیم بەگ بە سەر سواریەوە ئامادە بو، گوێ ی بۆ ئەم نەعرەی مەردانەیە گرت بو، کە دەنگی ئەکرەمی هاتە گوێ، هێنایە هیوا و هەڵمەت و، لە خۆشیانا ئەویش نەعرەتەیەکی لێ دا. هەردو سەدا بەرامبەر بە یەک دەنگیان دایەوە و مژدەی سەرکەوتنیان گەیاندە گوێ ی ئەحمەد پاشا.. ئینجا سەلیم بەگ دای لە تەپڵ و کردی بە گەردش، هەرچەند ئاوزەنگی بە ئەسپە ڕەشی سێ تەنگەدا ئەهێنا، کزرەی ئەسپ و تەقەی ناڵی پۆڵای، بەردی ئەو شاخە ئاگری لێ دەبوەوە، پاشاش کە ئەمەی بیست و بینی، دەسبەجێ بانگی کردە ئەقارەخانە و کەڕەنا بێنە گرمە و، خۆشی سوار بو تا ڕوانی لە پێش دەمیەوە کەسی ئەدی، بروسکەی چەخماخەی ناڵی وڵاخی سوارانی لە ناوجەرگی سوپای دوشمن دا دی، ڕوی کردە ئاسمان و پاڕایەوە، وتی: «خوایە! شەڕی لایەلایە و، ئەوان بە سەرمانا هاتون، دەسگیری داماوان تۆی». خەریک بو بە شوێنیانا بچێ، نایب و پیاوماقولەکان ئەیان هێشت. هاتە سەر گردەکە گوێ ی گرت، هەر لە کانی سانانەوە بە دەوری ئۆردوی ئێرانا گرمەی تەپڵی ئەقارەخانەی خۆی و، نەعرەی دوانزە سوارەی دێ، لاوکی شەڕی قایغانی دیسان هاتە گوێ، بانگی کردە سوجادەچی باشی، بەرماڵی بۆ هێنا، دابەزی، سەری نایە سوجدەوە تا قەندەکێشێکی چاک سەری هەڵ ئەبڕی، کە سەری بەرز کردەوە بانگی کردە باش چاوەش و داراغا کە دەنگی لەشکر بدەن ڕێ ی ڕاکردنی ئۆردوی ئێران بگرن، شکان و خراپیش شکان، بە شپرزەیی ئازانن ڕو بکەنە کوێ. باش چاوش (سوپەهسالار) ی ئەو دەورە خالید بەگی میرەدێ بو، قەدارەی باش چاوش لە گەڵ شمشێری سەلیم بەگ دا هاوشانی دەکرد و مەشهور بو، جارێک لای وارماوا پەکانەیەکی پەلەسە دەبێ، خالید بەگ هەڵ ئەکوتێتە سەر پەکانە و قەدارەیەک ئەدا لە گازەرەی پشتی، لە ژێر زگیەوە دێتە دەرێ.

ئەو قەدارەیەی هەڵکێشا، کەوتە بەر لەشکر، بانگی کرد: «کوڕینە! شەوێکە و ئەمشەو، لەو ڕۆژەوە کە خوا ئەم خاکەی ئافەریدە کردوە تا ئیمڕۆ شەڕێکی تری وای تیا ئەکراوە، سەرەتای سروشتی کرد هێشتا ئازایەکی تری وای ئەنوسراوە، صەلاحەددین بە ئۆردو سوپاوە ئینجا سەرکەوتنێکی وای بۆ ڕێ کەوتوە، ئێمە دوانزە سوارمان ئەم ئۆردوەی پێچایەوە. هەرچەندە تا ئەم قەندەکێشە بەشی ئێمەی تێ ئەخستوە، بەڵام وا ئۆرەی چاک کەوتە بەر ئێمە. فیدای دەست و شمشێر و شان و باهوی دلێرتان بم، بە خوا ئەزانم زۆر کفتی ڕێکەن و بەک سەلەف و سەرەڕەو لە قەلاچوالانەوە ئیمڕۆ کەیشتونەتە ئێرە و ماندو و برسین، بەڵام غیرەت ئەمانە لە بیر ئەباتەوە. شەبیورچی! دەی فیدای کەڕەناکەت بم، پێش کەوە، پێشکەوە! کوڕگەل را

ڕژیم دوام کەون!»

ئەمەی وت و ئاوزەنگی پیا هێنا، ئینجا غورلغورلەی تەپڵ و گوڕەی نەقارە تێکەڵ بە (سەر دەرکە و ماڵ بسپارە) بو، بە ڕاستی سوارەی بەبە ئەو شەوە کارێکیان کرد ئێستاش بە داستان ئەیگێڕنەوە.

جەنگەی جەنگ

جارێ لە باش چاوەش و سوپا گەڕێن، شوێن سەلیم بەگ و پێنج سوارەکەی ڕەفیقیان کەوین، یەکسەر لە بەینی کوڵان و کێوەکەوە ڕژانە ناو سوپای ئێرانەوە، هەرچی پیاوێ کار.. ئێران بو لەو تورەیەوە بو.

سەلیم بەگ وای زانی کە تێ ی هەڵکردن ورە بەرنەدەن و، ئەشکێن، بەڵام وا نەبو، جارێ ئەو ڕاستە لەشکرە وەک قولا.. ماسی سەر یەک نیشت بو، هارەگا و تەرارگایان بە ئاسانی بە جێ نەئەهێشت، ئەیانزانی ئەگەر ڕاپکەن خراپتریان بە سەرا دێت. ڕاستی بە لێ بوردوانە شەڕێکی نازانەیان کرد، بەڵام ... سەلیم بەگ لەوانە نەبو بگەڕێتەوە. ئاغای زەنگنە کە نوکتەچی و بێ خەم بو، کردیە گاڵتە وتی:

«هەرایە، کوڕگەل تاریکەشەوە،
مەجەلی پلاو وا لە پێشەوە!»
سەلیم بەگ بێ ئیختیار پێ کەنی و، وتی:
«هەرایە کوڕگەل، پاڵەوانینە!
ڕێ پاکەوەکەن، ئەوجەوانینە!
وا هەڵمەتیان برد، یاران بە دستە،
شاخ و کێو لە ژێر پێ یانا پەستە!»

لە گەڵ ئەمەش دا دوشمن سەغڵەتی کرد بون و، ڕێ ی لێ بەست بون، جاریان ئەما کەوتنە ڕاپەلە و بە شمشێر پاکۆیان ئەدا، سەلیم بەگ کە لە پێش دا بە بێ لێکدانەوە دوشمنی بە سوک زانی بو، بێ پەروا هەڵی کوتایە ناویان، لە سێ جێوە بریندار بوبو، سەرشانی چەپی ولاڕانی، برینەکانیان کەم بو، بەڵام قۆڵی ڕاستی گۆپاڵێکی توهمەتەنی بەر کەوتبو، تا دەهات سارد ئەبوەوە، سا خراو ڕاستان سوکە سواری وەک شەهێن کە بکەوێتە ناو قاز و قورلنگەوە، لە بەرامبەریەوە دەرکەوت. بە دولادا سوار و پیادە تەرنینی لە خوێنی خۆی و، دوژمنا سور بوە، جریکەیەکی شەهێنیی کرد. برینداریی و ماندویەتی و خەفەتباری سەلیم بەگ ئەما، تومەز ئەمە جوامێر ئاغای ڕەنگینە بو کە لە گەڵ ئەکرەما لەو سەرەوە دەست ئەکەن بە دڕ دانی و، تێ ئەفکرێت ئەکرەم هەر هەوڵی ئەوەیەتی لە جێ دا بکوژێ و، کوشتاری دیار بێ.

خۆ ئەم شەڕەش شەڕی شڵەژاندن و لەشکر شکاندنە، وەستان کەڵک ناگرێ، بانگ ئەکا: «ئەکرەم بەس بکوژە سەلیم بەگ لە تەهلوکەدایە!»

ئەکرەم گوێ ی ناداتێ، ناچار خۆی تیپی لەشکر ئەدڕێ، ئەوە بو گەییە سەلیم بەگ، بەڵام ئەویش زۆر بریندار بو.

(ئەگێڕنەوە کە دوشمن شکا و، جوامێر ئاغا هات بە سواریەوە کەمێ بحەسێتەوە، قەندەیەکی بۆ تێ ئەکەن کە بە سەر سواریەوە بیکێشێ، ئەفەس لە قەندەکە ئەدا و، دوکەڵ لە برینیەوە دێتە دەرێ)

ئینجا کە جوامێر ئاغا تێپەڕی و ئەکرەم مایەوە، کەمێ هۆشی هاتەوە بەر خۆی، ئەویش دوا بە دوای جوامێر ئاغا تاوی دا، گەیشتە بەرەوە، زۆربەی سوپای ئێران وجەرگەی لەشکریان بە جارێ ورە بەر ئەدەن. ئەڵێن لە دواوە کەسمان ئەماوە، کە ئەم سوارانە گەیشتنە یەک ناچار ئەوانیش ڕو دەکەنە قوتەکەی سەر کێوەکە و، خەیە و خەرگا و، بارەگا و نان و خوانی پوخت و تەمیز بە جێ دێڵن.

جوامێر ئاغا بە سەلیم بەگ ئەڵێ:

«سەلیم! من تۆم خستە ئەم دەریای لەشکرەوە، زۆر پەشیمانم، بەڵام بە کەسی ترما ڕانەدی هەتا بە خۆشما، تو خوا ڕاستم پێ بڵێ برینەکانت چۆنن؟ ئەترسم زۆر بریندار بی، ناخ ئەوجوانی و نازایەتی غرور دێنێ، تۆ ئەدەبوایە هێند بێ پەروا بی و، دوشمن بە سوکی ببینی، سوێندم بە خوا مەردیی و دلاوەرییەکم لەم ئۆردوەدا دی خەنیمی هەر دوانزە سوارەکە بون، بەڵام ئەم شەبەیخونەیان بە بیرا ئەهات بو، کەس ئەی بیستوە شەبەیخون سەر لە ئێوارە، ڕاستیەکەیشی ئەمەیە ئێمە لێ بوردو بوین، سوێندەکەی کە لە سەر دەستی میری سور خواردمان، ئێمەی شێت کرد بۆ سەر ئۆردوی ئێران دەچوین، خەیاڵەکەمان عەینی موبالەغەی ئێرانیان بو، تو خوا لێکی بدەنەوە: دوانزە سوار و دوانزە هەزار کەس؟ ئەمە شیعری شانامە ئەبێ چیە؟

«پیاو کە نزیک بە مەرگ بووە دڵی پاک ئەبێ. لە خوا ئەپاڕێمەوە: سەلیم ئەکوژێ، جوامێری لە بەر گەڕێ، چونکە من تۆم لە تەهلوکەدا ئەدی و، ئەویش من هێنامە پێشی تو، سەلیم سێ تەنگەیەکی تر ناپێتەوە، بەڵام جوامێر زۆرە.

«تو خوا سەلیم چی بە برازا...کەت بڵێم؟ ئەگەر نەکەوتایەتە سەر سەودای ڕەو و، بە ڕێکوپێکی بهاتایەتە مەیدان، ئێمە بۆچ توشی ئەم تەهلوکەیە ئەهاتین و، بۆچی شێتانە خۆمان ئەخستە ناو دەمی ئەهەنگەوە؟ ئەڵێن جەسارەت لە شێتەوە پەیدا ئەبێ، ئەمرۆ ئەگەر پاشا بە سیاسەت نیدارەی لە گەڵ ڕۆم و عەجەم دا بکردایە، بۆچی هەر ڕۆژە لە لایەکیانەوە لەشکرمان دەهاتە سەر؟

«هێشتا برینی شەڕی وەزیری بەغدادمان سارێژ نەبوە، وا ئەمجارەش لەشم بوە بە بێژنگ، خوا بکا سەلیم سەلیم بێ!»

سەلیم بەگ ئەڵێ: «جوامێرا کاکە جوامێرا هێزی ئەژنو و هاناوی جەرگم ئەوە تۆ نیت کە ئەوە بڵێ ی لە شەڕ دابێ، بوارەی ئەوەم نیە زۆر بدوێم، بەڵام تا دەمرم بەندەگی ئەحمەدی برازام دەکەم کە ئێمەی هێنایە سەر ئەو قینەی بە دوانزە

سوار رومان کردە دوانزە هەزار کەس. ئەمە داستانێکە ناوی کوردستان زیندو ئەکاتەوە، ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئێمە ئەمەمان بۆ ناموس و پارێزگاری خاکەکەمان کردوە، ئەگەر بشمرین لە دڵی میللەتا ئەژین»

«ئەم خاکە کە سروشتمان لەوە و، دایکی ئێمەیەو ئیشتمانمانە فیداکاریەکی بۆ نەکەین، کەڵکی چیمان پێوەیە؟»

«جارێ با هەواڵێکی پاشا و لەشکر بزانین، ئایا پاشچاوش بە خۆی و تەدارەیەوە ڕوی کردۆتە کوێ؟.. بۆنی پلاوی سەدری دێتە لوت، تو بڵێی ئەیان ڕشت بێ، چونکە پەڵێنمان بە پاشا داوە لە سەر نان و خوانی ئێران میوانمان بێ»

«ئەگەر ڕاستت دەوێ من لە سەر ئەم برینداریە و ماندویەتیە دا، ئەگەر ئەو نان و چێشتەم لە دەست بچێ دەستم هیچ ناگرێ، دڵنیام کە پاشا ساغە و ئاگای لە شکستی لەشکری ئێران هەیە و، پاشچاوشی بە لەشکرەوە خستۆتە شوێن شکستە. تو خوا با منیش سەری لە ئاشپەزخانە بدەم، دڵم ئۆقرە ناگرێ»

جوامێر ئاغا پێکەنی، وتی: «ئاحەقسان نیە ئەم خەڵکە بێت ئەڵێن چڵێسە، بەڵام بە بەختت ...... بابە هەڵسە برۆ بە لای خۆت و ئەوسێتەوە، من ناتوانم، ئەچم بە پێ و شوێنێ پاشاوە. وەک تۆ دڵت بۆ سەدری ناسرەوێ، من جەرگم بۆ سەدری کوردستان ئارام ناگرێ»

ئینجا لێک جیا بونەوە، سەلیم بەگ بۆ چێشتخانە و، جوامێر ئاغا بۆ ڕەتی لەشکری پاشای. ئێمەش با دوی سەلیم بەگ بکەوین.

لە شوێنێکی پەنادا ٣ خێوەتی گەورەی چوار ئەستونی هەڵ دراوە.

شکستی دوشمن و گەڕانەوە

سەلیم بەگ کە زانی نان و خوان لە جێ ی خۆی ماوە و، ئەڕژاوە، ئینجا خۆی لە ڕاستی خۆی تەریق بوەوە و، وتی: «یاران پاشا کەوا میوانە، دیار نیە، لەشکر تێک چراوە. جوامێر بە برینداری کەوتە پێوشوێنێ لەشکر، من لە شوێنی ئەوس بە کاسە و کەوچکەوە دەگەڕێم. دەست بە جێ گەڕایەوە و، هەر لە خۆیەوە دای لە تەپڵ، زۆری پێ نەچو ئەکرەم پەیدا بو.

سەلیم بەگ پرسی: «ها ئەکرەم چیە؟»

«ئاغام! تەنگانەی چاک ئەم دەمەیە، هەرچەند لەشکر شکاوە و پاش چاوش سەر شکستە ئیشتوە، بەڵام ئەوانەی لە پێش پاش چاوش و لەشکری ئیکەوەن کە من هێشتا زۆربەی لەشکر لە (دامێران و ئەستێران) ماوەتەوە، ئەمانە ئەگەر بێت و بجوڵێن. سوارەی ئێمە دەکەونە ناوەڕاستی دو لەشکرەوە. کە بزانن کەمین و پانگرنە ناوەوە، هەمو ڕەنجمان بێهودە ئەڕوا، ئێستا من شارەزا نیم و، تیپی خۆشمان لێک براوین، ئەگەر سێ چوار سواری ترمان بدۆزیایەتەوە بە گوڕ و هەرای تەپڵ بەرمان لە دەستەی دوایی لەشکری ئێران کە لە کێو بونەوە و، دوا بە دوای شکستەی خۆیان ئەڕۆن بگرتایە و، بیان خستایە ڕەتی ڕێ ی (موسەک)، ئەم

ترسەمان نە دەما، بەلام من و تۆ چی بکەین!»
سەلیم بەگ وتی: «ڕاست نەکەی، با جارێ هەردوکمان لە تەپڵ بدەین و، ڕو بکەینە پێش شکستەی دوایی»
نەکرم هەرچەند ئەمەی بە شێتی زانی، بەلام ناچار سەرپێچی نەکرد، هێشتا دور نەڕۆیشت بون تیپە سوارێکی هەڵبژاردەی قزجاغ بێ دەنگ و بێ سەنگ لە دوایانەوە دەکشا، نزیک کەوتنەوە، سەلیم بەگ گەڕایەوە و تێ ی خوڕین، کە لێیان ورد بوەوە، ڕاوەستا تا پاشا گەیشتە بەرەوە، بانگی کرد: «مامە تۆی؟ ماوی؟»
سەلیم بەگ چاوی بە جارێ ڕون بوەوە و، وتی: «بەڵێ ساغم قوربان! جارێ شوێنم کەوە!»
پاشایش نەیپرسی بۆ کوێ. کە گەیشتنێ، ئیتر خوا بۆی ڕێک خستن، دوای لەشکری ئێرانیان لێک پچڕاند تا پشت مرسەک. ئینجا لە سەریان نەڕۆیین، گەڕانەوە شوێنێ لەشکرگا، لە ڕێگا زوڵاڵ ئاغا پەیدا بو، پاشا ناردی بە شوێنێ باش چاوەشا کە بکەڕێتەوە ئیتر لە سەریان نەڕوا و، فەرمویشی تەپڵی بازگەشت لێ دەن، خۆیشیان هاتنە ناو خەیمە و بارەگای بە جێ ماوەوە، دابەزین.
پاشا لە باتی ئەمەی ڕو خۆش و شادمان بێ، دڵتەنگ و مات و مەلول دانیشت بو، لە گەڵ سوارێ دەردەکەوت، دڵی ڕادەچەنی و هەواڵی جوامێر ئاغای دەپرسی، ڕوی کردە سەلیم بەگ وتی: «مامە تۆ جوامێر ئاغات چۆن دی؟ دەترسم خواندکردە جوامێرمان لە دەس بچێ! بە خوا سوێند ئەخۆم جوامێر بە هەمو لەشکر و کەسوکارمی ناگۆڕمەوە»
سەلیم بەگ بە کاڵتەوە وتی: «سا بە خوا پاشا شوکر برینەکانی لەوانەیە کە نەژی، تۆ ئەتەوێ نەکوژرێین و، بە مەرگی خۆمان بمرین! بە خوا ئێمە ئەمانەوێ لەم ئەبەردەدا بمرین تا لە دڵی میللەت و تاریخا بژین» کۆتایی

پیرەمێرد: «دوانزە سوارەی مەریوان»، سلێمانی ١٩٣٥. چاپی دوەم، سلێمانی ١٩٥٩. بە داخەوە لاپەڕەیەکی چیرۆکەکە و، چەند وشەیەکی لاپەڕەیەکی تری لە کۆپیەکەدا دەرنەچو بو.
لێرەدا هەندێ سەرنجی مێژویی
١. لۆنگریک ڕوداوی دوانزە سوارەی مەریوان ئەگێڕێتەوە بۆ سەر دەمی سلێمان بەبە کە تا ساڵی ١١١٠ / ١٦٩٨ حوکمرانی کردوە، بەلام پیرەمێرد لێرەدا ئەیگێڕێتەوە بۆ سەر دەمی ئەحمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کە تا ساڵی ١١٩٢ / ١٧٧٨ حوکمرانی کردوە. دیارە ماوەیەکی درێژ لە نێوان ئەم دو میرەدا هەیە و، یەکەمیان باپیرە گەورەی هەمو میرەکانی بابانە.
٢. سەلیم بەگ، کە لە چیرۆکەکەدا بە سەلیم سێ تەنگە ناوی هاتوە، کوڕی مەحمود پاشا بوە. مەحمود پاشای باوکی سەلیم و، ئەحمەد پاشا برا بون. بەم پێ یە

سەلیم بەگ برازای ئەحمەد پاشا بوە نەک مامی.

سەلیم بۆیە پێ یان وتوە سێ تەنگە، چونکە لە کاتی شەڕدا، بۆ ئەوەی نەگلێ، سێ تەنگەی لە ئەسپەکەی بەستوە.

٣. سەلیم بەگ سالی ١٢٢١ / ١٨٠٦ لە شەڕی زرێبـاردا کـوژراوە، ئەوڕەحمان پاشای برای سەلیم بەگ سەرکردایەتی شەڕەکەی کردوە، لەشکری وەزیری بەغداد بە سەرکردایەتی سلێمان کەهیە شکا و، سلێمان بە دیل گیرا. مەولانا خالید «سوگواری» بۆ سەلیم بەگ نوسیوە.

*

٢. ٤. موناجات:

بەیتی خالید پاشا

فەرمودەی: شێخ صادق

بسم الله الرحمن الرحيم

یا حەی بە نامت، یا حەی، کەرەم بێ پایان و بەی
ڕۆژیدەیی کوللی شەی، یا ڕەبی بدەی شیفای
ڕەبی جیهان ئافەرین، صاحیبی چەرخی بەرین
ڕەبی سەما و زەمین، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا صەبور و، یا سەتتار، بە ئەنبیای دە ئازدار
صەد و بیست و چوار هەزار، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە دانیاری ئەکبەر، بە دانیاری ئەصغەر
بە زەکەریا پێغەمبەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە یەعقوبی کەنعانی، بە یوسفی زیندانی
بە (سبعە المثانی)، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە خالیقی لە ژورە، بە ئاسمانی پڕ نورە
ئەیکوژی «پاشای سورە»، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە کەعبەیی موعەظەم، بە یەحیای موکەڕەم
بە عیسای بنی مریەم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ڕەئوف و، یا ڕەحیم، یا سەمیع و، یا عەلیم
یا قائیم و، یا دائیم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا رفيع الدرجات، یا کافی المهمات
یا دافع البليات، یا ڕەبی بدەی شیفای

به حەقی شیت و ، ئیدریس، بە نوح و سام و ، جەرجیس
بە طوللاهانی تەدریس، یا رەبی بدەی شیفای
بە حەقی لەوح و قەلەم، بە حەقی نوری ئادەم
بە ئابی چاهی زەمزەم، یا رەبی بدەی شیفای
بە ئیسحاق و ئیبراهیم، بە حەقی موسای کەلیم
کوستاخی طوری عەظیم، یا رەبی بدەی شیفای
یا واحید و یا ئەحەد، یا رەبی فەردی صەمەد
بە میعراجی موحەممەد، یا رەبی بدەی شیفای
بە حەقی (حمله العرش)، بە لەوح و کورسی و فەرش
بە صادیقانی بێ غەش، یا رەبی بدەی شیفای
بە ئیبراهیمی ئازەر، بە ئیسماعیل پێغەمبەر
(قره العین) ی ئاجەر، یا رەبی بدەی شیفای
بە داودی نەغمەخوان، بە خاتەمی سولەیمان
حاکمی کوللی جیهان، یا رەبی بدەی شیفای
بە ئەرض و سەماواتەت، بە عەرش و ئەنبیاتەت .
هەم نیل و هەم فوراتەت، یا رەبی بدەی شیفای
بە (رسول الثقلین)، بە حەسەن و بە حوسەین
بە حەقی قابە قەوسەین، یا رەبی بدەی شیفای
بە خضر و بە ئەلیاس، بە حەمزە و بە عەبباس
بە سولتان سەعدی وەقاص، یا رەبی بدەی شیفای
بە صاحیبانی مەزهەب، بە (رجب المرجب)
بە ئەو شای عالی نەسەب، یا رەبی بدەی شیفای
یا سوبحان و یا سولتان، یا رەب (امان الامان)
بە شەعبان و رەمەضان، یا رەبی بدەی شیفای
بە حەقی شەمس و قەمەر، بە خورشیدی مونەوەر
بە حەبیبانت یەکسەر، یا رەبی بدەی شیفای
بە غازی ی شێر بە کەف، لە حەربیان دەگرن صەف
بە ئاجەتی (اصحاب الکهف)، یا رەبی بدەی شیفای
بە ئەحمەدی مەدەنی، بە خاصانی یەمەنی
هەم بە وەیسولقەرەنی، یا رەبی بدەی شیفای
بە شێخی (صائم الدهر)، بە سەلسەبیل و کەوثەر
بە فەضلی خۆت یا داوەر، یا رەبی بدەی شیفای
بە سولطان عەبدولقادر، بە زاهیدانی شاکیر
بە عابیدانی ذاکیر، یا رەبی بدەی شیفای

بە تاجەتی هەر چوار کیتاب، دوعام بکەی موستەجاب
پادشای عالی جەناب، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا صەبور و یا سوبحان، یا عەظیم و لامەکان
«خالید بنی سولەیمان»، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ شەقیقی بەلخی، بە شێخ مەعروفی کەرخی
یا ڕەب، نەدەی چ تەلخی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەسەنی بەصرایی، بە مەردی دە غەزایی
قەبوڵ کەی یا ئیلاهی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ ئەحمەدی جامی، بە بایەزیدی بوسطامی
بە سیرری شێخ نیظامی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ سەعدی شیرازی، بە یارانی حیجازی
بە شاه مەحمودی غازی، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا دائیم و، یا موبین، (یا غیاث المستغیثین)
پادشای صاحیب تەمکین، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا جەببار و یا جەلال، یا ئاگاهی کوللی حال
خالید پاشای پڕ کەمال، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ناڵەی دەروێشان، بە ئاهی یاهوکێشان
تو دڵ نەکەی پەرێشان، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا غەففار و، یا غەفور، بێ ناز نەکەی شارەزور
خالید پاشای صاحیب نور، یا ڕەبی بدەی شیفای
مەقصودم هەن لە دەرگات، قاضی یی کوللی حاجات
نەفەندیم بدەی نەجات، یا ڕەبی بدەی شیفای
شیفات بە دەست دەوانە، کارت بە دەست ئاسانە
مەوقوف نەکەی قوشخانە، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا کەریمی کارساز، یا خالیقی بێ نیاز
شازادان نەکەی بێ ناز، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا لەطیف و، یا خەبیر، بێ وەکیل و، بێ وەزیر
بێ ناز نەکەی قوڵە میر، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا خالیقی چارەگەر، بەشقی سەییدی سەروەر
بێ ناز نەکەی ئاغالەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
یارەبا بەشقی حەبیبان، بە ئەسراری نەجیبان
لە بۆ بابی غەریبان، یا ڕەبی بدەی شیفای
نۆکەر گرد بوون تەمامە، دوعایان کرد بە عامە
خزمەت لە مە حەرامە، یا ڕەبی بدەی شیفای

نۆکەر گرد بون بە یەکجار، بۆ وان ئەفغان و هاوار
بۆ خالید پاشای نازدار، یا ڕەبی بدەی شیفای
پاشای گرفتاری کردیا، لە دیوانی نوریپا
صەلای طەلەب کردیا، لە دیوانی بۆ لەشکر، یا ڕەبی بدەی شیفای
مەلام بیننە سەرینن، دەست بکا بە یاسینن
من دەچمە ژێر زەمینن، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ئەللاهـ و، یا صەبور، یا پادشاهی غەفور
بێ ناز ئەکەی شارەزور، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ئەللاهـ و، یا سوبحان، یا سەخی بی و، یا دەییان
خالید بێ سولەیمان، یا ڕەبی بدەی شیفای
خالید پاشا بە حوکمات، ئەوی خۆش کر بو ولات
ئەنجار موهلەتی بدات، یا ڕەبی بدەی شیفای
شیفای بدەی یا جەلیل، تەعیین ئەکەی عیزرائیل
پاشا ئەبێتن زەلیل، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا خالیقی ئولیئەن، چون ئەز هاتیم لە وەطەن
دەستم برا لە مەسکەن، یا ڕەبی بدەی شیفای
چون ئەز کەوتمە مولکی غەریب، شیفای بدەی عەن قەریب
بە تەختی پادشای ئەجیب، یا ڕەبی بدەی شیفای
صاحیبی چەرخ و ئەفلاک، خالید پاشای خۆش ئیدراک
بکەی دلی ئەرەحناک، یا ڕەبی بدەی شیفای
«صادق» بەندەی کەمترین، (یا ارحم الراحمین)
یا ڕەبی بدەی شیفای
سەرچاوە: محەمەد عەلی قەرەداغی.
کەمال ڕەوف محەمەد لە بەر دەستنوسێکی تر چەند چوارینەی دوایی خستۆتە سەر.

*

۲. ۵. بەیتی:

ئەوڕەحمان پاشای بابان

دانانی: عەلی بەردەشانی

خالەقا هەر ئەتۆم قادری، ڕەبیا هەر ئەتۆم قادری، بێ خواردن و خەوف و فکری، تۆم ئەرز و ئاسمان ڕاگری!

تۆم ئەرز و ئاسمان ڕاگر. داتنا بەهەشت و ئاگر. چەند ئاسمان و چەند هەور، چەند باران و چەند بەفر، چەند تیپ و سوپا و لەشکر. پاشای هەشت هەزار عالەم، وەڵڵا بێ شک زیاتر، ئەمنیش یەکێک بوم لەوان، خۆم بێ لە هەموان کەمتر، سەجدەی شوکرێتم لە سەر بێ، ئەتخوڵقاندم بە کافر. تۆی ئەووەڵ و تۆی ئاخر، هەرچی تۆ پێت بێ ئەمر، ئەش بێ تۆ دەیکەی حازر.

تاق و، تەنیا تەن: سوبحانی. تۆفیقدەری موستەعانی. خالق و حاکمی هەموانی. چاک و خراپ خۆت دەیزانی. ئەزم «عەلی بەردەشانی»، لەنگم ئەکەی لە زوبانی، بەیتی دەڵێم بە ڕەوانیی: مەحمی پاشای کوردستانی.

عامیان پاشا، کامیان باشە! شایەد «ڕۆمی» ن، «قزلباش» ە؟ هەرچەند جاری شیری کێشا، عالەم دەهاتنە تەماشا. مەردە عەبدوڕڕەحمان پاشا.

پاشای بەبان! جیهانگیری، ڕەنگ «ڕۆستەمی زاڵ» ی پیری:

«ڕانابوێرم بە فەقیری، ناکەم خزمەتی وەزیری، نانی دەستێنم بە شیری

«بە شیر نەبێ قەت پێک نایە. سوێندم خواردوە بە وەڵلایە. ناچمە سەفەری لەحسایە. یاغی دەبم لە بەغدایە

«یاغی دەبم ئینشائەڵڵا، تەوەکول و تەعالەڵڵا، ئافەرین و بارەکەڵڵا، هەی کورە بەبەینە هەڵڵا!»

بەبە هاتن بە لێشت. دەستیان لە بەغدایە شوشت. حەمەد بەگی کزیان کوشت.

کوشتنی ویم بە چ قەرار بو! سەدی وەک ویم خزمەتکار بو.

خزمەتکار دەیهاتنە کن، خۆشهاتی دەستەوکەردن، ساتێک دانیشە ساکن، ئەتۆش یەکێکی وەک من، کەونە کزیی دبن دوژمن!

دەگەڵ تۆمە کەونە کزیی! حەزم کرد هاتی، ئەڕزیی.

حەزم کرد بە مێبری سۆران، بێ کەسی دوژمنی زۆران، دو زوبانی وەکو کزران، دەخۆی جێنگای موچەخۆران، بە ئەقڵ هاتوی بۆ نۆران، ئەوجار لێ ی دەن بە ساتۆران!

ساتۆر دەهان، ڕەنگ شمشیری، دەست و باهو و حەملەی شێری، یاڵڵا پاشا کوێم ڕابدێری، وا دەڵێ شیعری شاعیری: «فورسەت هاتوە قەت نەیبوێری! مەرد هەر خۆی ڕە خودای دەسپێری»

هەر خودایە ساحێب سوڕە!

هەر ئەڵڵایە ساحێب سوڕە!

وە مستیان کەوت بە بێ جرە، پشتیان شکا، زکیان درا، لە هەردوک ئۆردوان بو بە چرە.

بو بە چرە و سەڵاوات، قولە قول و هاتە هات، هەی دەستی بێ دەسەڵات، هەر خێوەت بون بێ قەڵات، کزیی گیران، کێ هەڵات؟

لە بەر کوێیی دە بەدبەخت، خەلاس ناکەن ڕوحی سەخت، ئەسپ و ئێستر، ڕەشمە و ڕەخت، کەلەبور و ماڵی ئەخت، پاکیان گرت، ئەخت بە ئەخت.

ئەو دەگەڕا بە سەردارەوە، بە ئەتباع و بە سوارەوە، بە قەتار و ئەهارەوە، بە کوێج و کوێچبارەوە، پاشای بەخشین بە بارەوە

هەرچی دای پێ ی بوٚخەنی، پاشا سوار بو بوٚ مەوتەنی، هات کەییە تەرەحەسەنی، مەتاڵ لە گوێ ی کەرگەدەنی، ئەسەح باغییە، پێ دەکەنی!

لە پێکەنینی سەرداری، خەبەر درا هەر چوار کەناری، لە شارێک هەتا سەد شاری، هەڵگیرا ڕێ ی ڕێبواری، ڕۆژی ڕوناک، شەوی تاری، خوێن لە زامی سوری باری

خوێن باری لە زامی سوری، هەر لە نێزیک هەتا دوری، ناکرێ بەحسی کەلەبوری!

کەلەبور و کەیف و زەوق،گەرمێنیم دین بە بێ شەوق، ماڵی زۆریان لێ بوە تەوق، ئەدەمان ساحێب مەترەق، جوان و پیر و چرچ و ڕەق، شەرابخۆری دە ئەحمەق

شەرابخۆری جوان و پیر، ونیان کردن ڕمب و شیر، شاری خورماتو و بەشیر، ئێلچی ڕۆیین بێ تەخسیر

ئێلچی ڕۆیین بەرەو خوارە، گوتیان: «وەزیرم هاوارە! وڵاتت لێ بوە قەهارە، ئەو بەردیان لە کن خەیارە»

وەزیر لەوێ بو قەهارە، بانگی کردن خزمەتکارە، هەرچی غەمیان بێ هەر خوارە، ئەوجار لەپی دەس، موم قەدارە، هێواش دەبوەوە دوبارە

دوبارە بوە هێواش، با بێینە سەر قسەی دە خۆش، پیاو عەیامن بێنە پێش بێنە پێشێ سەر بە تەل، سوارچاکی دە مرشەککەل، ئەو مەشوەرەی بکەن حەل

هەڵ بێ ناڵای ئەسرەتێ، یا خودای ئەووەل و ئاخیرەتێ، خالیند پاشیان بوٚ بخلەتێ، دای دەنێین بە حاکمی دەولەتێ، ئەو لێ ی دەبێن فرسەتێ

فورسەت فورسەت بۆی وە نوسا، خالیند پاشا بە ناموسە، بڕۆ بیگرە لێ ی مەترسە، ئەمن بێم یان بۆ خۆی بەسە؟

بۆ خۆی بڵێم زیاتر، نە بۆ خۆی بێ، نە لەشکر، خالیند پاشای موکاپیر، ئەورەحمان پاشای نادر، لە بۆی دەکرم بە دەسکر.

«بە دەسگیر لە بۆی دەنێرم، لە چرالخێ ی لە بۆ دەژمێرم، تا بەغدایەی پێ دەسپێرم، لە کوڕی خۆمێ هەڵناوێرم، ئەوە کەولی بۆ دەنێرم. دادەی بزانم چ دەکا شێرم؟»

شێران پێ خوش دەبو دڵ، موژدەی دەولەت بو حاسڵ، کوێیە و هەولێر و موسڵ، دزەییم دین داخ لە دڵ، سەلیم بەگ سەر قەرەوڵ.

حەیفە سەلیم بەگ بمرێ! پەڕ بە سەرێ، مل بە زرێ، مەردچاکان مەتحیان

دەکری، مەردی فەتحی قەت نامری، تەواو بو کومەگ و کری، پاشا نەبی هیچ ناکری!

پاشای وای فەرمو بە ڕاست، خەیالی کرد نەزم و قەست، سوار بون، ڕمبیان دان بە دەست، سوارچاکان یاسەولیان بەست.

یاسەولیان بەست شیری نەڕ، نەسب حدودی گەردن تەڕ، ڕەشمە و ڕەخت و زەنگولە و زەڕ، عەرز و عاسمان دەبو کەڕ، پاشا سوار بو بەرەو شەڕ

پاشا خودا دای نەسرەت، نەی بی عەیبی پڕ سیفەت، ڕە تۆم ناکەوی غەیبەت، کەس وەک تۆ نەبوە، نابی قەت، بەیداغداران حەفتی و حەوت، ڕوحی شیرین حازری مەوت، دنیا بو بە تیر و نەوت، ئەوهە بو چاومان پی کەوت!

چاومان پی کەوت و بەس، کە زاب گیران بی حەبەس، لی ی بە قڕ چو هەزار کەس

هەزار کەس لی ی بو بە قڕ، لە زێ یەی دابو بی پڕ، نوقوم بون وەک کولەکەی خڕ.

نوقوم بون، چون بە هیلاک، کیژ و کوڕ و باب و داک

باب و داک دە گەل مندالی، بون بە حەشری عەمری خالی، شار بە حق ما بە بەتالی، هوجومیان برد چونە بالی، حەولی ئالتون و ریالی، وە خڕیان کرد بە جەوالی، هەلیان دەکرت بە حەمبالی، وە خڕیان کرد بۆ سەد سالی، بەختی فەقیر و ڕەجالی

بەختی فەقیری ناپوت، بەپان بە تورکیان دەکوت.

بە تورکیان دەدا خەبەر، ئەژنە و ئەژناف و مەیتەر، کی لە زافەی چونە دەر؟ بو حەشری ئەوبەر ئەوبەر، جافان ملیان دابوە بەر، دنیا بۆ کەس نەچوە سەر

باقی دنیا کەس نەیبرد، ئەو ئەورەحمان پاشای کورد، بە خۆ و بە لەشکری خورد، پاشا بو، سەهوی دەکرد، هەتا بەغدایەی نەبردا

بەغدا زەمینی ئەو هەردا، شکستەی هات بە سەردا، زڕی ی داودیان لە بەردا، ئیمەش دەبەن بەو دەردە.

وەزیر لە کنی ئەما زات، ئیمەش بەو دەردەی دەبات، بی پاشای، سی جار هەلات، کە زانی پاشا نەهات، لی ی کردن قۆنکرە و تەلات.

قۆنکرە دە گەل ڕوگەردان، هەرهەوەی فۆنە زەردان، مەیدانە! حەملەی مەردان مەیدانە! حەملەی مەشور، ئاقیبەت گەیە حزور، تۆپیان ئاور دان لە دور، لەشکر دەشکا خوار و ژور، بە جی ی هیشتن کەلەپور، ئیتیبامی پڕدی سور

ئیتیبامی شا و میران، وا ناپی فیلی وەزیران، چەند کەسی کوشتن بە شیران شیران نەیکردن قوتار، پیاوی کۆم و پیر و حوار، سەری دانان بە قەتار

سەری دانا بون بە خشت، فەقیری هەمیان لە پشت، چەند کەسی ئوفتادەی کوشت

نوقتادە و ڕوتی بێ خێر، ڕوت و ڕەجاڵ و ناودێر، چەند کەسی کوشتن جوت
ئەو دەکوژێ ناوەجالمان. پاک هەڵاتن، چون بۆ شاخان. کوانێ ماخۆی تۆناغمان؟ حەیف بۆ میر و بۆ ناغمان!

حەیفە بۆ میری ڕەڕەندە. ڕۆژی ویم چەندە تاڵ و توندە. مەردان مەعبێنیە چەندە؟ ژوانمان ساڵی ناپێندە!

ئەو ساڵەکەش ڕادەبرێ، ئەگەر ئەوڕەحمان پاشا نەمرێ، بە بێ شەڕ سە ناگرێ، دەیگرد خانی کابرێ، بە شیری خۆی دای دەگرێ، تا ئەتباعی لێ وەردەگرێ

دای دەگرت ئەوساڵ زستانێ، سوێندی خواردوە بە قورئانێ، دامەزرێ خانەدانێ، خەیالمە بجمە تارانێ، سوارچاکی دەدان لە سانێ

لە سانی دەدان مەردی قورچاغ. تەوەککول و قسەی ساغ. هەر دەڕۆم ناگر نۆتراغ. هاژوای تۆناغ بە تۆناغ

دەیهاژوا بە شەو و ڕۆژ، بە تیز ڕۆیین، چون بە تیز. حیفزێ بکەی با حافیزا!
حیفزێ بکەی هەمو جاران، پێغەمبەر و هەر چوار یاران. ئاگادار بێ لەواز سواران

ئێگادار بون لە شای، چ بو، چ ڕەنگ دەستی شای؟ دە گەڵ ئێکلامێ کێشای. ئێکلامی کێشا لە شای

شا بزورگە لە بونیات، دەیبزاوت و، دەیناخافت، ئاوڕەحمان پاشا دەهات:
«پاشای بەپان بە خێر هات، ئێران خۆشترە یان وڵات؟»

ئەوڕەحمان پاشا، دە عەقڵ دا دەڵێ ی ژیرە، دە قسان دا زۆر مودبیرە: «ئەگەر ئەزم، ئەگەر میرە، بۆیەم مەوتەن بە بیرە، خەڵکی دوژمن دەڵێن: گیرە!»

کە شا وای زانی خەبەر، سوێندی خوارد بە پێغەمبەر: «برای خزمی، ئەی برادەرا ها ئەفغان و، ها قەجەر. ها قزڵشەن و، ها عەسکەر. ئەو جێ ی دەڵێ ی بیچوە سەرا

«بیچوە سەر دە گەڵ ئالایە»

شا دەڵێ: «پێم بکە بەقایە! پیاوی دەنێرمە ڕجایە، خزمەت وەزیری بەغدایە»

پیاو هاتەوە بە موتڵەق، کەییە کن شای دەقاوەدەق: «شام! بۆت بکەم قسەی هەق، وەزیرە وەک بەردێ ڕەق، ئەو غەیانی موستەهەق، لە سەر زینی ئەکەی شەق، بەغدایەی بێ ئەکەی لەق، ڕجایەت ناگرێ بە هەق!»

ڕجای ئەگرت، شا پێ ی زانی، لە دڵی دەبوە بارگرانی، شا هەستا بوە سەر چۆکانی، هەردوک دەستی دان لە ڕانی: «مەگەر پاک بیهێنەوە ئێرانی، پاشا دە گەڵ سەلیم خانی، دەهێنێرمەوە کوردستانی!

«لە کوردستان با بخێوێ، ئێران و توران ئەشێوێ، لە بەغدایە سەر بیزێوێ، لێوی دابێ لە سەر لێوێ، ئەرمی دەکەم هەر وەک مێوێ، دەری داوێم لەوێ ئێوێ

«دەری دەکەم بە عەجەمان، بە هەوشار و مرقەددەمان» ڕاهی دەبون، چ قسە نەمان، ئەوڕەحمان پاشا خۆش بێ، مەکێشە خەمان!

ڕاهی بو دە گەڵ یاوەران، دە گەڵ ئەفغان و قەجەران، میری میران، قران قران، بون بە سەری سەر عەسکەران، سوێندی خوارد بە پێغەمبەران: «بۆ شای دەنێرمەوە سەران!»

سرکە سرکە بە زارەوە: پاشای سور هاتە خوارەوە. بە ئەتباع و بە سوارەوە، بە خۆ و بە چەند هەزارەوە.

هەزار هەزار بو شوڕەت. عەجەم هەروەک قاژو کەوت. پاشا فەرموی: «عەشیرەت! هەر خۆمانین بە مننەت. ئێمە چاکترین: نێک و سەت. حەیفە ببین بەر غەیبەت!

«غەیبەتمان خەڵک دەیزانی». هات کەییە کەڵکێ کارانی. عەزریوە دەگرێ دیوانی.

هەر لە وێ دیوان دەگرا. پاشای بەبان پڕ فکرە. بانگی کردن کوڕ و برا: «مردن لەو حاڵەی چاترە. خۆ دەربەندتان لە فکرە!

«لێم مەکەن بە ڕۆژی دەربەندی، قونو لێ نابوم دە کەندی، بە سەرو هێنام ڕوزەردی، زۆر هەڵاتن بە نامەردی»

هەڵاتن بە بێ تەخسیر. حازری وەختێن هەمو میر.

«ئەی ڕۆستەمی زاڵی پیر!

جەهەندەم بێ و، زەمهەریر، عەرز ئاگر و، ئاسمان تیر، خۆزێ تێ داوێن دەستەوشیر. دەربەندمان ناچێ لە بیر! بە جارێ دەربەندن گۆڕە. هەرچی هەڵێ زولف شۆڕە!

«هەرچی هەڵێ زولفدار بێ، چارشێو لە سەر، پەرچەم دیار بێ. لە ڕیزی یار و نەیار دیار بێ. هەروەک کوندەی دارەودار بێ. قاسیدی هات و هاوار بێ!»

قاسیدێک هات بە هەڕەمە: «خالیند پاشا ئەت بێ غەمە! قزڵشەنێکی بێ زەمزەمە. پاک کرتکرتە و عەجەمە.. هەزاریان بۆ یەکێ کەمە!»

دابەش کرا یەک بە هەزار. لە نێو ڕزمیان بو بە هاوار.

بو بە هاوار و غولو. زاقەزاق و قوە قو. فارسە جڵفە و عەبدە هو. تەتەر وەک تەیران دەچو. حاکمی زەهاوێ ون بو. حەوت حاکمان شێریان دەسو. داغدارن لە سەری توا

لێ ی داغدارن حەفت و هەشتێ. لە دێکەڵەی بێ گەیشتێ. شارەزوری رادەماشتێ.

دە بەر دەچون شارەزوری. کەیا پاشا گوتیە میری: «دەستوێکاتە دەستی سوری، هیچ کەس لێ ی نەدا بە شیری، سەرو ئەتباعی لێ وەربگیری، بە دیاری بێ بۆ وەزیری!

«وەزیر لازمیە، پێ ی دەوێ. خواردنی نیە دەگەڵ خەوێ. لە بۆی بەر دەدەین سەر ڕەوێ. دڵی غاوە، دەسمان ناکەوێ. خەیاڵ مەکەن بڕوا لەوێ. غەمزە ڕە مێردان ناکەوێ. کێوێ گەردون نابن نەوێ. شێر لە بەر ناسکان نارەوێ»
هەمو شێرن بەلەک رەش. تێکەڵ بون، جۆش و خرۆش. پاشا فەرموی: «دەچمە پێش.
«خۆم دەچمە پێش لە بەر لۆمان. تشلە و شاری هەروەک چۆمان. دور و نێزیک هەروەک دۆمان. دیارە عەجەم ناکا بزمان. دەست و باسک و ڕمبی خۆمان!»
لە دەست و ڕمبی سەرداری، پاشای گرتیە خەزنەداری: «لە بۆم هەردو دیار نەدیاری. لە بۆ ڕۆژی تەنگ و تاری، جێگای تۆم بە سەد سواری، تۆم برای باڵولی نازداری!»
برای باڵولی نامدار، لەوێ ی دانا بو سەردار. داینا بو لە دیار نەدیار. لەشکری وانم هاتە خوار. یەقین پترە سەد هەزار. نەوان خەڵەتن لە پار.
پار کرا شەرە کاوڕ. بانگە بانگ و گورە گوڕ. ناپەسەند و جرەجڕ. لێک هاڵان وەک قرەقڕ.
لێک هاڵان هەروەک قرقران. مزگەی جواب هات، گەبیە کوران. وە خۆ کەوتن، قسە بران. با بیکێشن تەنگی سم خران. خودا بە کێهەمان دەکا قران؟ سەرمان دەبڕن لە لا خران؟
سەرمان دەبڕن بە دەیجون. تاریکستان، ڕۆژی ڕون. خودا نێکە و لەشکر دون، هەردوک لایان بەرەو ڕون، داخوا چ دەکاتن گەردون؟
گەردان گەردونی لە سەر. نایات و نیبنولحەجەر. پاکیان دەخوێندن لە بەر. نەڵلا، نەڵلاهونەکبەر.
نەڵلا نەڵلا کەمالی بو. تەوەکول و نیقبالی بو. هەردو تۆڵی هەڵمالی بو. وەک ڕۆستەمی لە زالی بو.
هەر ڕۆستەم بو مەپرسە! تیغە و، دەبانە و، قەوسە! چی ڕوی تێ بکا حەپسا. مەردچاکان هیمەت کێشا. نامەردان قوڕلە پسا. هەڵمەیە فارسە جلفە!
فارس چاوت بێ کوێر. زەینی دابوە زاتی زۆر. هەڵێ نەکێشا ساتور. دە تەنیشتی کرت وەک تالور. دۆلکێشی کرد وەک بۆر بۆر.
دۆلکێشی کرد بە خەبەرم. پارێکی بێ دەفتەرم. سەلیم بەگ بێ چاوی سەرم
سەلیم بەگ بو میری میران، پەسەندی شا و وەزیران. چەند کەسی کوشتێ بە شیران، ڕو وەرناگێرێ لە تیران
ڕو وەرناگێرێ هەر قەت. چابوکسواری بە هەیبەت. چ سوارێک و چ سێ سەت، هەموی کردن کەت و لەت. هاتە گەبیە هەوی ناخرەت. جوابی بە پاشەوە هات: «نەی هاوارا میرن نەنگوت. پاشا سەرت سەلامەت!»
پاشا بزێ هەڵکێشا ناخ. حەیف بۆ مەردی قوچاخ. بەرەی کەوتن وەک

بەبداخ. بێ نازی کردن چراخ. چۆڵی کردن قەرەداخ. دۆست و دوژمن دەڵێن: ئاخا
تورک و عەرەب و عەجەم، پاکیان، بۆیان کێشا خەم
بوە غەم لە عامی هەندەران. وەک وەزیران لە بێ قڕان. ئەی پشتی باب و
بدەران. ئەی خۆشەویستی قەجەران! هێنرش لە هەمو سەنگەران. ئومێدی هەمو
نۆکەران!
قەڵغان بو لە سەر دەکرا. ئیستا لە هەمو راستان شەڕە.
ویستا شەڕە لە مەیدانێ. سلێمان پاشا مەردی یەکانێ. وەک داو: لە سەر
سندانێ. وا چابوکە لە لێدانێ.
چابوک بە زەبری قینەوە. سوار بە زرێ و بە زینەوە. سەری دەبرد بە برینەوە.
هەروا لێ ی دا و، ڕزیی و بردی. ماشەڵڵا لە دەستوبردی، موغابیر بوی وا
زۆ مردی؟
موغابیر بو لە بێ تۆ، ئەو خالیندی برای تۆ، برینی هێنا بون در، لە دوای
شکستەی وە چو.
لە دوای چو، مەردی مەیدانێ. هەردوکیان یەبەی جەنگرانێ.
جەنگرانینە بەبەی. چونە تەبەعەی پاشای هەی. لێن رازی بێ یەک بە دەی.
لێن رازی بێ کەیفی خۆش بێ. بێ دەوەینیان رویان رەش بێ.
روورەشان رامەگرن ئەو چەلە. قوەتیان هەروەک ڕێوی شەلە. یانە کێخوا بێ یا
لەلە.
یا لەلەی منداڵ لە بەر بێ. یان کەرۆڵی کاروانی کەر بێ. یا تۆزی ئاشێ ی
لە سەر بێ. حەیفە بلحی وا نۆکەر بێ.
بلحێ بلحان لە مەعدەنێ. خۆشێرەوەن لە تۆشەنێ. وەک ڕێوی دەچنە
دەوەنێ. حیزی وا نانی مەدەنێ.
نان قاپیلە بە شێر ئەنگێوان. لە بەر حەملەی سەر بزێوان. شەڕی پاڵەوان و
دێوان. سواری کەرگەدەنێ بە نوێژی شێوان. روح هات، گەییە سەر لێوان.
روح گەیینە سەر ئەنگوستێ. سوار لە سواری راناوەستێ. مۆڵەت نیە یەک
بە بستێ. شەقەی وەک سەهۆڵ دەبەستێ. هەروەکو پوشو و بەردەستێ، لەو جۆرەی
ئاور هەڵ دەستێ.
ئاگری کورەی وا بە تاوە. مەردی بە ناوبانگ و ناوە. ماخوزی ئەنبورە و
قەتلاوە. نە لوتیان دیار بو، نە چاوە. لێکیان دەدان لە ناکاوە. زرێ ی داودی دەبوێ
چاوە. بە تیغی دە تازە ساوە.
تیغی دە جگەربڕ سێن: شام و، دەبان و، قەزوێن. حەملەی شێری شێرشکێن،
تێکەڵی کرد مێشک و خوێن.
مێشک و خوێن دەبو تێکەڵی. سواری لە رەنگ ئیمام عەلی. ماخوزی سوری
تۆچە تەلی.

عەنیمی ویم هەزار هەنگ. چەندی کوشتن وەک نەرژەنگ. خەنیمان دەکا بێ دەنگ.

لێ ی دەکوشتن حەفت و هەشت. لە زاتی شێرانی چەشت. لێت موبارەک بێ سەردەشت.

موبارەک بێ میری تازە. بێ ئەحمەد پاشای برازا. هاتنی ویم بێ خوف و لەرزە. هەروەک گیو و ئەلامەرزە. ڕمبی دەبو سەوزە. دیراوەر دەبو دو گەزە.

دو گەز دەبو هاتە دەرێ. ئەگەر ئاوری بێتە دەرێ.

.. عەولا بەگ هەمو جاران. سوارێک زێدەتر لە سواران. مەگەر سوار بو لە بۆ بناران. میسلی وەسمان پاشای جاران. گەبیە تیبی فزتەداران. دوی فرێ دان، گەبیە چواران. لێیان کردە ئاگرباران.

ئاور و دەرمان و باروت. دوازدە گوللەی پارچەم جوت. کەوتنە سەر باخەلی ڕوت. زەخم ئەبو بەلا سوت. پاشا دیار بو میر ئەبزوت. دە وێ دا ئەسپی ئەنگوت.

ئەسپی ئەنگوت، کەوتە هەردی. چی بێ ئەما ڕزبوە بەردی. بۆی هەلکێشا ئاهی سەردی. جوبرانیل بە توم ئەسپارد. قەت مەردان ئەکەی ڕوزەرد.

مەردی لە هەمو جێیان. مەرد شەری کرد بە پێیان. لە تیبی ساحێب زرێیان. دوی فرێ دان گەبیە سێیان. شاهیدییان بۆ دا پێیان. شێر شەری کرد بە پێیان.

شەری شێرشکێنی ئەر،
سواری چابوک و دەس تەر،
بە پێیانی دەکرد شەر. «تەواو»

*

هەندێ سەرنجی پێویست لەم بەیتە:

١. وەکو لە بەیتەکەدا وتراوە و، هەمو سەرچاوەکانیش پشتی ئەگرن، بێژەری «بەیتی ئەورەحمان پاشا»، عەلی بەردەشانی یە. زۆر بەیتی تر و چیرۆک و قسەی ئەستەقی بە پاڵ ئەدرێ. بێگومان عەلی بیارێکی هەڵکەوتو بوە. حاجی قادری کۆیی لە ستایشی دا ئەڵێ:

دو «عەلی» ن، شاعیرن وەکو حەسسان
«بەردەشان» و «حەریر» ە مەسکەنیان

بەردەشان گوندێکە لە بناری شاخی ئاسوس. عەلی هاوزەمانی ئەورەحمان پاشا بوە. بەلام شتێکی ئەوتۆ دەربارەی ژیانی نازانرێ و، بێ ناچن شیعر و بەیتەکانیشی لە سەردەمی خۆی دا نوسرا بێتەوە، بەڵکو لە بەر کراون و، دەماودەم لە دیوەخان و کۆڕی دانیشتن دا وتراون.

٢. ٣ مەتنی نوسراوەی ئەم بەیتە لە بەر دەس دایە: مەتنی نوسکارمان لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا لە دەمی ڕەحمان بەکری ساپلاخی بیستوە، مەتنی حوزنی موکریانی لە سێیەکان دا کە باسی ئەکردوە لە کێ ی وەرگرتوە، مەتنی محەمەد

تۆفیق وردی کە لە سەرەتای شەستەکان دا لە دەمی حەمەد ئەمینی کوردی ئێرانی وەرگرتوە.

مەتنەکەی ئۆسکارمان لە هەمویان کورتترە و، مەتنەکەی وردی لە هەمویان درێژتر و کۆکترە.

٣. هەر ٣ مەتنەکە ناتەواون، ڕوداوەکان بە پچڕ پچڕی و، هەندێکیان بە شێواوی و، بێ «تسلسل» ی مێژویی ئەگێڕێتەوە. لە گێڕانەوەی دەماودەم دا لێ ی کەم و زیاد کراوە و، هەندێ لە ناو و ڕوداوەکانی بەر ئالوگۆڕ و، هەندێ لە وشەکانی بەر دەسکاری کەوتون.

٤. هیچ کام لەو ٣ کەسەی ئەم مەتنانەیان کۆ کردۆتەوە، لێکۆڵینەوەی بەراوردییان لە گەڵ مەتنەکانی تر و، لێکۆڵینەوەی مێژویی و زمانەوانییان لە سەر نەکردوە. مەتنەکەیان بە سادەیی بە کەموکوڕییەکانیەوە نوسیوەتەوە.

٥. کاک کەمال ڕەئوف هەر ٣ مەتنی کۆ کردۆتەوە. وشە ناناشناکانی لێک داوەتەوە و، پەراوێزی مێژویی بۆ نوسیوە.

ئەم مەتنە بە دەسکارییەکی کەمی هەندێ وشەوە لەو وەرگیراوە.

ئۆسکارمان: ٧٦٠ - ٧٦٧. حوزنی موکریانی: گۆڤاری «روناکی»، ژ ٨، سالی ١، ٣ ی نیسانی ١٩٣١. محمد توفیق ووردی: «بەیتی ئەوڕەحمان پاشای بەبە»، بەغداد ١٩٦١. ل ١١ - ٥٦.

*

٢. ٦. ٢. چیرۆکی:

مامە یارە

نوسینی: م. ج

لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانیەوە نزیک بە شار گردێکی قوتی ڕوت و ناوی هەیە کە بە تەنیا و ئەختێ دور لە گردەکانی تر، وەک پاڵەوانێکی بە فیز و هێز، لوتی بە چەشنێ بەرز کردۆتەوە بۆ ئاسمان کە هەر وەکو بیەوێت بەو ئزمی خۆیەوە شان لە شانی کوڕەکاژاو و پیرەمەگرون بدات.

ئەم گردە بەفیزە، گلەییەکی ئەکەر لە بەختی خۆی هوبێ ئەویش لە لا ی ناوەکەیەوەیە. هەتا نزیکی ٣٧ ساڵ لەمەوپێش پێیان ئەگوت «گردی گرلان»، بەڵام لەو ساڵانەدا خوا بە ئاواتی خۆی گەیاند و، بە ناوێک شاد بو کە هەرچۆنێ بێ وەی بنازێ بۆی ڕەوایە لەوساوە پێ ی ئەڵێن «گردی مامەیارە».

پیر مامە یارە کە ئێستا لە تەپڵەسەری ئەو گردەوە سەیری کردەوەکانمان ئەکا، بە لای زۆر لە لاوەکانی ئەمڕۆوە بۆتە کەسێکی دێرین. ڕەنگە هەندێکتان هەر باسیشتان نەبیستبێ چونکە ژیانی ئەمیش و هی هەمو گەورەیەکی کەمان ون بوە. بەڵام من بەختیارانە بە چاو پێ کەوتنی شاد بوم. پیاوێکی باریکەڵەی کەڵەگەت بو. دو چاوی تیژ و ڕویەکی چرچی هەبو. بە ڕیش چەرمگی و سمێڵی بەرقرتێنراویەوە دیمەنێکی سەیری هەبو. ڕوخۆش و ڕەند بو. لە جلوبەرگا ئەنتیکەخانەیەکی گیاندار بو. لە چراخان و ڕۆژانی هەینی دا زرێ و کڵاوزەری ئەپۆشی. جوتێ قەرەبینای زلی بە پشتیا شۆڕ ئەکردەوە. دو دەمانچەی ئەکرد بە بەریا. شیرێکی ئەبەست بە پشتیەوە. ڕمێکی درێژی ئەگرت بە دەستیەوە و بەو چەشنە لە پێش موتەصەڕیف و کاربەدەستان و خەڵکەوە ئەڕۆیشت.

مامە یارە بە تایبەتی خۆشەویستی هەمو منالێک بو و، هەمو منالێکیش لای ئەو خۆشەویست بو. لە شەوی چراخان دا ئەو ئەهاتایەو دەمانچەیەکی ئەتەقانایە زەماوەن دەستی پێ ئەنەکرد. لە بەرئەوە منالان بە چوار چاو چاوەڕوانی هاتنی دەبون و هەر کە پریشکی باروت لە لولەی دەمانچەی ئەوەوە ئێتر ئاگربازی دەست پێ ئەکرا. لە بیرم دێت هەر وەختێ ئێمە: منالان، کە پێ ی ئەگەیشتین بە چنگ شەکری بە سەرا داپەش ئەکردین و، هەمیشە هەردو گیرفانی پڕ بو لەم چەشنە شتانە. چاک لە بیرم دێ دەستیشی ئەهێنا بە سەرمانا و ئەیوت: «منالینە! هیوام هەر بە ئێوەیە» ئەوساکە، لە سەرەی منالیمانا، ئێمە مامە یارەمان تەنیا لەبەر شارنایێن و بەرگی ئەنتیکە و چەرەی خۆش، خۆش ئەویست بەڵام کە گەورە بوین و تێ گەیشتین ئەم پیرە جوامێرەمان لە لا خۆشەویستتر و گەورەتر بو.

پیر مامە یارە ناوی یارئەحمەد کوڕی خدر بەگی هۆمەر ئاغای خەڵکی دێ ی وەنەرێنە بو کە لای شارباژێرە. هۆمەرئاغای باپیری بەکێک بو لە دوانزە سوارەی مەریوان. زۆر خۆشەویست بو لای ئەوڕەحمان پاشای بەبە. ئەوەندە خۆشەویست بوە لە لای کە پاشا ئەو شیرەی لە تاران فەتح عەلی شا پێشکەشی کرد بو داببوبە. وەکو تێگەیشتوین یارئەحمەد لە ساڵی ١٨٠٤ دا لە وەنەرێنە لە دایک بوە. کە پێ ئەگا لە سەر ڕێوشوێنی باوباپیری ئەبێ بە نۆکەری پاشای بەبە. لە ١٨٤٠ دا لە لەشکری بەبە دائەنرێ بە ئەفسەری تۆپچی و هەتا شەڕەکەی کۆیە لەم فرمانەدا ئەمێنێتەوە.

لە ١٨٤٧ دا میانی ئەحمەدپاشای بەبە و دەوڵەتی عوسمانی تێک ئەچێ.. دەوڵەتی عوسمانی لە ژێر فەرمانی سەردار ئەجیب پاشادا لەشکرێک ئەڕازێنێتەوە و ئەینێرێ بۆ سەر ئەحمەد پاشا. ئەحمەد پاشایش لەشکری لە ڕۆژئاوای کۆیە بەرامبەر بە یەک ئەوەستێ. کات مانگی گوڵان ئەبێ. بارەگای ئەحمەد پاشا لە لای گردی ڕیزەتو هەڵ ئەدا. لەشکری کورد ئەوەندە وەرەیان بە هێز بوە کە لە شکانی تورکەکان هەمو دڵنیا بون.

بەڵام داخی بە جەرگم بەختی ڕەشی کورد لێرەشا نەی هێنا بو. ئێوارەی پێنجشەمو کە دوایی مانگ ئەبێ سەرباز و موچەخۆر داوای موچە ئەکەن. یەکێ لە وەزیرەکان بە پاشا ئەڵێ: «تولە هەتا برسی بێت چاکتر ڕاو ئەکا» پاشا ئەمەی بە گوێ دا ئەچێ و ئەو ڕۆژە موچە نادات. ئەم قسەیە بە گوێ ی لەشکرەکە ئەکەوێتەوە. لە سەرێکەوە وەرنەگرتنی موچە و لە سەرێکی ترەوە بڵاوبونەوەی قسەیەکی وا سوک و، جگە لە مانەیش چاوڕاوی هەندێ، کە گۆیا، شەڕکردن لە گەڵ لەشکری خەلیفە پێچەوانەی دین و بڕوایە، بون بە مایەی سەرپێچی لەشکر و، لە ئەنجاما هەمو قسە ئەکەن بە یەک کە ئەو شەوە بڵاوەی لێ بکەن و، تەقەی تفەنگێک ئەکەن بە نیشانەی بڵاوە کردن. بریندار ئاغای بینباشی شەوێ بە مەی زانی، زو ڕایکرد بۆ چادری پاشا کە خەبەری بداتێ. هەر لەو کاتەدا تەقەی تفەنگێک دێت دەستبەجێ لەشکر دەست ئەکا بە بڵاوە کردن. ئەحمەد پاشای بەدبەخت کە ئەمە ئەبینێ سوار ‌.. .. و لە گەڵ چەند نۆکەرێکا سەری خۆی هەڵئەگرێ. بەم ڕەنگە دوا حوکمداری بەبە لە وڵاتی ماد و ناری دەرئەچێ.

لەشکری تورک لەم بڵاوەیە ئاگادار ئابن. بۆ سبەینێ دێنە پێشەوە بۆ شەڕ. بەڵام هیچ بەرامبەرێک نابینێ و تێ ئەگەن کە کەسیان لە بەرامبەر نەماوە ئیتر بە سەربەستی پێش ئەکەون. بەڵام کوتوپڕ تۆپخانەی ئەحمەد پاشا دەس ئەکا بە گوللە باراندن بە سەریانا. ئەیان پەشۆکێنێ. سەرداری تورک تێ ئەگا کە لە هەندێ تۆپچی بەو لاوە کەسی تر نەماوە فەرمان ئەدا کە بیان گرن. لەشکرەکە چواردەوری یارئەحمەدی تۆپچی داو بە دیل گرتیان. ئەجیب پاشا ئەم ئازایییە کە یارە نواند بری زۆری پێ خۆش ئەبێت. بانگی ئەکاتە لای خۆی و ئەم گفتوگۆیەیان ئەبێ:

ئەجیب پاشا: لەشکری پاشاکەتان هەمو بڵاوەی کرد تۆ بۆچی بە تەنیا بەرامبەریت کرد؟

یارە: من فەرمانبەرم تۆپخانە بە من سپێردراوە. فەرمانی شەڕم پێ درا بو. کاری خۆم بە جێ هێنا.

ئەجیب پاشا: فەرماندەرەکەت سەری خۆی هەڵگرت تۆ بۆچی دەستت لە شەڕ هەڵنەگرت؟

یارە: وەکو وتم فەرمانی شەڕم وەرگرتبو. بەڵام لە پاش ئەوە فەرمانی شەڕ نەکردنم وەرنەگرت.

لە سەر ئەم قسە لاوچاکانەیە ئەجیب پاشا پتر مامە یارەی ئەچێ بە دڵا و ئەڵێ: بۆ ئەم لاوچاکییەت ئەمەوێت پاداشتێکت بدەمەوە چیت ئەوێ بڵێ؟

مامە یارە: خوا پاشای خۆم بهێڵێ هیچم ناوێ.

ئەجیب پاشا: پاشای خۆت ئەما ڕۆیشت، ئیتر وڵاتەکەتان کەوتە ژێردەستی دەولەتی عوسمانیەوە دڵویستت چیە بڵێ!

مامە یارە: لە پاش ئەمە ژیانم ناوێ تا ماڵی دنیام بوێت.

ئەجیب پاشا بە چاوێکی ئافەرینکاری و دۆستییەوە پیا ڕوانی و گوتی:
باشە.

بەڵام هەر ئەو ڕۆژە ئەجیب پاشا پێ ی زانی کە پارە دێ یەکی بە بەرات بە دەستەوەیە. فەرمانی بەراتەکەی بۆ تازە کردەوە. دێ یەکە ناوی کانی دڕکەی سەگان بوو کە ئێستا بە دەست ئەحمەد ئاغای گوسالەی خزمێووەیەتی.

ئەوی ئێستە لەو گۆڕە تاریک و تەنهایەی گردی گولان دا ئەحەسێتەوە و گردەکە بە ناوییەوە ناو نراوە. ئەم میللەتپەروەرە گەورەیەیە کە ٢٧ ساڵە بە داخەوە چاوەڕوانی جەژنی کورد ئەکات.

١. ڕەند: قسە خۆش و گورجوگوڵ

٢. شارنایێن: تێتوبیج

٣. وا بە ناوبانگە ئەم تفەنگە کەس ئەیتەقانوە. ئەو شەوە ڕەشەبا بوو. تفەنگێک بە کۆڵەکەی خێوەتێکا هەڵ واسراوە. کەوتۆتە خوارەوە و تەقیوە ئەمیش دیسانەوە کولتۆلی کورد، چونکە ئەشیا کە پاشا بیزانیایە ئەتوانێ بەربەستی تەکبیرەکەیانی بکردایە بەوە بەرسەر دوژمنا سەرکەوتنایە.

«دیاری لاوان»، بەغداد، ١٩٣٢. ڕەنگە نوسەرەکەی «مەحموود جەودەت» بێ.

پاشکۆی سێیەم

٣. لیستی بەڵگە

١. نامەی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی بۆ سوڵتان مستەفا خانی عوسمانی
بابەت: دەستدرێژیی سلێمان بەبە بۆ سەر ناوچەکانی سنووری ئێران و، داوای سەرکوتکردنی
ساڵ: نەنووسراوە بە مەزەنە ١١٠٩ک
سەرچاوە: نوائی، «اسناد ومکاتبات..»، ص ١٢٧ - ١٣٠.

٢. نامەی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی بۆ سوڵتان مستەفا خانی عوسمانی
بابەت: سەرکوتکردنی سلێمان بەبە
ساڵ: ١١١١ک
سەرچاوە: نوائی، «اسناد ومکاتبات..»، ص ١٢٢ - ١٢٦.

٣. نامەی فەتح عەلی شا بۆ عەلی پاشای والی ی بەغداد
بابەت: دانانەوەی ئەوڕەحمان پاشا بە حاکمی بابان
ساڵ: ١٢٢٠ / ١٨٠٥
سەرچاوە: نصیری - ١/٥١.

٤. نامەی فەتح عەلی شا بۆ والی ی بەغداد
بابەت: گێڕانەوەی ئەوڕەحمان پاشا بۆ حاکمیێتی بابان
ساڵ: ١٢٢١ / ١٨٠٦
سەرچاوە: نصیری - ١/٥٥.

٥. نامەی میرزا شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران، بۆ صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: شەڕی زرێبار و، دەستدرێژیی لەشکری والی ی بەغداد بۆ سەر قەڵەمڕەوی ئێران
ساڵ: ١٢٢١ / ١٨٠٦

سەرچاوە: نصیری - ١/٥٧.

٦. فەرمانی فەتح عەلی شا بۆ عەبباس میرزا
بابەت: شەڕ ڕاگرتن و، ئازاد کردنی سلێمان کەهیا
سال: ١٢٢١ / ١٨٠٦
سەرچاوە: نصیری - ١/٦١.

٧. نامەی محەمەد حسێن خان بۆ عەبباس میرزا
بابەت: ئەوڕەحمان پاشا و، پەلاماردانی بەغداد بۆ لابردنی والی و، دانانی والی نوێ
سال: ١٢٢٥ / ١٨١٠
سەرچاوە: نصیری - ١/١١٩.

٨. نامەی محەمەد صادق خان بۆ میرزا محەمەد شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران
بابەت: ڕەفتاری توندوتیژی ئەوڕەحمان پاشا لە گەڵ کاربەدەستانی بەغداد
سال: ١٢٢٥ / ١٨١٠
سەرچاوە: نصیری - ١/٢١٤.

٩. نامەی محەمەد عەلی میرزا بۆ خورشید پاشا، صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: جەلالەددین و، مەسەلەی بابان و مەحمود پاشا
سال: ١٢٢٨ / ١٨١٣
سەرچاوە: نصیری - ١/١٦٤ - ١٦٥.

١٠. نامەی محەمەد حسێن خان بۆ ئەحمەد چەلەبی
بابەت: تالانکردنی ئێرانییەکان و، باسی ئەوڕەحمان پاشای کۆچکردو
سال: ١٢٢٩ / ١٨١٤
سەرچاوە: نصیری - ١/١٨٥.

١١. نامەی محەمەد عەلی میرزا بۆ سلێمان ئەفەندی، باڵیۆزی عوسمانی
بابەت: بارمتەی بابانی لای ئێران
سال: ١٢٣٥ / ١٨١٩
سەرچاوە: نصیری - ١/٢٣٧.

١٢. [illegible]ـمەی محەمەد عەلی میرزا بۆ ئەحمەد پاشای والی ی موسڵ

بابەت: زەمی داود پاشا و، تاوانبار کردنی کیهانی ئەرزڕۆم بە ئاژاوە گێڕان لە نێوان هەردو دەوڵەت دا
ساڵ: ١٢٣٧ / ١٨٢١
سەرچاوە: نصیری - ١/٢٥٣.

١٣. نامەی عەبباس میرزا بۆ لۆرد سترانفۆرد کانینگ، ئیلچی ئینگلیز لای بابی عالی
بابەت: ڕونکردنەوەی هۆکانی ناکۆکی ئێران و عوسمانی و دەربڕینی ئامادەیی بۆ ئاشتبونەوە.
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٤٦ - ٢٤٧.

١٤. نامەی قائیم مەقام بۆ جۆرج ولک، ئیلچی ئینگلیز لای دەرباری قاجار
بابەت: مەرجەکانی ئێران بۆ پێکهاتن لە گەڵ عوسمانی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٤٨ - ٢٥١.

١٥. نامەی قائیم مەقام بۆ سەرعەسکەری ئەرزڕۆم
بابەت: هۆی درێژە کێشانی جەنگی ئێران و عوسمانی و، ئامادەیی ئێران بۆ ئاشتی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٥٢ - ٢٥٤.

١٦. نامەی قائیم مەقام بۆ جۆرج ولک
بابەت: مەرجەکانی ئێران بۆ ئاشتی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٦١.

١٧. فەرمانی فەتح عەلی شا بۆ عەبباس میرزا
بابەت: دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ١٢٣٩ / ١٨٢٣
سەرچاوە: نصیری - ٢/٤٢؛ گزیدە اسناد سیاسی - ١/١٤٣.

١٨. نامەی عەبباس میرزا بۆ محەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا، والی ی ئەرزڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان

ساڵ: ۱۲۳۹ / ۱۸۲۳
سەرچاوە: نصیری - ۲/۴۹.

۱۹. نامەی عەبباس میرزا بۆ محەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا. والی ی ئەرزڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ۱۲۳۹ / ۱۸۲۳
سەرچاوە: نصیری - ۲/۵۱.

۲۰. نامەی محەممەد حسێن خان سەرداری ئێرەوان بۆ محەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا. والی ی ئەرزڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ۱۲۳۹ / ۱۸۲۳
سەرچاوە: نصیری - ۲/۵۲.

۲۱. نامەی محەممەد حسێن خان سەرداری ئێرەوان بۆ حسێن پاشا، موحافیظی قارس
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ۱۲۳۹ / ۱۸۲۳
سەرچاوە: نصیری - ۲/۵٤ - ۵۵.

۲۲. فەرمانی عەبباس میرزا بۆ مەحمود پاشای بابان
بابەت: داوای سوارەی بابان بۆ بەشداری لە شەڕی ڕوس دا
ساڵ: ۱۲٤۲ / ۱۸۲٦
سەرچاوە: نصیری - ۲/۸٦.

۲۳. فەرمانی عەبباس میرزا بۆ مەحمود پاشای بابان
بابەت: ڕاگەیاندنی ڕێککەوتنی ئاشتی ڕوسی - ئێرانی
ساڵ: ۱۲٤۳ / ۱۸۲۷
سەرچاوە: نصیری - ۲/۹٦.

۲٤. نامەی میرزا ئاقاسی بۆ صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: کاروباری سنور، عەشایەر، بازرگانی، شکات لە میری ڕەواندز، داوای لابردنی ئەحمەد پاشای بابان

سال: ١٢٥٧ / ١٨٤١
سەرچاوە: گزیدە اسناد سیاسی، ١/ ٢٦٥.

٢٥. نامەی میرزا ئاقاسی بۆ صارم ئەفەندی سەفیری عوسمانی
بابەت: شکات لە میری رەواندز، کە دەستدرێژی کردۆتە سەر ئەرزی ئێران و، شکات لە عەلی رەزا پاشای والی ی بەغداد چونکە رێگای لێ ناگرێ
سال: ١٢٥٨ / ١٨٤١
سەرچاوە: نصیری - ١٩٧/٢.

٢٦. فەرمانی محەمەد شا بۆ میرزا تەقی خان (ئەمیر کەبیر)
بابەت: دەسەلات دان بە میرزا تەقی خان بۆ گفتوگۆ، سلێمانی بە موڵکی خۆی ئەزانێ
سال: ١٢٦٢ / ١٨٤٦
سەرچاوە: نصیری - ٢١٣/٢.

٢٧. نامەی وەزیری موختاری ئینگلیز بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران
بابەت: شەڕی والی ی ئەردەلان و قایمقامی سلێمانی
سال: ١٢٦٢ / ١٨٤٦
سەرچاوە: گزیدە اسناد سیاسی، ١/ ٥٤٥.

٢٨. نامەی ئەورەحمان پاشای بابان بۆ محەمەد عەلی میرزا
بابەت: ئاگادار کردنی لە وەرگرتنی بیوورلدی و خەلعەتی والی ی ئەرزڕۆم و گلدانەوەی نێردراوەکە.
سال: نەنوسراوە بە مەزەننە ١٢٢٢ک / ١٨٠٧
سەرچاوە: نصیری - ١/ ٢١٠.

٢٩. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سوڵتانی عوسمانی
بابەت: دەربڕینی سوپاس و ستایش سەبارەت بە ناردنی فەرمان و خەلعەت و بڕینەوەی بابان و کۆیە و هەریر
سال: ١٢٣٠ / ١٨١٤
سەرچاوە: نصیری - ٢٠٣/٢.

٣٠. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سەیید مەحمود ئەفەندی، موفتی ی کەرکوک
بابەت: گەیشتنی لەشکری ئێران

ساڵ: ١٢٣٠ / ١٨١٥
سەرچاوە: نصیری - ٢/٢٠٥.

٣١. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ گەورەکانی کەرکوک
بابەت: دەرکردنی عەبدوڵلا پاشا لە کەرکوک
ساڵ: ١٢٣١ / ١٨١٥
سەرچاوە: نصیری - ٢/٢٠٦.

٣٢. نامەی مەحمود پاشا بۆ داود پاشا، والی ی بەغداد
بابەت: داوای لێبووردن
ساڵ: ١٢٤٠ / ١٨٢٤
سەرچاوە: نصیری - ٢/٦٦.

٣٣. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سەیید مەحمود ئەفەندی، موفتی کەرکوک
بابەت: رێککەوتنی روس و ئێران
ساڵ: ١٢٤٣ /١٨٢٧
سەرچاوە: نصیری - ٢/٩٨.

٣٤. نامەی عەبدوڵلا بەگی موتەصەڕڕیفی سلێمانی بۆ والی ی ئەرزڕۆم
بابەت: هێرشی لەشکری ئەردەڵان بۆ سەر بابان و تێکشکاندنی
ساڵ: ١٢٥٨ / ١٨٤٢
سەرچاوە: نصیری - ٢/١٨٤-١٨٦.

بیبلیۆگرافی

بە زمانی عەرەبی

امین زکی، محمد: «تاریخ السلیمانیه وانحائها»، ترجمه: محمد جمیل بندی الروژبیانی، شرکه الطباعه والنشر المحدوده، (بغداد ١٩٥١)

البصری، عثمان بن سند الوائلی: «مطالع السعود»، تحقیق: الدکتور عماد عبدالسلام رووف و سهیله عبدالمجید القیسی، (الموصل ١٩٩١).

---: «اصفی الموارد فی سلسال احوال الامام خالد»، المطبعه العلمیه، (مصر ١٣١٠ هـ)

الخال، محمد: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی»، (بغداد ١٩٦١)

---: «البیتوشی»، (بغداد ١٩٥٨)

الراوی، د. جابر: «الحدود الدولیه ومشکله الحدود العراقیه الایرانیه»، (بغداد ١٩٧٣)

العزاوی، عباس: «تاریخ العراق بین احتلالین»، ٨ جلد، (بغداد)، طبعه ثانیه، الشریف الرضی، (قم ١٤١٠)

العمری، یاسین: «غرائب الاثر فی حوادث ربع القرن الثالث عشر»، نشره: محمد صدیق الجلیلی، (الموصل ١٩٤٠)

فائق بک، سلیمان: «الممالک الکولەمەن بی بغداد»، نقله من الترکیه: محمد نجیب ارمناوی، (بغداد ١٩٦١)

فریزر، جیمس بیلی: «رحله فریزر الی بغداد»، (بغداد ١٩٦٤)

القزلجی، محمد: «التعریف بمساجد السلیمانیه ومدارسها الدینیه»، (بغداد ١٩٣٨)

الکرکوکلی، الشیخ رسول: «دوحه الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد الزوراء»، نقله من الترکیه: موسی کاظم نورس، (بیروت بت)، طبعه ثانیه، منشورات الشریف الرضی، (قم ١٤١٣)

لونکریک، ستیفن همسلی: «اربعه قرون من تاریخ العراق الحدیث»،

ترجمه: جعفر الخياط، (بغداد ١٩٦٨)
المدرس، عبدالكريم محمد: «علماونا في خدمه العلم والدين»، عني بنشره: محمد علي القرهداغي، دار الحريه للطباعه والنشر، (بغداد ١٩٨٣)
الموصلي، السيد فتح الله القادری: «ملحمه الموصل»، تحقيق سعيد الديوهچی، (بغداد ١٩٦٥)
الموكرياني، حسين حزنی: «موجز تاريخ امراء سوران»، ترجمه: محمد الملا عبدالكريم، (بغداد ١٩٦٧)
نظمی زاده، مرتضی افندی: «گلشن خلفا»، نقله من التركيه: موسی كاظم نورس، (النجف الاشرف ١٩٧١)
نيبور: «رحله نيبور الى العراق»، ترجمه: الدكتور محمود حسين الامين، (بغداد ١٩٦٥)
نوار، الدكتور عبدالعزيز سليمان: «داود باشا والی بغداد»، (القاهره ١٩٦٧)
---: «تاريخ العراق الحديث»، (القاهره ١٩٦٨)

به زمانی فارسی

ادموندز، سيسيل جی: «كردها، ترک ها، عرب ها»، ترجمه: ابراهيم يونسی، انتشارات روزبهان، (تهران ١٣٦٧ ش)
اديب الشعرا، ميرزا رشيد: «تاريخ افشار»، به اهتمام: محمود راميان و پرويز شهريار افشار، (تبريز ١٣٤٦ ش)
بابانی، عبدالقادر ابن رستم: «تاريخ و جغرافيای كردستان، موسوم به: سير الاكراد»، به اهتمام: محمد رئوف توكلی، (تهران ١٣٦٦ هـ ش)
بدليسی، امير شرفخان: «شرفنامه، تاريخ مفصل كردستان»، به اهتمام: محمد عباسی، (تهران ١٣٤٣ هـ ش).
پارسا دوست، د. منوچهر: «ريشه‌های تاريخی اختلافات جنگ عراق و ايران»، شركت سهامی انتشار، (١٣٦٧ هـ ش)
پورگشتال، هامر: «تاريخ امپراطوری عثمانی»، ترجمه: ميرزا زكی علی آبادی، به اهتمام: جمشيد كيان فر، ٥ جلد، (تهران ١٣٦٧ - ١٣٦٩ هـ ش)
دنبلی، عبدالرزاق: «ماثر سلطانيه»، باهتمام: غلام حسين صدری افشار،

(تهران ۱۳۹۲ هـ ش)

فخرالکتاب، میرزا شکرالله سنندجی: «تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان»، باهتمام د. حشمت الله طبیبی، انتشارات امیر کبیر، (تهران ۱۳٦٦ هـ ش)

گلستانه، ابو الحسن بن محمد امین: «مجمل التواریخ»، بسعی و اهتمام مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، (تهران ۲۵۳٦)

لکهارت، لارنس: «انقراض سلسله صفویه»، ترجمه: مصطفی قلی عماد، انتشارات مروارید، (تهران ۱۳٦٤ هـ ش)

مردوخ کردستانی، شیخ محمد: «تاریخ مردوخ»، چاپخانه ارتش، (تهران بت)

معتمدی، دکتر مهیندخت: «مولانا خالد نقشبندی و پیروان طریقت او»، انتشارات پاژنگ، (تهران ۱۳٦۸)

محمد معین: «فرهنگ فارسی»

مستوره، ماه شرف خانم: «تاریخ اردلان»، به اهتمام: ناصر آزادپور، چاپخانه‌ی بهرامی، سنندج ۱۳٤۳ هـ ش.

مشیر الدوله، میرزا سید جعفر مهندس باشی: «رساله تحقیقات سرحدیه»، به اهتمام محمد مشیری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران ۱۳٤۸ ش)

مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: «تاریخ روابط خارجی ایران»، انتشارات امیر کبیر، (تهران ۱۳٦٤ هـ ش)

مهدی خان: «تاریخ جهانگشای نادری»، (تهران ۱۳۱۱ ش)

میرزا صالح، غلامحسین: «اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران و روسی و عثمانی»، نشر تاریخ ایران، ۲ جلد، (تهران ۱۳٦۵ ش)

نامی اصفهانی، میرزا محمد صادق موسوی: «تاریخ گیتی کشا در تاریخ زندیه»، با مقدمه‌ی: سعید نفیسی، (تهران ۱۳٦٦ هـ ش)

نفیسی، سعید: «تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر»، ۲ جلد، انتشارات بنیاد، (تهران ۱۳٦٦ ش)

نصیری، د. محمد رضا: «اسناد سیاسی دوره‌ی قاجاریه»، ٤ جلد، انتشارات کیهان، (تهران ۱۳٦٦ - ۱۳٦۸ هـ ش)

نواتی، دکتر عبدالحسین: «اسناد و مکاتبات سیاسی ایران از سال ۱۱۰۵-۱۱۳۵ هجری - قمری» ، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. (تهران ۱۳۶۳ هـ ش)
---: «نادر شاه و بازماندگانش» ، انتشارات زرین ، (تهران ۱۳۶۸ ش)
واحد نشر اسناد: «گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجاریه» ، ٦ جلد. دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران. (تهران ۱۳٦۹ ش)
ورهرام، دکتر غلامرضا : «تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند» انتشارات معین، (تهران ۱۳٦٦ هـ ش).
وقائع نگار کردستانی، علی اکبر: «حدیقه‌ی ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان» ، به اهتمام: محمد رئوف توکلی، (تهران ۱۳٦٤ هـ ش)

به زمانی کوردی

ابن الحاج، مەلا محەمەد حاجی حەسەن: «مەهدی نامە» ، لێکۆڵینەوە و پێشکەش کردنی: محەمەد عەلی قەرەداخی، بەغداد، ۱۹۷۵.
نوسکارمان: «تحفەی مظفریە» ، هێنانەوەیێن بۆ سەر رێنوسی کوردی: هێمن موکریانی، چاپکردنەوەی سەیدیان
امین زکی، محمد: «خولاصەیێکی تاریخی کوردو کوردستان» ، بەرگی ۱ و ۲ و ۳ لە یەک بەرگ دا، چاپکردنەوەی سەیدیان
---: «تاریخی سلیمانی و ولاتی» ، (بغداد ۱۹۳۹)
ریچ، کلودیۆس جێمس: «گەشتی ریچ بو کوردستان ۱۸۲۰» ، وەرگێرانی لە عەرەبیەوە: محەمەد حەمە باقی، (تەوریز ۱۹۹۲)
خال، شێخ محمدی: «فەرهەنگی خال»
سجادی، علاءالدین: «مێژووی ئەدەبی کوردی» ، چاپخانەی مەعارف، (بەغداد ۱۹۵۲)
---: «دو چامەکەی نالی و سالم» ، چاپخانەی مەعارف. (بەغداد ۱۹۷۳)
موکریانی، سید حسین حزنی: «تاریخی حکمدارانی بابان» ، چاپخانەی

زاری کرمانجی، (رەواندز ١٩٣١)
سیوچی، مەلا محەمەد. «تذکرە العوام یا بەیتی ئەوەل و ئاخر»، لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداخی، (سلێمانی ١٩٧٩).
دیوانی شیعر
رەنجووری، مەلا عومەر: «دیوانی رەنجووری»، لێکۆڵینەوەی: محەمەد عەلی قەرەداخی، (بەغداد ١٩٨٣)
سالم، ئەورەحمان بەگی صاحێبقران: «دیوانی سالم»، بڵاو کردنەوەی: گیوی موکریانی، چاپخانەی کوردستان، (هەولێر ١٩٧٢)
کوردی، مستەفا بەگی ساحێبقران: «دیوانی کوردی»، بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، چاپخانەی کوردستان، (هەولێر ١٩٦١)
نالی، مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی میکایەلی: «دیوانی نالی»، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم. چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، (بەغداد ١٩٧٦)

گۆڤار و ڕۆژنامە
بەردەشانی، عەلی: «عەلی بەردەشانی: بەیت»، ژین، ژ ٨٩٢ ى ١١/٦؛ ژ ٨٩٥ ى ١١/٢٧؛ ژ ٨٧٩ ى کانونی ١٩٤٧/١، سلێمانی.
پیرەمێرد: «یا ڕۆحی مەولانا خالید: بۆ ئیبراهیم پاشا»، ژین، ژ ٨٤٢، ١٩٤٦/١٠/١٠، سلێمانی.
---: «وتار - سەرزەنشت»، ژین، ژ ٨٨٧، ١٩٤٧/٩/١٨، سلێمانی.
---: «وتار - دوایی حوکمدارانی بابان»، ژین، ژ ٨٩٤، ١٩٤٧/١١/٢٠، سلێمانی.
---: «وتار - ئەندازە»، ژین، ژ ٩٣٦، ١٩٤٨/٩/٢٣، سلێمانی.
الخال، محمد: «مخطوطات مکتبە الخال»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب١، ژ٢، ١٩٧٣، بەغداد، ل ٦٣٧ - ٦٩٠.
خورشید، فواد حمە: «مدینە السلیمانیە: دراسە جغرافیتها التاریخیە»، کاروان، ژ ٥٤، نیسانی ١٩٨٧، هەولێر، ل ١٥٠ - ١٥٩.
رەسول، د. عیزەدین مستەفا: «عەلی بەردەشانی - ژیان و بەرهەمەکانی»، گۆڤاری کولیجی ئەدەبیات، ژ ١٦، زانستگای بەغداد، ١٩٧٣.

ڕۆژبەیانی، جەمیل بەندی: ڕۆژی نوێ، س ١، ژ ٤، مارتی ١٩٦٠، سلێمانی.
هاوکاری، ژ ١٢٠٨، ١٩٨٨/١١/٢٨، بەغداد.
ڕۆژی نوێ: «تۆمار: بەرە کاغەزێ لە بارەی بابان و کۆچی ئەورەحمان پاشاوە»، ڕۆژی نوێ، س ٢، ژ ١، مارتی ١٩٦١.
السلفی، عبدالمجید: «الشیخ العلامه محمد بن حسن الالانی الکردی و منظومه المحاسن الغرر»، کاروان، ژ ٣٦، ئەیلولی ١٩٨٥، هەولێر، ل ١٥٠ - ١٥١.
فوئاد، د. کەمال: «لە شیعرە بڵاو نەکراوەکانی سالم»، چریکەی کوردستان، لەندەن.
فیضی، امین: «بابان کوردلرندن قابلیت حربیە»، ژین، س ١، ع ٢٣، ٣٣٥ ی رومی/ ١٩١٩ز، ئەستەمول.
---: «بابان کوردلرندن قابلیت صناعیە و علمیەلری»، ژین، س ١، ع ٢٥، ٣٣٥ رومی/ ١٩١٩ز، ئەستەمول.
قرەداغی، محمد علی: «الشیخ عبدالله الخربانی من خلال مخطوطات مکتبتە»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب ٢، ژ ٢، ١٩٧٤، بەغداد، ل ٢٦٢ - ٢٦٦.
کۆڕی زانیاری کورد: «پاراستنی پاشماوەی کۆنمان لە کاری کوردا»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب ١، ژ ١، ١٩٧٢، بەغداد، ل ٢٨٣ - ٢٨٤.
م. ج. (مەحمود جەودەت): «مامە یارە»، دیاری لاوان، ١٩٣٤، بەغداد، ل ٢٦ - ٧٣.
محمد، محمود احمد: «وثیقە تاریخیە نادرە: حلقە مفقودە من تاریخ شهرزور او مذکرات علماء الدین البلباسیین...»، کاروان، ژ ٣٦، ئەیلولی ١٩٨٥، هەولێر، ل ١٣٨ - ١٥٠.
---: «شاعر بابانی...»، کاروان، ژ ٥٠، تشرینی دووەمی ١٩٨٦، هەولێر، ل ١٥٠ - ١٥٩.
ملا کریم، محمد: «عود علی بدء فی الرسائل البابانیە»، کاروان، ژ ١٩، شوباتی ١٩٨٤، هەولێر، ل ١٤٣ - ١٤٨.
«عەقیدەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب

٨، ١٩٨١، بەغداد، ل ١٩٩ - ٢٢٣.

وهبی، توفیق: «ئەز خولامی چاوی دە کلـزلێتم - خانی قەیفان»، دەنگی گیتی ی تازە، س ١، ب ٥، شوباتی ١٩٤٤، بەغداد، ل ٣ - ٨.

یاملکی، عبدالعزیز: «کرد تاریخندن بابان خاندانی»، ژین، س ١، ع ٩ و ١١ و ١٣ و ١٥ و ١٨، ٣٢٥ ی رومی/ ١٩١٨ - ١٩١٩ز، ئەستەمول.

یوسف، عبدالرقیب: «بەشێک لە ژیان و بەرهەمی زانا و شاعیری کورد مەلا عومەری رەنجووری شالەبەگی»، رۆشنبیری نوێ، ژ ١٠٧، ئەیلولی ١٩٨٥، بەغداد، ل ١٤٥ - ١٧٩.

The Emirate Of Baban Between The Grindstones Of Turks And Persians

Noshirwan Mustafa Emin

1998